THE

VISHWAGUṆÂDARSH CHAMPU

OF

VENKATÂDHVARI.

EDITED WITH

COMMENTARY (PADÂRTHCHANDRIKÂ)

BY

BÂLKRISHNA GANESH YOGI

PRINTED AND PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJI

PROPRIETOR OF JAVAJI DADAJI'S "NIRNAYA SAGAR" PRESS

Bombay:

1899.

Price 1 Rupee

विश्वगुणादर्शचम्पू

महाकविश्रीमद्वेङ्कटाध्वरिविरचिता,

योगीत्युपाभिधश्रीमद्गणेशसूरिसूनुना बालकृष्णशर्मणा
विरचितया 'पदार्थचन्द्रिका' टीकया सहिता ।

सेयं

मुम्बय्याम्

'जावजी दादाजी' इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रालयाधिपतिना
'तुकाराम जावजी' इत्यनेन स्वकीये
मुद्रणालये संमुद्य प्रकाशिता ।

शकाब्दाः १८२१, खिस्ताब्दाः १८९९.

मूल्यमेको रूप्यकः

श्रीर्जयति ।

विश्वगुणादर्शनिर्दिष्टविषयसूची—

अनुक्रमणिका ।

॥ श्रीः ॥

विश्वगुणादर्शचम्पूः

पदार्थचन्द्रिकाटीकया समेता ।

उपोद्घातः १.

श्रीराजीवाक्षवक्षःस्थलनिलयरमाहस्तवास्तव्यलील-
लीलाब्जान्निष्पतन्ती मधुरमधुझरी नाभिपद्मे मुरारेः ॥
अस्तोकं स्तोकमात्रा द्वियुगमुखशिशोराननेष्वर्प्यमाणं
शङ्खभ्रान्तेन दिव्यं पय इति विबुधैः शङ्क्यमाना पुनातु ॥ १ ॥

श्रीमद्ब्रह्म सनातनं श्रुतिनुतं ध्यानैकगम्यं सदा
सर्गाद्यस्य विधायकं त्रिजगतो मोदावहं यत्सदा ॥
सच्चिद्रूपतया यदर्थनिचयं व्याप्नोति तेजोमयं
भूयात्तन्निखिलाघहारि जगतामत्यन्तनिःश्रेयसे ॥ १ ॥
नमामि देवीं कुलदेवतामहं ब्रह्मादिदेवैरभिसंस्तुतां मुहुः ॥
महादिलग्रामकृताधिवासां महालसाख्यां प्रकृतिं गुणात्मिकाम् ॥ २ ॥
यत्सूक्तिधारामृतनिषेचनेन मद्धीलता पल्लवितापि शुष्का ॥
स्मरामि तं श्रीगुरुवेङ्कटाख्यं विनम्रमूर्धा कृतहस्तसंपुटः ॥ ३ ॥
श्रीगणेशं च पितरं विद्वांसं मनःस्थितं भजे ॥
अग्रस्थां मातरं चैव जयन्तीं जननप्रदाम् ॥ ४ ॥
गुरुप्रसादसंलब्धव्याहृतिज्ञानशालिनः ॥
काव्यं विश्वगुणादर्शं व्याकरोमि यथामति ॥ ५ ॥

अथ तत्रभवान् श्रीवेङ्कटाध्वरिनामा कविः प्रारिप्सितग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिमभिलिप्सुः शिष्टाचारप्राप्तं मङ्गलं तच्च "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इत्युक्तत्वादत्र आशीरूपमाचरन् प्राह—श्रीराजीवेति । सा मधुरमधुझरी मधुरा मधुनः मकरन्दस्य धारा, अस्मान् सर्वानिति शेषः । पुनातु पवित्रीकरोतु । धीरसी मधुसरी । श्रीमतो (राजीवे पद्मे इव अक्षिणी यस्य सः) राजीवाक्षस्य विष्णोः "मधुकैटभौ राक्षसश्रेष्ठौ-" इत्यादिना समाख्यातः यत् । वक्षःस्थले निलयम् "क्षीरोदतनया रमा" इत्यभिधाय आश्रित निर्दिश्यमानाया रमाया नाम्ना ...

---

१ 'निःपतन्ती,' 'निष्पतन्ती'. २ 'मधुरसर' इति मद्रासपुस्तके पाठः ।

काञ्चीमण्डलमण्डनस्य मखिनः कर्णाटभूभृद्गुरो-
स्तातार्यस्य दिगन्तकान्तयशसो यं भागिनेयं विदुः ॥

मरः । हस्ते वास्तव्यात् वर्तनात् लोलत् चलत् यत् लीलाब्जं विलासार्थं कमलं तस्मात् । श्रीभगवतो हृदये प्रेम्णा परिरभ्य स्थिताया लक्ष्म्याः करस्थलीलाकमला-दित्यर्थः । मुरारेर्विष्णोर्नाभिपद्मे निष्पतन्ती निर्गलन्ती, पाठान्तरे तु निःस्रवन्ती स्यन्दमाना । उत्प्रेक्षते । द्वे युगे युग्मे चत्वारीत्यर्थः । "युगं युग्मे कृतादिषु" इत्यमरः । मुखानि यस्य स चासौ शिशुश्च तस्य ब्रह्मण इति यावत् । आननेषु मुखेषु "आननं लपनं मुखम्" इत्यमरः । लोकमात्रा लक्ष्म्या कर्त्र्या "इन्दिरा लोकमाता मा" इत्यमरः । शङ्खप्रान्तेन करणेन, अर्प्यमाणं प्रेम्णा समर्प्यमाणं, अस्तोकं बहुलं दिवि भवं दिव्यं स्वर्ग्यं "तत्र भवः" इति यत् । पयः अमृतं, इति विबुधैः देवैः "देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः" इत्यमरः । शङ्क्यमाना संभाव्यमाना । मधुझरीति संबन्धः । श्रीविष्णोर्वक्षसि प्रेमाश्लेषेण स्थिता लक्ष्मीः कमलं लीलया भ्रामयामास, तस्माद्गलन्ती मधुधारा भगवन्नाभिकमल प्रति संगता, तां च दृष्ट्वा लक्ष्मीः प्रेम्णा निजबालकं शङ्खाग्रेणामृतमेव पाययतीति स्वावकैर्देवैरुत्प्रेक्षितमिति भावः । अत्र लक्ष्मीकरस्थपद्मात् स्रवन्त्यां मधुधारायां दिव्यपयसः संभावनादुत्प्रेक्षालंकारः । तदुक्तम्-"संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्" इति । ननूत्प्रेक्षायामपि संभाव्य-संभावनयोरुपमानोपमेयभाव आवश्यकः, स चात्र मुरारेर्नाभिकमलस्य ब्रह्मण आननस्य च यद्यपि संभवति, तथापि लक्ष्मीहस्तस्थपद्मस्य शङ्खस्य च न संभवति । शङ्खस्यैकतो यत्किंचिन्मुकुलीभावत्वादेकतश्च विकसनशीलत्वात् (शङ्खो हि उपरितनभागे प्रसृतः अधोभागे च संकुचितो वर्तते) इति चेत्, श्रीराजीवाक्ष इत्यस्य चन्द्रसूर्याक्ष इत्यर्थः । स यथा-" इरा भू-वाक्-सुराप्सु स्यात्" इत्यमरात् इराशब्दस्य भूवाचकत्वं, तस्य च स्थानवाचकतापि संभवति, तेन श्रियो लक्ष्म्याः इरा स्थान श्रीरा कमलं, तां आजीवयति विकासयतीति श्रीराजीवः सूर्यः, तथैव 'इरा भू-' इत्यनेनैव कोशेन इराशब्दस्य जलवाचकत्वमपि संभवति, ततश्च इराया जलात् आजीवति उत्पद्यते इति इराजीवश्चन्द्रः, ततश्च श्रीराजीवश्च श्रीराजीवश्च श्रीराजीवौ चन्द्रसूर्यौ "सरूपाणामेकशेषः-" इत्येकशेष'। तौ अक्षिणी यस्य स श्रीराजीवाक्षः । एवं च लक्ष्म्याः करस्थितपद्मस्य एकतश्चन्द्रकिरणसंपर्कात् एकतः सूर्यकिरणसंपर्काच्च मुकुलितत्वं विकसनशीलत्वं च किंचित् संभवति, तेन च शङ्खस्य पद्मस्य चोपमानोपमेयभावः संभवतीति ज्ञेयम् । स्रग्धरा वृत्तमेतत् " म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रि-मुनि-यतियुता स्रग्धरा-" इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

अधुना कविः स्वकीयकाव्यरचनासामर्थ्यप्रकटनाय पूर्वजप्रशंसापूर्वकं स्वस्य कोविदत्वं प्रपञ्चयंश्चिकीर्षितं ग्रन्थं प्रतिजानीते—काञ्चीति । काञ्चीमण्डलस्य काञ्चीनगरीराष्ट्रस्य मण्डनः भूषणभूतः तस्य । स्वकीयविद्वत्त्वप्रभावेण काञ्चीराजधान्यां प्रसिद्धस्येति भावः । मखिनः प्रशस्तयज्ञकर्तुः । प्रशंसार्थेऽत्र मत्वर्थ इनिः । "भूम-निन्दा-प्रशंसासु" इत्याद्युक्तेः । कर्णाटभूभृतः कर्णाटदेशाधिपते

अस्तोकाध्वरकर्तुरप्पयगुरोरप्येष विद्वन्मणे·
पुत्र· श्रीरघुनाथदीक्षितकविः पूर्णो गुणैरेधते ॥ २ ॥
तत्सुतस्तर्क-वेदान्त-तन्त्र व्याकृतिचिन्तकः ॥
व्यक्तं विश्वगुणादर्शं विधत्ते वेङ्कटाध्वरी ॥ ३ ॥
पद्यं यद्यपि विद्यते बहु सता हृद्यं विगद्यं न तत्
गद्यं च प्रतिपद्यते न विजहत्पद्यं बुधास्वाद्यताम् ॥

राज्ञ कृष्णरायसञ्ज्ञकस्य "भूभृद्भूमिधरे नृपे" इत्यमर । गुरो वेदादेरध्यापकस्य । यद्यपि "स्यान्निषेकादिकृद्गुरु" इत्यमरात् "निषेकादीनि कर्माणि य करोति यथाविधि । सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते" इति मनुस्मृतेश्च गर्भाधानादिसंस्कारकर्तु पित्रादेरेव गुरुत्व सम्भवति, तथापि तथात्रासम्भवादध्यापकस्यैव गुरुत्व ग्रन्थकर्तुरभिप्रेतम् । अन्यथा 'कर्णाटभूभृत्पितु' इत्येव ब्रूयात् । तथा चाह मनुरपि—"अल्प वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति य । तमपीह गुरु विद्यात्" इति । एव च गुरुशब्देनाध्यापकग्रहणे न दोष इत्यलमप्रस्तुतपल्लवितेन । दिगन्तेषु कान्त मनोहरं श्राव्यमिति यावत् । यशः कीर्तिर्यस्य तस्य । तातार्यस्य तातार्चार्यस्य । य (अप्पयगुरु) भागिनेय भगिनीपुत्र, भगिनीशब्दात् "स्त्रीभ्यो ढक्" इत्यपत्यार्थे ढक् । "स्वस्रीयो भागिनेय स्यात्" इत्यमर । विदु जानन्ति । लोका इति शेष । 'विद ज्ञाने' इत्यस्माल्लट् । "विदो लटो वा" इति उस् । अस्य प्रसिद्धस्य अस्तोकाना बहूनामध्वराणां ज्योतिष्टोमादियागाना "यज्ञ सवोऽध्वरो याग" इत्यमर । कर्तु विधिवदनुष्ठातु । विद्वत्सु पण्डितेषु मणे श्रेष्ठस्य, अप्पयगुरो अप्पयदीक्षितस्य, एष प्रसिद्ध पुत्र श्रीरघुनाथदीक्षिताख्य कवि, गुणै सौशील्यादिकै पूर्ण सन् एधते वर्धते । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् । "सूर्याश्वैर्मसजास्तता सगुरव शार्दूलविक्रीडितम्" इति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

तत्सुत इति । तस्य रघुनाथदीक्षितस्य सुत पुत्र, तर्कश्च वेदान्तश्च तन्त्र मीमासा च व्याकृतिर्व्याकरण च तेषां चिन्तको विवेचक ज्ञातेत्यर्थ । वेङ्कटाध्वरी एतन्नामा कवि विश्वगुणादर्शं विश्वस्य जगतो गुणा आदृश्यन्तेऽस्मिन्निति तथाभूत 'दृशिर् प्रेक्षणे' इत्यस्मादाङ्पूर्वकादधिकरणे घञ् । अथवा विश्वगुणानामादर्श इति विग्रह । इति पक्षे तु "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण" इति घ । एवमन्वर्थनामक चम्पूग्रन्थ, व्यक्त प्रसिद्ध यथा स्यात्तथा विधत्ते करोति । 'डुधाञ् धारण-पोषणयो' । इत्यस्माद्धातो लट् । वृत्तमनुष्टुप् "पञ्चम लघु सर्वत्र" इत्यादितल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

अथ कवि स्वचिकीर्षितप्रबन्धस्येतरप्रबन्धविलक्षणतामाह—पद्यमिति । (लोके) यद्यपि पद्य केवल श्लोकरूप काव्य रघुवश कुमारसम्भव-माघ किरातार्जुनीयादिकं, तच्च हृद्यं मनोहारि विद्यते, तथापि तत् विगद्य गद्यरहितं (अस्ति तस्मात्) सतां बहु

---

१ 'पूर्णोगुणै'.

आदत्ते[1] हि तयोः प्रयोग उभयोरामोदभूमोदयम्
सङ्गः कस्य हि न स्वदेत[2] मनसे माध्वीक-मृद्वीकयोः ॥ ४ ॥

विश्वावलोकस्पृहया कदाचिद्विमानमारुह्य समानवेषम् ॥
कृशानु-विश्वावसुनामधेयं गन्धर्वयुग्मं गगने चचार ॥ ५ ॥

तत्र[3]—

कृशानुरकृशासूयः पुरोभागिपदं गतः ॥

अतिमनोहरं रसिकानां यथेप्सितमनोहरमित्यर्थः । न भवति । तर्हि गद्यमेव कर्तव्यमित्याह । गद्यं च गद्यमपि (तत्तु कादम्बर्यादिकं) पद्यं विजहत् पद्यरहितं (विद्यते, तस्मात्तदपि) 'ओहाक् त्यागे' इत्यस्मात् शतृप्रत्ययः । बुधानां उभयोरपि मर्मज्ञपण्डितानां, आस्वाद्यतां रुच्यर्हतां न प्रतिपद्यते न प्राप्नोति । तर्हि किंविधमिह स्यादित्याकाङ्क्षायामाह—**आदत्ते इति** । हि यस्मात् कारणात् तयोर्गद्यप द्ययोरुभयोः प्रयोगः प्रकृष्टो योगः अस्ति यस्मिन् सः, अत्र अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयोऽच् । तादृशश्चम्पूप्रबन्धः । "गद्य पद्यात्मकं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते" इति वचनात् । आमोदस्यानन्दस्य "मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः" इत्यमरः । भूम्न अतिशयस्योदयमुत्पत्तिं विधत्ते करोति । हि यतः माध्वीकं मधु च "मधु माध्वीकमद्वयोः" इत्यमरः । मृद्वीका द्राक्षा च "मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा" इत्यमरः । तयोः सङ्गः एकत्र योगः । कस्य मनसे न स्वदेत कस्य मनसि रुचिं नोत्पादयेत्[2] अपि तु सर्वस्मै रोचेतेत्यर्थः । 'ष्वद आस्वादने' इत्यस्य विधिलिङि रूपम् । मनसे इत्यत्र च "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति चतुर्थी । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । विशेषेण सामान्यस्य समर्थनात् । तदुक्तम्—"सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः" इति । वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् । लक्षणं प्राक् (२ श्लोकटीकायां) कथितम् ॥ ४ ॥

संप्रति कविः स्वकाव्ये वर्णनीयकथाप्रस्तावमाह—**विश्वावलोकेति** । कदाचित् विश्वस्य जगतोऽवलोकश्चमत्कारप्रेक्षणं तस्य स्पृहया इच्छया "इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृट्" इत्यमरः । समानस्तुल्यो वेषः आकारो यस्य तत्, **कृशानुरिति विश्वावसुरिति** च नामधेये नामनी यस्य "नामधेयं च नाम च" इत्यमरः । तत् गन्धर्वयोर्युग्मं द्वौ गन्धर्वावित्यर्थः । विमानं व्योमयानं "व्योमयानं विमानोऽस्त्री" इत्यमरः । अत्र व्योमयानद्वयमित्यवधेयम् । आरोहणकर्तृद्वयत्वात् । आरुह्याधिरुह्य, गगने आकाशे "गगनमनन्तम्" इत्यतः "पुंस्याकाशविहायसी" इत्यन्तः अमरः । चचार । उपजातिर्वृत्तम् । "अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः" इति तल्लक्षणात् ॥ ५ ॥

द्वयोर्गन्धर्वयोरवस्थाविशेषमाह—**तत्रेति** । तत्र द्वयोर्मध्ये इत्यर्थः । **कृशानुरिति** । कृशानुः कृशानुनामा गन्धर्वः । अकृशा बहुला असूया गुणेषु सत्स्वपि दो

---

१ 'आधत्ते'. २ 'रूपम्'. ३ 'तत्र तु'.

विश्वावसुरभूद्विश्वगुणग्रहणकौतुकी ॥ ६ ॥

अथ सूर्यवर्णनम् २.

अथ पुरतः समापतन्तमरविन्दबान्धवमवलोकयन्नवन्दतागमसागरपारदृश्वा विश्वावसुः ।

विश्वावसुः—ब्रह्मचर्यव्रतोत्सर्गगुरवे कोकसन्ततेः ॥
छायाविब्बोककल्लोलाय छान्दसज्योतिषे नमः ॥ ७ ॥

यानिष्करणं "अक्षान्तिरीर्ष्याऽसूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि" इत्यमरः । यस्य तथाभूतः सन्, पुरोभागिनः दोषैकदृशः "दोषैकदृक् पुरोभागी" इत्यमरः । पदं स्थानं "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यमरः । गतः प्राप्तः अभूत् । अनेन वस्तुतो गुणग्राहित्वेऽपि गुणदार्ढ्यार्थमेव बहिर्दर्शयमानं पुरोभागित्वं नटवत्स्वीकृतमिति सूचितम् । "दार्ढ्याय गुणसम्पत्तेः" इत्येतद्ग्रन्थान्ते तेनैवोक्तत्वात् । विश्वं वसु धनं यस्येति तथाविधः "वसु रत्ने धने वसु" इत्यमरः । विश्वावसुस्तु "विश्वस्य वसुराटोः" इत्यनेन विश्वशब्दस्य दीर्घः । विश्वस्य गुणानां ग्रहणे वर्णने कौतुकं यस्य तथाभूतः । कौतुकीत्यत्र मत्वर्थीय इनिः । अभूत् आसीत् । अनेन तेनात्मनाम अन्वर्थकं कृतमिति ध्वनितम् । वृत्तमनुष्टुप् । लक्षणं पूर्वं (३ श्लो॰ टीकायाम्) उक्तम् ॥ ६ ॥

"पुरोभागिपदं गतः" "विश्वगुणग्रहणकौतुकी" इत्यनेनास्मिन्काव्ये प्राधान्यतया विश्वगुणदोषवर्णनमेव विषय इति द्योतितं, तत्र प्रथमतः माहात्म्यतया च "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" इति स्मृतेः "अथादित्य उदयन् यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते" इति श्रुतेश्च जगत्प्राणभूतत्वेन च सूर्यवर्णनमेवोचितमिति द्योतयन्प्रस्तौति—अथेति । अथ द्वाभ्यां (कृशानु-विश्वावसुभ्यां) यथायथं स्वानुरूपस्थानस्वीकारानन्तरं, पुरतोऽग्रतः समापतन्तमुदयमानं अरविन्दबान्धवं सूर्यमवलोकयन्, आगमानां वेदानां सागरस्य पारमन्तं दृष्टवान् इति तथाभूतः । सकलवेदार्थज्ञातेत्यर्थः । दृश्वेत्यत्र "दृशेः क्वनिप्" इति क्वनिप् प्रत्ययः । विश्वावसुः अवन्दत सूर्यं नमश्चकार ।

तदेवाह—ब्रह्मचर्येति । कोकानां चक्रवाकानां "कोकश्चक्रश्चक्रवाकः" इत्यमरः । संततेः समुदायस्य, ब्रह्मचर्यव्रतस्य मैथुनाभावस्य उत्सर्गस्त्यागः तस्मिन् कर्मणि गुरवे आचार्याय । चक्रवाकानां निशि विरहावस्थागतत्वात् प्रातः सुरतावसरप्रदायकत्वेर्थः । छायया सूर्यप्रियया "छाया सूर्यप्रिया कान्तिः" इत्यमरः । यो विब्बोको विलासः "स्त्रीणां विलास बिब्बोक-"

---

१ 'अवन्दतैनम्'. २ 'आगमसार'. ३ 'विब्बोक'.

कृशानुः-अरे सकलभुवनसंशोपकारिणं तपनमपि किं नमनकर्मी-करोषि [१] ॥ १ ॥ पश्य—

पान्थान् दीनानहह वसुमानातपान्धान् विधत्ते
शुष्का पृथ्वीं रचयतितरां शोषयत्योषधीश्च ॥

इत्यमरः । तस्मिन् लोलाय सतृष्णाय सोत्सुकायेति यावत् । "लोलश्चल सतृष्णयोः" इत्यमरः । छान्दस छन्दसि भव वेदप्रतिपाद्यमिति यावत् ' तत्र भव ' इति भवार्थेऽण् । ज्योतिस्तेजो यस्य स तस्मै । तथाच श्रुतिः "विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः " इति । श्रुत्यर्थस्तु-'विश्वरूपं सर्वरूपं हरिणं किरणवन्तं, जातं वेदो ज्ञानं यस्य तज्जातवेदसं जानप्रज्ञमित्यर्थः । परायणं परं उत्तमं (प्राणानां) आश्रयभूतम् । एकं चक्षुर्भूतं ज्योतिस्तेजोरूपं तपन्तं तापक्रियया वर्तमानम् । ब्रह्मविदो विदुरिति शेषः । कोऽसौ य विदुः तदाह-सहस्ररश्मिरिति । इत्यादि स्पष्टम् ।' अथवा छान्दसः "तत्सवितुर्वरेण्यं" इति गायत्रीच्छन्दःप्रतिपाद्यं ज्योतिर्यस्य तथाभूतः । तथा चायमर्थः-'यः सूर्यो नः सर्वेषामस्माकं धियो बुद्धीः प्रेरयति, तस्य जगदुत्पादकस्य सवितुः । तत् प्रसिद्धं वरेण्यं श्रेष्ठं भर्गस्तेजो वयं धीमहि ध्यायेमेत्यर्थः ' इति। तादृशाय सूर्याय नमः नमस्करोमीति यावत्। वृत्तमनुष्टुप् ॥ ७ ॥

सूर्यं वर्णयन्तं विश्वावसुं दृष्ट्वा जगत्संतापकारित्वं तद्दोषमुद्भाव्याह कृशानुः-अरे इति । अरे भो विश्वावसो, सकलभुवनानां संशोषणं करोतीति तथाभूतः " शुष्य जातौ-" इति ताच्छील्ये णिनिः । अत एव तपनः तप्यते अनेन जगदिति तं, "करणाधिकरणयोश्च" इति ल्युट् । तापरूपमपि सूर्यमित्यर्थः । किं कथं नमनक्रियाया कर्मरूपं करोषि । तं नमस्करोषीत्यर्थः । अभूततद्भावे च्विः । तस्मिंस्तापकारित्वदोषसत्त्वात् नमनमयुक्तमिति भावः ॥ १ ॥ तदेवाह-पद्यैरिति ।

पान्थानिति । अथ वसुमान् वसवः किरणा विद्यन्ते अस्येति विग्रहः । "तदस्यास्त्या-" इति मतुप् । किरणवान् सूर्य इत्यर्थः । " रश्मौ वसू रत्ने धने वसु" इत्यमरः । दीनान् अध्वगमनखिन्नान् पान्थान् पथिकान् "पान्थः पथिक इत्यपि" इत्यमरः । आतपान्धान् आतपेन प्रकाशेन "प्रकाशो द्योत आतपः " इत्यमरः । अन्धान् दृष्टिहीनान् विधत्ते करोति । अहह इति खेदे । एतदतिकष्टमित्यर्थः । दीनान् पान्थान् इत्यनेन दीनानामेव क्लेशाधिक्यं सूचितं, ये तावद् दीनाः तपस्विनस्ते, ते तु छत्र शकटादिसाधनैरातपं दूरीकर्तुं शक्नुवन्ति । तस्मात् दीनानां क्लेशदायित्वं महतामयुक्तमिति भावः । तथा पृथ्वीं शुष्कां जलहीनां "शुषेः कः" इति कप्रत्ययार्थे कः । रचयतितरां अतिशयेन करोति । रचयति इत्यस्मात् अतिशयार्थे ' तिङश्च' इत्यनेन तरप्, तदन्तात् "किमेत्तिङव्यय-" इत्यादिना आमु ।

१ 'सखे पश्य'. २ 'भुवनशोषकारिणं'. ३ 'तपनमपि नमनक०'.

कासाराणां हरति विभवं क्लान्तिशान्तिप्रदानाम्
क्रूरस्यैवं गुणलवकथा का ? स्वतो भास्वतोऽस्य ॥ ८ ॥

विश्वावसुः—किमरे भगवन्तमरविन्दबान्धवमपि विनिन्दसि ? शृणु पुरोभागिन् ॥ २ ॥

घृष्टिं घृष्टिभिरारचय्य जगतस्तुष्टिं सरीसर्ष्टि यः
पुष्टिं द्राग् विशिनष्टि दृष्टिषु नृणां ध्वान्तं पिनष्टि स्थिरम् ।
प्राज्ञानामपवर्गमार्गदममुं पद्मागृहोल्लासिनं
को न स्तौति ? समस्तलोकसुहृदं द्योभूषणं पूषणम् ॥ ९ ॥

ओषधीः फलपाकान्तरं नाशवन्तो व्रीहि-यवादयः "ओषध्यः फलपाकान्ताः" इत्यमरः। मनुरपि—"ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्प फलोपगाः" इत्याह । शोषयति सत्वहीनाः करोति च । ननु पान्थानां पथि जलपानप्राप्तेः क्लेशः सुपरिहर इत्याशङ्क्य, तदपि दुर्लभमित्याह—कासाराणामिति । क्लान्तिशान्तिप्रदानां श्रमशान्तिकराणां प्रददन्तीति प्रदाः क्लान्तेः शान्तिप्रदास्तेषामिति विग्रहः "आतोऽनुपसर्गे—" इति कः । कासाराणां सरोवराणां " कासारः सरसी सरः" इत्यमरः । विभवं जलरूपमैश्वर्यं हरति नाशयति । एवं च दीनानां पथि जलपानमात्रं साधनमपि विनाशयतीति भावः । एवमित्थं स्वभावतः क्रूरस्य निर्दयस्य, अस्य पुरतो दृश्यमानस्य भास्वतः सूर्यस्य "भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्व–" इत्यमरः । गुणानां सद्गुणानां लवस्य लेशस्यापि "लव-लेश-कणाणवः" इत्यमरः । कथा वार्ता का ? अपि तु नास्तीत्यर्थः । अत्र 'पान्थान् दीनान् आतपान्धान् विधत्ते' इत्यादिवाक्य क्रूरत्वस्य हेतुरूपे, तस्मात् काव्यलिङ्गमलंकारः "-काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता" इति तल्लक्षणात् । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । "मन्दाक्रान्ता जलधि-षडगैम्भौ नतौ ताद्गुरू चेत्" इति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

एवं तद्वचन श्रुत्वा न भवता सम्यग्विचारितमित्यभिप्रेत्य सतिरस्कारमाह विश्वावसुः—किमरे इति । अरे कृशानो, भगं तेजोऽस्यास्तीति भगवान् "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य तेजसो यशसः श्रियः । ज्ञान-वैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना" इति । तं, न केवलं तेजोयुक्तमेव, अपि तु अरविन्दबान्धवं अरविन्दानां कमलानां विकासकरणात् बन्धुसदृशं, एतादृशमपि सूर्यं निन्दसि ? अत एव हे पुरोभागिन् दोषैकदृष्टे, शृणु आकर्णय एतद्दृश्यमानमिति शेषः ॥ २ ॥

विमाकर्णयेत्याह—घृष्टिमिति । यः सूर्यः घृष्टिभिः किरणैः "घृष्टिर्वराहे रश्मौ च सूर्ये पुंस्यौषधौ स्त्रियाम्" इति शब्दरत्नमञ्जूषायाम् । घृष्टिं वर्षण आरचय्य कृत्वा, 'रच प्रतियत्ने' इत्यस्माण्णिजन्ताल्ल्यप् "ल्यपि लघुपूर्वात्" इति णेरयादेशः । सर्वतः किरणान् प्रसार्येति यावत् । जगतः तुष्टिं तोषं सरीसर्ष्टि अतिशयेनोत्पादयति ' यञ

---

१ 'क्लान्त'. २ 'विनिन्दसि'.

यदा न पश्यन्ति तमोविमर्दिनं रविं जनास्तत् कथयन्ति दुर्दिनम् ॥
धिनोति चाम्भोजततिं सरोगता धुनोत्यसौ देहभृतां सरोगताम् ॥ १० ॥

विसर्गे' इत्यस्माद्‌लुकि लटो रूपम् "दधिकौ च लुकि" इत्यभ्यासस्य रीगागम । तथा नृणा दृष्टिषु नेत्रेषु "नेत्रमीक्षण चक्षुरक्षिणी । दृग्दृष्टी" इत्यमर । द्राक् उदयसमकालमेव "द्राक् मङ्क्षु सपदि द्रुते" इत्यमर । पुष्टि पोषण विदिनष्टि विशेषेणो त्पादयति 'शिष्लृ विशेषणे' इत्यस्माद्रुधादिकाल्लट् । तथा स्थिरं निखिलनिशा व्याप्य स्थित ध्वान्तमन्धकार "अन्धकारोऽस्त्रिया ध्वान्त" इत्यमर । पिनष्टि चूर्णीकरोति विनाशयतीति यावत् । 'पिष्लृ सचूर्णने' इत्यस्माल्लट् । किंच प्राज्ञाना यथार्थतया तन्माहात्म्याभिज्ञाना पण्डिताना "धीरो मनीषी ज्ञ प्राज्ञ." इत्यमर । अपवर्गस्य मोक्षस्य "मोक्षोऽपवर्ग" इत्यमर । मार्गद मार्गप्रदातार, ज्ञानिनो हि सूर्यमण्डल मार्गेण मुक्ति प्राप्नुवन्ति इति प्रसिद्धि । तथा च श्रुति -"अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत् । परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते" इति । "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । योगनिर्भिन्नमूर्धकोऽपरावृत्तमृत पर" इति स्मृतिश्च । अपि च पद्माया लक्ष्म्या गृहाणि निवासस्थानानि कमलानि तेषामुल्लास विकास करोतीति तथा भूत, ताच्छील्ये णिनि । एतादृशगुणविशिष्टत्वादेव च समस्तानां लोकानां सुहृद निरपेक्षतया हितकर, द्यो आकाशस्य "द्यो दिवौ द्वे स्त्रियामभ्र" इत्यमर । भूष णमलकारभूत अमु, एवविशिष्टबहुसद्गुणयुक्त, पूषण सूर्यं "विकर्तनार्क मार्तण्ड मिहि रारुण पूषण" इत्यमर । क पुरुष न स्तौति स्तुतिं न करोति ? अपि तु सर्व एव स्तु वन्तीत्यर्थं । 'ष्टुञ् स्तुतौ' इत्यस्य लट् । "उतो वृद्धि –" इत्यादिना वृद्धि । न ला दृशा एव सर्वे वृथा दोषैकदर्शिन इति भाव । अत्र 'वृष्टि घृष्टिभि' इत्यादौ वर्ण साम्यात् अनुप्रासोऽलकार "वर्णसाम्यमनुप्रास" इति तल्लक्षणात् । तस्यैव वाक्यस्य च 'को न स्तौति' इत्यस्य हेतुरूपतया काव्यलिङ्ग, एवमुभौ मिलित्वा ससृष्टिरलकार । तदुक्तम्–"सैषा ससृष्टिरेतेषा (अलकाराणा) भेदेन यदिह स्थिति " इति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् । लक्षण प्राक् (२ श्लो० टीकाया) उक्तम् ॥ ९ ॥

किंच नैतावदेव किंतु अन्यदपि तन्महत्त्व मन्विलाह–यदेति । जना तम अन्धकार "अन्धकारोऽस्त्रिया ध्वान्त तमिस्र तिमिर तम " इत्यमर । विमर्दयति नाशयतीति तथाभूत रविं सूर्यं, यदा न पश्यन्ति, तदा तत् दुर्दिन दुष्टदिन कथयन्ति । यदा मेघाच्छादनात् सूर्यस्यादर्शन भवति, तदा लोकास्तद्दुर्दिनमिति वदन्तीति भाव । तदुक्तममरे "मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्" इति । अपि च असौ सूर्य सरसि सरोवरे "कासार सरसी सर " इत्यमर । गता स्थिता सरोगता ता, अम्भोजाना कमलानां ततिं समुदाय धिनोति प्रीणयति विकासयतीति यावत् 'धिवि प्रीणने' इत्यस्मात् स्वादिकात् लट् । तथा देह बिभ्रति धारयन्ति ते देहभृत प्राणिनस्तेषा, रोगेण सहिता सरोगास्तेषा भाव सरोगता ता, धुनोति नाशयति 'धूञ् कम्पने' इत्यस्य

आशापालेषु पाशायुध-यम-वलभिन्मारुतेशादिकेषु
प्रायो भूयस्सु जाग्रत्स्वपि च शुचितया भासुरा भूसुराद्याः ॥
यस्मै कालत्रयेऽपि प्रतिदिवसममी कुर्वतेऽर्घ्यप्रदानम्
सैषा त्रय्येव विद्या तपति रविमयी सर्वलोकान् पुनाना ॥ ११ ॥

रूपम् । "आरोग्यं भास्करादिच्छेत्" इत्याद्यागमात्सूर्यस्यैव रोगनाशकत्वं प्रसिद्धम् । अत्र प्रतिपादान्ते समानवर्णानां पुनः पुनः श्रवणात् यमकालङ्कारः । "अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः । यमकं पादतद्भागवृत्ति" इत्यादितल्लक्षणात् । वंशस्थवृत्तम् । "ज तौ तु वंशस्थमुदीरितं ज रौ" इति तल्लक्षणात् ॥ १० ॥

किंच आशापालेष्विति । अमी शुचितया अन्तःकरणशुद्धया भासुरा दीप्तिमन्तः 'भासृ दीप्तौ' इत्यस्मात् 'भञ्जभासमिदो घुरच्' इति घुरच् प्रत्ययः । भूसुरा ब्राह्मणा आद्या येषु ते । ब्राह्मण क्षत्रिय-वैश्या इत्यर्थः । पाशायुधो वरुणश्च "प्रचेता वरुणः पाशी" इत्यमरः । यमश्च बलं बलनामानमसुरं भिनत्तीति बलभिदिन्द्रश्च अत एवामरे तस्य बलारातिरित्युक्तम् "बलारातिः शचीपतिः" इति । "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति क्विप् । मारुतो वायुश्च "समीरमारुतमरुत्–" इत्यमरः । ईश ईश्वरश्च आदयो येषां अग्नि सूर्य निर्ऋति-सोमानां तेषु पाशायुध यम-बलभिन्मारुतेशादिकेषु । भूयस्सु बहुषु अष्टस्वित्यर्थः । आशा दिशः "दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च" इत्यमरः । पालयन्ति रक्षन्तीति आशापालास्तेषु दिक्पालेषु जाग्रत्सु स्वस्वाधिकारतत्परेषु सत्स्वपि । 'जागृ निद्राक्षये' इत्यस्मात् शतृप्रत्ययः । "नाभ्यस्ताच्छतुः" इति नुमभावः । "जक्षित्यादयः षट्" इत्यभ्यस्तसंज्ञा च । यस्मै सूर्यायैव प्रतिदिवसं कालत्रयेऽपि प्रातर्मध्याह्ने सायं चेति त्रिकालेष्वित्यर्थः । प्रायः अर्घ्यस्य प्रदानमर्घ्यप्रदानं कुर्वते कुर्वन्ति । 'डुकृञ् करणे' इत्यस्माद्वर्तमाने लट् । 'अत उत्सार्वधातुके' इति गुणोत्तरमुकारादेशः । "आत्मनेपदेष्वनतः" इति अदादेशः । केचित्तु सूर्यादन्यान् देवानपि भजन्ते, किन्तु न सूर्यं विहाय, अपि तु प्रथमं सन्ध्यावन्दनसमये सूर्यायार्घ्यं प्रदायैव भजन्ते, इति 'प्राय' इत्यनेन सूचितम् । सन्ध्यावन्दनमन्तरा न स्यात् किमपि कर्मस्वनधिकारात् । अर्घ्यप्रदानं हि गायत्रीमन्त्रेण विहितम्, स च मन्त्रो वेदत्रयादुद्धृतः अत एव तस्य त्रिपात्त्वम्, तदुक्तं मनुना "त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।" इति । यस्मादेव तस्माद्भगवान् सूर्यो वेदत्रयीरूप एवेति गम्यते इत्याशयेनाह सैषेति । सा एषा मूर्तिमती रश्मिमयी सूर्यरूपा, सर्वलोकान् पुनाना पवित्रयन्ती सती 'पूञ् पवने' इत्यस्मात् शानच् । त्रयी वेदत्रयीरूपा विद्यैव "स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी" इत्यमरः । तपति प्रकाशते । अत्र सूर्ये वेदत्रयारोपात् रूपकालङ्कारः । स्रग्धरा वृत्तम् । अस्य लक्षणं प्राक् (प्र १ श्लोके द्रष्टव्यम्) उक्तम् ॥ ११ ॥

कृतत्रिदशपोषणं कृशरथाङ्गसंतोषणं
पिशाचकुलभीषणं पृथुतमश्छटापेषणम् ॥
विनम्रगदशोषणं विहितवारिजोन्मेषणं
नमस्कुरुत पूषणं ननु नभःस्थलीभूषणम् ॥ १२ ॥

इत्थं विश्वावसुर्विभावसुमभिष्टुवन् प्राञ्जलिः कृशानुना सह द्वादशात्मानं समया गमयामास[1] विमानम् । आनमच्च तद्बिम्बमध्यधामानमतिमानमहिमानं परमात्मानम् ।

अथेदानीं सामान्यतः सूर्यवर्णनमुपसंहरन् एवंविधमहिमवते भगवते तस्मै नमस्काराचरणमेव श्रेय इत्यभिप्रायमाह-कृतेति । कृतं त्रिदशानां देवानां पोषणं येन तं,"वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यादिश्रुतिभिस्तावद्वसन्तादिविशिष्टकाले यज्ञादि कर्म विहितं, तस्मिन् कर्मणि समर्पितहविर्द्वारा देवानां पोषणं भवति । तत्कालनिर्माणं च सर्वथा सूर्याधीनं, तस्मात् देवतानां पोषणमपि सूर्यायत्तमेवेति भावः । कृशाः निशि विरहेणेति शेषः । स्थिताः ये रथाङ्गाश्चक्रवाकाः तेषां संतोषणमानन्दजनकं "कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः" इत्यमरः । तथा पिशाचानां कुलस्य समुदायस्य भीषणं भयोत्पादकम् । पिशाचानामह्नि संचाराभावो हि प्रसिद्धः । तथा पृथुतमश्छटापेषणं तमसः छटा तमश्छटा पृथ्वी महती या तमश्छटा अन्धकारसमुदायः निविडान्धकार इति यावत् । तस्याः पेषणं नाशकम् । तथा विनम्राणां अनन्यभक्त्या शरणागतानां गदस्य रोगस्य "रोगव्याधि-गदामयाः" इत्यमरः । शोषणं निवारकम् । विहितं कृतं वारिजानां कमलानां उन्मेषणं विकसनं येन तथाभूतम् । किंच नभः आकाश एव स्थली अकृत्रिमस्थलं "जानपद-कुण्ड-गोण स्थल-" इत्यादिना स्थलशब्दात् अकृत्रिमार्थे ङीप् । तस्याः भूषणमलंकारभूतं, एतादृशं पूषणं भगवन्तं श्रीसूर्यं, ननु निश्चयेन नमस्कुरुत । यूयं सर्वे जना इति शेषः । अत्र 'कृतत्रिदशपोषण' इत्यादिवाक्यस्य नमस्करणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलंकारः । पृथ्वी वृत्तम् " द्वितीयमलिकुन्तले गुरुषडष्टमद्वादशं चतुर्दशमथ प्रिये गुरुगभीरनाभिह्रदे । सपञ्चदशमन्तिमं तदनु यत्र कान्ते यतिर्गिरीन्द्रफणभृत्कुलैर्भवति विद्धि पृथ्वीति सा" इति तल्लक्षणात् ॥१२॥

इत्थं सामान्यतः सूर्यं वर्णयित्वा तद्गतविशेषधर्मानुवर्णनार्थं प्रस्तौति कविः-**इत्थं विश्वावसुरित्यादिना** । इत्थमुक्तप्रकारेण, विश्वावसुः प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः सन्, विभावसुं सूर्यं "चित्रभानुर्विभावसुः" इत्यमरः । अभिष्टुवन् तस्य स्तुतिं कुर्वन् सन्, कृशानुना सह । अत्र "सहयोगेऽप्रधाने" इत्यनेन तृतीया । तेन च द्वयोर्मध्ये विश्वावसोरेव प्राधान्यं सूचितं, अत एव अप्राधान्यात् कृशानुशब्दात् तृतीया । द्वादश आत्मानो मासभेदेन अवयवा यस्य स तं, समया सूर्यस्य समीपमित्यर्थः । "द्वादशात्मा दिवाकरः" इत्यमरः । अत्र "अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि"

---

1 'कृत'.

प्रशस्तगुणसिन्धवे प्रपदनस्पृशां बन्धवे
स्वतोऽपहतपाप्मने सकलदेहिनामात्मने ॥
नमः कमलवासिनीनयनसौख्यसंदायिने[१]
तमःशमविधायिने तरणिमण्डलस्थायिने ॥ १३ ॥

इति द्वितीया। सूर्यस्य मासभेदेन द्वादशावयवत्वं " पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं " इति प्रश्नोपनिषदि भाष्ये श्रीमच्छंकराचार्यैः प्रतिपादितम्- ' द्वादशाकृतिं द्वादश मासा आकृतयोऽवयवा आकारणं वा अवयविकरणमस्य' इति । विमानं गमयामास प्रापयामास । गमयित्वा च किं कृतवांस्तदाह—आनमच्चेति। तस्य सूर्यस्य बिम्बमध्ये मण्डलमध्ये धाम स्थानं यस्य तम् । अतिमानः मानं प्रमाणं अतिक्रान्तः महिमा माहात्म्यं यस्य स तं परमात्मानं श्रीनारायणरूपं आनमच्च नमस्कृतवान् । नारायणस्य सूर्यमण्डले स्थितत्वं " ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः " इत्यागमे प्रसिद्धम् ॥

वन्दनप्रकारमेवाह—प्रशस्तेत्यादिना। प्रशस्ताः स्तुत्याः ये गुणा दया-दाक्षिण्यादयो भक्तारिष्टनिरसनादयो वा तेषां सिन्धुः समुद्रस्तस्मै अपारगुणवते इत्यर्थः । प्रपदनं पादाग्रं तत् स्पृशन्तीति तेषां बन्धवे हितकारिणे । यद्यप्यमरे "पादाग्रं प्रपदं पादः " इति पादाग्रवाची प्रपदशब्द एवोक्तः, न तु प्रपदनशब्दस्तथापि तत्र प्रपूर्वकात् ' पद गतौ ' इत्यस्माद्धातोः सकाशात् " खनो घ च " इति सूत्रे घित्करणस्यान्यतोऽपि ज्ञापनार्थत्वात् घप्रत्ययः । अत्र तु तस्मादेव ल्युट् प्रत्ययः इयानेव भेदः । अर्थस्त्वेक एवेति ज्ञातव्यम् । पादस्पर्शनं च पूजनादौ भगवन्मूर्तेः । तदुक्तं भागवते -"शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परम् " इति । अथवा प्रकर्षेण पद्यते ज्ञायते अनेन तत् प्रपदनं ज्ञानं तत् स्पृशन्ति संपादयन्ति ते प्रपदनस्पृशो ज्ञानिनः तेषां बन्धवे प्रियाय। भगवान् हि ज्ञानिनामतीव प्रियः। तथा च भगवद्गीतायाम्-"चतुर्विधा भजन्ते मां नराः सुकृतिनोऽर्जुन। आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ। तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते।" इति "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः" इति च । स्वतः अपहताः नष्टाः पाप्मानो जन्मादयः (जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति इति) षड्विकाराः यस्मात् तथाभूताय। तथा सकलदेहिनां सर्वप्राणिनामात्मने आत्मरूपेण हृदि स्थिताय । "हृदि ह्येष आत्मा" "दहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषः" इति श्रुतिः "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति" इति श्रीभगवद्गीता च। कमलवासिनी लक्ष्मीः तस्याः नयनसौख्यस्य नेत्रसुखस्य संदायिने प्रदायकाय । तमसः अज्ञानस्य अन्धकारस्य वा शमं शान्तिं विधत्ते करोति तच्छीलः तस्मै । तरणेः सूर्यस्य " द्युमणिस्तरणिर्मित्रः " इत्यमरः । मण्डले बिम्बमध्ये " बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु " इत्यमरः। तिष्ठति तच्छीलः तस्मै

---

१ 'संधायिने'.

पुनः सभक्त्युन्मेषम्—

भानुभानुदलदब्जलोचनं भक्तलोकभवपाशमोचनम् ॥
धाम तामरसवासिनीसखं हेमवर्णमिह सौति मे सुखम् ॥ १४ ॥

कृशा०—किमरे केवलं निर्घृणोऽपि नारायणो भवता विवेकलाभवतापि स्तवनभाजनीक्रियते ! ॥ ३ ॥

तथाहि—

स्वेनादौ निखिलं जगद्विरचितं स्वेनैव संरक्षित
भिन्दन् हन्त मुकुन्द एष विधृतानन्दो हि निन्दोचितः ॥

भगवते नमः । अस्त्विति शेषः । पृथ्वी वृत्तम् । लक्षणं प्राक् (१२ श्लो० टीकायां) कथितम् ॥ १३ ॥

पुनः भक्तेः प्रेमपूर्वकानुध्यानस्य "प्रेमपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते" इत्यागमात् । उन्मेषेण विकासेन सहितं यथा भवति तथा प्राहेति शेषः ॥

भान्विति । भानोः सूर्यस्य भानुभिः किरणैः "भानुर्हंसः सहस्रांशुः" "भानुः करो मरीचिः स्त्री" इत्युभयत्राप्यमरः । दलती विकसमाने ये अब्जे कमले ते इव लोचने यस्य तत्, अत्रोपमावाचकस्येवशब्दस्य लोपात् लुप्तोपमेयम् "वादेर्लोपे समासे सा" इति तल्लक्षणात् । भक्तानां भजकानां लोकः समुदायः तस्य यो भवपाशः संसारपाशः तस्य मोचनं निवारकम् । पुनः कथंभूतम् । तामरसवासिनी कमलनिवासिनी लक्ष्मीः "पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम्" इत्यमरः । तस्याः सखि मित्रभूतं इति तत् । "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । पुनश्च हेम सुवर्णं "सुवर्णं हेम हाटकम्" इत्यमरः । तत् इव वर्णो यस्य तत् । एतादृशं धाम वैष्णव तेजः इहेदानीं इह सूर्यमण्डले वा । मे मम सुखं सौति जनयति उत्पादयतीति यावत् । रथोद्धता वृत्तम् "रान्नराविह रथोद्धता लगौ" इति तल्लक्षणात् ॥१४॥

एवं नारायणवर्णनं श्रुत्वा तत्रापि निर्दयत्वरूपं दोषमुद्भाव्याह कृशानुः—**किमरे** इति । अरे विश्वावसो, केवलमत्यन्तं निर्घृणो निर्दयो नारायणोऽपि भवता त्वया विवेकस्य सदसद्विवेचनस्य लाभः प्राप्तिर्यस्यास्तीति तथाभूतेनापि सता, स्तवनस्य स्तोत्रस्य भाजनीक्रियते पात्रीक्रियते योग्य इव क्रियत इति यावत् । "योग्य-भाजनयोः पात्र" इत्यमरः । किम्? आश्चर्यमिदमिति भावः । भाजनीक्रियते इत्यत्र अभूततद्भावे च्वि- । अभूततद्भावो नाम वर्णनीये वस्तुनि वर्ण्यधर्माभावे सत्यपि तद्धर्मारोपकरणम् । एवं चात्र वस्तुतो निर्दयत्वान्नारायणः स्तवनभाजनमभवन्नपि तदिव कृतः एतदयुक्तमिति कृशानुना सूचितमिति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

तथाहि निर्दयत्वमेवोपपादयति—**स्वेनेति** । हि यस्मात् कारणात् एषः त्वया

---

१ 'किमये' २ 'विवेकलोभवता' ३ 'सकलं'

उत्पाद्य स्वयमुत्तमान् फलतरूनुल्लास्य चारूदकै-
रुन्मत्तोऽपि किमुच्छिनत्ति जगति च्छित्त्वापि किं नन्दति ? ॥१५॥

किंच—

स्वानुज्ञामनवाप्य दर्पभरतः स्वाज्ञां विलङ्घेत य-
स्तस्यैवेह तनोति लौकिकनृपश्चण्डोऽपि दण्डं रुषा ॥
अन्तर्याम्यपथे प्रवर्त्य भविनो हन्त स्वयं नारके
यस्तान् पातयति क्रुधा स तु न किं ? नारायणो निर्घृणः ॥१६॥

स्वभजनीकृतो मुकुन्दो नारायणः, आदौ सृष्टिकाले स्वेन रजोगुणीभूतचतुर्मुखस्वरूपेण, निखिलं संपूर्णं " समस्त निखिलाखिलानि निःशेषम्। समग्र सकल पूर्णम्" इत्यन्तोऽमरः। जगद्विश्वं विरचितमुत्पादितं, तथा स्वेनैव सत्त्वगुणरूपविष्णुस्वरूपेण संरक्षितं पालितं, एतादृशमिदं जगत्, पुनः स्वत एव भिन्दन् विनाशयन् तमोगुणरूपरुद्रस्वरूपतयेति भावः। एतावत् कृत्वैव न स विरराम, किं तु पुनर्विघ्नानन्दः युक्तं कृतं मयेति मत्वा मोदमान इत्यर्थः। अत एवायं निन्दोचितः निन्दितुं योग्यो न तु स्तोतुं योग्य इत्यर्थः। हन्तेति विषादे। एतदेव लौकिकोदाहरणेन दृष्टान्तयति—उत्पाद्येति। जगति लोके यः कश्चित् उन्मत्तोऽपि, न तु सावधान इति अपिशब्दस्वारस्यम्। स्वयं उत्तमान् फलतरून् फलदान् वृक्षान्, उत्पाद्य भूमौ बीजं निक्षिप्य अङ्कुरितान् कृत्वा, अपि च चारूणि वृक्षपोषणपर्याप्तानि च तानि उदकानि जलानि तैः वृक्षपोषणपर्याप्तजलसेचनैरित्यर्थः। (यद्यप्यमरे " सुन्दरं रुचिरं चारु " इति चारुशब्दस्य सुन्दरवाचकत्व, तथाप्यत्र जलस्य वृक्षपोषणेनैव सुन्दरत्वमित्यभिप्रेत्यायमुपरितनोऽर्थः कृत इति ज्ञेयम्।) उल्लास्य संवर्ध्य, स्वयमेव उच्छिनत्ति किम् ? अपि च छित्त्वापि नन्दति आनन्दं करोति किम् ? अपि तु नैव छिनत्ति नैव नन्दति चेत्यर्थः। यदि लोके साधारणोऽपि जनः "विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्" इति नयमनुसृत्य स्वयमुत्पादितस्य स्वत एवोच्छेदकरणमनुचितमिति जानाति, तर्हि यल्लोकानुत्पादयति पालयति च, तेन नारायणेनायं नयः किं न ज्ञातुं शक्यः ? अपि तु शक्य एव। तथापि यदायं स्वयमुत्पादितान् लोकान् बुद्धिपूर्वकं विनाशयति, तदायमत्यन्तं निर्घृण एवेति भावः। अत्र प्रकृतवाक्यार्थस्य 'स्वेनादौ–' इत्यादेः तद्घटकस्य 'उत्पाद्य' इत्यादिवाक्यार्थस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभावात् वैधर्म्येण दृष्टान्तालंकारः। तदुक्तम्- " दृष्टान्तः पुनरेतेषां (उपमादीनां) सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् " इति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। लक्षणमुक्तं प्राक् (२ श्लोकटीकायाम्) ॥ १५ ॥

किंच स्वानुज्ञामिति। यः कश्चित् जनः सेवको वा दर्पभरतः गर्वातिशयाद्धेतोः, पञ्चम्यास्तसिल्। स्वस्य (लौकिकनृपस्य) अनुज्ञां संमतिं अनवाप्य अगृहीत्वा, स्वस्य (लौकिकनृपस्य) आज्ञां विलङ्घेत उल्लङ्घेत, तदा चण्डः अतिकोपयुक्तः "चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः " इत्यमरः। अपि, लोके भवः लौकिकः स चासौ नृपश्चेति

वि०—अहो ! तव मतिरतिस्थूला, यत. परमकारुणिकं भगवन्तं पङ्कजवासिनीप्राणनाथमपि स्पृशति तवोपालम्भ. । आकर्णयेदम् ॥ ४ ॥

चिराय संसृत्युदधौ समज्जनं
नमज्जनं मज्जन इत्यधोक्षज. ॥
दयापयोधिः परिगृह्य दुर्लभं
निज पदं प्रापयति स्वयं प्रभु ॥ १७ ॥

विग्रह । लौकिको राजेत्यर्थ । रुषा स्वाज्ञोल्लङ्घनजनितक्रोधेन, तस्यैव आज्ञोल्लङ्घनकर्तुरेव, इह दण्ड शिक्षा तनोति करोति । न त्वन्यस्यानपराधिन इत्यर्थ । योऽय नारायण-स्तु अन्त मन यमयति प्रेरयति तच्छील अन्तर्यामी । ताच्छील्ये णिनि । हृदये तिष्ठन् शुभाशुभकर्मप्रेरक इत्यर्थ । "ईश्वर सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्राम यन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" इति स्मृते । एतादृश सन् स्वभावत एव भविन ससारयुक्तान् जनान् अपथे दुर्मार्गे दुष्कर्मणीत्यर्थ । प्रवर्त्य, स्वयमेव तान् दुष्कर्मकर्तॄन् जनान्, क्रुधा रोषेण नारके निरये "स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गति स्त्रियाम् ।" इत्यमर । पातयति । हन्तेति खेदे । स निर्घृण निर्दय न किम् ? अपि त्वत्यन्त निर्घृण एवेत्यर्थ । अयमाशय —लौकिकनृपो हि अपराधिनमनपराधिन च दृष्ट्वैव अपराधिन दण्डयति, स्वनियमप्रसिद्ध्या च लोकान् नीतिपथमनुशिक्षयति च, अय (नारायण) तु यद्यन्तर्यामी, तर्हि अनेनापि सर्वे लोका सन्मार्गे एव प्रवर्तयितव्या, तथा सति सर्वेऽपि जना सत्कर्माणि कृत्वा सद्गति-मेवाप्नुयु, न कश्चिदपि दुर्गति, परं तु तदकुर्वन् यदा दुष्कर्मण्येव प्रवर्त्य दुर्गतिं गमयति तदाऽत्यन्त निर्घृण इति । अत्र 'स्वानुज्ञामनवाप्य-' इत्यादिवाक्यस्य विवक्षितवचनेन हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलकार, उत्तरत्र अपराधकारणाभावेऽपि दण्ड कार्यकथनात् विभावनालकार । एव च उभयत्रापि परस्परवाक्यापेक्षणादङ्गाङ्गि-भावाच्च द्वावपि मिलित्वा सकरालकार । तदुक्तम्—"अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गि-त्व तु सकर" इति । वृत्त च शार्दूलविक्रीडितम् । लक्षण (२ श्लो०टी) पूर्वोक्तमेव ॥१६॥

अथ कृशानुना उद्घाटित निर्घृणत्वरूप दोष परिहरन्नाह **विश्वावसु.**—**अहो** इति । अहो इत्याश्चर्ये । अथवा अहो इति सबोधनार्थम्, हे कृशानो इत्यर्थ । तव मतिः बुद्धि अतिस्थूला सदसद्विवेकशून्या । कुत इत्यत आह—यत यस्मात् कारणात्; परमकारुणिकमत्यन्तदयालु "स्याद्दयालु कारुणिक" इत्यमर । भगवन्त षड्गु-णैश्वर्यसपन्न, पङ्कजवासिन्या लक्ष्म्या प्राणनाथ पतिं नारायणमपि, तव सबन्धी त्वत्कृत इत्यर्थ । उपालम्भो निन्दा स्पृशति परामृशति, तमपि निन्दसीति यावत् । तस्मात् इद नारायणविषये करुणाप्रतिपादक वच, आकर्णय सावधानमनसा शृणु ॥ ४ ॥

चिरायेति । दयापयोधिर्दयासागर, अनेन नाय लोक इव केनचित्कारणेन दयाशील, किंतु कारण विनापि स्वभावत एवापरिमितदयाशील इति सूचितम् । अधो-

किंच—

लीलालोलतमां रमामगणयन्नीलामनालोकयन्
भुञ्चन् किंच महीमहीश्वरमयं मञ्चं हठाद्वञ्चयन् ॥
आकर्षन् द्विजराजमप्यतिजवाद्धा हन्त लोकान्तरात्
गोप्तुं शौरिरुदित्वरत्वर उदैत् ग्राहग्रहार्तं गजम् ॥ १८ ॥

क्षजोऽय नारायण सन्ततिरूपे ससाररूपे उदधौ समुद्रे, चिराय बहुकालपर्यन्त, सम जन मज्जनेन परिभ्रमणेन सहित स, परं तु ससारदु खपरिहारायेति शेष । नमन् भक्तिपूर्वक नमस्कुर्वेश्चासौ जनो लोकश्च स, मज्जन मदीयोऽय जन इति एवप्रकारेण स्वयं परिगृह्य स्वीकृत्य, इतिव कर्मण अभिहितत्वात् प्रथमा । प्रभु कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुमपि समर्थ, दुर्लभ भक्त्या विना दुष्प्राप, निजमात्मीय पद स्थान वैकुण्ठलोकमित्यर्थ । प्रापयति नयति । अत्र पद्ये पूर्वार्द्धे अनुप्रासालकार, तत्र वाक्य निजजनत्वेन स्वीकरणस्य निजपदप्रापणस्य च हेतुरूप, तेन काव्यलिङ्गमलकार । एव चात्र काव्यलिङ्गानुप्रासयो सम्रृष्टि. “ सैषा ससृष्टिरेतेषा भेदेन यदिह स्थिति ” इति तल्लक्षणात् पद्यस्यवृत्तम् । लक्षणमुक्त प्राक् (१० श्लोकटीकायाम्) ॥ १७ ॥

यदुक्त 'नमज्जन मज्जन इति परिगृह्य निज पद प्रभु प्रापयति' इति, तदेव कैश्चित् पुराणप्रसिद्धैस्तदवतारचरित्रै स्पष्टमाह—तत्र तावत् प्रथम भगवत्कृत गजेन्द्रमोक्षं कथयति—लीलेत्यादिना । किंच ग्राहस्य नक्रस्य “ग्राहोवहारो नक्रस्तु” इत्यमर । ग्रहात् ग्रहणात् आर्त पीडित गज हस्तिन “दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप । मतङ्गजो गजो नाग ” इत्यमर । गोप्तु रक्षितु, उदित्वरा आविर्भवन्ती त्वरा सभ्रमो यस्य स उदित्वरत्वर उत्पूर्वकात् 'इण् गतौ' इत्यस्मात् धातो सकाशात् “ इण् न श- जि सर्तिभ्य क्वरप्”इति क्वरप्प्रत्यय “ह्रस्वस्य पिति कृति—”इति तुक् । शूरस्य वसुदेवस्य अपत्य शौरि “अत इञ्” इत्यपत्यार्थे इञ् । कृष्ण इत्यर्थ । लीलया शृङ्गारभावेन “हेला लीलेत्यमी हावा क्रिया शृङ्गारभावजा ” इत्यमर । अतिशय लोला कामतृष्णायुता ता, “लोलश्चल-सतृष्णयो ” इत्यमर । रमा, लक्ष्मीं अगणयन् अपश्यन्, नीला कालिन्दीं अनालोकयन् तामप्यपश्यन्नित्यर्थ । भगवता हि कृष्णावतारे कालिन्दीनाम्न्या- स्तपस्यन्त्या. स्त्रिया स्वीकार कृत इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे प्रसिद्धम् । यद्वा नीला नाग्नजिती तस्मिन्नेवावतारे परिणीता ज्ञेया । “नीला नग्नजित पुत्री” इति मणिमञ्जरीकाव्ये तथा दर्शनात् । किंच महीं पृथिवीदेवी मुञ्चन् त्यजन्, पृथिव्यपि विष्णुपत्नीति “समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डले । विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यम्—” इत्याद्यागमप्रसिद्धम् । तथा अहीश्वरमय शेषस्वरूप मञ्च शयन च “शयन मञ्च पर्यङ्क—” इत्यमर । हठात् सहसा वञ्चयन् निरस्कुर्वन्, अपि च द्विजाना पक्षिणा राजा गरुडस्त, “राजाह सखिभ्य —” इति टच् । “दन्त विप्राण्डजा(पक्षिण) द्विजा ” इति “गरुत्मान्

---

१ 'क्वरेट्'.

वैकुण्ठो महताहताखिलमहारम्भ मदेनोच्चकै-
श्चण्डं खण्डयितुं हिरण्यकशिपुं वेतण्डमुत्कण्ठया ॥
सैंहं वेषमशेषभीषणमहो गृह्णन् त्वरागौरवात्
प्रह्लादव्यसनासहिष्णुरुदगादाकण्ठकण्ठीरव ॥ १९ ॥

गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेय "खगेश्वर" इति चामर । आकर्ण्य भक्तपीडापरिहारार्थं सत्वर गन्तुमित्यर्थं । लोकान्तरात् वैकुण्ठात्, अतिजवात् अतिवेगेन, उदैत् आगमत् 'इण् गतौ' इति धातो कर्तरि लङ् । हा हन्त इति निपातसमुदायात् भक्तपीडा-परिहारार्थमत्यन्तदयावत्त्व भगवत सूच्यते "हा विषाद शुगर्तिषु । हन्त हर्षेऽनुकम्पाया" इत्यमरात् । एतेन पद्येन यदि गजस्य पशोरपि भक्तिं दृष्ट्वा तत्त्राणार्थं भगवान् एव करोति, तदा मनुष्यार्थं कुर्यादित्यत्र किमु वक्तव्यमिति सूचितम् । गजस्येय कथा महाभारते शान्तिपर्वणि प्रसिद्धा । यथा-चित्रकूटपर्वते एक परमरमणीय सरोवरमासीत्। यस्मिन्नेको महानक्र प्रतिवसति स्म । तस्मिन्नेव सरसि क्रीडार्थं करिणीभि सह कश्चिन्महागज समाययौ। स च जले प्राविशत् । तदा स नक्रेण निजास्येन सुदृढ पादे धृत । तदा गजस्त नक्र केनाप्युपायेन निवारयितुमशक्नुवन्ननन्यभावेन भगवन्त नारायणमेव शरण्य मत्वा पुष्कराग्रेण सर स्थमेक पङ्कज तस्मै समर्प्य "ॐ नमो मूलप्रकृतये अजिताय महात्मने ।" इत्यत आरभ्य "नमस्ते पुण्डरीकाक्ष भक्तानामभयकर । सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु त्राहि मा शरणागतम् । तावद्भवति मे दु ख चिन्ता समारसागरे । यावत् कमलपत्राक्ष न स्मरामि जनार्दनम् ॥" इत्यन्त स्तोत्र जगौ । तदा परमकारुणिको भगवान् सत्वरमुपेत्य ग्राहात् गजममोचयदिति । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १८ ॥

अथ नृसिंहावतारे कृत निजभक्तस्य प्रह्लादस्य रक्षणमाह—**वैकुण्ठ इति।** प्रह्लादस्य हिरण्यकशिपुनस्य स्वभक्तस्य व्यसनासहिष्णु तत्पित्रा दीयमान दु खमसहमान "अलङ्कृम् निराकृन्-"इत्यादिना इष्णुच् प्रत्यय । वैकुण्ठोऽय नारायण विकुण्ठयति पराभव प्रापयति शत्रूनिति विकुण्ठ 'कुठि प्रतिघाते' इति धातो "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते"इत्युणादिसूत्रेणाच्प्रत्यय । विकुण्ठ एव वैकुण्ठ इति विग्रह । "विष्णुर्नारायण कृष्णो वैकुण्ठ" इत्यमर । महता मदेन गर्वेण, हता विनाशिता अखिला सकला महान्त आरम्भा यज्ञयागादिरा क्रिया येन त, गजपक्षे [१] महता मदेन मदजलेन उपलक्षित, महान् आरम्भो येषा ते महारम्भा हता अखिला महारम्भा उद्यानोपवनादयो येन त, उच्चकैरतिशयेन चण्ड महाभयकर हिरण्यकशिपु एतद्रूप वेतण्ड गज, खण्डयितु विनाशयितु, उत्कण्ठया हिरण्यकशिपुरूपगजमारणातिशयवाञ्छया, त्वराया शीघ्रताया गौरवात् अतिशयेन अतीव शीघ्रमित्यर्थ । अशेषाणां सपूर्णाना (शत्रूणां) भीषण भयकर, सैंह सिंहसबन्धिन वेष आकार, गृह्णन् धारयन्, अा

१ 'महता'.

अन्यच्च—

अवेमव्यापाराकलनमतुरीस्पर्शमचिरा-
दनुन्मीलत्तन्तुप्रकरघटनायासमसकृत् ।
विषीदत्पाञ्चालीविपदपनयैकप्रणयिनः
पटानां निर्माणं पतगपतिकेतोरवतु नः ॥ २० ॥

कण्ठं कण्ठपर्यन्तं "आङ् मर्यादाभिविध्योः" इति समासः । कण्ठीरवः सिंहरूपः सन् अर्थात् नरसिंहशरीरः सन्नित्यर्थः । "कण्ठीरवो मृगरिपुः" इत्यमरः । उदगात् आविर्बभूव । स्तम्भादिति शेषः । अहो इत्याश्चर्ये । 'इण् गतौ' इति धातोर्लुङ् "इणो गा लुङि" इति 'गा' आदेशः । "गाति-स्था-" इत्यादिना सिचो लुक् । एतत् प्रह्लादचरित्रं श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे प्रसिद्धम् । अत्र पूर्वार्द्धे 'हिरण्यकशिपुं वेतण्ड' इति हिरण्यकशिपावेव गजत्वस्याभेदेनारोपाद्रूपकमलङ्कारः, उत्तरत्र च 'अशेषभीषण' इत्याद्युक्तेः साभिप्रायत्वात् परिकरालङ्कारः । "तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः" इति "विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः" इति च द्वयोर्लक्षणात् । द्वावपि मिलित्वा संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

अथेदानीं कृष्णावतारे कृतभक्तिमत्या द्रौपद्याः कौरवसदसि वस्त्रपूरणात्मकं भगवच्चरित्रमाह—अन्यच्चेति । अवेमेति । विषीदन्त्याः कुरुसदसि दुःशासनकृतवस्त्रापहरणेन दुःखवत्याः पाञ्चाल्याः द्रौपद्याः विपदः वस्त्रापहारकृतदुःखस्य अपनये दूरीकरणे एकः मुख्यः प्रणयः स्नेहोऽस्यास्तीति तथाभूतस्य । मत्वर्थे इनिः । पतगानां पक्षिणां "पतत्रि-पक्षि-पतग-" इत्यमरः । पतिर्गरुडः केतुर्ध्वजो यस्य तथाभूतस्य भगवतः सम्बन्धि, भगवत्कर्तृकमित्यर्थः । अवेमव्यापाराकलनं न विद्यते वेम्नः वयनदण्डस्य "पुंसि वेमा वायदण्डः" इत्यमरः । व्यापारस्य आकलनं स्वीकरणं यस्मिन् तत् वयनदण्डग्रहणरहितमित्यर्थः । तथा न विद्यते तुर्याः तन्तुवेष्टनसूक्ष्मदारुविशेषस्य स्पर्शो यस्मिंस्तत् तुरीस्वीकाररहितमपीति यावत् । तथैव च अनुन्मीलत्तन्तुप्रकरघटनायासं अनुन्मीलन् अप्रकटीभवन् तन्तुप्रकरघटनायाः वस्त्रसन्धिसूत्रसमूहरचनायाः "सूत्राणि नरि तन्तवः" इत्यमरः । आयासो यत्नो यस्मिंस्तत् । अचिरात् शीघ्रं, असकृत् वारंवारं च पटानां वस्त्राणां निर्माणं उत्पादनं नोऽस्मान् अवतु रक्षतु । एतच्चरित्रं श्रीमहाभारते सभापर्वणि सविस्तरं प्रसिद्धम् । तत्र सर्वे आनन्देन परं च सभासमये द्रौपद्या कृत-कृष्णस्तव प्रेमभक्तियुतत्वात्, भगवत्कृतपटनिर्माणप्रकारश्चात्र लिख्यते । यथा—"आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्या चिन्तितो हरिः । गोविन्द द्वारकावासिन् कृष्ण गोपीजनप्रिय ॥ कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव । हे नाथ ! हे रमानाथ ! व्रजनाथार्तिनाशन ॥ कौरवार्णवमग्नां मामुद्धरस्व जनार्दन । कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन ॥ प्रपन्नां पाहि गोविन्द कुरुमध्येऽवसीदतीम् । इत्यनुस्मृत्य कृष्णं सा हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ प्रारुदद् दुःखिता राजन् मुखमाच्छाद्य भामिनी । याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा कृष्णो गह्वरितोऽभवत् ॥

अपरं च—

काकः शोकं व्यसृजदमितं वृद्धगृध्रोऽप्यनेकान्
लोकान् लेभे कुशलमगमन्निर्विषादं निषादः ।
राज्यं प्राप्तौ कपि-निशिचरौ राघवत्वे मुरारेः
पारेवाचां जयति करुणा पश्य पद्मासखस्य ॥ २१ ॥

त्यक्त्वा शय्यासनं पन्नगशयनं कृपालुः कृपयाभ्यगात्। आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशांपते। तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ॥ नानारागविरागाणि वसनान्यथ वै प्रभो" इति। अत्र 'अवेमव्यापाराकलनम्'इत्यादिना पटनिर्माणकारणाभावेऽपि कार्य-कथनाद्विभावनालङ्कारः। तदुक्तम्–"क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना" इति। वृत्तं शिखरिणी "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" इति तल्लक्षणात् ॥ २० ॥

साम्प्रतं रामावतारप्रसिद्धानि भगवतः कानिचिच्चरित्राणि वर्णयति—**अपरं चेति।** **काक इति।** मुरारेर्मुरनामकदैत्यशत्रोर्नारायणस्य, राघवत्वे रामावतारे, काकः एतद्रूपः इन्द्रपुत्रो जयन्त इत्यर्थः। अमितमतिशयितं शोकं दुःखं व्यसृजत् तत्याज। तद्वृत्तं हि रामायणे इत्थम् चित्रकूटपर्वते कदाचित् सीताया उत्सङ्गे शिर आधाय भगवान् रामः सुष्वाप, तदैवेन्द्रलोकात् काकरूपधरो जयन्त आगत्य निजनखतुण्डैः सीतायाः पादाङ्गुष्ठं विदारयामास, सा च भर्तृनिद्राभङ्गभिया पादं न चालयामास। अनन्तरं प्रबुद्धो रामस्तादृशीं प्रियां सीतां दृष्ट्वा काकं च असृग्दुरुपतन्तं दृष्ट्वा, तस्यैवायमपराध इति ज्ञात्वा, एकं दर्भखण्डं समन्त्र्य तस्मिन् मुमोच। तदा शरणार्थी स काको ब्रह्मादिदेवान् प्रति जगाम, परं तु रामप्रभावाभिज्ञास्ते तं रक्षितुं नाशक्नुवन्। तदा स राममेव शरणमाययौ, शरण्यो रामश्च अमोघास्त्रत्वात् तस्यैकं नेत्रमपहृत्य तं ररक्ष इति। तथा वृद्धगृध्रोऽपि अनेकान् बहून् लोकान् वैकुण्ठादीन् लेभे प्राप्तवान् 'डुलभष् प्राप्तौ' इत्यस्माल्लिट्। "अत एकहल्–" इत्यादिना एत्वाभ्यासलोपौ। अथ गृध्रोऽपि दशरथसखः परमभक्तश्च रामस्य, अनेन सीता-हरणसमये रावणेन सह बहु युद्धं कृतं, परं च रावणात्प्रव्यथितः स रामदर्शनाकाङ्क्षी विपिने न्यपतत्। ततो रामेणापि सीतां विचिन्वता स्वकरस्पर्शात् कृपया स्वं धाम प्रापित इति। तथा निषादः कश्चित् गुहनामा श्वपचः "निषादश्वपचावन्तेवासि-चाण्डालपुक्कसाः" इत्यमरः। निर्विषादं दुःखरहितं कुशलं क्षेमं "कुशलं क्षेममस्त्रियाम्" इत्यमरः। अगमत् प्राप्तः। गमधातोर्लुङ् लृदित्वादङ्। अयमपि रामभ-क्तत्वात्कृपया दुर्गान्मुक्त इत्यपि रामायणे प्रसिद्धम्। तथा कपि निशिचरौ सुग्रीव-विभीषणौ वानरराक्षसौ राज्यं प्राप्तौ, तस्यैव कृपयेति शेषः। तस्मात् पद्मासखस्य

१ 'ध्वजहर०' अस्मिन् पाठे ध्वजहरिति रूपं प्रामादिकम्, तस्मादयमपपाठ इवेति भाति। न च तावदभिरूपः कविरछन्दोभङ्गभियाप्येतादृशं रूपं प्रयुङ्क्ते।

तदेवं देवपरिवृढे दयापयोनिधावपि उपन्यस्तं नैर्घृण्यं तव तावदनैपुण्यमपुण्यफलं बुद्धे पिशुनयति ॥ ९ ॥

शृणु तावत्—

जीवाना दर्पदादिमत्तमयता स्वर्गापवर्गास्पदं
देहं दत्तवत्ति श्रिय प्रियतमे नैवोपकारस्मृतिः ॥

लक्ष्मीप्रियस्य नारायणस्य करुणा दया पारेवाचा वाणीमतिक्रम्येत्यर्थ । अत्र "पारे मध्ये षष्ठ्या वा" इति सूत्रेण समास । निपातनादेव पारशब्दस्य पूर्वनिपात एदन्तत्व च । जयति सर्वात्कर्षेण वर्तते । पश्य अवलोकय । अत्र वाक्यार्थ कर्म । 'लीलालोलतमा–' इत्यादिश्लोकचतुष्टयेनैतत्सूचित भगवतस्तावद्भक्ति' विना न किंचिदपि प्रिय, तस्मात् भक्ति कुर्वाणा जना' येऽपि सन्तु न तेषु अल्पत्व महत्त्व स्त्रीत्व पुरुषत्वादिविवक्षा, नापि मनुष्यत्व पशुत्वादिविचार, किंतु भक्तिप्रभावात् सर्वेऽपि समाना इति भाव । तदुक्त स्वय भगवतैव गीतायाम्–"मा हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्यु पापयोनय । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥" इति। किंच भक्त्या प्रसन्नो भगवान् भक्तान् प्रति यद्ददाति न तल्लक्ष्मी नम्राद्योऽपि लब्धु शक्नुवन्ति। तदुक्त श्रीमद्भागवते यशोदाकृतश्रीकृष्णबन्धनसमये–"नेम विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया । प्रसाद लेभिरे गोपी यत्तत् प्राप विमुक्तिदात् ॥ नाय सुखापो भगवान् देहिना गोपिकासुत । ज्ञानिनां चात्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह ॥" इति। तस्मादेतस्मिन्नैर्घृण्यारोपो न युज्यत इति भाव । मन्दाक्रान्ता वृत्तम्। लक्षणमुक्त प्राक् (८ श्लोकटीकायाम्)॥२१॥

तदेवाह—तदेवमित्यादिना। तत् वस्तुतो भगवत अपरिमितदयावत्त्वाद्धेतो देवपरिवृढे देवाना प्रभौ "प्रभु परिवृढोऽधिप" इत्यमर । दयापयोनिधौ दयासागरेऽपि एव 'स्वैनार्दा निखिल जगद्विरचितम्–' इत्यादिप्रकारेणोक्त उपन्यस्तमारोपित नैर्घृण्य निर्दयत्व कर्तृ, तावत् तव बुद्धे अपुण्यस्य पापस्य फल, अनैपुण्य च सूक्ष्मविचारराहित्य मूढत्वमिति यावत्। पिशुनयति सूचयति। भगवत्स्वरूपयाथार्थ्यविचारोऽपि बुद्धौ प्राक्तनपुण्यकर्म विना न स्फुरति। तदुक्त भगवद्गीतायाम् योगभ्रष्टगतिनिर्णयप्रसङ्गे—"शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते । अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् । तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ॥" ॥ इति ॥ ९ ॥

नन्वेतावतापि जगत्संहरणरूपस्य नरकपातरूपस्य च दूषणस्य न तावत् परिहार, भक्तस्य सद्गतिप्रापण तु न खलु विशिष्टगुणावहम्, निर्दयेष्वपि स्वीयरक्षणस्य तत्सुखप्रदानस्य च संभवादित्याशङ्क्याह–शृणु तावत्—जीवानामित्यादि । दर्पत् पापाण "पाषाण प्रस्तर ग्रावोपलाश्मान शिला दृषत्" इत्यमर । आदिम प्रथमो येषां ते दृषदा

---

१ 'तस्मिन्'. २ 'चक्षोषौ'. ३ 'दृषदादिमत्त', 'दृषदादिमत्त्व'.

दुःखे जातुचिदागते स्वकलिताद्दुष्कर्मणः पक्त्रिमा-
न्नाथे हन्त निरागसि व्यसनिभिर्नैर्घृण्यमारोप्यते ॥ २२ ॥

हन्त जन्तवः पामराः स्वापराधं परमकारुणिके परस्मिन् ब्रह्मण्यध्यस्यन्ति ॥ ६ ॥

दिमा देहाः तेषां भावः दृषदादिमत्त्वं पाषाण-तरु पश्वादिदेहत्वमित्यर्थः। अयतां प्राप्नुवतां 'अय गतौ' इत्यस्मात् शतृप्रत्ययः। अय धातुर्यद्यप्यात्मनेपदी, तथापि चक्षिङो ङित्करणात् ज्ञापकात् अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात् साधुः। यद्वा 'इट किट कटी गतौ' इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य इधातोः शतृप्रत्यय इति समाधेयम्। अत एव 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ' इति माघः, 'उदयति हि शशाङ्कः कामिनीगण्डपाण्डुः' इति मृच्छकटिके शूद्रकश्च प्रयुक्तवान्। अर्थात् प्राक्तनस्वकर्मवशादिति ज्ञेयम्। एवं हि शरीरप्राप्तिर्भवति—"योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्ये प्रपद्यन्ते यथाकर्म यथाश्रुतम्" इति श्रुतिप्रसिद्धम्। एतादृशां जीवानां स्वर्गश्च अपवर्गो मोक्षश्च "मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानम्-" इत्यमरः। तयोः आस्पदं संपादकं देहं मनुष्यदेहं नैसर्गिकस्वकीयापरिमितकृपयेति शेषः। दत्तवति श्रियो लक्ष्म्याः प्रियतमेऽस्मिन्नारायणे विषये, उपकारस्य एतादृशश्रेयःसंपादकदेहप्रदानरूपस्य, स्मृतिः स्मरणं नैव। भवतु नाम न हि तावत्तादृशसूक्ष्मविवेकिनो जीवास्तेन विस्मरणं भवति, परं च न ह्येतावदेव, किंतु तस्मिन्निरपमदृपालौ दोषारोपं कुर्वन्तीत्याह—दुःखे इति। जातुचित् कदाचित्, "कदाचिज्जातु सार्धं तु" इत्यमरः। स्वकलितात् स्वकृतात् दुष्कर्मणः पापकर्मणः पक्त्रिमात् फलाभिमुखात् 'डुपचष् पाके' इत्यस्मात् "ड्वितः क्त्रिः" इति क्त्रिप्रत्ययः। तस्य च 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति मप्। दुःखे आगते प्राप्ते सति, व्यसनं स्वपापकर्मजनिता विपत् अस्ति येषां ते व्यसनिनः तैः, अर्थात् विपद्दुःखभाग्भिरित्यर्थः। "व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे" इत्यमरः। निरागसि एतादृग्दुःखप्रदानविषये निरपराधे "आगोऽपराधो मन्तुश्च" इत्यमरः। निरपराधे एतावदेव नैव, प्रत्युत नाथे सर्वेषामधिपतौ नारायणे, न हि योऽधिपतिः स दुःखप्रदानशील इति भावः। तस्मिन्नपि निर्घृणस्य भावः नैर्घृण्यं निर्दयत्वमिति यावत्। आरोप्यते। हन्त एतदनिष्टमित्यर्थः। अत्र नारायणे दुःखारोपस्य दुःखप्राप्तिकारणस्य च अत्यन्तविलक्षणत्वर्णनात् विषमालङ्कारः "क्वचिद्यदातिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात्" इत्यादिलक्षणात्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

'व्यसनिभिर्नैर्घृण्यमारोप्यते' इति यदुक्तं तदेव स्पष्टयति—हन्तेति। पामराः पालयितुं सत्कारणानभिज्ञत्वात् नीचाः, जन्तवः प्राणिनः स्वेषां अपराधं दुःखापादनरूपं, करुणा एव शीलमस्य कारुणिकः "शीलम्" इति ठक्। परमश्चासौ कारुणिकश्च तस्मिन् परस्मिन् इन्द्रियादिभ्यः परे, ब्रह्मणि ब्रह्मरूपे नारायणे अध्यस्यन्ति। आरोपयन्ति। हन्तेति खेदे ॥ ६ ॥

---

१ 'अध्यारोपयन्ति'.

तथाहि—

क्लेशत्यागकृतेऽर्पितेन करणव्यूहेन देहेन च
स्वानर्थं वत जन्तुरार्जयति चेन्मन्तुर्नियन्तुः कुतः ॥
शस्त्रे शत्रुजयाय नैजगुरुणा दत्तेऽथ तेनैव चेत्
पुत्रो हन्ति निजं वपुः कथय रे तत्रापराधी तु कः ? ॥२३॥
किं बहुना ॥ ७ ॥

यदुक्तं कृशानुना 'स्वेनादौ निखिलं जगद्विरचितं' इत्यादिना स्वोत्पादितजीवानां स्वेनैव नाशकरणरूपं दूषणं तत्परिहारं सदृष्टान्तमाह—**तथाहि-क्लेशेति।** जन्तुः जीवः कर्ता "प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुः जन्युः शरीरिणः" इत्यमरः । जातावेकवचनम् । सर्वे प्राणिन इत्यर्थः । क्लेशानाम् आध्यात्मिकाधिदैविकादिसांसारिकतापानां त्यागकृते नाशार्थं न तु कामाद्यासक्तया संपादनार्थं, कामाद्यासक्तानां क्लेशहानिस्तु नैव, अपि तु तदधिकप्राप्तिर्भवति । तदुक्तम्—"न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥" इति । कृते इत्यव्ययं तादर्थ्ये "अर्थे कृतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्ये वर्तते द्वयम् ।" इति कोशसारः । अर्पितेन समर्पितेन, एतदुभयान्वयि । करणानां चक्षुरादीन्द्रियाणां व्यूहेन समूहेन देहेन शरीरेण च करणेन, स्वस्य आत्मनः अनर्थं विषयासक्ततया दुःखम् आर्जयति संपादयति चेत्, नियन्तुः ईश्वरस्य मन्तुः अपराधः, कुतो भवति ? अपि तु नैव भवतीत्यर्थः । क्लेशत्यागार्थं करणानामुपयोगप्रकारः प्रोक्तः श्रीमद्भागवते–"वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः । स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥" इति । "सा वाग् यया तस्य गुणान् गृणीते हस्तौ च तत्कर्मकरौ प्रशस्तौ ।" इत्यादि च । स्वोक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—**शस्त्रे** इत्यादिना । नैजगुरुणा स्वपित्रा शत्रूणां रिपूणां जयाय पराजयाय "रिपौ वैरिसपत्नारि द्विषद्द्वेषणदुर्हृदः । द्विड्विपक्षाहितामित्र दस्यु शात्रव शत्रवः ॥"इत्यमरः । शस्त्रे खड्गादौ दत्ते समर्पिते सति, अर्थात् शस्त्रविद्यामप्यध्याप्येति यावत् । अथ अनन्तरं "मङ्गलानन्तरारम्भ प्रश्न कार्त्स्न्येष्वथो अथ" इत्यमरः । पुत्रः तेनैव पितृदत्तेनैव शस्त्रेण, निजं स्वीयमेव वपुः शिरआदिशरीरं, हन्ति छिनत्ति चेत् यदि "पक्षान्तरे चेद् यदि च" इत्यमरः । तु तर्हि तत्र पितृपुत्रयोर्मध्ये, रे हे कृशानो, अपराधी कः ? कथय । अनेन शस्त्रदृष्टान्तेनैतत्सूचितं–यथा तावत् शस्त्रसमर्पणेन पुत्रनाशे सति तत्र पिता नापराधी, तथा ईश्वरोऽपि क्लेशनाशक्षमं शरीरं समर्प्य, तेनैव जन्तुभिः क्लेशोत्पादने कृते अन्तर्यामी सन्नपि तत्र न दूषणार्हः, कुतः एतादृशक्लेशनाशकशरीरसमर्पयितुः क्लेशकरत्वाभावात् । किंतु जीवा एव तादृशाः, स ईश्वरस्तु दयालुरेवेति ज्ञेयम् । दृष्टान्तालंकारः । वृत्तं शा॰ वि॰ ॥ २३ ॥

किं बहुना अधिकेनोक्तेन किमित्यर्थः ॥ ७ ॥

शास्त्रं भूरि निजस्वरूपमतये स्वाराधनार्थं वपु
स्वध्यानाय मनश्च बुद्धिमनघा लब्धुं च तीर्थादिकम् ।
तत्त्वान्यप्युपदेष्टुमुत्तमगुरून् दत्त्वाऽनुगृह्णाति नः
संसारे तदपि भ्रमेम यदि किं कुर्वीत ? सर्वेश्वरः ॥२४॥

अथ भूलोकवर्णनम् ३

इति परिक्रामन् किंचिदुत्तरमुपसृत्याधस्तादवलोक्य च-
सखे सकलपुरुषार्थसाधनानुष्ठानस्थानभूतं तावदवलोकय भूलोकम् ॥८॥

किंतु सारांशतया यद् वच्मि तच्छृणु इत्याह—**शास्त्रमिति**। स ईश्वरः निजस्य आत्मनः स्वरूपस्य सर्वत्र व्यापकस्य, मतये ज्ञानार्थं, भूरि बहु "पुरुहः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च" इत्यमरः। शास्त्रमुपनिषच्छारीरकसूत्रादि च, स्वस्य आराधनार्थं पूजार्थं वपुः करचरणादीन्द्रियसहितं शरीरं, स्वध्यानाय स्वस्मिन् स्वरूपप्रत्ययतया चित्तस्यैकतानतायै "तत्र प्रत्ययैकतानता चित्तस्य (ध्यानम्)" इति योगसूत्रात्। तथा अनघां निर्मलां बुद्धिं च लब्धुं, तीर्थादिकं प्रयाग पुष्करादिरूपं च, तत्त्वानि च उपनिषदादिषु कथितानि 'तत्त्वमसि' इत्यादिमहावाक्यानि उपदेष्टुमपि उत्तमगुरून् दत्त्वा, नोऽस्मान् अनुगृह्णाति। तदपि एवमनुग्रहे कृतेऽपि शास्त्रावलोकन-पूजन ध्यानाद्यन्यतमस्य कस्यापि साधनस्याचरणेन, प्रत्युत पापाचरणेन चेति शेषः। संसारे यदि भ्रमेम "पुनरपि जननं पुनरपि मरणं" इत्याद्युक्तरीत्या परिभ्रमाम, 'भ्रमु चलने' इत्यस्माद्विधिलिङ्युत्तमपुरुषः। तदा स सर्वेश्वरः किं कुर्वीत ? एवं च जन्ममरणनरकपातादिरूपोऽयं न भगवतोऽपराधः, किं तु तादृशकर्मकर्तॄणां जीवानामेव, तस्मात् परमकारुणिके भगवति नारायणे दोषारोपो न युक्त इति भावः। शा० वि० वृत्तम् ॥ २४ ॥

एवं रविविहारं सूर्यवर्णनमुपसंहृत्य भूलोकवर्णनप्रस्तावमाह—**इतीति**। इति वदन् विश्वावसुरिति शेषः। परिक्रामन् विक्रमेण परिभ्रमन् 'क्रमु पादविक्षेपे' इत्यस्मात् शतृप्रत्ययः। "क्रमः परस्मैपदेषु" इत्युपधादीर्घः। किंचिदुत्तरमुपसृत्य पुरतो गत्वा, आकाशादधोभागे अवलोक्य दृष्ट्वा च, आहेति शेषः॥

सखे इति। हे सखे कृशानो, सकलाश्च ते पुरुषार्थाः धर्मार्थकाममोक्षाः तत्साधनानां कर्मणामनुष्ठानस्य स्थानभूतं भूलोकमवलोकय पश्य ॥ ८ ॥

---

१ 'उदित'. २ 'परिभ्रमन्'. ३ 'हेतुभूत'. ४ 'समवलोकय'.

सबहुमानम्—

स्वर्गौकोभिरदोनिवासिपुरुषारब्धातिशुद्धाध्वर-
स्वाहाकार-वषट्क्रियोत्थममृतं स्वादीय आदीयते ॥
आम्नायप्रवणैरलंकृतिजुषेऽमुष्यै मनुष्यैः शुभै-
र्दिव्यक्षेत्रसरित्पवित्रवपुषे देव्यै पृथिव्यै नमः ॥ २५ ॥

कृशानुः—ननु सखे नाकगतोऽपि भवान् न मध्यमलोकं नमस्कर्तुमर्हति ॥ ९ ॥

तथाहि—

जनन-मरण-काधि-व्याधिप्रभेद-शुभेतरा-
कलनमलिना लोकाः शोकातुराश्च भुवं गताः ॥

सकलपुरुषार्थसाधनत्वमेव सबहुमानं प्राह—स्वर्गौकोभिरिति । स्वर्गः सुरलोकः ओको निवासस्थानं येषां तैर्देवैरित्यर्थः । अदः अस्मिन् भूलोके निवसन्ति ते अदोनिवासिनस्तैः पुरुषैरारब्धाश्च ते अतिशुद्धा मन्त्र-तन्त्रविपर्यासादिदोषरहिता अध्वरा यज्ञास्तेषु स्वाहाकारश्च वषट्क्रिया च ताभ्यां, स्वाहाकार वषट्क्रिये हि स्वाहा वषट् इत्यव्यये ते च देवतार्थं हविस्त्यागकाले मन्त्रान्ते प्रयुज्येते । तेन तादृशमन्त्रोच्चारणेन त्यक्तहविर्भ्यामित्यर्थः । " स्वाहा देवहविर्दाने श्रौषट् वौषट् वषट् स्वधा " इत्यमरः । उत्थं उत्पन्नं, स्वादीयः अतिमधुरं, स्वादुशब्दात् अतिशायने ईयसुन्प्रत्ययः । अमृतं हवीरूपं आदीयते स्वीक्रियते । अपि च आम्नायेषु वेदेषु "श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः" इत्यमरः । प्रवणैः निपुणैः अर्थात् तदध्ययन तद्विहितकर्मानुष्ठानासक्तैरिति यावत् । अत एव शुभैः कल्याणयुक्तैः मनुष्यैः, अलंकृतिजुषे अलंकारयुक्तायै 'जुषी प्रीति सेवनयो' इत्यस्मात् क्विप् । दिव्यानि च तानि क्षेत्राणि वाराणसी-बदरिकाश्रमादीनि तैः सरिद्भिः गङ्गा यमुनादिभिश्च पवित्रं शुद्धं वपुः शरीरं यस्यास्तस्यै, अमुष्यै दृश्यमानायै देव्यै देवतारूपायै पृथिव्यै नमः । अस्तु इति शेषः । शा० वि० वृत्तम् ॥ २५ ॥

अथ भुव्यपि दोषारोपं कुर्वन् प्राह कृशानुः—नन्विति । नन्विति विरोधे । "ननु च स्याद्विरोधोक्तौ" इत्यमरः । सखे हे विश्वावसो, भवान् नाकगतोऽपि अत्रापि[1] हेलर्थकः । यतः स्वर्गस्थस्तत इत्यर्थः । मध्यमश्चासौ लोकश्च तं भूलोकमिति यावत् । नमस्कर्तुं नार्हति, त्वं नार्हसीत्यर्थः । भवच्छब्दयोगात् "शेषे प्रथमः" इति प्रथमपुरुषः ॥ ९ ॥

तथाहि नमस्कारानर्हत्वमेवोपपादयति—जननेति । भुवं गता लोका जनाः, जननं जन्म च "जनुर्जनन-जन्मानि" इत्यमरः । मरणं च काधिः कुत्सितः आधिः मानसी व्यथा च चिन्तेति यावत् । "पुंस्याधिर्मानसी व्यथा । स्याच्चिन्ता-" इत्यमरः । व्याधिप्रभेदा ज्वरादयो नानारोगाश्च शुभेतराणामशुभानां कर्मणामाकलनं आचरणं च

---

१ ' तत्ये '. २ ' मध्यलोक '.

तदिह मदिभिः क्षुद्रैश्छिद्रैकमार्गणतत्परैः
प्रभुभिरुदितक्षत्यै क्षित्यै बुधः स्पृहयेत कः ? ॥ २६ ॥

बालत्वे वा तरुणिमनि वा प्रायशो वार्द्धके वा
मृत्वा मर्त्या बत यमभटैर्बद्धचमाना व्यथन्ते ॥[1]
श्रेयस्तेषाममितविपदा जीवता वा किमास्ते ?
कस्मिन् ग्रामे पुनरनडुहां कर्षणक्लेशहानिः ? ॥ २७ ॥

तैर्मलिना, अत एव शोकेन दुःखेन आतुराः पीडिताः, सन्तीति शेषः । न केवलमेतावदेव, किंतु राजानोऽपि भूयस्या अविनयमनुसरन्तीत्याह—तदिहेत्यादिना । तत् तस्मात् कारणात् छिद्राणां परकीयदोषाणामेकं मुख्यं यथा स्यात्तथा मार्गणे अन्वेषणे तत्पराः आसक्तास्तैः "तत्परे प्रसितासक्तौ" इत्यमरः । अत एव क्षुद्रैः नीचैः मदिभिः गर्वाहङ्कारयुक्तैः । मदशब्दान्मत्वर्थे इनिः । प्रभुभी राजभिः उदिता प्रारब्धा क्षतिर्नाशो यस्याः, अर्थात् अधिककरग्रहणादिद्वारेति ज्ञेयम् । तस्यै क्षित्यै पृथिव्या इत्यर्थः । कः बुधः ज्ञाता, न तु मूर्खः, इह स्वर्गस्थः सन् स्पृहयेत ? न कोपीत्यर्थः । "स्पृहेरीप्सितः" इति चतुर्थी । हरिणी वृत्तम् । "रसयुगहयैर्न्सौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा" इति तल्लक्षणात् ॥ २६ ॥

अन्यदपि भूलोकदूषणमाह—बालत्वे इति । प्रायशो बहुधा मर्त्या मनुष्याः बालत्वे बाल्यावस्थायां वाथवा तरुणस्य भावस्तरुणिमा तस्मिन् तारुण्ये इत्यर्थः । "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इति भावार्थे इमनिच्प्रत्ययः । वृद्धस्य भावो वार्द्धकं तस्मिन् वृद्धे वयसीत्यर्थः । "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" इति वुन्प्रत्ययः । मनोज्ञादेराकृतिगणत्वात् । मृत्वा, यमभटैर्यमदूतैः कर्तृभिः, बद्धचमानाः निजपाशैर्दृढं बद्ध्वा नीयमाना इत्यर्थः । तादृशाः सन्तः व्यथन्ते दुःखिनो भवन्ति । ननु मरणोत्तरं दुःखिनो भवन्ति चेत् भवन्तु नाम, परन्तु जीवितकालपर्यन्तं सुखिन एव ते इत्याशङ्क्याह—श्रेयस्तेषामित्यादि । तेषां पूर्वोक्तरीत्या दुःखभागिनां जनानां, अमिता असंख्येया विपदो व्याध्यादिरूपा येषां तेषां, जीवतां सतां वाऽपि, श्रेयः सुखं किमास्ते ? अपि तु नैवेत्यर्थः । अपि च पुनः अनडुहां बलीवर्दानां कर्षणेन क्षेत्रादिभूम्या हलाद्याकर्षणेन शकटाद्याकर्षणेन च यः क्लेशो दुःखं तस्य हानिर्विनाशः, कर्षणादिक्लेशं विना लोकपूज्यानामपि बलीवर्दानां तृणादिना पोषणमिति भावः । कस्मिन् ग्रामे वर्तते ? अपि तु कस्मिंश्चिदपि नैवेति भावः । तस्मात्स्वर्गस्थसुकृतिजनैर्नायं पापिजनाधिष्ठितो भूलोकः प्रशंसनीय इति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (८ श्लोकटीकायाम् ॥ २७ ॥

---

१ 'मध्यमाना'

विश्वावसुः—सत्यमेवं तथापि सखे महाश्चर्यं मानुषजन्म मा दूदुषः ॥ १० ॥

तथाहि—

रामः क्षेमस्य दाता भुवि ननु मनुजो रावणस्य प्रहर्ता
तत्तातः किं न मर्त्यस्त्रिदशकुलपतेर्दैत्ययुद्धे सहायः ॥
कृष्णो वृष्णो मदं योऽहरत नरतया न श्रुतः किं ? त्वयासौ
के वा देवाः प्रभावात् स्वयमतिशयिता ? मानवाद्दानवा वा ॥ २८ ॥

एवं कृशानुनोक्तं दूषणमुद्धारयन्नाह विश्वावसुः—सत्यमिति । सत्यमित्यर्धाङ्गीकारे । यत्किंचिद्दूषणसत्त्वेऽपि सर्वथा दूषणानर्हत्वं तस्यार्थः । तदेव द्योतयति-हे सखे कृशानो, तथापि यत्किंचिदंशेन दूषणसत्त्वेऽपि, महाश्चर्यं पृथिव्याश्चर्यं मानुषाणां मनुष्याणां जन्म उत्पत्तिं, मा दूदुषः मा दूषय । 'दुष वैकृत्ये' इत्यस्माण्णिजन्ताल्लुङि रूपम् । "णि श्रि-" इति चङ् "चङि" इति द्वित्वम् । "णेरनिटि" इति णिलोपः । "णौ चङि–" इति ह्रस्वः "दीर्घो लघोः" इत्यभ्यासस्य दीर्घः "न माङ्योगे" इत्यडागमाभावः ॥ १० ॥

'मानुषजन्म मा दूदुषः' इत्युक्तं तदेव सहेतुकमुपपादयति–राम इत्यादिना । भुवि क्षेमस्य कुशलस्य "कुशलं क्षेममस्त्रियाम्" इत्यमरः । दाता, रावणस्य प्रहर्ता नाशको रामो दशरथपुत्रः, मनुजो ननु मनुष्य एव । बभूवेति शेषः । 'रावणस्य प्रहर्ता' इति हेतुगर्भं विशेषणम् । लोककण्टकीभूतरावणविनाशात् लोकानां सुखोत्पादक इत्यर्थः । तथा त्रिदशकुलपतेर्देवसमूहाधिपतेरिन्द्रस्य दैत्ययुद्धे शंबरनामकदैत्ययुद्धप्रसङ्गे इत्यर्थः । सहायः, तस्य रामस्य तातः पिता दशरथः, मर्त्यः मनुष्यः न किम् ? अपि तु मनुष्य एवेत्यर्थः । तथैव यः नरतया मनुष्यत्वेन "तस्य भावः" इति भावार्थे तल्प्रत्ययः । कृष्णः वसुदेवपुत्रत्वेन प्रसिद्धः, वृष्णः इन्द्रस्य "इन्द्रो मरुत्वान्–" इत्यारभ्य "वासवो वृत्रहा वृषा" इत्यन्तोऽमरः । मदं गर्वं लोकपालत्वाभिमानमित्यर्थः । "दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः" इत्यमरः । अहरत हृतवान्, गोवर्धनोद्धरणेनेति भावः । असौ कृष्णः त्वया न श्रुतः किम् ? 'कृष्णो मदमहरत' इत्युपलक्षणम् । तेन कंसवध-महामायानिरासादिकान्यन्यान्यपि बहूनि कार्याणि ज्ञेयानि । एवं सति के वा देवाः दानवा दैत्या वा मानवात्, ल्यब्लोपे पञ्चमी । मनुष्यसहायमनपेक्ष्येत्यर्थः । स्वयं प्रभावात् स्वपराक्रमादेव अतिशयिताः संजातोत्कर्षाः ? "तदस्य संजातं-" इति तारकादित्वादितच् । न केऽपीत्यर्थः । एवं च यत्र एतादृशा दैवेभ्योऽपि वीर्यवन्तो मनुष्या बभूवुस्तादृशभूलोकनिन्दनमयुक्तमिति भावः । स्रग्धरा वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (१ श्लो॰ टीकायाम्) ॥ २८ ॥

---

१ 'सत्यमेव तथापि मा स्म'. २ 'दिवः'. ३ पतत्कचित्पुस्तके नोपलभ्यते. ४ 'सं'.

किंच—

माधाता च भगीरथश्च सगरो मान्य ककुत्स्थो रघुः
पूरु सोऽपि पुरूरवा स च शिबि पुण्यश्च रुक्माङ्गद ॥
वैदेहो नहुषश्च हैहयपतिर्वीरो ययातिर्नल
पार्थश्चेति नृपाः प्रशस्तयशस प्रादुर्बभूवुर्न किम् ? ॥ २९ ॥

ननु राम कृष्णयोरीश्वरावतारत्वाद्दशरथस्य च रामपितृत्वादुक्तमेव तथाविधत्व, किंतु तावता सर्वेऽपि तादृशा एवेति न शक्य वक्तुमित्याशङ्क्य समाधत्ते–**मांधातेति**। माधानादयो युगान्तरभवा नृपा ज्ञातव्या । एतेषा पुण्यचरितानि श्रीमद्भागवते भारते च विस्तरतो वर्णितानि विद्यन्ते । तत्र भागवते नवमस्कन्धे यथा–माधाता हि सूर्यवंशीयो युवनाश्वनाम्नो राज्ञ पुत्र । अय च स्वपितु कुक्षि भित्त्वैवोत्पन्न तदा च स्तन्यार्थी रुरोद । तद्रोदन श्रुत्वा च युवनाश्वश्चिन्तयामास–"क धास्यति कुमारोऽय स्तन्य रोरूयते भृशम्" इति । तदा कृपया इन्द्रेणैवमुक्त्वा रक्षित –"मा धाता वत्स मा रोदीरितीन्द्रो देशिनीमदात्" इति । अस्यैव त्रसदस्युरितीन्द्रेणान्यदपि नामाकारि । तथानेन स्वप्रौढे वयसि स्वपराक्रमात् सर्वाञ्नृपानभिजित्य सार्वभौमत्व सपादितम् । यज्ञादिपुण्यकर्मभिश्च भगवन्तमतोषयत् । सगरश्चाश्वमेधशतकर्ता आसीत् । शततमेऽश्वमेधे च इन्द्रेणाश्वापहार कृत । अनन्तरमस्यैव वंशभवेन भगीरथनाम्ना राज्ञा कपिलमहामुनिकोपदग्धस्वपूर्वजोद्धारकाम्यया तप प्रभावेण सुरनदी (भागीरथी) भूलोकमानीता । तथा ककुत्स्थ अयमपि सूर्यवंशीयो विकुक्षिनृपतेस्तनय अतीव वीर्यवान् स्वपराक्रमादेवान्यान्यन्वर्थनामानि सपादितवान् । तत्प्रकारस्तु यथा–"कृतान्त आसीत्समरो देवाना सह दानवै । पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्दैत्यपराजितै ॥ वचनाद्देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मन प्रभो । वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेन्द्रो महावृष ॥ स सनद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखाञ्शितान् । स्तूयमान समारुह्य युयुत्सु ककुदि स्थित । तेजसाप्यायितो विष्णो पुरुषस्य महात्मन । प्रतीच्या दिशि दैत्यानां न्यरुणत्त्रिदशै पुरम् ॥ तैस्तस्य चाभूत्प्रधन तुमुल लोमहर्षणम् । यमाय भल्लैरनयद्दैत्यान् येऽभिययुर्मृधे ॥ तस्येषु पाताभिमुख युगान्ताग्निमिवोल्बणम् । विसृज्य दुद्रुवुर्दैत्या हन्यमाना स्वमालयम् ॥ जित्वा पुर धन सर्व सश्रीक वज्रपाणये । प्रत्ययच्छत्स राजर्षिरिति नामभिराहृत ॥" इति । एव च पुरजय, इन्द्रवाहन, ककुत्स्थ, इति नामानि । अत एवात्रास्य मान्य इति विशेषण दत्तम् । तथैव रघुर्दिलीपसूनु । अनेन विश्वजिन्नाम्नि यज्ञे सर्वस्व ब्राह्मणेभ्य समर्पितम् । एतन्महाकविश्रीकालिदासकृतरघुवंशे प्रसिद्धम् । ययाति सोमवंशीयो नृपो य शुक्रकन्यां देवयानीं वृषपर्वसुतां शर्मिष्ठां च परिणीतवान् । तयोर्द्वयोरपि भार्ययो सुतावुत्पाद्य यद्ववये च पूरुनाम्ने सुताय राज्य समर्प्य तपसे वन ययौ । पूरुस्तु तत्सुत, य शुक्राचार्यदत्तशापसमये स्वपितुर्ययाते-

कृशानुः—सार्द्धाङ्गीकारम्—

काम जनाः केऽपि गुणाभिरामाः क्षमातले सन्तु युगान्तरेषु ॥
कलौ युगेऽस्मिन् गुणलेशवन्ध्याः सर्वेऽपि सर्वेतरदोषभाजः ॥ ३० ॥

किंच—

मन्देतरस्मरमलीमसमानसाना
　मन्यु-स्पृहा दुरभिमान-मदास्पदानाम् ॥
काले कलौ कलुषतैः कलितोदयानाम्
　दोषाय दृष्टिरपि हन्त दुरीश्वराणाम् ॥ ३१ ॥

जरा गृहीत्वा तस्मै स्वतारुण्य ददौ । पुरूरवा अयमपि सोमवंशीयो बुधसुत ऐलनामा राजा । यत्सौन्दर्यमोहिता उर्वशी स्वर्लोकात् भूलोकमाययौ । अस्यैव पुत्रो नहुष । य इन्द्रस्य ब्रह्महत्यादोषावसानपर्यन्त सुरलोकमशासत् । शिबि य स्वमांस श्येनाय समर्प्य कपोत शरणागत ररक्ष । रुक्माङ्गदो नाम भगवत श्रीविष्णो परमभक्त, य एकादशीव्रत सर्वराष्ट्रे प्रवर्तयामास । एतद्द्योतनार्थमेव पुण्य इति तस्मै विशेषण दत्तम् । वैदेहो जनक, यो राज्यकर्ता सनपि देहाद्यासक्तिरहित आसीत् शुकाचार्यस्य तत्त्वोपदेष्टा च । हैहयदेशानामधिपति सहस्रार्जुन । यस्य श्रीदत्तप्रसादात् बाहुसहस्र शत्रुभ्योऽपरिभूतत्व च सम्प्राप्तम् । अत एव वीर इति तद्विशेषण सङ्गच्छते । एते प्रशस्त स्तुत्य यश कीर्तिर्येषा तथाविधा नृपा राजान, न प्रादुर्बभूवु किम्[१] अपि तु एवविधा शतशो मानवा बभूवुरित्यर्थ । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २९ ॥

एव तद्वचन श्रुत्वा पुनरपि एतेषा कृतादिपूर्वयुगभवत्वात् सांप्रत कलियुगे तत्परिभवमुपयुक्तमिलभिप्रेत्याह कृशानु —काममिति । गुणै सौशील्यादिभि अभिरामा मनोहरा येऽपि अनिर्वाच्या, पूर्वोक्ता मांधातृप्रभृतयो जना लोका, युगान्तरेषु एतत्कलियुगादन्येषु कृतादियुगेषु, मयूरव्यसकादिसमास । अन्यानि युगानि युगान्तराणीति विग्रह । क्षमातले पृथ्वीतले, काम यथेष्ट । "काम प्रकाम पर्याप्त निकामेष्ट यथेप्सितम्" इत्यमर । सन्तु भवन्तु । किंतु अस्मिन् कलौ कलिसज्ञे युगे, गुणस्य लेशेन लवेन "लव-लेश-कणाणव " इत्यमर । वन्ध्या हीना, गुणस्य यत्किंचिद्दर्शनापि रहिता इत्यर्थ । एवविधा सन्त सर्वेऽपि सकला एव न तु केचिदेव । सर्वान् अपार् इतरा सर्वेतरास्तान् बहूनिति यावत्, दोषान् भजन्ति सेवन्ते इति तथाभूता । विद्यन्ते इति शेष । वृत्तमुपजाति । लक्षणमुक्त प्राक् (५ श्लोकटीकायाम्) ॥ ३० ॥

दोषभाक्त्वमेव प्रपञ्चयति—मन्देतरेति । मन्देतरो बहुलश्चासौ स्मरश्च काम

---

१ 'सति' २ स्मारजित् पुस्तके नैवोपलभ्यते ३ 'कलुषताक०'

विश्वावसुः—तथापि सर्वथा कलिकालिका अपि मानुषा न दूषणीयाः। यतः सर्वकालमपि केचन सन्त्येव साधवः ॥ ११ ॥

पद्य—

दुरितभरितक्षीवक्ष्मापप्रसादनिरादराः
  कमलनयनस्वैरक्रीडागृहायितहृद्गुहाः ॥
निगमपदवीनिर्वाहाय क्षितावुदिताः स्वयं
  कति न कृतिनः संदृश्यन्ते ? कलावपि निर्मलाः ॥ १२ ॥

"कामः पञ्चशरः स्मरः" इत्यमरः। तेन मलीमसं मलिनं "मलीमसं तु मलिनं-" इत्यमरः। "ज्योत्स्ना-तमिस्रा-" इत्यादिनिपातनात् साधु। मानसं मनो येषां तेषां, तथा मन्युः क्रोधश्च "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि" इति हैमः। स्पृहा विषयेच्छा च "इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृट्-" इत्यमरः। दुरभिमानः 'अहं श्रेष्ठः, अहं धनी, अहमेव प्रभुः' इत्यादिरूपो वृथाहंकारश्च मदो युक्तायुक्तविवेकराहित्यं च तेषां आस्पदानां स्थानभूतानां, अत एव कलौ काले एतस्मिन् पापिनि कलियुगे, कलुषतः प्राक्तनपापकर्मवशादेव, कलितः संप्राप्तः उदयः उत्पत्तिर्येषां तथाभूतानां, दुरीश्वराणां दुष्टराज्ञां, दृष्टिदर्शनमपि, दोषाय पापायैव भवति। तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा। किमुत स्पर्शन-भाषणादिकम्। एवं च एतादृशजनाधिष्ठिता भूमिर्न खलु प्रशंसनीयेति भावः। वसन्ततिलका वृत्तम्। "उक्ता वसन्ततिलका त-भ-जा ज-गौ गः" इति तल्लक्षणात् ॥ ११ ॥

एतदपि दूषणमपाकुर्वन्नाह विश्वावसुः—तथापीति। तथापि तादृक्दोषयुक्तेषु केषुचिल्लोकेषु सत्स्वपि, सर्वथा सर्वे दुर्लभाः। कलिकालिकाः कलिकालभवा अपि "तत्र भवः" इत्यधिकारे कालाट्ठञ्। मानुषा मनुष्याः न दूषणीयाः दूषितुं योग्या न भवन्तीत्यर्थः। यतो यस्मात् कारणात्, सर्वकालेऽपि केचन कतिपयाः साधवः सज्जनाः सन्त्येव भवन्त्येव ॥ ११ ॥

अथवा यदि ते[1] मद्वचसि न विस्रम्भस्तर्हि तत्र तत्र संचारमारचय्य तत्तद्गुणदर्शनं करवाव ॥ १२ ॥

अथ बदरिकाश्रमवर्णनम् ४.

इति विमानमग्रतः प्रस्थापयन्नङ्गुल्या निर्दिश्य—

विश्वा०—

इदं बदरिकाश्रमस्थलमिहैष नारायण—
स्तपस्यति नमस्यता स्थिरतमं[2] तमः शोषयन् ॥
विकासिधिषणोन्मिषद्विषयवर्जना सज्जना
जनार्दनमहर्दिवं भुजगमञ्चमर्चन्त्यमी ॥ १३ ॥

बहवो दृश्यन्त एवेत्यर्थः । हरिणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् (२६ श्लोकटीकायाम्) ॥ ११ ॥

स्ववचसि कृशानो किंचिद्विश्वासंशयधुर्यं दृष्ट्वा बदरिकाश्रमादिपुण्यक्षेत्रवर्णनप्रस्तावार्थमाह—अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे । यदि मदीये मदुक्ते वचसि भाषणे न विस्रम्भः विश्वासो नास्ति चेत्, "समौ विस्रम्भ-विश्वासौ" इत्यमरः । तर्हि तत्र तत्र पुण्यक्षेत्रे संचारं गमनं आरचय्य कृत्वा, तत्तद्गुणदर्शनं तत्तत्पुण्यक्षेत्राणां सम्यग्गुणनिरीक्षणं करवाव कुर्वः ॥ १२ ॥

इति एवमुक्त्वा विमानमग्रतः अग्रभागे प्रस्थापयन् प्रापयन्नङ्गुल्या निर्दिश्य, किंचित् प्रदेशमिति शेषः ।

इदमिति । इदं पुरोभागवर्ति बदरिकाश्रमाख्यं स्थलं स्थानं, वर्तत इति शेषः । इह अस्मिन् बदरिकाश्रमे एष प्रसिद्धो नराणां समूहो नारं जीवसमूहः तस्य अयनं आश्रयः । यद्वा नारं उदकं अयनं आश्रयो यस्य सः जलशायीत्यर्थः । तदुक्तं मनुस्मृतौ— "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । तस्य ता अयनं प्रोक्तास्तेन नारायणः स्मृतः ॥" इति । नारायणः, नमस्यता भक्तिभावेन नमस्कुर्वतां जनानां, नमःशब्दात् "नमो-वरिव-" इत्यादिक्यजन्तात् शतृप्रत्ययः । स्थिरतमं अतिशयेन स्थिरं, अतिशायने तमप् । तमः अज्ञानं शोषयन् विनाशयितुम्, इति शतृप्रत्ययः । तपस्यति तपश्चर्यां करोति । तपःशब्दात् "तपसः परस्मैपदं च" इति वार्तिकात् क्यङ् परस्मैपदं च । अत एव अमी एतत्क्षेत्रनिवासिनः विकासिन्या परमात्मज्ञानेन विकसनशीलया धिषणया बुद्ध्या "बुद्धिर्मनीषा धिषणा" इत्यमरः । उन्मिषत् उत्पद्यमानं विषयाणां शब्दादीनां वर्जनं निरसनं येषां

---

१ एतत् क्वचित् कचिन्न दृश्यते २ 'स्थिरतरम्'.

कृशानुः—सखे तवात्र गुणवत्तासमर्थनं न रोचते मह्यम् ॥ १३ ॥

कुत —

यदत्र जागर्ति शिलासम हिम सुशीतला गन्धवहाश्च दु सहा ॥
जलावगाहाचकितो जनस्तत कुतस्त्वनुष्ठास्यति कर्म निर्मलम् ॥ ३४ ॥

विश्वावसुः—असान्मतानुकूलमेवैतद्भवति भवदुक्तम् ॥ १४ ॥

तथाभूता शब्द स्पर्शादिविषयाद्यनासक्ततया केवलमीश्वरपरायणा इत्यर्थ । अत एव सज्जना साधुजना , भुजग शेष मञ्च शयन यस्य तथाभूत जनार्दन, जनन जन भावे घञ् " जनि वध्योश्च " इति वृद्ध्यभाव । जन जन्म अर्दयति नाशयतीति विग्रह । 'अर्द हिंसायाम्' इति धातोर्नन्द्यादित्वात् ल्यु । यद्वा जनै अर्द्यते प्राप्यत इति विग्रह । 'अर्द गतौ याचने च' इत्यस्मात् "कृत्य ल्युटो बहुलम्" इति कर्मणि ल्युट् । एतादृश नारायण अहर्दिव प्रतिदिन 'अचतुर विचतुर सुचतुर " इत्यादिना समास । अर्चन्ति पूजयन्ति । पृथ्वी वृत्तम् । लक्षणमुक्त प्राक् (१२ श्लोकटीकायाम्) ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्वानुरूपमाह **कृशानु —सखे इति** । हे सखे मित्र तव त्वत्कृतमि त्यर्थ । अत्र बदरिकाश्रमे, गुणा भगवन्निवासादय सन्ति यस्मिस्तत् तस्य भाव तत्ता तस्या समर्थन प्रतिपादन, मह्य मे न रोचते न प्रीणयति । " रुच्य र्थाना " इति चतुर्थी ॥ १३ ॥

कुतो न रोचते इत्याह—**यदत्रेति** । यद्यस्मात् कारणात् अत्र बदरिकाश्रमे, शिलासम घनीभूतत्वात् पाषाणसदृश हिम तुहिन ' तुषारस्तुहिन हिमम् ' इत्यमर । जागर्ति विद्यते । कदापि वसन्त ग्रीष्माद्युष्णकालेऽपि न विनश्यतीति द्योतनार्थं जागृधातो प्रयोग । तथा गन्धवहा वायवश्च ' —वायुमातरिश्वा सदागति । पृषदश्वो गन्धवहो—' इत्यमर । सुतरामत्यन्त शीतला शीतयुक्ता, अत एव दु सहा सोढुमशक्या वहन्तीति शेष । तत एव च जले योऽवगाह स्नान तस्मात् चकितो भीतो जन । जातावेकवचनम् । सर्वेऽपि जना स्नातु न शक्नुवन्तीत्यर्थ । 'भी त्रार्थानां भयहेतु " इति पञ्चमी । तत ततस्तु उपर्युक्तदोषबाहुल्या देव निर्मल पूर्वोक्त पूजादिरूप कर्म, कुत अनुष्ठास्यति तादृशकर्मण अनुष्ठान कथ करिष्यतीत्यर्थ । एव च पूर्वोक्त तव गुणवत्ताप्रतिपादनं नात्र सगच्छते इति भाव । वशस्थवृत्तम् । लक्षणमुक्त प्राक् (१० श्लोकटीकायाम्) ॥ ३४ ॥

एव कृशानुप्रोक्त दूषणमपि गुणपरतया सग्रहीतुमाह **विश्वावसु —अस्म दिति** । एतद् 'यदत्र जागर्ति शिलासम हिम' इत्यादि भवदुक्त त्वया प्रतिपादित, अस्माक मतस्य बदरिकाश्रममहत्त्ववर्णनरूपस्य अनुकूल युक्तमेव भवति ॥ १४ ॥

---

१ 'अस्मदनुकूलमेवैतद्भवति'

यतः—

परमहिमयुतत्वात् प्राप्तवैकुण्ठसाम्यं
　पदमिदमुपयान्तः पण्डिताः शान्तिमन्तः ॥
मुहुरिह समयेषु स्नानहेतोः सरोगा—
　स्तदपि भृशमरोगास्तार्क्ष्यकेतोः प्रसादात् ॥ ३५ ॥

इति विमानमन्यतः प्रस्थाप्य साञ्जलिबन्धम्—

तदेवाह-यत इति-परमेति । परम अतिशयितं च निबिडमिति यावत् । तच्च हिमं तुहिनं च तेन युतत्वात् युक्तत्वात्, पक्षे परं उत्तमं श्रेष्ठं सर्वलोकातिरिक्तमिति यावत् महिमा माहात्म्यं च तेन युतत्वात्, प्राप्तं विशेषेण कुण्ठः क्रियामन्दः किञ्चिदपि कार्यं कर्तुमशक्त इत्यर्थः । "कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः" इत्यमरः । विकुण्ठः, विकुण्ठ एव वैकुण्ठः तस्य साम्यं सादृश्यं येन, पक्षे प्राप्तं वैकुण्ठस्य वैकुण्ठलोकस्य साम्यं येन, तादृशं इदं पदं बदरिकाश्रमस्थानं प्रति, उपयान्तः आगच्छन्तः, शान्तिमन्तः शान्तियुक्ताः, पण्डा आत्मज्ञानविषया बुद्धिः सा जाता येषां ते पण्डिताः । पण्डातारकादित्वादितच् । इह बदरिकाश्रमे समयेषु प्रातर्मध्याह्नादिकर्मकालेषु स्नानहेतोः स्नानकारणादेव "हेतुर्ना कारणं बीजं" इत्यमरः । मुहुर्वारंवारं, सरोगाः शीतज्वरादिरोगयुक्ताः, पक्षे सरः सरोवरं गच्छन्तीति तथाभूताः भवन्तीति शेषः । तदपि तथापि, ते तार्क्ष्यः गरुडः "गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यः" इत्यमरः । केतुश्चिह्नं यस्य सः विष्णुः तस्य प्रसादात् अनुग्रहात् भृशमत्यन्तं अरोगा रोगरहिताः सुखिन इत्यर्थः । भवन्ति । एतदुक्तं भवति—यत्पूर्वमुक्तं दूरतः 'जलावगाहादपि नो जनः' इत्यादि, तत्तु भगवद्भक्तेषु न संगच्छते, ते तु भगवत्प्रसादादविरतं सुखिन एव, परं च ये नास्तिकाः काम रागादिदोषयुक्ताश्च ते एव भगवदनुग्रहाभावात् शीतादिरोगयुक्ता भवन्तीति । अत्र विरोधालंकारः । भगवत्प्रसादेन 'सरोगाः' इत्यस्य सरोवरगमनरूपेणार्थेन च विरोधपरिहारः । तदुक्तम्—" विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः " इति । मालिनी छन्दः । " न-न-म-य-य-युतेयं मालिनी भोगिलोकैः " इत्युक्तिलक्षणात् ॥ ३५ ॥

अथ अयोध्यावर्णनम् ५.

साकेताय नमः पुराय भवतु स्तोकेतरश्रीपुषे
नानादोषमुषे तदन्तिकजुषे देव्यै सरय्वै नमः ॥
येऽमी तत्तटभूमिषु प्रविलसद्रूपाश्च यूपाः स्थिता—
स्तेभ्यो भानुकुलीनकीर्तिलतिकोपघ्रायितेभ्यो नमः ॥ ३६ ॥

पुनः पुरीं निरीक्ष्य समचयुन्मेषम्—

भवसागरशोषणेन पश्यचरणान्तःपुरजीवनौषधेन ॥
रजसा रघुनाथपादभाजा रचितांहःप्रशमामिमां नमामि ॥ ३७ ॥

साकेतायेति । स्तोकात् अल्पात् "स्तोकाल्प-क्षुल्लकाः सूक्ष्म" इत्यमरः । इतरा भिन्ना अर्थात् अनल्पा तां श्रियं शोभां पुष्णाति धारयतीति तस्मै स्तोकेतरश्रीपुषे 'पुष पुष्टौ' इत्यस्मात् क्विप् । साकेताय पुराय अयोध्यानगर्यै नमः भवतु अस्तु । तथा नानादोषान् बहुविधपापानि मुष्णाति नाशयतीति तथाभूतायै । 'मुष स्तेये' इत्यस्मात् क्विप् । तस्या अयोध्यायाः अन्तिकं समीपं जुषति सेवते तिष्ठतीति यावत् । तस्यै 'जुषी प्रीति सेवनयोः' इत्यस्मात् क्विप् । देव्यै दिव्यरूपायै सरय्वै सरयूनाम्न्यै नद्यै च नमः । तथा तस्याः सरय्वाः तटभूमिषु तीरभूमिषु "कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु" इत्यमरः । प्रविलसत् शोभायमानं रूपं येषां तथाभूताः ये अमी दृश्यमाना यूपाः यज्ञीयपशुबन्धनस्तम्भाः स्थिताः सन्ति । कीदृशास्ते । भानुकुले सूर्यवंशे भवा भानुकुलीना कुलशब्दात् भवार्थे खप्रत्ययः "आयनेयीनी—" इत्यादिना च खस्य ईनादेशः । सूर्यवंशोत्पन्ना राजान इत्यर्थः । तेषां कीर्तिरूपा या लतिका लतास्तासां उपघ्राः अन्तिकाश्रया इव "स्यादुपघ्रोऽन्तिकाश्रयः" इत्यमरः । आचरन्ति ते उपघ्रायितास्तथाभूतेभ्यः । सूर्यवंशोत्पन्ननृपतिकीर्तिसूचकेभ्य इति यावत् । उपघ्रशब्दात् उपमानार्थे "कर्तुः क्यङ्—" इति क्यङि क्तप्रत्ययः । तेभ्यो यूपेभ्यश्च नमः अस्तु । अत्रोपमावाचकस्येवशब्दस्लोपात् लुप्तोपमालङ्कारः । "वादेर्लोपे समासे सा कर्मोधारक्यचि क्यङि" इति तल्लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

पुनरिति । पुनः पुरीमयोध्यां निरीक्ष्यावलोक्य, भक्तेः पूज्येष्वनुरागस्य उन्मेषेण विकासेन सहितं यथा भवति तथा प्राहेति शेषः ॥

भवसागरेति । भवसागरस्य संसारसमुद्रस्य शोषणेन विनाशकेन, पश्यचरणो गौतमर्षिः तस्य अन्तःपुरं पत्नी अहल्या तस्या जीवनं गौतमदत्तशापमोचनं तस्य औषधं औषधरूपं तेन, रघुनाथस्य श्रीरामचन्द्रस्य पादौ चरणौ भजति सेवते इति रघुनाथपादभाक् तेन रामचन्द्रचरणसम्बन्धिनेति यावत् । रजसा रेणुना "रेणुर्द्वयोः स्त्रियां

---

१ 'तदन्तर'. २ 'पुनः पुनर्नि'.

पुन. सानुस्मरणरोमाञ्चम्–

कल्याणोल्लाससीमा कलयतु कुशलं कालमेघाभिरामा
कान्चित्साकेतधामा भवगहनगतिक्लान्तिहारिप्रणामा ॥
सौन्दर्यह्रीणकामा धृतजनकसुतासादरापाङ्गदामा
दिक्षु प्रख्यातभूमा दिविषदभिनुता देवता रामनामा ॥३८॥

धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः" इत्यमरः । रचितं कृतं अहसां पापानां "पापं किल्बिषं कल्मषम् । कलुषं वृजिनैनोऽघमंहः–" इत्यमरः । प्रशमो नाशो यया तां इमां अयोध्यां नमामि । औपच्छन्दसिकं वृत्तम्, "पर्यन्ते र्यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्" इति लक्षणात् ॥ ३७ ॥

पुनरिति । अनुस्मरणं मनसि चिन्तनं तेन ये रोमाञ्चाः रोमहर्षास्तैः सहितं यथा भवति तथा आहेति ॥

एवमयोध्यां वर्णयित्वाथ तत्रस्थं श्रीरामचन्द्रं वर्णयति–**कल्याणेति** । कल्याणस्य मङ्गलस्य य उल्लास आधिक्यं तस्य सीमा मर्यादा । एतस्मादधिकं कल्याणसाधनं नास्तीत्यर्थः । तथा कालमेघवत् अभिरामा मनोहरा वर्षाकालीनमेघ इव श्यामवर्णेत्यर्थः । अपि च भवः संसारस्तदेव गहनं वनं "गहनं काननं वनम्" इत्यमरः । तस्मिन् गत्या परिभ्रमणेन या क्लान्तिः श्रमः तस्या हारी हरणशीलो विनाशक इति यावत् । प्रणामो नमस्कृतिर्यस्याः सा तथाभूता, यस्याः प्रणाममात्रेणैव सकलसांसारिकदुःखनिरसनं भवतीत्यर्थः । पुनश्च सौन्दर्येण निजलावण्येन ह्रीणः लज्जितः "ह्रीण ह्रीतौ तु लज्जिते" इत्यमरः । कामो मदनो यस्याः सा तथाभूता । अत एव धृता जनकसुतायाः सीतायाः सादरं यथा स्यात्तथा अपाङ्गदामा कटाक्षपङ्क्तिर्यया तथाभूता च । "अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने" इत्यमरः । तथा दिक्षु पूर्वादिदशदिशासु प्रख्यातः प्रसिद्धः भूमा माहात्म्यं यस्याः सा, अत एव च दिवि स्वर्गे सीदन्ति तिष्ठन्तीति दिविषदो देवाः 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्माद्धातोः "सत्सूद्विषद्रुह–" इत्यादिना क्विप् । "आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः" इत्यमरः । तैः अभिनुता संस्तुता । एतादृशी साकेतमयोध्या "साकेतं स्यादयोध्यायाम्" इति कोशः । धाम स्थानं यस्याः सा, काचिदनिर्वाच्या रामनामा रामाख्या देवता, सर्वेषामिति शेषः । कुशलं क्षेमं कलयतु करोतु । अत्र–'सीमा–धामा दामा–नामा' इति सर्वत्र स्त्रीत्वविवक्षायां "डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्" इति डाप्प्रत्ययः । स्रग्धरा वृत्तम् लक्षणं पूर्वोक्तं (१ श्लोकटीकायामुक्तम्) ॥३८॥

---

१ 'धर्मा'.

किंच—

दशाननकुशासनत्रसदशेषलोकव्यथा–
विलोपकरकोपको वसुमतीसुतावल्लभः ।
कृपारसमपारसंसृतिपयोनिधेस्तारकं
कृपीष्ट स ऋषीष्टकृत्कृपणतैकताने मयि ॥ ३९ ॥

अपि च—

स जयति चित्रचरित्रो यस्य हि वरचरणपुष्करकरेणुः ।
महिषीमृषिसिंहस्य प्राजीजनदपि वृषोदये हेतुं ॥ ४० ॥

दशाननेति । किं च पुनः दशाननस्य रावणस्य यत् कुत्सितं शासनं राज्यकरणं तस्मात् त्रसन्तो बिभ्यतो ये अशेषाः सकला लोकास्तेषां व्यथाया दुःखस्य विलोपं नाशं करोतीति तथाभूतः कोपः क्रोधः यस्य स विलोपकरकोपकः शैषिकः कप् प्रत्ययः । क्वचित् 'रोपकः' इति पाठस्तत्पक्षे—व्यथाविलोपकरः रोपः बाणः यस्य तथाभूत इत्यर्थः । "पत्री रोप इषुर्द्वयोः" इत्यमरः । एतादृशः वसुमतीसुतायाः पृथ्वीसुतायाः सीतायाः वल्लभः प्रियकरः । अपि च ऋषीणां इष्टकृत् यज्ञादिसकलकर्मप्रत्यूहभूतरावणादिराक्षसविनाशनेन तत्कर्मप्रवर्तक इत्यर्थः । स श्रीरामचन्द्रः, कृपणतायां दीनतायां एकताने अनन्यवृत्तौ "एकतानोऽनन्यवृत्तिः" इत्यमरः । अत्यन्तकृपणे इत्यर्थः । मयि अपारं तर्तुमशक्यं यः संसृतिपयोनिधिः संसारसागरः तस्मात् तारकं उद्धारकं कृपारसं दयारसं, कृपीष्ट कुर्यात् । 'डुकृञ् करणे' इत्यस्यात्मनेपदिनः (अयमुभयपदी तस्मादात्मनेपदविवक्षायां) आशीर्लिङि रूपम् । अत्र कृपारसकरणस्य 'दशाननकुशासन–' इत्यादिवाक्यं हेतुरूपं, तेन काव्यलिङ्गमलंकारः । "काव्यलिङ्गं हेतोः–" इत्यादितल्लक्षणात् ॥ ३९ ॥

ननु इतरबहुतरसंसारसागरतारकदेवतासत्त्वात्कुतोऽयमेव प्रार्थ्यते इत्याशङ्कां निवारयन्नाह–स इति । अपि च न तावत् पूर्वोक्तमेव, अन्यदपि तन्माहात्म्यमस्तीत्यर्थः । तदिदम्–यस्य हि श्रीरामचन्द्रस्यैव वरं श्रेष्ठं यच्चरणपुष्करं चरणकमलं तस्य करेणुः धूलिः । पक्षे वराण्युत्तमानि चरणानि पुष्करं शुण्डाग्रं "पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले । व्योम्नि खड्गफले पद्मे" इति नानार्थः । च यस्य तथाभूतः करेणुः गज इति चार्थः । "करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे" इत्यमरः । अत एव (एतन्नामपक्षे) वृषस्य धर्मस्य बलीवर्दस्य च उदये उत्पत्तौ हेतुं कारणं "स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः" "उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः" इत्युभयत्राप्यमरः । अपि समुच्चयस्य विरोधस्य च द्योतकः । 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि' इत्यमरः । ऋषन्ति जानन्ति तत्त्वमिति ऋषयः 'ऋषी गतौ' इति धातोः "इगु

---

१ 'विलोपकररोपक'. २ 'पयोधिनिस्तारकं'. ३ हेतुम्'

श्रेयांसि भूयांसि महावदान्यः प्रेयान्स देयाज्जनकात्मजायाः ॥
काकाय कङ्काय च योऽदितेष्टं दाशाय कीशाय च राक्षसाय ॥ ४१ ॥

अपि च—

अभीष्टघटकः सितातुलदीप्तिकोदण्डभा-
गिति क्षममिदं पुनः परममद्भुतं ब्रूमहे ॥
विधूतपरमार्तिको विघटितारिचक्रः स्वयं
स कुम्भजनकं प्रभुः शकलयांबभूव क्रुधा ॥ ४२ ॥

पचात् कित्" इत्युणादिसूत्रात् इन् प्रत्ययः । गत्यर्थत्वात् ज्ञानार्थत्वम् । तेषां सिंहस्य श्रेष्ठस्य " सिंह-शार्दूल-नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः " इत्यमरः । गौतमस्येत्यर्थः । महिषीं पत्नीं प्राजीजनत् शिलारूपत्वादुद्दधार । पक्षे कपेः सिंहस्य च महिषीं महिषध्विय चेत्यर्थः । अत एव चित्रमाश्चर्यजनकं चरित्रं यस्य सः, सः प्रसिद्धः श्रीरामः, जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । अत्र श्लेषानुप्राणितो विरोधालङ्कारः । गीतिश्छन्दः " आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं-" इति तल्लक्षणात् ॥ ४० ॥

अपि च-**श्रेयांसीति** । यः श्रीरामः काकाय वायसाय, कङ्काय जटायुनाम्ने गृध्राय, (यद्यप्यमरे कङ्कशब्दस्य गृध्रवाचकत्वं कुत्रापि नोपलभ्यते, तथाप्यत्र गृध्रवाचकत्वमेवेदं, गृध्र प्रत्येव श्रीरामादिष्टप्राप्तेः । कोशान्तरे च गृध्रवाचकत्वं कङ्कशब्दस्योपलभ्यते चेत् तद्वय न जानीमः ।) च तथा दाशाय गुहाख्यधीवराय, कीशाय सुग्रीवाय मारुतये वा वानराय, राक्षसाय विभीषणाय च, इष्टं तत्तदभीष्टमनोरथं, अदित दत्तवान् 'डुदाञ् दाने' इत्यस्मात् लुङि आत्मनेपदविवक्षायां तङि "स्था-घ्वोरिच्च" इतीत्वे सिज्लोपे च सिद्धमिदं रूपम् । सः महावदान्यः महांश्चासौ वदान्यश्चेति विग्रहः । अतीव दानशूर इत्यर्थः । " आन्महतः समानाधि-" इत्यादिना महच्छब्दस्यात्वम् । " स्युर्वदान्यः स्थूललक्ष्य-दानशौण्डा बहुप्रदे" इत्यमरः । जनकात्मजायाः सीतायाः प्रेयान् अतिशयप्रियः पतिः श्रीराम इत्यर्थः । प्रियशब्दात् अतिशयार्थे ईयसुनि "प्रिय स्थिर-स्फिरोरु-बहुल-" इत्यादिना प्रादेशः । भूयांसि अतिशयानि बहुशब्दादीयसुनि " बहोर्लोपो भू च बहोः " इति बहुशब्दस्य 'भू' आदेशः ईकारलोपश्च । श्रेयांसि कल्याणानि देयात् ददातु । ददातेराशीर्लिङि "घुमा-स्था-" इत्यादिनेत्वम् । इन्द्रवज्रा वृत्तम् । "स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः" इति तल्लक्षणम् ॥ ४१ ॥

अन्यदपि तद्वृत्तमाह-अपि चेति । अभीष्टेति । सिनी पृथिव्या अव श्रीराम इति शेषः । अभीष्टं मनोऽभीष्टं पदार्थं जनयतीति तथोक्तः सार्थे कः । तथा अतुला अनितरविना दीप्तिः कान्तिर्यस्य तत् तादृशं कोदण्डं धनुः "धनुश्चापौ धन्व शरा-

---

१ 'अन्वय'. २ 'सिताचलित'. ३ 'भवमता'.

कृशानुः—कथं नाम रामभद्रमनुचितकर्माणमप्येवमीडिडिपे[१] ॥ १५ ॥

वर्षीयानपि जानकीसहचरो मातु सपत्न्या मुदे
संपन्न रथ-हस्ति-पत्ति तुरगै सत्यज्य राज्यं निजम् ॥
विन्दन् हन्त घनं वन कथमसौ न स्यादयुक्तक्रियो
गव्य दुग्धमपास्य पास्यति ? जन को वा यवागूरसम् ॥४३॥

सन-कोदण्ड-कार्मुकम्" इत्यमर । भजति धारयतीति कोदण्डभाक् अस्ति । इतीद क्षम युक्तम् वक्तुमिति शेप । पुन इद वक्ष्यमाण च परममत्यन्त अद्भुत विचित्र, ब्रूमहे ब्रूम । 'ब्रूम् व्यक्ताया वाचि' इति धातोर्ञित्त्वादात्मनेपदमपि । किं तत् । स पूर्वोक्त अभीष्टघटक इत्यादिविशेषणविशिष्ट एव, स्वय विघटित नाशित अरीणा शत्रूणां चक्र समूहो येन तथाभूत , अत एव विधूता विनाशिता परमा अतिशयिता आर्ति जन्ममरणादिपीडा (अर्थात् भक्ताना) येन स वि॰ परमार्तिक । शैषिक कप् । प्रभु श्रीराम क्रुधा रोषेण, कुम्भस्य कुम्भनाम्नो राक्षसस्य जनक रावण, कुम्भनामा राक्षसो रावणपुत्रस्तेन रामायणादौ प्रसिद्ध । शाकल्याबभूव खण्डयामास विनाशित वानिति यावत् । रावणस्य देवादिभिरप्यजेयत्वात्तन्नाशकरणमाश्चर्यजनकमिति भाव । इति वास्तवोऽर्थ । श्लिष्टार्थोऽप्यत्र सभवति यथा—क्षितौ अभीष्ट इच्छित घट यस्य स अ॰ घटक । शैषिक कप् । दीप्यते प्रकाश्यते उत्पद्यत इति यावत् । घटोऽनया दीप्तिर्मृत्पिण्ड अतुला अप्रतिमा दीप्तिर्यस्य स तथाभूत अत्रापि शैषिक कप् । दण्ड भजति स्वीकरोतीति दण्डभाक् घटस्य निमित्तकारणरूपदण्डग्रहीतेति यावत् । इत्येव क्षम योग्यमेव । पर च पुन इद वक्ष्यमाण, परममद्भुतमत्याश्चर्यकर, ब्रूमहे । किं तत् । स अभीष्टघट एव प्रभु पुमान् विधूता परा उत्कृष्टा मूर्त्तिरेव मार्त्तिका स्वार्थेऽण् । येन तथाभूत , अरा चक्रान्तभूततिर्यक्काष्ठानि यस्य तच्च तत् चक्र च तत् विघटित विनाशित येन तथाभूत सन्, क्रुधा कुम्भजनक घटोत्पादक दण्डादिकमपि, शकल्यांबभूव शकलीचकार । शकलशब्दात् 'तत्करोति–' इत्यर्थे णिचि लिटि च प्रत्ययान्तत्वादाम् तदन्तात् "कृ भ्वस्त्योऽनु–" इत्यादिना भवतेरनुप्रयोग । घटस्तद्भावत एव मृद्दण्डादितत्साहित्यनाशनमतिविचित्रमिति भाव । अत्र श्लिष्टविशेषणैरप्रकृतार्थसभवात्समासोक्तिरलकार । तदुक्तम्–" परोक्तिर्भेदकै श्लिष्टै समासोक्ति " इति । पृथ्वी वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अथ कृशानुराह—कथ नामेति । अनुचितानि अयोग्यानि कर्माणि यस्य तथाभूतमपि रामभद्र रामचन्द्र, एवमुक्तप्रकारेण ईडिडिपे स्तोतुमिच्छसि । 'ईड स्तुतौ' इति धातो सन् "पूर्ववत्–" इति तङ् ॥ १५ ॥

अनुचितकर्मत्वमेव प्रपञ्चयति–वर्षीयानिति । य वर्षीयान् चतुर्ष्वपि दशरथ पुत्रेषु ज्येष्ठ , वर्षीयस्शब्दस्य ज्येष्ठभ्रातृवाचकत्वे व्याकरणकोशादिना केनापि न

---

१ 'ईडिषे'.

किंच—

धिक्कृत्यैव दशास्यदर्पशमनं धीशालिनं वालिनं
सोऽयं राक्षसवर्गनिग्रहकृते सुग्रीवमन्वग्रहीत् ॥
तुङ्गप्रस्तरभङ्गलिप्सुरिह निश्शङ्कं नु टङ्कं त्यजन्
संकल्पं कलयेत पङ्कजदलादानप्रसङ्गाय कः ॥ ४४ ॥

सिध्यति । यथा— वृद्धशब्दादीयसुनि ' प्रिय स्थिर स्फिरोरु बहुल गुरु वृद्ध '' इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । अत एव "वर्षीयान् दशमी ज्यायान्" इत्यमरटीकायां महेश्वरभट्टः —'अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान्' इत्येव व्याचख्यौ । तस्मादनायं प्रयोगः कविमतिभ्रमद्योतक एवेति भाति । यद्वा वृद्धशब्दस्य श्रेष्ठवाचित्वं सगृह्य समाधेयम्। अपि च जानकी सीता सहचरी सह गच्छन्ती यस्य तथाभूतश्च सन् । सीतासहित इति यावत् । सपत्न्या मातुः कैकेय्याः, सपतिशब्दस्य स्त्रीत्वविवक्षायां 'नित्यं सपत्न्यादिषु'' इति नकारादेशो ङीप् च । मुदे सतोषार्थं, रथाश्च हस्तिनश्च पत्तयः पादातयश्च "पादातिः पत्तिः पदग-" इत्यमरः । तुरगा अश्वाश्च ते सपनः समृद्धं, निजं ज्येष्ठभ्रातृत्वात्स्वकीयं राज्यं सत्यज्य त्यक्त्वा, घनं निबिडं वनमरण्यं विन्दन् गच्छन्, 'विद्लृ लाभे' इति धातोः शतृप्रत्ययः मुचादित्वान्नुम् । हन्तेति विषादे । असौ रामः अयुषा अयोग्या क्रिया वनगमनरूपा यस्य तथाभूतः कथं न स्यात् ? अपि तु स्यादेवेत्यर्थः । अयमाशयः — यद्यसौ (श्रीरामः) स्वकीयौरसमातुः सतोषार्थं वनं गच्छति स्म, तर्हि तस्य तद्गमनमुचितमेव । किंतु केवलं मात्सर्यभरितायाः एकाकिन्याः सापत्नमातुः मुदार्थमेव स्वमातरं पित्रादींश्च शोकसागरे निमज्ज्य यदसौ वनमगमत् तदत्यन्तानुचितमेवेति । एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—गव्यमिति । लोके गव्यं गोसंबन्धि "गोपयसोर्यत्" इति यत्प्रत्ययः । दुग्धं क्षीरं अपास्य त्यक्त्वा, अपपूर्वात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्यये ल्यबादेशः । यवागूरसं उष्णिकारूपं रसं (अयं महाराष्ट्रभाषायां 'आटवलं' 'पातळ भात' इति नाम्ना प्रसिद्धः) "यवागूरुष्णिका श्राणा" इत्यमरः । को वा जनः पाययति पिबेत् न कोऽपीत्यर्थः । दृष्टान्तालंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

नैतावदेव अन्यदप्येतस्मात् (पूर्वोक्तात्) अवद्यं वृत्तमाह—धिक्कृत्यैवेति । सः राज्यं सत्यज्य वनं गच्छन् अयं रामः, दशास्यस्य रावणस्य दर्पशमनं गर्वनिवारकं अत एव धीशालिनं बुद्धिमन्तं वालिनं वालिनामानं वानरं, वालिना हि पूर्वं रावणं निगृह्य निजबालकस्यान्दोलिकायां पुत्रिकेव स बाल्यक्रीडनकीकृत इति प्रसिद्धिः । धिक्कृत्य तिरस्कृत्य तं हत्वेत्यर्थः । पुनश्च राक्षसानां रावणादीनां वर्गः समुदायः तस्य निग्रहकृते वधार्थं, सुग्रीवं अल्पपराक्रमं तद्भ्रातरं अन्वग्रहीत् स्वीकृतवान् । एतदेव दृष्टान्तमुपन्यस्यति—तुङ्गेति । इह लोके तुङ्गः कठिनश्चासौ प्रस्तरः पाषाणश्च

---

१ 'दर्पदमनं'.

अपि च—

कृत्वा सेतुं किल जलनिधौ खण्डयित्वा दुरध्वान्
लब्ध्वा देवीं स्फुटविदितसंशुद्धिमग्निप्रवेशात् ॥
भूयोऽप्येनां भुवनजननीं भूमिकन्यामनन्या-
मन्तर्वत्नीमनयत वनं हन्त पौलस्त्यहन्ता ॥ ४५ ॥

विश्वा०—सखे गुणिषु दोषाविष्कारं कथंकारमारचयसि ॥ १६ ॥

"पाषाण प्रस्तर ग्राव-" इत्यमर । तस्य भङ्ग स्फोटन तत् लिप्सु इच्छु, 'डु-लभष् प्राप्तौ' इति धातो सनि "सनि मी-मा घु रभ-लभ" इत्यादिना इस् आदेश "अत्र लोप –" इत्यभ्यासलोपश्च । नि शङ्क शङ्कारहित यथा स्यात्तथा टङ्क पाषाणदारकमायुधविशेष "टङ्क पाषाणदारण" इत्यमर । 'टाकी' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धम् । त्यजन् सन्, पङ्कजस्य कमलस्य दल पत्र तस्यादान पाषाणभेदनार्थं स्वीकार तद्रूपो य प्रसङ्ग सबन्ध त कर्तुं, "क्रियार्थोपपदस्य" इत्यादिना चतुर्थी । क सकल्प विचार कलयेत कुर्यात्[1] अपि तु न कोऽपीत्यर्थ ॥ दृष्टान्तालकार । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ४४ ॥

अन्यदपि गर्हणीय कृत्य शृण्वित्याह—अपि चेति । अपि च अन्यच्चेत्यर्थ ।

कृत्वेति । पुलस्त्यस्य अपत्य पुमान् पौलस्त्यो रावण "तस्यापत्यम्" इत्यपत्यार्थेऽण् । तस्य हन्ता घातक राम, जलनिधौ समुद्रे सेतु कृत्वा बद्ध्वा, तथा दुरध्वान् दुष्टमार्गान् "उपसर्गादध्वन" इति समासान्तोऽच् प्रत्यय । खण्डयित्वा नाशयित्वा स्थितेति प्रसिद्धार्थम् । अग्निप्रवेशाद्धेतो स्फुट यथा तथा विदिता ज्ञापिता सम्यक् शुद्धि सतीत्वपावित्र्य यस्यास्ता देवीं सीता लब्ध्वा सप्राप्यापि, भूय पुन एनां भुवनजननीं न तु सामान्यां, एतेन रावणस्यापीय मातृवत्पूज्येति सूचितम् । पुनश्च अनन्या स्वात्मनोऽभिन्ना, अपि च अन्तर्वत्नीं गर्भिणीं "अन्तर्वत्नी च गर्भिणी" इत्यमर । "अन्तर्वत् पतिवतो –" इति नुगागम तत्सनियोगशिष्टो ङीप् च । अनेन तस्यास्त्यागायोग्यत्व सूचितम् । भूमिकन्यां न तु लौकिकयोनिजां किंतु शुद्धधराभूम्युत्पन्नां एतादृशीं सीतां वन अनयत । य कश्चिद्रजकोक्तापवादादरण्य प्रापय्य मारेत्यर्थ । हन्तेति खेदे । अनेन यदर्थं वानरसाहाय्य-सेतुबन्धन रावणहननादि महाप्रयत्ना कृतास्ते सर्वेऽपि व्यर्थीकृता एवेति ज्ञापितम् । एवचैतादृशविवेकविधुरस्य स्तुतिकरणमनुचितमिति भाव । अत्र सीतासप्रापण–पुनर्वननयनक्रिये विरुद्धे इति विषमोऽलकार । तदुक्तम्—"गुण क्रियाभ्या कार्यस्य कारणस्य गुण-क्रिये । क्रमेण च विरुद्धे यत्स एव विषमो मत" इति । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । लक्षणमुक्तप्राक् (८ श्लो० टीकायाम्) ॥ ४५ ॥

अथ एतादृशदोषनिरीक्षणोत्साहिनं दोषानसहमानः कुर्वन्नाह विश्वावसुः—सखे इति । हे सखे

1 'गुणेषु'. 2 'कथमारचयसि'.

गुरावसत्योक्तिनिरासहेतो स्वराज्यमग्र्योऽपि ॥ रामचन्द्रः ॥
तृणाय मेने निपुणायते न फणाभृदीशोऽपि पणायितुं तम् ॥ ४६ ॥

किंच—

वालिनि बलोर्मिमालिनि जाग्रति सुग्रीवमग्रहीद्यदयम् ॥
अस्य श्रुतिशतविदितं सुव्यक्तं तेन दीनबन्धुत्वम् ॥ ४७ ॥

किंच—

लक्ष्मीं वक्षसि बिभ्रदप्यविरतं रामाकृति श्रीपति-

मिन, गुणिषु पित्राज्ञापालनादिरूपप्रशस्तगुणयुक्तेषु, दोषाणां राज्यत्यागादिरूपदोषाणां आविष्कारं आरोप कथङ्कारं कथमित्यर्थं । "अन्यथैव-कथमित्थमु-" इत्यादिना कथमित्युपपदे करोतेर्णमुल्प्रत्यय । आरचयसि करोषि ॥ १६ ॥

तत्र तावत्प्रथम 'वर्षीयानपि जानकीसहचर —' इत्यादिनोक्त वनवासगमनरूप दूषण निराकुर्वन्नाह—गुरावितिति । अग्र्यो ज्येष्ठोऽपि स पूर्वोक्तो रामचन्द्र , गुरौ पितरि दशरथविषये, असत्योक्ते दैवपर्वयुद्धप्रसङ्गे प्रतिश्रुतवरद्वयाप्रदानरूपाया निरास निवारण तद्रूपाद्धेतो कारणात्, स्वराज्य ज्येष्ठत्वात् स्वसत्तात्मकमपि राष्ट्र, तृणाय मेने तृणवत्तुच्छ मेन इत्यर्थ । "मन्यकर्मण्यनादरे—" इत्यादिना चतुर्थी । अत एव फणा बिभ्रति धारयन्तीति फणाभृत सर्पास्तेषा ईश शेष अपि सहस्रमुख सन् पीत्यर्थं । स रामचन्द्र पणायितु स्तोतु 'पण व्यवहारे स्तुतौ च ' इति धातोस्तुमुन् प्रत्यय "गुपू धूप विच्छि पणि—" इत्यादिनाऽऽयप्रत्यय । न निपुणायते समर्थो न भवति । निपुणशब्दात् "कर्तु क्यङ् सलोपश्च " इति क्यङ् । तत्रान्येषा का कथा । उपजातिर्वृत्तम् । लक्षण प्राक् (५ श्लोकटीकाया) कथितम् ॥ ४६ ॥

अथ द्वितीय 'धिक्कृत्यैव-' इत्यादिनोक्त दूषणमपाकरोति— वालिनीति । बलस्य सामर्थ्यस्य (ऊर्मीणा लहरीणा माला सन्त्यस्येति तस्मिन्) ऊर्मिमालिनि समुद्रे अपरिमितबलवतीत्यर्थ । वालिनि जाग्रति विद्यमाने सत्यपि, अय श्रीरामचन्द्र , यत् यस्मात् सुग्रीव अग्रहीत् गृहीतवान् । ग्रहेर्लुङ् । तेन सुग्रीवग्रहणेन अस्य श्रीरामस्य श्रुतीना शतेन विदित प्रतिपादित श्रुतिशते प्रसिद्धमिति वा । दीनाना दुर्बलाना च बन्धुल बन्धुवद्धितकारित्व, सुतरा व्यक्त स्फुटीभूत, बभूवेति शेष । सदाचरणशीलस्य दुर्बलस्यापि वल्गुत्पाद्य तत्स्वीकरण, दुराचरणशीलस्य बलवतोऽपि निग्रहण च अधिकगुणापादकमेव महतां न दोषापादकमिति भाव । आर्या वृत्तम् । "यस्या प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ।" इति तल्लक्षणात् ॥ ४७ ॥

इदानीं तृतीय 'कृत्वा सेतु—'इत्यादिनोक्त सीतावनवासप्रापणरूप दूषणमपास्यन्नाह—लक्ष्मीमिति । रामा दशरथपुत्ररूपा मनोहरेति वा । आकृति शरीर यस्य स

---

१ 'पणायितु '. २ 'अवितथ '.

वृत्तिं कामपि मानुषीमभिनयन्वीराग्रयायी प्रियाम् ।
कल्याणीं तु वनीमनीनयदहो कस्याप्यमृष्यन्वचो
मेदिन्यामवलोकित किमपरो मानी पुमानीदृश ॥ ४८ ॥

वस्तुतस्तु—

गातु क ईष्टे श्रितरामभद्रान् गणान् गुणाना गणनादरिद्रान् ॥
प्राचेतसाद्या कवयोऽनवद्या यदेकदेशाकलनेऽपि नेशा ॥ ४९ ॥

वस्तुतस्तु श्रीपतिर्लक्ष्मीपति, अविरत सतत "सततेऽनारताश्रान्त सततावि-रतानिशम्" इत्यमर । लक्ष्मीं वक्षसि हृदये बिभ्रत् धारयन् सन्नपि । 'डुभृञ् धारण पोषणयो ' इति धातो शतृप्रत्यय । "नाभ्यस्तात्–" इति नुमभाव । भगवता हि अवतारे धृते सत्यपि लक्ष्म्या न कदाचिदपि विरह इति द्योतनार्थमविरतशब्द' । तदुक्त रामायणे—"राघवत्वेऽभवत्सीता विष्णोरेषाऽनपायिनी" इति । कामप्यनिर्वाच्यां मनुष्यस्येव मानुषी ता वृत्तिं वर्तनमभिनयन् अनुकुर्वन्, वीराग्रयायी वीरश्रेष्ठ' राम, कस्यापि अपरिचितस्यानधिगतगुण शीलस्य, किमुत सच्छील सद्गुणयुक्तस्य महत इत्यपिशब्दस्वारस्यात् । वच अपवादरूप भाषण, अमृष्यन् असहमान सन् । 'मृषु सहने' इत्यस्मात् लट शत्रादेश । कल्याणीं पातिव्रत्यादिकल्याण गुणविशिष्टा प्रियां सीता, तुरप्यर्थक । प्रियामपि सीतामित्यर्थ । वनीमरण्य अनीनयत् प्रापयामास । 'णीञ् प्रापणे' इति धातोर्णिजन्ताल्लुङ "णि श्रि द्रु " इत्यादिना चङ् । तस्मात् अहो ! ईदृश यस्यकस्यापि वचनमसहमान मानी अभिमानयुक्त पुमान् अपरोऽन्य मेदिन्या पृथिव्या, अवलोकित दृष्ट किम्? केनापीति शेष । अपि तु नैवेत्यर्थ । एतेन यदा श्रीरामचन्द्र सीतां वनमनयत् तदा स राज्याधिरूढ आसीत् । तदैव च केनचिद्रजकेन रावणसदनस्थितसीताया पुन स्वीकारसबन्धेन दत्त दूषणमसहमान सीता तत्याज । एवमेव राज्यकर्त्रा पुसा शुद्धया नीत्या वर्तितव्य, लोकाना सकटानि परिहर्तव्यानि, स्वकीयोदात्ताचारेण च लोका सन्मार्गे प्रवर्तयितव्या । अन्यथा लोके अनाचार लोकानां मन कालुष्य च स्यात्, तेन च कालान्तरेण राज्यक्षत्यादिरूपानर्थपरंपरा प्राप्नुयात् इति सूचितम् । तदुक्त मनुना–"मोहाद्राजा स्वराष्ट्र य कर्षयत्यनवेक्षया । सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धव ।' इति । भगवता श्रीकृष्णेनाप्येतदेव ज्ञापितम् । तथाहि–"यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन । स यत्प्रमाण कुरुते लोकस्तदनु वर्तते " इति ' यदि ह्यह न वर्तय जातु कर्मण्यतन्द्रित । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्या पार्थ सर्वश ॥ उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् । सकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमा प्रजा ॥ " इति च । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४८ ॥

वस्तुतस्त्विति । सत्यतया विवेचिते सतीत्यर्थ ।

गातुमिति । श्रित' आश्रित रामभद्र श्रीरामचन्द्रो यैस्तान् रामचन्द्राधिष्ठिता

तथापि तदीयगुणार्णवकणैकदेशकोटितमांशकलामात्रमिदमत्र भवता श्रोतव्यम् ॥ १७ ॥

ककुत्स्थकुलपर्यायकलशार्णवकौस्तुभ ॥
कौसल्यासुकृतव्रातकल्पकप्रसवोदयः ॥ ५० ॥

निधि यावत् । गणनाया सख्याया दरिद्रा येषा तान् असख्येयानित्यर्थ । गुणाना दया-दाक्षिण्यादीना गणान् समुदायान्, गातु सविस्तर वर्णयितु, क (पुमान्) ईष्टे समर्थो भवति ? कोऽपि नैवेत्यर्थ । 'ईश ऐश्वर्ये' इति धातोर्लट् प्रथमपुरुष । कुत एतदित्यत आह—**प्राचेतसाद्या इति** । प्राचेतस वाल्मीक "प्राचेतसश्चादिकवि स्यान्मैत्रावरुणिश्च स । वाल्मीक –" इत्यमर । आद्य प्रथमो येषा ते व्यास वाल्मीक-पराशरप्रभृतय इत्यर्थ । न भवद्या गर्हणीया अनवद्या अनिन्द्या प्रशसनीया इति यावत् । "अवद्य पण्य वर्या–" इत्यादिना नञ्पूर्वेदनन्युपपदात् यत् । स्वय येषा श्रीरामगुणानां एकदेशस्य यत्किंचिल्लेशमात्रस्य आकलन वर्णनं तस्मिन्नपि न ईशा न समर्था भवन्तीति शेष । इतरे तु किमुतेत्यर्थं । एतेन श्रीराममाहात्म्य साकल्येन वर्णयितु ब्रह्मादयो देवा अपि न शक्नुवन्तीति सूचितम् । तदुक्त श्रीमदध्यात्मरामायणे स्वय ब्रह्मणैव–"श्रीरामचन्द्रमाहात्म्य कृत्स्न जानाति शकर । तदर्द्ध गिरिजा वेत्ति तदर्द्ध वेद्म्यह मुने ।" इति । अत्र पूर्ववाक्यस्योत्तरवाक्यार्थहेतुत्वात् काव्य-लिङ्गमलङ्कार । इन्द्रवज्रा वृत्तम् । "स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ ज गौ ग" इति तल्लक्षणम् ॥ ४९ ॥

तथापीति । तथापि श्रीरामगुणवर्णनस्याशक्यत्वेऽपि तदीया श्रीरामचन्द्रसबन्धिन ये गुणा सौशील्यादयस्तद्रूपो य अर्णव समुद्रस्तस्य कण लेश तस्याप्येकदेश किंचिदश तस्यापि कोटितमोऽश तस्य कला षोडशभाग एव कलामात्र "कला तु षोडशो भाग" इति "मात्र कार्त्स्न्येऽवधारणे" इति चामर । मात्रशब्देन न लेशतस्मादधिक मादृशपामरजनैर्वक्तु शक्यत इति द्योतितम् । इद वक्ष्यमाण अत्रभवता पूज्येन, अथवा अत्र श्रीरामविषये भवता त्वया श्रोतव्यमाकर्णनीयम् ॥ १७ ॥

तदेवाहैकोनविंशतिश्लोकै —**ककुत्स्थेति** । ककुत्स्थस्य एतन्नाम्नो राज्ञ कुल वश पर्याय अन्य शब्द यस्य अर्थात् ककुत्स्थकुलरूपो य कलशार्णव क्षीरसागर तस्य कौस्तुभ एतन्नामा मणि, पुन कौसल्याया सुकृतव्रात पुण्यपुञ्ज स एव कल्पक कल्पवृक्ष तस्य प्रसवोदय पुष्पोद्गम । इत आरभ्य सर्वेषा श्लोकानां 'रमते मम तेजस्वी राम कामसमो हृदि' इत्यनेनान्वय । सर्वत्र रूपकालकार अनुष्टुप् वृत्त च ॥ ५० ॥

---

१ 'कणानामेकदेशलेश'. २ 'काकुत्स्थ'.

प्रौढपङ्क्तिरथागारपरिष्कारहरिन्मणि ॥
जानकीलोचनद्वन्द्वचकोरानन्दचन्द्रमा ॥ ५१ ॥
संसारमार्गसंचारश्रान्तच्छायामहीरुह ॥
सर्वराक्षसवेतालसमुच्चाटनमान्त्रिक ॥ ५२ ॥
करुणारसकल्लोलकदम्बवरुणालय ॥
तपोधनजनाकाङ्क्षातटाकनवतोयद ॥ ५३ ॥
विद्याविहरणोद्यानं विनयस्थानमण्डप ॥
सौलभ्यप्राभवोत्कर्षसमावेशनिवेशनम् ॥ ५४ ॥
सौजन्यवादान्यकयो सामानाधिकरण्यभू ॥ –
सौमुख्य-मुख्यभवनं सौहार्दैकवितर्दिका ॥ ५५ ॥

प्रौढेति । प्रौढ समर्थो य पङ्क्तिरथो दशरथ तस्यागारं गृह तत्र य परिष्कारो ऽलंकार । अत्र "सपरिभ्या करोतौ भूषणे" इति सुट् । तस्य हरिन्मणि मरकतमणि । जानक्या सीताया लोचनद्वन्द्व नयनयुगल तदेव चकोर चकोर पक्षी तस्य आनन्दकरश्चन्द्रमा चन्द ॥ ५१ ॥

संसारेति । संसारमार्गे संचार भ्रमण तेन श्रान्ताना (जनाना) छायामहीरुह छायाकारको वृक्ष । ये राक्षसा वेताला पिशाचविशेषाश्च तेषां समुच्चाटने निवारणे मान्त्रिक मन्त्रवेत्ता । मन्त्रशब्दात् 'वेत्ति' इत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्यय ॥५२॥

करुणेति । करुणारसस्य दयारसस्य कल्लोलाना महातरङ्गाणा "महत्सूल्लोल क ल्लोलौ" इत्यमर । कदम्बानि समूहास्तेषा वरुणालय सागर । तप एव धन येषा ते तपोधनास्तपस्विनो मुनय तेषा जन समूह तस्य यदाकाङ्क्षातटाक इच्छारूप सरोवर तस्य नवतोयद नवीनो मेघ ॥ ५३ ॥

विद्येति । विद्याविहरणस्य विद्याक्रीडाया उद्यानमुपवन, विनयस्थानस्य नीति-वसते मण्डप । सौलभ्य समता च प्रभोर्भाव प्राभव प्रभुत्व च तयोरुत्कर्षस्याधि क्यस्य समावेशनिवेशन प्रवशगृहम् ॥ ५४ ॥

सौजन्येति । सुजनस्य भाव सौजन्य सज्जनत्व च वदान्यस्य दातु भाव वादा न्यकम् दातृत्व "योपधाद्गुरूपोत्तमात्–" इति भावार्थे वुञ्प्रत्यय । तयो, सामानाधि करण्यभू सहवासस्थलम् । एतद्धि दुर्घट, यदेकत्र सुजनत्व-दातृत्वयो सहवास इति । तस्माल्लोकोत्तरत्वमस्य द्योत्यते । सुमुखस्य भाव सौमुख्य सुमुखत्व, भावार्थे ष्यञ् । प्रसन्नवदनत्वमिति यावत् । तस्य मुख्यभवन, सहृदो भाव सौहार्द प्रेम तस्य वितर्दिका वेदिका उपवेशनस्थलमिति यावत् । "स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका" इत्यमर ॥ ५५ ॥

---

१ 'प्राथरपङ्क्ति' २ 'सर्वपातकवेताल'. ३ 'पीयूष' ४ 'तटाकवनतोयद' ५ 'विनयस्थान' ६ 'सौरभ्य' ७ 'प्रभवोत्कर्ष' ८ 'निवेशम'

अद्भुतोत्साहशक्तीनामसाधारणजीविका ॥
प्रसादलक्ष्म्याः प्रासादः प्रतापस्य परा गतिः ॥ ५६ ॥
प्राणप्रतिष्ठा क्लिष्टानां प्रपन्नानां परायणम् ॥
अनपायसमृद्धीनामवगाहनदीर्घिका ॥ ५७ ॥
जम्भशासनजीवातुर्जन्मगेहं जयश्रियः ॥
दुर्वारघोरदारिद्र्यदर्वीकरखगेश्वरः ॥ ५८ ॥
तत्तादृक्ताटकादेहध्वान्तराजीवबान्धवः ॥
सुबाहुमत्तमातङ्गसंहारवरकेसरी ॥ ५९ ॥
भार्गवाग्रहदावाग्निपरिमार्जननिर्झरः ॥

अद्भुतेति । अद्भुताः आश्चर्यकारका ये उत्साहा वनवासादिकष्टमाक्लेऽपि खेदाप्रदर्शनरूपाः तेषां याः शक्तयः सामर्थ्यानि तेषां, असाधारणा असामान्या जीविका जीवनसाधनम् । न ह्येतादृशः शक्तयः साधारणपुरुषे वस्तुं शक्नुवन्तीति भावः । प्रसादरूपा लोकानुग्रहरूपा या लक्ष्मीः संपत् तस्याः, प्रासादः भवनं, प्रतापस्य पराक्रमस्य परा गतिः उत्तमं प्राप्यस्थानम् ॥ ५६ ॥

प्राणेति । तथा क्लिष्टानां क्लेशयुक्तजनानां प्राणप्रतिष्ठा प्राणानां स्थितिसाधनं, प्रपन्नानां शरणागतानां परमुत्तममयनमाश्रयस्थानं, तथा अनपाया विनाशरहिताश्च ताः समृद्धयः संपत्तयस्तासां, अवगाहनस्य स्नानस्य दीर्घिका वापी " सरो वापी तु दीर्घिका " इत्यमरः ॥ ५७ ॥

जम्भेति । जम्भशासनस्य इन्द्रस्य रावणहृतस्थानभ्रंशादिभरसात् मृतप्रायस्ये-त्यर्थः । जीवातुर्जीवनौषधं, रावणवधात् पुनः स्वस्थानस्थापनात् । तथा जय-श्रियः जयसंपत्तेः अथवा जयेन या श्रीः शोभा तस्याः " शोभा-संपत्ति-पद्मासु लक्ष्मी. श्रीरपि गद्यते " इति विश्वः । जन्मगेह उत्पत्तिस्थानम् । तथा दुर्वारं निवा-रयितुमशक्यं अत एव घोरं भयंकरं यद्दारिद्र्यं तद्रूपो यो दर्वीकरः सर्पः । " सर्पः पृदाकुर्भुजगः– " इत्यत आरभ्य " दर्वीकरो दीर्घपृष्ठः " इत्यन्तोऽमरः । तस्य खगेश्वरो गरुडः ॥ ५८ ॥

तद्विति । तत्तादृक्ताटकादेहः स चासौ तादृशः यज्ञादिशुभकर्मप्रध्वंसकः प्रसिद्धः ताटकायाः एतदभिधायाः राक्षस्याः शरीरं तद्रूपो यो ध्वान्तोऽन्धकारः तस्य राजीव-बान्धवः सूर्यः । तथा सुबाहुरूपो यो मत्तमातङ्गः मत्तहस्ती तस्य संहारे विनाशे वरकेसरी महासिंहः "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः" इत्यमरः ॥५९॥

भार्गवेति । भार्गवस्य परशुरामस्य आग्रहः रामस्य सीतापरिग्रहोत्तरं स्वनगरं प्रति

---

१ एतदर्धं क्वचिन्न दृश्यते. २ 'प्रसादस्य'. ३ 'क्लिष्टानां'. ४ 'परिवर्जन'.

विराधाख्यदुरातङ्कविद्रावणमहौषधम् ॥ ६० ॥
खर-दूषणकिम्पाकखण्डनैकपरश्वध ॥
दुर्मोचनीचमारीचकीचकप्रबलानलः ॥ ६१ ॥
गृध्रराजस्य नाकादिलोकाक्रमणवर्तनी ॥
कबन्धमयकासारकवलीकरणातपः ॥ ६२ ॥
शबरीचित्तकुमुदशारदज्योत्स्निकोदय ॥
पावमानियश काशप्रकाशशरदागम ॥ ६३ ॥

पुनरागच्छत माग समन्तान्निरोध तद्रूपो यो दावाग्नि तस्य परिमार्जने शमने निर्झर जलप्रवाह । "उत्स प्रस्रवण वारिप्रवाहो निर्झरो झर ।" इत्यमर । विराध इति आख्या नाम यस्य स विराधनामकराक्षसरूप इति यावत् । दुर्दुष्ट आतङ्को रोग तस्य विद्राणे विनाशने महौषधम् ॥ ६० ॥

खरेति । खरश्च दूषणश्च तौ एतन्नामानौ राक्षसविशेषौ । एतदुपलक्षणम् । तेन त्रिशिरादिचतुर्दशसहस्रराक्षसग्रहणम् । तद्रूपा ये किम्पाका विषवृक्षा तेषा खण्डने तोडने एकपरश्वध असहाय परशु "द्वयो कुठार स्वधिति परशुश्च परश्वध" इत्यमर । एकेनैव कस्यापि साहाय्यमन्तरा सर्वेषा विनाश कृत इति द्योतनार्थमेक इति विशेषणम् । दुर्मोच मोक्तुमशक्य वध विनेत्यूह्यम् । नीचश्च यो मारीच राक्षसस्तद्रूपो य कीचको वेणुस्तस्य प्रबल प्रचण्ड अनल अग्नि ॥ ६१ ॥

गृध्रेति । गृध्राणा पक्षिविशेषाणा राजा गृध्रराज जटायु तस्य "राजाह –" इत्यादिना टच् समासान्त । नाक स्वर्ग आदि प्रथमो येषा ते ये लोका ब्रह्म-वैकुण्ठादय तेषामाक्रमणस्य गमनस्य वर्तनी एकपदी मार्ग "वर्तन्येकपदीति च" इत्यमर । कबन्धमय कबन्धनामकराक्षसरूप य कासार सर तस्य कवलीकरणे ग्रसने शोषणे इति यावत् । आतप सूर्यकिरणरूप ॥ ६२ ॥

शबरीति । शबर्या कस्याश्चित् किरातकुलजाया भक्ताया चित्तमेव कुमुद चन्द्रविकासि कमल तस्य शारदज्योत्स्निकोदय शरत्कालीनचन्द्रिकोदय । तथा पव मानस्यापत्य पुमान् पावमानिर्हनूमान् "अत इञ्" इत्यपत्यार्थे इञ् । तस्य यश कीर्तिरेव काशानि काशकुसुमानि 'मोळ' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धदर्भकुसुमानीति यावत् । –"ऽस्त्री काशमस्त्रियाम् । इक्षुगन्धा पोटगल पुंसि भूम्नि तु बल्वजा" इत्यमर । तेषा प्रकाशे उदये शरदागम शरदृतुप्रादुर्भाव । अत्र 'पावमान शीलमस्येति पावमानि अतिशयेन पवित्र यत् यश तदेव काशकुसुम तस्य प्रकाशे विकसने शरदागम इत्यपि व्याख्येयम्' इत्यत्रैव मुद्रितपुस्तके टिप्पणम् दृश्यते, तदपि साधु ॥ ६३ ॥

---

१ 'दुर्मोचनीय' २ 'कल्हार'

प्रगल्भवालिजीमूतप्रोत्सारणसमीरण ॥
सुग्रीवराज्यसामग्री सुदिनं काननौकसाम् ॥ ६४ ॥
दुर्निरोधधुनीनाथजाड्यरोगचिकित्सक ॥
दुष्टनक्तंचरस्तोमधूमकेतुविजृम्भणम् ॥ ६५ ॥
कुम्भकर्णमदाम्भोधिस्तम्भने कुम्भसंभव ॥
बलीयोरावणप्राणपाषाणदलनाशनि ॥ ६६ ॥
विभीषणस्य साम्राज्यविश्राणनसुरद्रुम ॥
अयोध्यापुरनारीणामक्ष्णोरत्यद्भुतोत्सव ॥ ६७ ॥

प्रगल्भेति । प्रगल्भः प्रौढश्चासौ वालिजीमूतः वालिरूपो मेघः "घन जीमूत मुदिर-" इत्यमरः । तस्य प्रोत्सारणे विनाशे समीरणः वायुः "समीर-मारुत-मरुज्जगत्प्राण-समीरणाः" इत्यमरः । सुग्रीवस्य राज्यस्य सामग्री साहित्यसमृद्धिः, काननमरण्यमेवौकः स्थानं येषां ते काननौकसः सततं वननिवासिनो वानरा इत्यर्थः । तेषां सुदिनं उत्साहदिवसः ॥ ६४ ॥

दुर्निरोधेति । दुर्निरोधः रोद्धुमशक्यश्चासौ धुनीनाथः समुद्रः तस्य जडस्य मूढस्य भावः जाड्यं मूढत्वं "गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्य-" इति भावार्थे ष्यञ् । अथवा डलयोः सावर्ण्यात् जलस्य भावः जाड्यमिति विग्रहः । तदेव रोगः तस्य चिकित्सक वैद्य । "भिषग्वैद्यौ चिकित्सके" इत्यमरः । स्वसामर्थ्यप्रदर्शनपूर्वकं सागरस्य 'अहमेव महान् दुस्तरश्च' इत्यादिरूपं जाड्यमपाहरदित्यर्थः । तथा दुष्टा ये नक्तंचरा राक्षसास्तेषां स्तोमस्य समूहस्य धूमकेतुः उत्पातसूचकं नक्षत्रं, तद्वत् विजृम्भणं भयप्रदर्शनम् ॥ ६५ ॥

कुम्भकर्णेति । कुम्भकर्णस्य मद एव अम्भोधिः समुद्रः तस्य स्तम्भने प्रतिष्टम्भे नाशने इत्यर्थः । कुम्भसंभवः अगस्त्यः । बलीयान् अतिशयेन बलवान् यो रावणप्राणः स एव पाषाणः शिला तस्य दलने भेदने अशनिः वज्रम् । "-वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः । शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ।" इत्यमरः ॥ ६६ ॥

विभीषणेति । विभीषणस्य रावणभ्रातुः सम्राजः भावः साम्राज्यं मण्डलाधिपत्यमिति यावत् । "येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्" इत्यमरः । तस्य विश्राणने दाने '-दानमुत्सर्जनं विसर्जनं । विश्राणनं वितरणम्" इत्यमरः । सुरद्रुमः कल्पतरुः । अयोध्यापुरनारीणां अयोध्यानगरवासिनीनां अक्ष्णोः नयनयोः अत्यद्भुतः अतिचमत्कारकः उत्सवः आनन्दः ॥ ६७ ॥

---

१ 'मदाम्भोधि' २ 'दम्भे', 'दम्भारि'.

कुल्यामास महार्णवोऽपि कपयो योधांबभूवुस्तदा
पौलस्त्यो मशकाबभूव भगवन् त्वं मानुषामासिथाः ॥७१॥
अशिलाप्राणदैः पदैरचराचरमुक्तिदैः ॥
असर्वभूताभयदैरशर्वधनुरर्दनैः ॥ ७२ ॥
अब्रह्मास्त्रीकृततृणैरतृणीकृतरावणैः ॥
अलं कातरदेवैस्तैरलङ्कापुरसाधकैः ॥ ७३ ॥

क्वा वक्तव्य " इति वार्तिकेनाचारक्विपि तदन्तस्य धातुत्वात् तस्माल्लिड्विवक्षाया च तस्मिन् परे अनेकाच्त्वादामि अस्तेरनुप्रयोग, क्वचिद्भवतेरपि । एवममेऽप्यूह्यम् । तथा सीतास्वयवरप्रसङ्गे इति शेष । स्मरारे शिवस्य धनु तस्मिन् समये पणीकृत-मित्यर्थ । तृणामास तृणवदाचचार । तन्नभवता तृणवद्भग्नमित्यर्थ । शिलाऽपि पाषाणरूपापि मुनेर्गौतमस्य दारामास स्त्रीबभूव । पादुका, भवत इत्यर्थ । स्वय नृणा मनुष्याणा वर श्रेष्ठ " देवाद्वृते वर श्रेष्ठे " इत्यमर । राजा तद्वत् आच-चारेति नृवरामास । वनवासगमनप्रसङ्गे भरतामहात् तस्मै समर्पितेत्यर्थ । भर-तेनापि श्रीरामागमनपर्यन्त राज्य पादुकाया निवेद्य स्वय प्रधानवत् आचरितमिति प्रसिद्धि । तथैव महार्णव समुद्र अपि कुल्यामास अल्पा सरिदिव बभूव । " कु-ल्याल्पा कृत्रिमा सरित् " इत्यमर । श्रीरामस्य लङ्कागमनसमये तत्कोपाद् भीत समुद्र क्षुद्ररूप आसीदिति श्रीरामायणे । तथा कपयो वानरा योधाबभूवु योद्धार बभूवु । " भटा योधाश्च योद्धार । " इत्यमर । पुलस्त्यस्य विश्रवस अपत्य पौलस्त्यो रावण मशकाबभूव मशकवदास । युद्धे मशकवदनायासेन पराभूत इत्यर्थ । त्व श्रीरामश्च मानुषामासिथा मनुष्यवद्बभूविथ । आसिथा इति रूप प्रामादिकम् । आसिथ इति तु साधु । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ७१ ॥

एव चैतादृशमहाप्रभावत्वाद्यदि भजनीय स्यात्तर्हि श्रीराम एवेति द्योतयन्नेतत्प्र-करण (अयोध्यावर्णन) उपसहरति—अशिलेति । श्लोकद्वयस्यैकान्वय । प्राण जीवन ददातीति प्राणद शिलाया अहल्यारूपाया प्राणद जीवनप्रद उद्धारकमिति यावत् । तादृश पद चरण न भवति येषामित्यशिलाप्राणदपदास्तै । तथा चरा चराणा स्थावरजङ्गमाना मुक्तिदा कैवल्यप्रदा न भवन्तीति तथाभूतै । तथा सर्व भूताना प्राणिना अभयदा न भवन्ति तै । शर्वस्य शिवस्य "शिव शूली महेश्वर । ईश्वर शर्व ईशान " इत्यमर । धनुष अर्दना भञ्जका न भवन्तीति तथा तै । तथा ब्रह्मास्त्रमिव न कृत तृण यैस्तै, न तृणीकृत तृणवत्तुच्छीकृत रावण यैस्तै, अत एव न साधित लङ्कापुर लङ्कानगरी यैस्तथाभूतैश्च । अत एव कातरा भीरवश्च " अधीरे कातरस्त्रस्ते भीरु भीरुक भीलुका " इत्यमर । ते देवाश्च तै । अल पर्याप्तम् । ये तावदुपरिवर्णितानि लोकोपकारभूतानि कार्याणि कर्तुं न शक्नुवन्ति ते देवा मा सन्त्वित्यर्थ । अनुष्टुप् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

१ 'मशकौ' २ 'मासिथ' ३ 'परे.'

अथ गङ्गानदीवर्णनम् ६.

इति विमान दक्षिणत प्रस्थाप्य कृशानुमुद्दिश्य—

शिथिलितभवखेदा श्लिष्टवैकुण्ठपादा
कृतविपदपनोदा क्लृप्तचित्तप्रसादा ॥
विमलतरतरङ्गा विश्रुताम्भोधिसङ्गा
विहितदुरितभङ्गा वीक्ष्यतामत्र गङ्गा ॥ ७४ ॥

कृशानुः— उपेक्षणीयानि भागीरथीयानि पानीयानि किमिति वीक्षणीयानि ? ॥ १९ ॥

यत —

येषा जनिश्चरणतस्तु हिरण्यहर्तु-
र्दोषाकरेण गुरुदारविटेन मूर्ध्नि ॥

इति विमान दक्षिणत दक्षिणस्या दिशि, दक्षिणशब्दात् सार्वविभक्तिकस्तसि । प्रस्थाप्य नीत्वा कृशानुमुद्दिश्य, आहेति शेष ।

शिथिलितेति । शिथिलत विनाशित भवस्य ससारस्य खेद दु ख यया तादृशी । श्लिष्टौ आलिङ्गितौ आश्रिताविति यावत् । वैकुण्ठस्य विष्णो पादौ यया तथाभूता । कृत विपदा आपत्तीनां अपनोदो निवारण यया तथाभूता । पुनश्च क्लृप्त रचित चित्तस्य प्रसाद प्रसन्नता यया तादृशी । यस्या दर्शनमात्रेणैव मन सतोषो जायते इत्यर्थ । विमलतरा अतिशयेन निर्मलास्तरङ्गा वीचयो यस्या सा तथाभूता । "भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रिया वीचिरथोर्मिषु" इत्यमर । विश्रुत प्रसिद्ध अम्भोधे समुद्ररूपस्य पत्यु सह सगतिर्यस्या सा । अत एव विहित कृत दुरितानां पापानां भङ्ग विनाशो यया तथाभूता च । अत्रास्मिस्थले गङ्गा भागीरथी नदी वीक्ष्यतां दृश्यता, त्वयेति शेष । मालिनी वृत्तम् । लक्षणमुक्त प्राक् (३५ श्लोकटीकायाम्) ॥ ७४ ॥

अथाह **कृशानुः—उपेक्षणीयानीति** । उपेक्षितु तिरस्कर्तु योग्यानि उपेक्षणीयानि भागीरथीयानि गङ्गासबन्धीनि पानीयान्युदकानि किमिति कुतो हेतो वीक्षणीयानि अवलोकनीयानि ? अत्रोपेक्षणीयानीत्यस्य 'उप समीपे ईक्षणीयानि दर्शनीयानि' इति क्लिष्टार्थो मुद्रितपुस्तके मधुरसुब्बाशास्त्रिविरचितटीकायामुपलभ्यते । परं च स न युक्त । 'वीक्षणीयानि' इत्यग्रिमपदेनैव तदर्थलाभात् पुनरपि तथैवार्थकरणे श्लेपस्वरसाभावात् पुनरुक्तिदोषापत्तेश्च ॥ १९ ॥

वीक्षणीयाभावमेव दर्शयति—**यत**—**येषामिति** । येषां गङ्गाया इमानि

---

१ 'प्रमोदा' २ 'विस्तृताम्भोधिसङ्गा'. ३ 'मौलौ'.

ब्रह्मोत्तमाङ्गभिद एव सहस्थितिश्च
ख्यातो लयो जलनिधौ किल गाङ्गवाराम् ॥ ७५ ॥

विश्वाव०—शान्तं पापम्। मन्दमते किं मुकुन्दपादारविन्दनिष्यन्दिनीं धुनीमपि निन्दसि? ॥ २० ॥

गाङ्गानि तादृशानि च वारि उदकानि च तेषां, "आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि" इत्यमरः। गङ्गोदकानामित्यर्थः। जनिरुत्पत्तिस्तु "जनिरुत्पत्तिरुद्भवः" इत्यमरः। हिरण्यहर्तुः सुवर्णचोरस्य चरणतः आचरणात्, जातेति शेषः। तथा ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य उत्तमाङ्गं शिरः "उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं" इत्यमरः। भिनत्ति छिनत्तीति उत्तमाङ्गभित्, तस्य ब्रह्महन्तुरित्यर्थः। मूर्ध्नि मस्तके "मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः। गुरोरध्यापकस्य दाराणां भार्याया विटेन जारेण "भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः" इत्यमरः। "विटोऽद्रौ लवणे विड्गे (जारे) मूषिके खदिरेऽपि च" इति मेदिनी च। अत एव दोषाणां आकरेण उत्पत्तिस्थानेन सह स्थितिः वासश्च। तथा लीयते एकीभूयते अनेनेति लयः मैत्रीति यावत्। जलानां डल्योः सावर्ण्यात् जडानां मद्यपानेन मत्तानां निधौ समुदाये, ख्यातः प्रसिद्धः एव। किलेत्यैतिह्ये। अनेन भागीरथीजलानां पञ्चमहापातकवत्वं सूचितम्। तथा चाह मनुः—"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह" इति। अयमर्थस्त्वापाततः। वास्तवस्तु येषां गाङ्गवारां जनिः प्रादुर्भावः, हिरण्यहर्तुर्हिरण्यकशिपुनामकदैत्यस्य हन्तुः। नामैकदेशे नामग्रहणात् हिरण्यशब्देन हिरण्यकशिपुग्रहणम्। विष्णोरिति यावत्। चरणतः पादात्, ब्रह्मणः ब्रह्मदेवस्योत्तमाङ्गं पञ्चमशिरः तद्भिनत्ति छिनत्तीति तथाभूतस्य शिवस्येत्यर्थः। शिवेन हि ब्रह्मणः पञ्चमशिरश्छिन्नमिति पुराणप्रसिद्धिः। मूर्ध्नि, गुरुदारविटेन बृहस्पतिपत्नीविटेन दोषाकरश्चन्द्रः तेन सह स्थितिश्च ख्याता। जलनिधौ समुद्रे च लयः ख्यातः इति। एवं च विष्णुचरणोत्पत्त्या, शिवमस्तके चन्द्रेण सह स्थित्या च परमपावनत्वं गङ्गाजलानां सूचितमिति ज्ञेयम्। अत्र श्लेषमूलका व्याजस्तुतिश्छाया। मुखनिन्दायाः स्तुतौ पर्यवसानात्। तदुक्तम्—"व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा" इति। अतः परं पूर्वकथितवृत्तानां नामलक्षणं नैवोच्यते ॥ ७५ ॥

एवं कृशानूक्तं निन्दनमसहमान आह विश्वावसुः—शान्तमिति। शान्तं पापं पापवचनं नोच्चारणीयमित्यर्थः। हे मन्दमते मन्दबुद्धे, मुकुन्दस्य श्रीकृष्णस्य पादारविन्दाच्चरणकमलात् निष्यन्दिनीं प्रस्रवन्तीं, अनेन तस्याः परमपावित्र्यं सूचितम्। धुनीं गङ्गानदीमपि किं कस्माद्धेतोः निन्दसि? ॥ २० ॥

---

१ एतत् क्वचित्पुस्तके नैव दृश्यते २ 'मरन्दधारा' ३ 'विनिन्दयसि'.

पश्य—

गाङ्गानि वारि गरुडध्वजपादपद्मा-
दाविर्बभूवुरपुनन् पुनरिन्दुमौलिम् ॥
निन्युर्विचित्रममृतं सगरान्वयं च
नैतोऽधिकं भुवि पवित्रतमं समं वा ॥ ७६ ॥

किंच—

सा सर्वतोमुखवती तटिनी सरागाम्
मूर्तिर्विधेरिव बिभर्ति सरस्वतीं च ॥
भेदस्त्वियान् बलिभिदश्चरणारविन्दा-
दाद्या बभूव चरमा किल नाभिपद्मात् ॥ ७७ ॥

निन्दानर्हत्वमेव प्रतिपादयति—गाङ्गानीति । गाङ्गानि गङ्गासम्बन्धीनि वारि जलानि, रेफान्तोऽथ वार्शब्द । गरुड ध्वजे यस्य तस्य विष्णोरित्यर्थ । पादपद्माच्चरणकमलात्, आविर्बभूवु प्रकटीबभूवु । नैतावदेव, अपि तु इन्दुश्चन्द्र "चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दु कुमुदबान्धव" इत्यमर । मौलौ मस्तके यस्य त शङ्करमित्यर्थ । अपुनन् पवित्रीचक्रु । कालकूटदाह शमयामासुरित्यर्थ । 'पूञ् पवने' इत्यस्मात् धातोर्लङ् प्रथमपुरुषबहुवचनम् । अपि च विचित्र कपिलमहामुनिशापात् अधोगतिरूपनिचितदशापन, सगरस्य राज्ञ अन्वय वंश च "सन्ततिर्गोत्र जनन कुलान्यभिजनान्वयौ । वंशोऽन्ववाय" इत्यमर । अमृत मोक्ष निन्यु प्रापयामासु । तस्मात् उपर्युक्तप्रभावात्, इत गङ्गाजलेभ्योऽधिकं, इत इत्यत्र सार्वविभक्तिकस्तसिल् । भुवि पवित्रतममतिशयपवित्र वाथवा समं तुल्यमपि न । अस्तीति शेष । अपि तु अन्यानि सर्वाण्यपि तीर्थानि न्यूनान्येवेति भाव ॥ ७६ ॥

किंच— सेति । सर्वतोमुखवती प्रशस्तजलयुक्ता, प्राशस्त्ये मतुप् "पुष्कर सर्वतोमुखम्" इत्यमर । यद्वा सर्वत स्वर्गपाताल-भूलोकेषु मुखानि प्रवाहरूपेण प्रसरणानि यस्या सा तथाभूता "मुख नि सारणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि" इति मेदिनी । पक्षे सर्वतश्चतुर्षु पार्श्वेषु मुखानि यस्या सा तथाभूता च । सा प्रसिद्धा तटिनी नदी भागीरथीत्यर्थं । "तटिनी ह्रादिनी धुनी" इत्यमर । विधे ब्रह्मण मूर्तिर्देह इव रागेण रक्तिम्ना अनुरागेण च "रागोऽनुरागे लाक्षादौ मात्सर्यालोकयोरपि" इति वैजयन्ती । सहिता युक्ता तां सरस्वतीं नाम नदीं, वाणीं च "ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती" "चन्द्रभागा सरस्वती" इत्युभयत्राप्यमर । बिभर्ति धारयति । उभयोर्भेदमाह—भेद इति । उभयोर्भागीरथीब्रह्ममूर्त्यो आद्या प्रथमा भागीरथी, बलिं भिनत्तीति बलिभिद्विष्णुस्तस्य "सत्सू"—इत्यादिना क्विप् । चरणारविन्दात्

---

१ 'नातोऽधिकं' २ 'बलिजित'

अपि च—

भागीरथीं प्राप्य बुधा· पितृभ्यो
जलाञ्जलिं सादरमर्पयन्ति ॥
पापानि सर्वाणि तत पितॄणाम्
भवन्त्यहो दत्तजलाञ्जलीनि ॥ ७८ ॥

अन्यच्च—

भागीरथीं य· पटुधीरुपास्ते
यथाक्रतुन्यायत एष धन्य· ॥
देवत्वमेत्य त्रिदिवे सुधायाम्
भागी रथीति व्यपदेशमेति ॥ ७९ ॥

चरणकमलात् बभूव उत्पन्ना । चरमा अन्त्या ब्रह्ममूर्तिरित्यर्थ । नाभिपद्मानाभिकमलात् बभूव । इयानेव तु भेद । किलेति निश्चये । उपमालकार ॥७७॥

नैतावदेव, अन्यदपि त महिम्न ग्श्णिवत्याह–**अपि चेति—भागीरथीमिति।** बुधा पण्डिता शास्त्रतस्तन्माहात्म्याभिज्ञा इत्यर्थ । भागीरथीं प्राप्य गत्वा, पितृभ्य जलाञ्जलिमुदकाञ्जलिं आदरेण पूज्यभावेन सहित यथा स्यात्तथा अर्पयन्ति ददति । एव कृते किं भवति तदाह–**तत इति।** तत उदकाञ्जलिसमर्पणात्, पितॄणा सर्वाणि पापानि दुरितानि, दत्त समर्पित जलाञ्जलिरुदकाञ्जलि ‘अद्यप्रभृति पितॄणामस्माकं च न कोऽपि सबन्ध’ इत्युक्त्वा जलनिक्षेपो यैस्तथाभूतानि भवन्ति । अर्थात् अञ्जलिसमर्पणक्षण एव पितॄणा सर्वाणि पापानि नश्यन्तीति भाव । अहो इति विस्मये ॥ ७८ ॥

अन्यदप्याह–**भागीरथीमिति।** ■ पट्वी कुशला धीर्बुद्धिर्यस्य स “स्त्रिया· पुवद्भाषितपुस्कादनूङ्–” इत्यादिना पटुशब्दस्य पुवद्भाव । भागीरथीं गङ्गा उपास्ते सेवते भजते इति यावत् । उपपूर्वकस्य ‘ आस उपवेशने ’ इत्यदादिकस्य लटि रूपम् । अत एव धन्य पुण्यवान् “ सुकृती पुण्यवान् धन्य ” इत्यमर । एष भागीरथ्युपासक । यथाक्रतुन्यायत· क्रतुन्यायमनतिक्रम्य स्वकर्मफलवशादिति यावत् । ([१]) देवत्व देवरूपमेत्य प्राप्य, त्रिदिवे स्वर्ग सुधाया अमृतमध्ये इत्यर्थ । भागी भागवान्, रथी रथयुक्त विमानयुक्त इति यावत् । इत्येवरूप व्यपदेश व्यवहार एति प्राप्नोति । अर्थात् भागीरथीं ससेव्य स्वर्गे लोके देवस्वरूप सपाद्य विमानेन सचरतीति ज्ञेयम् ॥ ७९ ॥

---

१ ‘ सुराणा ’

किंच—

सरस्वत्याऽऽश्लिष्टा सवितृतनयालिङ्गितझरा
स्फुरद्गुच्छस्वच्छा प्रकृतिरिव भाति त्रिगुणभाक् ॥
तथाप्येषा दोषापनयनपटुः स्वाकलनया
प्रगल्भं संसारं प्रशमयति कंसारिपदभूः ॥ ८० ॥

किंच—

गाम्भीर्येण गदाधरस्य हृदयं माधुर्यतस्तद्गिरम्
श्वेतिम्ना च यशस्तदीयमनव शैत्यतस्तत्कृपाम् ॥

सरस्वत्येति । किंच कंसारेः श्रीविष्णोः पदाच्चरणाद्भवति उत्पद्यते इति कंसारिपदभूः श्रीकृष्णचरणकमलोत्पन्ना भागीरथीत्यर्थः । सरस्वत्या एतन्नाम्न्या नद्या आश्लिष्टा आलिङ्गिता कृतसङ्गमेति यावत् । तथा सवितृतनयया सूर्यकन्यया यमुनाभिधया नीलवर्णया नद्या तया आलिङ्गितः संगतः झरः प्रवाहो यस्याः सा तथाभूता । यमुनाप्रवाहसङ्गमितेत्यर्थः । स्वतस्तु स्फुरन् प्रफुल्लितः यः गुच्छः पुष्पस्तबकः स इव स्वच्छा शुभ्रवर्णा एषा पुरोदृश्यमाना गङ्गा, त्रीन् गुणान् सत्त्वरजस्तमोरूपान्, पक्षे शुक्ल–रक्त–कृष्णवर्णान् भजतीति तथाभूता । प्रकृतिरिव प्रपञ्चोत्पादिका मायेव भाति केवलं उपरितनरूपेण दृश्यते । भागवन्मायाया हि "अजामेकां लोहित शुक्ल कृष्णां" इत्यादिश्रुत्या "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" इति भगवद्गीतया च त्रिगुणत्वं प्रतिपादितम् । अन्ततस्तु न तथा, कुत इत्याह–तथापीति । यद्यपि त्रिगुणात्मिकेव भाति, तथापि दोषाणां प्रायश्चित्तरूपाणां अपनयने निवारणे पटुः समर्था । पटुशब्दात् "वोतो गुणवचनात्" इति विकल्पात् ङीषभावः । एषा भागीरथी स्वस्या आकलनया सेवया, प्रगल्भं प्रौढं निरूढमिति यावत् । संसारं जन्म–जरा–मरणादिरूपं प्रशमयति विनाशयति । प्रकृतिस्तु संसारं जनयतीति भावः । तस्मादनुल्लङ्घ्यमहिमवतीयमित्यर्थः ॥ ८० ॥

किंच इयं सागरगर्वचेष्टितैः श्रीविष्णुमेवानुसरतीत्याह—गाम्भीर्येणेति । गदाधरस्य श्रीविष्णोरिति यावत् । पदाच्चरणात् भवन्ति उत्पद्यन्ते इति तत्पदभुवः । शयनाभ्र प्रकृतपरामर्शकत्वात् तच्छब्दस्य गदाधरपदेन संबन्धः । इमे पुरोवर्तिन वारां जलानां राशिः समुदायः समुद्रस्तस्य दाराः पत्नी गङ्गेत्यर्थः । दाराशब्दस्य पुंसि नित्यं बहुवचनत्वात् । "भार्या जायाथ पुंभूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी" इत्यमरः । वाराशिरित्यत्र 'वार् राशि' इति स्थिते "रो रि" इति रेफलोपः । गम्भीरस्य निम्नस्य भावः गाम्भीर्यं अगाधत्वमिति यावत् । "निम्नं गभीरं गम्भीरं" इत्यमरः । तेन गदाधरस्य विष्णोः हृदयमन्तःकरणं, इत आरभ्य 'गिरम्' 'दया' इत्यादिपर्यवसाने 'अनुसरति' इत्यनेनान्वयः । माधुर्येण स्वादुतया,

---

१ 'पटुस्वाकलनया'

नैर्मल्यातिशयेन तस्य धिषणां नित्यं प्रसादेन त-
द्वक्त्रं चानुसरन्ति तत्पदभुवो वाराशिदारा इमे ॥ ८१ ॥

अथ काशीवर्णनम् ७.

इति बद्धाञ्जलिरग्रतोऽवलोक्य सानन्दम्—

काशी सकाशीभवदिन्द्रगेहसौधाग्रभागा बहुसप्तिनागा ॥
इन्धे मयूखैरियमन्धकारव्युत्पत्तिशून्या शिवशेखरेन्दोः ॥ ८२ ॥

तृतीयार्थं तति । तस्य विष्णो गिर वाणीं, श्वेतस्य शुक्लस्य भाव श्वेतिमा शुक्लत्वेनेत्यर्थ । " वर्ण दृढादिभ्य —" इति भावार्थे इमनिच् । तदीय श्रीविष्णुसबन्धि अनघ निर्मल, यश कीर्तिं, शैतल्यत शीतलत्वेन, अत्रापि पूर्वसूत्रेण ष्यञ् प्रत्यय । तस्य कृपा, नैर्मल्यस्य निर्मलत्वस्य अतिशयेनोत्कर्षेण तस्य विष्णो धिषणा बुद्धिं " बुद्धिर्मनीषा धिषणा " इत्यमर । नित्य प्रसादेन प्रसन्नतया, तस्य भगवतो वक्त्र मुख च अनुसरन्ति अनुकुर्वन्ति । एव च पूर्वोक्तसकलोदात्तगुण विशिष्टत्वाद्भगवती भागीरथी दोषशङ्क्यमपि नार्हति, किंतु सततप्रशसामेवार्हतीति सूचितमिति भाव ॥ ८१ ॥

एव भागीरथीं स्तुत्वा तन्निवासस्थानभूता काशीं वर्णयितुमाह—इतीति । इत्येषमुक्त्वा बद्धाञ्जलि सन् अग्रतोऽवलोक्य दृष्ट्वा, सानन्दमानन्देन सहित यथा तथा, आहेति शेष ।

काशीति । सकाशीभवत् सनिधिस्त्वेन विद्यमान इन्द्रगेह स्वर्गलोको येषा तादृशा सौधानां उपरितनगृहाणामग्रभागा यस्या सा इति बहुव्रीहिगर्भा बहुव्रीहि । तथा बहव सप्तयोऽश्वा नागा गजाश्च यस्या सा तथाभूता । " घोटके वीति—तुरग—तुरगाश्व—तुरगमा । वाजि—वाहार्व—गन्धर्व—हय—सैन्धव—सप्तय ।" इति "मतगजो गजो नाग " इति चामर । तथा शिवस्य विश्वेश्वरस्य शेखरेन्दोर्मस्तकभूषणभूतचन्द्रस्य " शिखास्वापीड-शेखरौ " इत्यमर । मयूखै किरणै " किरणोऽस्रमयूखांशु—" इत्यमर । अन्धकारस्य व्युत्पत्त्या उद्भवेन शून्या रहिता । भगवत शकरस्य नित्यनिवासात् तच्छिर स्थचन्द्रकिरणै सूर्याभावेऽपि प्रकाशयुक्तेत्यर्थ । इय काशी नगरी इन्धे प्रकाशते । ' ञि इन्धी दीप्तौ ' इत्यस्माद्धातोर्लट् ॥ ८२ ॥

१ 'इव' २ 'साञ्जलि' ३ 'नादा'

कृशानुः—वयस्य किमेषापि तव स्तवास्पदम्[1] ॥ २१ ॥

पद्य—

ये मिष्टान्नभुजो गजोत्तमहयारोहाः[3] सुगेहान्तरे[4]
मत्ताभिर्महिलाभिरत्र विहरन्त्यामुक्तमुक्तास्रजः ॥
ते घोरास्थिधरा विराजदनडुद्वाहा विषाहारिणो
नर्तिष्यन्त्यवशाः श्मशाननिलया नीचैः पिशाचैः[5] समम् ॥ ८३ ॥

अथाह कृशानु—वयस्येति । वयस्य भो मित्र "वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत्" इत्यमरः । एषा प्राचीनगर्यपि, अपिना गर्हा द्योत्यते । तव स्तवास्पदम् स्तुतिस्थानम् । किमिति प्रश्ने । इत्याशयः । वस्तुतस्तु—एषा महामहिमवती काशी अपि तव स्तवास्पदं किम्? तस्मात् त्वं धन्योऽसि । तत्प्रभावस्य सामान्येन वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

पद्येति । स्तुतियोग्यत्वमयोग्यत्वं चेयम् ।

तत्रतावत्प्रथमं काशीनिवासिनां पारमार्थिकत्वं निरूपयति—य इति । अत्र काश्यां ये जनाः मिष्टं पक्वान्नपूपमन्नं भुञ्जते इति मि० भुजः । तथा गजोत्तमाः हस्तिश्रेष्ठाश्च हयाः अश्वाश्च तेषु आरोहः आरोहणं येषां तथाभूताः । अश्वादिष्वारूढा नगरे परिभ्रमन्त इत्यर्थः । किंच आमुक्ताः धृताः मुक्तास्रजो मुक्ताहारा यैस्ते तथा । अपि च सुगेहान्तरे शोभनान्तःपुरे मत्ताभिः यौवन-रूपादिभिरित्यर्थः । महिलाभिः स्त्रीभिः "स्त्री योषित्" इत्यारभ्य "वनिता महिला तथा" इत्यन्तोऽमरः । सह विहरन्ति क्रीडन्ति । एवं विषयासक्तचित्ता अपीति वास्तवोऽर्थः । शास्त्रविदस्तु एवं सुखिन इत्यर्थः । ते जनाः, परलोके इति शेषः । मुक्ताहाराणां स्थाने घोराणां भयंकराणामस्थ्नां धराः धारकाः, तथा गजाश्वादिस्थाने विराजन् शोभमानः अनड्वान् वृषभो वाहो वाहनं येषां तादृशाः । "उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः । अनड्वान्" इत्यमरः । तथा मिष्टान्नस्थाने विषाहारिणो विषभोजिनः, अन्तःपुरस्थसुन्दरस्त्रीविलासस्थाने च श्मशानमेव निलयो गृहं येषां तथाभूताः श्मशाननिवासिनः सन्त इत्यर्थः । अवशाः उन्मत्ताः स्वतन्त्राश्च, नीचैः क्षुद्रैः, पिशाचैः प्रमथराक्षसमारीचवेतालादिभिः समं सह, नर्तिष्यन्ति नृत्यं करिष्यन्ति । एवं च अत्रत्यसुखिजनानामप्येवंविधदुःखोत्पादकत्वमिति रमणीयम् । वास्तवस्तु पूर्वोक्तप्रकारेण विषयासक्तोऽपि केवलं काशीवासेनैव जनानां शंकरसारूप्यसंपादिनी स्पर्शः । विरोधालङ्कारः ॥ ८३ ॥

---

१ 'किमरे वयस्यैषापि तव स्तवास्पदम्.'   २ 'कृशानुः.'   ३ 'गजोत्तमहयारोहा'
४ 'सुगेहान्तरे.' ५. 'पशुभिः.'

काशीमुद्दिश्य—

'दत्तं साधुमुदे यदेकमपि तत् क्षेत्रप्रभावाद्भवेत्
काम कोटिगुणं भवान्तर' इति ख्यात त्वयि त्वास्थया॥
वासं प्राप्य मुहुर्बहूनि ददतो वासांसि जन्मान्तरे
लोका हन्त भजन्ति दिग्वसनता हे काशि तुभ्यं नम.॥ ८४ ॥
वाराणसि त्वयि सदैव सरोगभूमावारोग्यभूमिरिति काममलीकवाद. ॥
संतस्थुषा भवति यत्र वपुः सशूलं जन्मान्तरेऽपि जलभारवदुत्तमाङ्गम् ८५

एव विश्वावसुमुक्त्वा काशीमुद्दिश्याह—दत्तमिति । हे काशि ' यत् यदि साधो सत्पात्रस्य मुदे सतोषार्थं, एकमपि न त्वधिक दत्तमर्पित, तर्हि तत् क्षेत्रस्य अर्थात् त्वदन्यप्रयाग पुष्करादे प्रभावात् माहात्म्यात्, भवान्तरे अन्यजन्मनि, काम निश्चयेन कोटिगुण दत्तापेक्षया कोटिसख्ययाधिक भवेत् सपद्येत ' इति ख्यात पुराणादौ प्रसिद्धम् । त्वयि तु । वास वसतिं प्राप्य कृत्वा, मुहुर्वारवार आस्थया 'अनेन दानेन जन्मान्तरे सुखिनो भवाम ' इत्यादिरूपया, बहूनि वासांसि एतदुपलक्षणम् । तेन महावस्त्र–सुवर्णादीनीत्यर्थ । ददत सत्पात्रेभ्य समर्पयन्त ' डुदाञ् दाने । इत्यस्मात् लट शत्रादेश । " नाभ्यस्ताच्छतु " इत्यभ्यस्तत्वान्नुमभाव । ते लोका जन्मान्तरेऽन्यजन्मनि दिग्वसनता दिगम्बरता भजन्ति प्राप्नुवन्ति । अर्थात् वस्त्रहीना दरिद्रा भवन्तीति भाव । इति प्रातीतिकोऽर्थ । वास्तवस्तु दिग्वसनता नाम शिवसारूप्य प्राप्नुवन्तीति । तस्मात् तुभ्य नम । प्रातीतिके दूरत एव त्वा नम स्कुर्म , न तु त्वयि वास कर्तुमिच्छाम इति । वास्तवे तु एव शिवसारूप्यप्रदायै तुभ्य नम , त्वन्माहात्म्यस्य दुराकलनीयत्वात्केवल नमाम एवेत्यर्थ । हन्तेत्यानन्दे विषादे वा ॥ ८४ ॥

काशीनिवासिनो जनास्त्वयदिगम्बरत्व प्राप्नुवन्तीत्येतावदेव न, किंतु अन्यदपि प्राप्नुवन्तीत्याह—वाराणसीति । हे वाराणसि काशि, "अम्वार्थ-नद्यो —" इति वाराणसीशब्दस्य सबुद्धौ ह्रस्वत्वम् । सदैव सततमेव रोगेण शीतादिना सहिता सरोगा तादृशी भूमि यस्या तस्याम् । वस्तुतस्तु सर गङ्गाप्रवाहरूप गच्छति प्राप्नोतीति सरोगा तथाभूता भूमिर्यस्यामित्यर्थ । तस्या त्वयि आरोग्येण रोगराहित्येन युक्ता भूमि इति काम अत्यन्त निश्चयेनेति यावत् । अलीकवाद असत्यवचन मित्यर्थ. । " अलीक त्वप्रियेऽनृते " इत्यमर. । वास्तवस्तु अ. विष्णुर्विन्दुमाधवरूप. "अकारो वासुदेव स्यात्" इत्येकाक्षर । रेण नेनाग्निना युक्त उ शिव अर्थात् विश्वेश्वर तौ अरौ, "रश्च कामेऽनिले वह्नौ" इति, "उकार शकर प्रोक्त " इति चैकाक्षर । तौ गच्छतीति अरोगा तस्या भाव आरोग्य तेन युक्ता भूमिरिति अलीकवाद त्विमिति काकु । अपि तु नैवालीकमित्यर्थ । तथाहि—यत्र त्वयि सतस्थुषा स्थिता—

१ 'अन्यच' २ 'त्वयीत्यास्थया' ३ 'भूरिति निकाम.' ४ 'जडभाववत्,' 'जलभाववत्'.

विश्वावसुः—अनिपुणधिषण गुणमपि किमिति दोषीकरोषि? यदेतन्नगरवासिना भोगिनाऽपि योगिनामप्राप्यं शिवसारूप्यमाप्यते २२

अत्र देहमपवित्रमपास्यन्नच्छमृच्छति वपुः किल यस्य॥
लोचने शुचिरवाप्तनिटाले मस्तके हरिपदाम्बु जटाले ॥ ८६ ॥

अद पुरवासिनामन्याप्येषा धन्यता ॥ २३ ॥

ना, सपूर्वकात् 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इत्यस्माद्धातोर्भूतसामान्यविवक्षायां लिटि "क्वसुश्च" इति च क्वसौ "वसो सम्प्रसारणम्" इति सम्प्रसारणम् । वपुः शरीरं, जन्मान्तरेऽन्यजन्मन्यपि किमुतास्मिन् जन्मनि । शूलेन शूलरोगेण पक्षे शूलायुधेन सहितं भवति । उत्तमाङ्गं मस्तकं च जलभारवत् शैत्यरोगयुक्तं, पक्षे जलस्य गङ्गाजलस्य भारेण युक्तं भवतीति । एवं च सर्वथा शिवसारूप्यमेव प्राप्नोतीति भावः । इति वास्तवोर्थः । अत्रापि व्याजस्तुतिरलङ्कारः ॥ ८५ ॥

एवं कृशानुप्रोक्तमर्थं दूषणपरतयैव सगृह्याह विश्वावसुः—अनिपुणेति । अनिपुणा सदसद्विवेकविधुरा धिषणा बुद्धिर्यस्य तत्सम्बोधने हे अनिपुणधिषण मन्दबुद्धे, वाराणस्या इति शेषः । गुणमपि किमिति कस्माद्धेतोरित्यर्थः । दोषीकरोषि दूषणयुक्तमिव करोषीत्यर्थः । यत् यस्मात्कारणात् एतन्नगरवासिना काशीपुरनिवासिना, भोगिना स्त्र्यादिविषयभोगवताऽपि किमुत वैराग्यादियुतेन जनेन, योगिनां यमनियमासनाद्यष्टाङ्गयोगयुक्तानामपि अप्राप्यं प्राप्तुमशक्यं, शिवस्य विश्वेश्वरस्य सरूपस्य तुल्यरूपस्य भावः सारूप्यं शिवसमानरूपतेत्यर्थः । आप्यते प्राप्यते ॥ २२ ॥

शिवसारूप्यमेवोपपादयति—अत्रेति । अत्र काश्यां, जन इति शेषः । अपवित्रं विषयासत्त्यादिना मलमूत्रादिसम्बन्धेन वा अपवित्रं देहं अपास्यन् त्यजन् सन्, अच्छं स्वच्छं पवित्रमिति यावत् । वपुः शरीरं ऋच्छति प्राप्नोति । किलेति निश्चये । यस्य शरीरस्य अवाप्तं प्राप्तं निटालं भालं येन तथाभूते भालदेशस्थिते इत्यर्थः । लोचने नेत्रे शुचिरग्निः । अस्तीति शेषः । "अग्निर्वैश्वानरः" इत्यतः "शुचिरप्पित्तम्—" इत्यन्तोऽमरः । जटां लाति धारयतीति जटालः तस्मिन् जटायुक्ते इत्यर्थः । मस्तके शिरसि हरिपदाम्बु विष्णुचरणसम्बन्धि उदकं, अर्थात् गङ्गोदकं, वर्तते इति शेषः । 'अपास्यन्' 'ऋच्छति' इति वर्तमानकालनिर्देशेन शरीरत्यागक्षणे एवोक्तविधं शिवसारूप्यं प्रतीयते ॥ ८६ ॥

नैतावदेव अन्यदपि तन्महित्वमाह—अद इति । अदःपुरनिवासिनां अमुष्मिन् पुरे काश्यां निवसन्तीति तथाभूतानां, अन्या पूर्वोक्तसारूप्यप्राप्तेरितरा, एषा वक्ष्यमाणरूपा धन्यता महत्त्वम्, अस्तीति शेषः ॥ २३ ॥

---

१ 'गुणोऽयमपि किमिति,' 'गुणान् किमिति' २ 'योगिनां प्राप्य,' 'योगिनामप्यप्राप्यं'

किंच—

प्रातर्हन्त कृताप्लवोऽपि रजकस्पृष्टान् जडो रासभै-
　रूढान् धारयते पटाननुदिनं धृत्वा बहिर्गच्छति ।
गत्वा म्लेच्छमुखाशुचीन् स्पृशति च स्पृष्ट्वापि न स्नात्यहो
　नस्नातोऽप्यथ भुङ्क्ते एष चपलो भुक्त्वापि न व्रीडति ॥ ९० ॥

अपि च—

नीचैर्दुर्यवनै शुनीभिरपि वा नि शङ्कमालोकितम्
　भुङ्क्ते पङ्क्तिविदूषकैः सह नरैरज्ञातवेदाक्षरै[1] ॥
मद्यास्वादनमत्तचित्तजनतामोहाय भीहानितै[2]
　कर्माण्यारभते श्रुति-स्मृतिवचोदूराण्यसाराण्यहो[3] ॥ ९१ ॥

नन्वय जन प्रात स्नान करोति तेन सर्वदोषक्षपण भवतीति चेत्तत्राह—**प्रात रिति** । किंच अय जन प्रात प्रात काले कृत आप्लव गङ्गास्नान येन तथाभूतोऽपि " समे आप्लाव आप्लव ।स्नान " इत्यमर । रजकस्पृष्टान् रजकेन कृतस्पर्शान् प्रक्षालितानिति यावत् । किंच रासभैगर्दभै ऊढान् धृतान् गर्दभवाहितानित्यर्थ । पटान् वस्त्राणि अनुदिन प्रतिदिन, न त्वेकदिनमपि, धारयते । नत्वेवमपि । किं तु धृत्वा बहिर्भ्रमणार्थमित्यर्थ । कार्यार्थं वा गच्छति । गत्वा च म्लेच्छमुखाशुचीन् म्लेच्छ य वनप्रमुखान् अपवित्रजनान् स्पृशति । स्पृशतु नाम कार्यार्थं, का वा हानिरिति चेत्तत्राह–स्पृष्ट्वापि न स्नाति स्नानमपि न कुरुते । अत एव जड मूर्ख , चपल चाञ्चल्ययुक्तश्च एष नस्नातोऽपि, अत्र नञ्शब्दस्य "सह सुपा" इति समास । नैकधेत्यादिवत् । अथ भुङ्क्ते भोजन करोति । भुक्त्वापि च न व्रीडति न लज्जते । अत्र रजकस्पृष्ट–रासभोढपटधारण–बहिर्गमनाद्यनेकलज्जाकारणसत्त्वेऽपि लज्जारूपकार्यस्यावर्णनाद्विशेषोक्तिरलंकार । " विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावच " इति तल्लक्षणात् ॥ ९० ॥

नन्वेते राजाधिकारिणस्तस्माद्राजकार्यव्यापृतत्वान तेषा स्वकर्मकरणेऽवकाश पर ▪ ये केचित्तदधिकाररहितास्ते तु स्वकर्म कुर्वन्त्येवेति चेत्तत्राह–**अपि च— नीचैरित्यादि** । अयत्व जन इति शेष । नीचै हीनजातीयै दुर्यवनै दुष्टम्लेच्छै , तथा शुनीभि श्वस्त्रीभिरपि वा, आलोकितमवलोकित, अन्नादिकमिति शेष । नैतावदेव, अपि तु अज्ञात वेदस्य अक्षरमपि किमुत मन्त्रादिक यैस्तै , अत एव मद्यपान–मांसाशनादिशास्त्रनिषिद्धकर्माचरणात् पङ्क्तिविदूषकै पङ्क्तिबाह्यैर्नरै सह नि शङ्क कस्यापि लोक शास्त्रादे शङ्कारहित यथा स्यात्तथा, भुङ्क्ते । भोज्यान चाण्डालादिभिर्न द्रष्टव्यमिति हि धर्मशास्त्रम् । तदाह मनु — " चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुट श्वा तथैव च ॥ रजस्वला च षण्ढश्च नेक्षेरन्नश्नतो द्विजान् " इति । दृष्टे किं भवति

---

१ ' वेदाक्षर ' २ ' हानत ' ३ 'असाराणि च'

अपि च–

कन्यां कामप्युदूह्य प्रविजहदुदयद्यौवनामत्र एनाम्
 द्रव्याशापाशकृष्टो भ्रमति चिरतरं हन्त देशान्तरेषु ॥
अन्योन्याश्लेषवाञ्छाविगलितवयसोरात्तमालिन्यमत्यो-
 र्दम्पत्योर्व्यातनोत्तद्विधिरुभयोर्लोकयोश्शोकयोगम् ॥ ९२ ॥

अपि च–

 नाऽधीतेऽत्र जनो यदि कश्चिदधीते शते सहस्रे वा ॥

तदाह–" घ्राणेन सूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः । श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः " इति । किं च नैतावदेव कृत्वा स उपरमति, किं तु मयस्य मदिराया आस्वादनेन पानेन मत्तं विवेकशून्यं चित्तं यस्यास्तथाभूताया जनताया जनसमूहस्य मोहाय 'किमयं ब्राह्मणः कर्मठः, योग्योऽयं, अस्मै एव दानादिकं देयम्' इति मोहोत्पादनं कर्तुं, अत्र " क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः " इति चतुर्थी । भीहानितः ऐहलौकिक–पारलौकिकभयं सत्यज्य, " ल्यब्लोपे कर्मण्यधि–" इति पञ्चमी । तदर्थं च तस्मि[?] श्रुतिस्मृतिवचोदूराणि वेदशास्त्राभ्यामविहितानि तत्र निषिद्धानीति वा । अत एव असाराणि तुच्छानि फलरहितानीति यावत् । कर्माणि आरभते करोति आचरतीत्यर्थः । अहो इत्याश्चर्ये ॥ ९१ ॥

अपि चेति । अन्यदपि निन्द्यं कर्म कथयित्याह–

कन्यामिति । अत्र शास्त्रविधिमजानन् अत एव कामपि या काचित् स्वमनसे रोचेत तामित्यर्थः । न तु कुल–शीलसम्पन्नाम् । कन्यां उदूह्य विवाह्य, अथ च उदयत् उत्पद्यमानं यौवनं तारुण्यं यस्याः तथाभूतां एनां कन्यां, अन्वादेशत्वात् "द्वितीयाटौस्स्वेनः" इत्येनादेशः । प्रविजहत् गृहे एव त्यजन् सन्, द्रव्याशापाशकृष्टः द्रव्योपार्जनेच्छापरवशः सन्नित्यर्थः । देशान्तरेषु परदेशेषु चिरतरं अतिचिरकालपर्यन्तं भ्रमति अटति । हन्तेति खेदे । भ्रमतु नाम देशान्तरेषु, तत्र पुनर्निवृत्तो भवेदेवोभयोः सङ्गम इति चेत्तत्राह–अन्योन्येति । अन्योन्यस्य परस्परस्य यः आश्लेषः आलिङ्गनं तस्य वाञ्छैव न तु उपभोगेन, विगलितं नष्टं वयस्तारुण्यं ययोस्तयोः । अत एव आत्तं प्राप्तं मालिन्यं कामानुपभोगराहित्यं यस्याः तथाभूता मतिर्बुद्धिर्ययोस्तयोर्दम्पत्योः स्त्रीपुरुषयोः " दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ " इत्यमरः । एवमुक्तप्रकारेण, हतविधिः दुर्दैवं कर्तृ, " विधिर्विधाने दैवेऽपि " इत्यमरः । उभयोर्लोकयोः इहलोके सङ्गमाभावात् परलोके च अकर्मकरणात्, शोकयोगं शोकसम्बन्धं, व्यातनोत् अकरोत् । ' तनु विस्तारे ' इत्यस्मात् कर्तरि लङ् " इत्यादसतः " इति निचो लुक् । ' व्याधित ' इति पाठे ' दम्पत्योः ' इति षष्ठी प्रामादिकी ॥ ९२ ॥

अपि च–नेति । अत्र अस्मिन् देशे कोऽपि जनः नाधीते वेदशास्त्राध्ययनं

---

१ 'व्यादिशत्'

दुस्तर्केषु श्राम्यति दूरीकुरुते श्रुति-स्मृतिसुतर्कान् ॥ ९३ ॥

वि०—कष्टमरे ब्राह्मणनिन्दां शृण्वतः कम्पते मे हृदयम् ! यस्त्वयोपन्यस्तः सच्चर्याविपर्ययः स एष कलेरेव दोषो न ब्राह्मणानाम् । कलौ युगे कार्तयुगं चारित्रं कुत्र नाम संभाव्यते ? दुरितलतिकोपघ्नात्मा दुर्जयः खलु कलिः ॥ २५ ॥

पश्य—

हर्म्यस्थानमधर्मकर्मविततेर्दुर्मानधर्मासनम्
शास्त्रस्तोमललाटभूलिपिलयः शान्तिः सवानामपि ॥
सर्वाम्नायवचस्समापनदिनं संस्था सदर्चाविधे-
रर्थाशाजनिभूरभूदिह महानर्थावहोऽयं कलिः ॥ ९४ ॥

न करोति, यदि कश्चित् एकाकी, शते शतब्राह्मणेषु, सहस्रे सहस्रब्राह्मणेषु मध्ये वा, अधीते अध्ययनं करोति चेत्, तदा सः दुस्तर्केषु चार्वाक–गौतमादिप्रणीतेषु शास्त्रेषु, आत्म परमात्मपराङ्मुखेषु देहाकाशाद्यात्मप्रतिपादकेषु, श्राम्यति परिश्रम करोति । अपि च श्रुति–स्मृतिसुतर्कान् उपनिषद्-व्याससूत्र–मनुस्मृत्याद्युक्तात्मपरमात्मप्रतिपादकसत्तर्कान्, दूरीकुरुते नाधीते । एवं च सर्वेऽपि वेद–शास्त्रपराङ्मुखा एवेत्यर्थः ॥९३॥

एवं कृशानुप्रतिपादितं दूषणपरं भाषण श्रुत्वा कष्टयुक्तः आह **विश्वावसुः**—**कष्टमिति** । अरे भो **कृशानो!** कष्टम् । एतद्दुःखप्रतिपादकमव्ययम् । ब्राह्मणानां *निन्दा शृण्वतः आकर्णयतः, मे मम हृदयं कम्पते । कुतः । त्वयोपन्यस्तः* 'शक्तैर्जीवति शास्त्रमुज्झति' इत्यादिवाक्यैः प्रतिपादितः यः सच्चर्याविपर्ययः सच्छास्त्रवैपरीत्यं, सः एषः कलेः कामाद्यासक्तस्य कलियुगस्यैव दोषः, न ब्राह्मणानाम् । कुतः । अस्मिन् कलौ युगे, कृतयुगे भवं कार्तयुग 'तत्र भवः' इत्यर्थेऽण् । चारित्रं आचरण कुत्र नाम केन कारणेन सभाव्यते ? नैव संभाव्येतेत्यर्थः । यतः दुरितं पाप तद्रूपा या लतिका वल्लिः तस्या उपघ्न आश्रयभूतः आत्मा यस्य तथाभूतः । "स्यादुपघ्नोऽन्तिकाश्रयः" इत्यमरः । कलिः दुर्जयः खलु । निश्चयेन जेतुमशक्यः ॥ २५ ॥

दुर्जयत्वमेवोपपादयति–**हर्म्येति** । अयं कलिः एतत् कलियुगं, महतः अनर्थान् वक्ष्यमाणरूपान् आवहति सपादयतीति तथाभूतः अभूत् प्रादुर्बभूव । के ते अनर्था इत्याकाङ्क्षायामाह– नास्ति धर्मः पुण्य येभ्यः " धर्माः पुण्य-यम-न्याय-स्वभावाचार-सोमपा." इत्यमरः । तथाभूतानि यानि कर्माणि परधनहरण-परस्त्रीगमन-मद्यपानादीनि तेषां विततेः परंपरायाः हर्म्यस्थानं निवासगृहं, तथा दुर्मानधर्मासनं दुर्मानस्य दुरभिमानस्य गर्वस्येति यावत् । धर्मासन धर्मपीठं, अथवा दुर्मानस्य ये धर्माः परपैशून्य-पराधिक्षेपादयस्तेषामासनमिति वा । शास्त्रस्तोमस्य शास्त्रसमूहस्य ललाटभूलिपेः कपालस्थान-

---

१ 'सुचर्याविपर्यासः.' २ 'कुतो नाम.' ३ 'उपघ्नायितात्मा.' ४ 'धर्मासन.' ५ 'दुर्लिपिचयः.'

एतादृशे कलियुगेऽपि शतेषु कश्चि–
जातादरो जगति य: श्रुतिमार्ग एव ॥
यत्किंचिदाचरति पात्रमसौ स्तुतीनाम्
श्लाघ्यं मितांपमपि किं न मरौ सरश्चेत् ॥ ९५ ॥

किंच—

ये कायस्थजनाश्च ये नृपसुता ये च द्विजाश्शस्त्रिणे–
स्ते यत्नादनुसृत्य निर्दयतया शुष्कांस्तुरुष्काधिपान् ॥
देवान् भूमिसुरांश्च पान्ति कृतिनस्ते चेद्गृहेष्वासते
ब्राह्मण्याय जलाञ्जलि किल भुवि प्राज्ञै प्रदेयो भवेत् ॥९६॥

स्थितायुरक्षराणा लय नाश । एतत्प्रादुर्भावाच्छास्त्राणि विलय यान्तीत्यर्थ । तथा सवाना यज्ञानामपि "यज्ञ सवोऽध्वरो याग" इत्यमर । शान्ति शमनम्, सर्वाणि यान्याम्नायवचांसि वेदवचनानि तेषा समापनदिन समाप्तिदिवस । सद्चांविधे सपूजादिकर्मानुष्ठानस्य संस्था मर्यादा । अस्य पापप्रचुरत्वात् तावत्सत्कर्मणोऽवकाश इति भाव । "संस्था तु मर्यादा धारणा स्थिति" इत्यमर । दम्भादिप्रदर्शनार्थं ताव त्प्रचुर भरादर्चनादिक कलौ प्रवर्तते इत्येतत्सूचनार्थं सच्छब्दप्रयोग । तथा अर्था शाया द्रव्यवाञ्छाया, जनिभू जन्मभूमि । एतादृश अय कलिरिति संबन्ध ॥९४॥

एतादृश इति । एतादृशे पूर्वोक्तानेकानर्थकारके कलियुगेऽपि, शतेषु शतस ख्याकेषु जनेषु मध्ये, य एकाकी कश्चित् कोऽपि, श्रुतिमार्गे वेदमार्गे वेदविहितकर्मा॰ नुष्ठाने इत्यर्थ । जात उत्पन्न आदर श्रद्धा यस्य स तथाभूत एव, यत्किंचित् या वत् कर्तुं शक्येत तावत् कर्म आचरति करोति चेत्, तर्हि असौ कर्मकर्ता स्तुतीना प्रशंसाना पात्रम् । प्रशंसितु योग्य एवेत्यर्थ । तत्र दृष्टान्त । मरौ म्रियन्ते पिपासया जन्तवो यस्मिन्देशे तस्मिन् निर्जलप्रदेशे इत्यर्थ । ('मारवाड' इति महाराष्ट्रभाषा प्रसिद्धे इति यावत्) मिता अल्पा आप उदकानि यस्मिंस्तथाभूतमपि सर सरोवरं चेत्, स्यात् इति शेष । तर्हि तत् न श्लाघ्य न प्रशंसायोग्यम्? अपि तु प्रशंसनीयमेवेत्यर्थ ॥९५॥

'शर्मैर्भावति' इत्यादिनोक्त दूषणमपाकरोति– ये कायस्थेति । ये कायस्थ जना ग्रामाय-व्ययलेखका, ये च नृपसुता राजपुत्रजातीया, ये च द्विजा ब्राह्मणा सन्त शस्त्रिण शस्त्रधारिण, ते त्रिप्रकारा अपि यत्नात् राजकार्यकरणप्रयत्नमवेक्ष्य स मद्प्रयासेनैव संपाद्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी । निर्दयतया दयाराहित्येन शुष्कान् दया-रसरहितान्, केवल स्वार्थसाधनतत्परानित्यर्थ । तुरुष्काधिपान् तुरुष्क–(महाराष्ट्र-भाषया 'तुर्क') देशीययवनभूपतीन् अनुगम्य सेवाधर्मेणानुगम्य, देवान्, भूमिसुरान् ब्राह्मणांश्च पान्ति रक्षन्ति । अयमाशय – यवनास्तु स्वभावत क्रूरा निर्दया परधन

---

१ 'स्थितवति ष.' २ 'दाक्षिण्य॰.' ३ 'कृपोदासने.'

सर्वतो दृष्टिं प्रसार्य सश्लाघम्—

आक्रान्तासु वसुधरासु यवनैरासेतुहैमाचलम्
विद्राणे क्षितिभृद्गणे विकरुणे निद्राति नारायणे ॥
निर्विघ्नप्रसरे कलावपि बलान्निष्कण्टकं वैदिकम्
पन्थानं किल तत्र तत्र परिपात्येको हि लोकोत्तरः ॥ ९७ ॥

पुन सश्लाघम्—

द्वेषिणश्च । अत एव ते ब्राह्मणान्, तद्धर्मान्, तद्देवताश्च प्रशयन्ति नाशयन्ति च । तस्मादेते ब्राह्मणा एव तत्सेवा स्वीकृत्य ब्राह्मणदैवतसवन्धेन तदज्ञान निवार्य च तान् पान्तीति । अत एव ते कृतिन धन्या । ते च शस्त्रधारणादिसेवाविनैव गृहेषु आसते तिष्ठन्ति चेत्, यद्वा गृहेषु उदासीना भवेयु चेत्, तदा भुवि भूमौ प्राशै पण्डितै, ब्राह्मणाय ब्राह्मणाना षट्कर्मे सन्ध्याद्यनुष्ठानरूप यजनादिषड्विध वा, तस्मै जलाञ्जलि त्यागरूपोदकाञ्जलि प्रदेय दातव्यो भवेत् । अस्याय भाव -" विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ षट्कर्मा यागादिभिर्युत " इत्यमरात् शास्त्रतश्च यजन–याजन–अध्ययन–अध्यापन दान प्रतिग्रहरूपै षट्कर्मभिरुपेतो ब्राह्मण । तत्र याजनाध्यापन प्रतिग्रहरूपाणि त्रीणि उपजीविकाभूतानि । इतराणि त्रीणि च परमार्थसाधकानि । तत्र च तुरुष्काधिपत्ये याजनादीनामनावश्यकत्वात् ब्राह्मणाना जीविकाभाव । ततश्च द्रव्याभावादेवान्यानि त्रीणि कर्माणि शिथिलीभवेयुरिति ॥ ९६ ॥

सर्वेति । सर्वत सर्वत्र काशीप्रदेशे इत्यर्थ । दृष्टिं प्रसार्य धार्मिकतया निरीक्ष्य, श्लाघया प्रशसया सहित यथा तथा, उवाचेति शेष ।

आक्रान्तास्विति । आसेतुहैमाचल सेतु सेतुबन्धरामेश्वर हिमाचल चाभिव्याप्य "आङ् मर्यादाभिविध्यो " इत्यभिविधावव्ययीभाव । वसुधरासु पृथ्वीस्थपदपश्चाशद्देशेषु । वसुधराशब्देन तत्स्था देशा गृह्यन्ते लक्षणया । यवनै आक्रान्तासु व्याप्तासु सतीषु, तथा क्षितिभृता राज्ञा गण समुदायस्तस्मिन्, यवनभयादिति शेष । विद्राणे पलायमाने सति, विकरुणे करुणारहिते अत एव नारायणे भगवति विष्णौ, निद्राति भूस्थजनानां स्थितिमनवलोक्य निद्रितप्राये सति, तथा कलौ कलियुगेऽपि निर्विघ्नप्रसरे निर्विघ्न विघ्नरहित प्रतिबन्धरहित इति यावत् । प्रसर सचार यस्य तथा भूते सति च, लोकोत्तर इतरलोकविलक्षण सामान्यजनापेक्षयाऽधिककर्तृत्वशक्तिसपन इति भाव । एक हि एक एव कश्चित् पुरुष, अत्र हिरवधारणे " हि हेतावधारणे " इत्यमरात् । तत्र तत्र तस्मिंस्तस्मिन् देशे, वैदिक वेदोक्त पन्थान मार्गं अर्थात् कर्मरूप, बलात् स्वकीयश्रद्धारूपसामर्थ्यात्, निष्कण्टक प्रतिबन्धरहित यथा स्यात् तथा, पाति रक्षति । तस्मादय धन्य इति भाव ॥ ९७ ॥

पुनरिति । पुनश्च पुनरपि सश्लाघ यथा तथा आह—

त्यजतु विहितमेतद्देशवासी निषिद्धम्
　भजतु तदपि लोके नास्ति धन्यस्तदन्यः ॥
त्रियुगपदनखश्रीदत्तशुद्धिर्यदङ्गे
　लगति दुरितभङ्गे लग्नको गाङ्गपूरः ॥ ९८ ॥
प्रौढेषु गौडेषु च कान्यकुब्जेष्वङ्गेषु वङ्गेषु च मैथिलेषु ॥
अन्येषु सत्स्वेवं बुधेषु धन्येष्वद्यापि जीवन्त्यधिभूमि विद्या ॥ ९९ ॥
इदं तावदवधेहि ॥ २६ ॥—

त्यजत्विति । किंच एतद्देशवासी काशीक्षेत्रनिवासी जनः, विहितं श्रुतिस्मृतिविहितं कर्म त्यजतु, तथा निषिद्धं श्रुतिस्मृतिभ्यामविहितं तत्र निषिद्धमिति वा । भजतु करोतु आचरत्विति यावत् । तदपि निषिद्धाचरणेऽपि, लोके तदन्यः एतद्देशवासिन इतरः, धन्यः पुण्यवान् नास्ति । कुतः । यस्मात् त्रीणि युगानि युग्मानि उत्पत्त्यादिषट्कं यस्य सः तस्य त्रियुगस्य, उत्पत्त्यादिषट्कं च—"उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामगतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति" इति । श्रीविष्णोः पदसंबन्धिनखानां श्रिया कान्त्या दत्ता समर्पिता शुद्धिः पावित्र्यं यस्य सः, अत एव दुरितानां पापानां भङ्गे विनाशे लग्नकः प्रतिभूरूपः ('जामीन' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धः) "स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः" इत्यमरः । गाङ्गपूरः गङ्गाप्रवाहः, यदङ्गे यस्य काशीनिवासिजनस्य शरीरे, लगति सक्तो भवति । 'लगे सङ्गे' इत्यस्य रूपम् । तेन चात्रत्यजनः पातक्यपि शुद्धो भवतीति भावः ॥ ९८ ॥

प्रौढेष्विति । अपि च प्रौढेषु प्रगल्भेषु प्रतिभायुक्तेष्विति यावत् । प्रतिभा च "प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभोच्यते" इत्युक्ता ज्ञेया । गौडेषु गौडदेशस्थजनेषु, कान्यकुब्जेषु तद्देशनिवासिजनेषु, तथा अङ्गेषु अङ्गवासिषु, वङ्गेषु वङ्गदेशवासिषु, मैथिलेषु मिथिलादेशनिवासिषु च, तथा अन्येषु उक्तान्यदेशेषु पाञ्चालादिषु सत्स्वपि, काशीनिवासिषु इति शेषः पूर्वापरसंबन्धात् ज्ञेयः । धन्येषु विश्वेश्वरदर्शन-गङ्गास्नानादिना पुण्यवत्सु, बुधेषु पण्डितेष्वेव अधिभूमि भूमौ, सामीप्यर्थस्य द्योतकोऽपि । तत्र विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अद्यापि कलौ युगेऽपि, विद्या वेदशास्त्रादयः जीवन्ति विद्यन्ते । अयं भावः—गौड-वङ्ग-मैथिलादिदेशेषु विद्यासपक्षेषु सत्स्वपि तदपेक्षया काश्यामेव विद्याधिक्यं ज्ञेयम् । तस्मात् "सर्वजीवति शास्त्रमुत्साति" इत्यादि पूर्वोक्तं दूषणं नैतत्र संभवतीति इति ॥ ९९ ॥

इदमिति । अपि च इदं मया वक्ष्यमाणं तावत् साकल्येन "यावत्तावच्च साकल्ये" इत्यमरः । अवधेहि सम्यगाकर्णय ॥ २६ ॥

---

१ 'प्रगल्भमेषु' प. २ 'सत्स्वेषु'

एतद्देश्यप्रचुरचरितान्यन्यदेशस्थितानाम्
रोचन्ते चेन्ननु न मनसे मा रुचन्काऽत्र हानि ॥
प्राज्ञाः पुत्रा जनयितृहृदे पश्य यद्वत्स्वदन्ते
तद्वद्विद्वन्न परमनसे तावता कोऽत्र दोष ॥ १०० ॥

किंच—

प्रातश्शीतजले निमज्य विबुधानभ्यर्चयत्युच्चकै—
रार्य पर्युषित तु नाभ्यवहरत्यन्ध क्षुधान्धोऽप्यसौ ॥
भागे गोमयलिप्त एव पचते भुङ्क्ते ततोऽन्यत्र य—
न्नीत तद्विजहाति भुक्तिनियमो दृष्ट. क्व भूयानियान् [१]॥१०१॥

किं तदित्यपेक्षायामाह– **एतदिति**। एतस्मिन् देशे भवा एतद्देश्यास्तेषा, भवार्थ यत् प्रत्यय । प्रचुराणि बहूनि "प्रभूत प्रचुर प्राज्यमदभ्र बहुल बहु" इत्यमर । न तु एक द्विनाणि। चरितान्याचरणानि अन्यदेशे तिष्ठन्ति निवसन्तीत्यन्यदेशस्थिता स्तेषा मनसे रोचन्ते प्रीणयन्ति चेत्, ननु किंवा न रोचन्ते, तर्हि मा रुचन् न रोचन्ताम् "माङि लुङ्" इति लुङ् "न माङ्योगे" इत्यडागमनिषेधश्च। अत्र उभयप क्षेऽपि का हानि ? न कापीत्यर्थ । तत्रोदाहरणम्–प्राज्ञा विद्वास पुत्रा जनयित्रो मातापित्रो "माता–पितरौ पितरौ मातर–पितरौ प्रसू जनयितारौ" इत्यमर । हृदे मनसे यद्वत् यथा स्वदन्ते रोचन्ते, "रुच्यर्थाना" इति चतुर्थी । तद्वत् तथा परम नसे अन्यमनसे न रोचन्ते, हे विद्वन् बुध **कृशानो**, अत्र तावता परमनसेऽरोचनेन को दोष ? पुत्राणामिति शेष । पश्य विचारय। प्रतिवस्तूपमालकार । "प्रतिवस्तूप मा तुसा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थिति । इति तल्लक्षणात् ॥१००॥

'नीचैर्दुर्यवनै –' इत्यादिनोक्त दूषणमपाकरोति–**प्रातरिति** । किंच असावेत देशीय आर्य श्रेष्ठ आर्यसज्ञको वा । प्रात प्रात काले, शीतजले निमज्य स्नात्वा, वि बुधान् विश्वेश्वर बिन्दुमाधव ढुण्ढिविनायकादिदेवान् उच्चकै सम्यक् अर्चयति पूज यति । अनन्तर क्षुधा क्षुधया अन्ध पीडितोऽपि, पर्युषित निशावशिष्ट अन्ध अन्न "भक्तमन्धोऽन्न" इत्यमर । तु नाभ्यवहरति नैव भुङ्क्ते, किंतु तत्काल पक्वैव भुङ्क्ते इत्यर्थ । तच्च स्वत गोमयलिप्ते गोमयेनालेपिते भागे प्रदेशे पचते, भुङ्क्ते भुनक्ति च । किंच तत पाकस्थानात्, अन्यत्र यत् स्वतोऽन्येन केनापि वा नीत चेत्, तद्विज हाति त्यजति च । तत भुक्ते भोजनस्य नियम इयान् एतत्प्रमाण इदमुशब्दात् ईयसुनि "इदम इश्" इतीशादेशे "यस्येति च" इतीकारलोपे च सिद्धमिदम् । भूयान् महान् क्व दृष्ट ? न कुत्रापीत्यर्थ । एव च यवनादिभिरवलोकितेऽपि एतन्नियम दार्ढ्यान्न तावद्दूषणावहमिति भाव । इतस्तावन्मध्यदेशवर्णनम् ॥ १०१ ॥

---

१ 'रोचन्ते चेदथ' २ 'क्षुदन्ध.'

अथ समुद्रवर्णनम् ८.

इति विमानं दूरतः प्रस्थाप्य साञ्जलिबन्धनम्—

भुवनकदनक्रुद्ध्यद्वृद्धश्रवःकुलिशायुध-
प्रचकितगिरिप्राणत्राणप्रतिष्ठितकीर्तये ॥
प्रसृमरमरुन्नाट्याचार्यप्रनर्तितवीचये
महितजनतामान्यायास्मै महोदधये नमः ॥ १०२ ॥

क०—सहासम्—

पामरैरप्यपेयानां नीराणां परिपातरि ॥
आश्रये जलजन्तूनामानिनंसा कथं तव ?॥ १०३ ॥

अथ समुद्रवर्णनार्थं प्रस्तौति– इतीति । इत्येवमुक्त्वा विमानं दूरतः प्रस्थाप्य नीत्वा, साञ्जलिबन्धं यथा तथा । प्राहेति शेषः ।

भुवनेति । भुवनानां लोकानां कदनेन स्वोत्पतननाशनेन क्रुध्यत् क्रोधं कुर्वन् यो वृद्धश्रवा इन्द्रः "इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः । वृद्धश्रवाः–" इत्यमरः । तस्य कुलिशायुधात् वज्रप्रहरणात् "वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः" "आयुधं तु प्रहरणं" इत्युभयत्राप्यमरः । प्रकर्षेण अतिशयेन चकितानां भीतानां गिरीणां पर्वतानां प्राणत्राणेन प्राणसंरक्षणेन प्रतिष्ठिता स्थिरीकृता कीर्तिर्यशो यस्य तस्मै । पूर्वं हि सपक्षाः पर्वता इतस्ततः उत्पत्य लोकानत्रासयन् । तत इन्द्रेण तेषां पक्षाश्छिन्नाः । परं च कतिपया मैनाकादयः पर्वताः समुद्रे निमज्य स्थिताः इत्यादिपौराणिकी कथाऽनुसन्धेया । प्रसृमरः प्रसरणशीलः "सृ-घस्यदः–" इति क्मरच् प्रत्ययः । स चासौ मरुद्वायुः स एव नाट्याचार्यः सूत्रधारस्तेन प्रनर्तिता ताण्डविता वीचयो लहर्यो यस्य तस्मै, तथा महितजनताया मान्यजनसमूहस्य "ग्राम-जन-बन्धुभ्यः" इति समूहार्थे तल् । मान्याय अस्मै पुरोदृश्यमानाय महोदधये महासमुद्राय नमः ॥ १०२ ॥

सहासम्: हासेन परिहासेन सहितं यथा तथा प्राह—

पामरैरिति । पामरैर्नीचैरपि अमरैरिति वा, इति च श्लेषः । अपेयानां पातुमयोग्यानां क्षारत्वात्, पक्षे निषिद्धत्वाच्चेति भावः । नीराणां उदकानां 'इराणां' इति पाठे, इराणां सुराणां जलानां चेति श्लेषादर्थद्वयम् । "इरा भू-वाक्-सुराप्सु स्यात्" इति नानार्थः । परिपातरि परितः आसमन्तात् पातरि रक्षके, पक्षे पानकर्तरि च । जलजन्तूनां मकरादीनां, डलयोः सावर्ण्यात् जडजन्तूनां मूर्खाणां च आश्रये आश्रयभूते, आनिनंसा नमस्कर्तुमिच्छा 'णम प्रह्वत्वे' इत्यस्मात् सन्नन्तात् 'अ प्रत्ययात्' इति प्रत्ययः । तव कथम् ? जातेति शेषः ॥ १०३ ॥

---

१ 'कदनोत्क्रुध्यद्'. २ 'गिरीणां'. ३ 'जडजन्तूनां'.

मम त्वेधमानपरुषघोषे खल्वेतस्मिन् रोष एवोन्मिषति ॥ २७ ॥

सन्ततं क्रन्दते सर्वो दीप्यमानोदराग्नये ॥
महापाय–समुद्राय दरिद्रायैव कुप्यति ॥ १०४ ॥

समृद्धोऽप्ययमतिलुब्धतया बुद्धिमद्भिरनादृत्यः ॥ २८ ॥

पश्य—

रत्नाकरोऽपि च रमाभ्युदयालयोऽपि
स्वर्णस्थलीरधिगतोऽपि महोर्मिकोऽपि ॥

ममेति । किंच मम तु एधमान वर्द्धमान परुष कठोर घोषो गर्जना यस्य तस्मिन्नेतस्मिन् समुद्रविषये, खलु निश्चयेन रोष एव क्रोध एव "कोप क्रोधामर्ष रोष-" इत्यमर । उन्मिषति प्रकटीभवति ॥ २७ ॥

रोषोन्मेषकारण श्लेषेण समर्थयति–**संततमिति** । सर्वोऽपि जातावेकवचनम् । सर्वे जना इत्यर्थ । महत् च तत् पायस क्षीरान्न च तस्मिन् मुद राति गृह्णातीति तस्मै, प्रकृतपक्षे महत्य आप जलानि यस्मिन् तस्मै महापाय इति विशेषणम् । समुद्राय, दीप्यमान प्रदीप्त उदराग्निर्जठराग्निर्यस्य तस्मै,पक्षे दीप्यमान उदरे मध्ये अग्निर्वाडवानल यस्य तस्मै, अत एव सतत निरन्तर क्रन्दते अह क्षुधित मह्य देहि देहि इति रुदते, पक्षे गर्जते (चतुर्थ्यन्तमेतत्) दरिद्रायैव पक्षे दुर्गतये कुप्यति । न तु कश्चिदपि पुरुष धनादिसपन्नाय कुप्यति धनादिलोभात्, दरिद्रात्तु किमपि नैव लभ्यते तस्मात्ताद्दशायैवेति भावात्सुभाषितरूपोऽय श्लोक । श्लेषमूलकश्चार्थान्तरन्यासोऽलकार ॥ १०४ ॥

समृद्धोऽपीति । किंचाय समुद्र समृद्ध जलादिसपत्तियुक्तोऽपि, पुनरति लुब्धतया लोभयुक्ततया हेतुना बुद्धिमद्भि प्रशस्तबुद्धियुक्तै अनादृत्य आदरानर्ह ॥ २८ ॥

पश्येति । आदरानर्हत्वमेवोपपादयामीति भाव ।

रत्नाकर इति । अय समुद्र रत्नानां श्रेष्ठवस्तूनां कौस्तुभादिचतुर्दशरत्नानां च "रत्न स्वजातिश्रेष्ठेऽपि" "रत्न मणिर्द्वयोरश्मजातौ" इत्युभयत्राप्यमर । आकर उत्पत्तिस्थानमपि "आकरो निवहोत्पत्तिस्थान-श्रेष्ठेषु कथ्यते" इति विश्वप्रकाश । अपि रमाया लक्ष्म्या अभ्युदयस्य समृद्धे उद्भवस्य ■ आलय गृहमपि, स्वर्णस्थली सुवर्णयुक्तस्थानानि सुष्ठु अर्ण जल "अम्भोर्णस्तोय पानीय" इत्यमर । तद्युक्तास्थलीरिति च, अधिगत प्राप्तोऽपि, महत्य ऊर्मिका अङ्गुलीयकानि तरङ्गाश्च यस्य स "अङ्गुलीयकमूर्मिका" इति "भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा" इति चामर । तरणीनां नावां प्रचारात् "स्त्रियां नौस्तरणिस्तरि" इत्यमर । तादृश उपप्रकार धनोपचयकृत् महुसचयवारण अर्थाद्व्ययस । धनानां मेघानां उपचयकृत् उत्पत्तिकर्ता च, अर्गी

---

१ 'दोष एव.' २ 'मधुरोऽपि.' ३ 'स्थली' ४ 'महोर्मिकोऽपि'

ताद्दग्वनोपचयकृत्तरणिप्रचारा—
  न्नोपैत्यहो वितरणित्वमसौ कदापि ॥ १०५ ॥
सृष्टिरेवास्य विफलेति मे दृष्टि ॥ २९ ॥

तथा हि—

नास्त्येषामुपयुक्तता तटतरो सस्योपयोग कुत[1] ?
  न स्नानाय च योग्यताऽस्य पयसा का नाम पानार्हता[2] ॥
उद्गर्जन्तमियन्तमन्तरुषितैर्दुर्जन्तुभिर्भीषणम्
  खलु सृष्टवतो जलाशयममु कोऽऽशाय कथ्यताम्[2] ॥१०६॥
यस्य स्वर्णश्रिय उरुतरा नित्यमायान्त्ययत्नात्
  तेन स्वायत्यनुगुणतया न व्रियेत व्ययश्चेत् ॥
वन्हिप्रासो भवति विधितो मन्थन बन्धन वा
  लक्ष्मीं प्रेप्सोर्जगदधिपतेरत्र साक्षी सरस्वान् ॥ १०७ ॥

समुद्र, वितरणित्वं नौकारहितत्व दातृत्व च कदापि नोपैति न प्राप्नोति । नौभि सचार कृत्वा बहुधनसचयकर्तु पुरुषस्य दातृत्वरहितत्वमनुचितमिति भिन्नभावार्थ ॥ १०५ ॥

सृष्टिरिति । अस्य समुद्रस्य सृष्टि सर्गोऽपि, विफला निष्फला व्यर्थेति यावत् । इति मे मम दृष्टि अभिप्राय इत्यर्थ ॥ २९ ॥

तथेति । तदेवोपपादयति—

नास्तीति । अस्य समुद्रस्य एषा पयसामुदकानां " पय कीलालममृत जीवन भुवन वनम् । कबन्धमुदक पाथ " इत्यमर । तटतरो तीरस्थवृक्षस्य उपयुक्तता उपयोगित्व नास्ति, तर्हि सस्यानां फलानां धान्यानां वा उपयोग कुत स्यात् । एवं पयसामित्यनुषञ्जनीयम् । स्नानाय च स्नानं कर्तुमपि योग्यता न, तर्हि पानस्य प्राशनस्य अर्हता योग्यता का नाम ? अर्थान्नास्त्येव । तस्मात् उद्गर्जन्त उर्ध्वं शब्दायमान, इयन्त एतादृशप्रमाण महान्तमित्यर्थ । किंच अन्त मध्ये उषितै स्थितै दुर्जन्तुभि मकरादिदुष्टप्राणिभि भीषणं भयकरं च, एतादृशममु जलाशयं समुद्र, घटवत उत्पादयत सृष्टिकर्तु ब्रह्मण को वा आशय अभिप्राय ? कथ्यताम् । न मन्ये कोपि नास्तीत्यर्थ ॥ १०६ ॥

इदानीं स्वर्णगूढकरस्य तेन समुद्रस्यानुपयुक्ततामाह— यस्येति । यस्य पुरुषस्य उरुतरा अतिबहव, स्वर्णस्य कनकस्य सुन्दरस्य भवस्य जन्मनश्च श्रिय समृद्धय सम्पत्तयश्च, नित्यं प्रतिदिनं अयत्नात् प्रयत्नं विनैव आयान्ति आगच्छन्ति, तेन तादृश पुरुषेण स्वस्य आये प्राप्ते अनुगुणतया अनुरूपत्वेन व्यय दानादिरूपत्याग, न

---

१ 'तटतरो' २ 'उद्गर्जन्तमनन्तमन्त' ३ 'विधितो'

किं बहुना—

कुम्भजपीतोत्सृष्टं शिष्टैरस्पृश्यमर्णवमुपेत्य ॥
उद्गततृष्णोऽप्यसादुदकं पान्थो जनो न गृह्णाति ॥ १०८ ॥

वि०—सखे सर्वगुणाकर सरित्पतिरेष न दूषणीय ॥ ३० ॥

तथाहि—

उच्चैःश्रव प्रदातुर्वृद्धश्रवसे पुनस्तदनुजाय ॥
वामविलोचनदातुर्वदान्यमस्माद्वदाऽन्यमर्णवत ॥ १०९ ॥

क्रियेत चेत्, तर्हि कालान्तरेणेति शेष । विधित दैववशात्, वहेरमे ग्राम दहन वडवाग्निकृत भक्षण च भवति। अथवा लक्ष्मी धनसपत्ति रमा सीतारूपा च प्रेप्सो प्राप्तुमिच्छो ,जगत अधिपती राजा तस्मात् त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुस्तस्मात् श्रीरामचन्द्राश्च, मन्थन केनापि निमित्तेन ताडनादिरूप मन्थन विलोडन च, तथा बन्धन निगडादिना शिलापर्वतादिभिश्च सेतुरूपेण भवति । अत्र अस्मिन् विषये, साक्षी साक्षाद्द्रष्टा "साक्षाद्द्रष्टरि—" इति सज्ञायामिनि । प्रत्यक्षतयानुभवितेत्यर्थ । सरस्वान् समुद्र । अस्मिन् हि वडवाग्निभक्षण, विष्ण्वादिदेवैर्मन्थन, रामकृत सेतुबन्धन च सभूतमिति भाव । तस्माद्व्ययवता पुरुषेण एतन्मनसि निधाय पूर्वमेव दानभोगादिना द्रव्यस्य व्यय कार्य इति भाव । एतदनुगुणमेव भर्तृहरिरप्याह—"दान भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य । यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति" इति । सुभाषितरूप मेतत् पद्यम् ॥ १०७ ॥

किमिति । बहुना उक्तेन किं फलमित्यर्थ ।

सक्षेपेणैव कथयामीत्याह—कुम्भजपीतेति । कुम्भात् जात उत्पन्न कुम्भजोऽगस्त्य तेन प्रथम पीत प्राशित पश्चात् उत्सृष्ट त्यक्तम् । मूत्रद्वारेणेति भाव । अत एव शिष्टै सज्जनै अस्पृश्य स्प्रष्टुमयोग्यमर्णव समुद्र उपेत्य प्राप्य, उद्गता अतिशयेन प्राप्ता तृष्णा तृषा यस्य तथाभूतोऽपि, पान्थ पथिक जन लोक, अस्मात् समुद्रात् उदक न गृह्णाति । क्षारत्वादिति भाव ॥ १०८ ॥

विश्वावसुराह—सखे इति । हे सखे मित्र, सर्वगुणानामाकर खनिरूप "खनि स्त्रियामाकर स्यात्" इत्यमर । सरितां नदीनां पतिश्च एष समुद्र न दूषणीय ॥ ३० ॥

तथेति । दूषणानर्हत्वमेवोपपादयति—

'यस्य स्वर्णप्रिय' इत्यादिनोक्त दूषण परिहरति— उच्चैरिति । वृद्धे जरसा बधिरे श्रवसी कर्णौ "कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुति स्त्री श्रवण श्रव" इत्यमर । यस्य तस्मै कर्मविप्रुरूपाय, पश्चात्तस्यानुजाय, उच्चै महतो श्रवसी कर्णयो, यस्य तच्चै श्रवसो नाम अश्वम्" हय उच्चै श्रवा मुख—" इत्यमर । प्रदातु । वैतादृश

---

१ 'स्विष्टम्'

अमृतं विबुधेभ्योऽदादभीष्टफलदं तरुं च धेनुं च ॥
दिग्वसनाय सिताशुकमीक्षित एतादृशः को वा दाता ? ॥११०॥

अमुष्य खलु भाग्यवत्ता शेषादयोऽपि वक्तुमशक्ताः ॥ ३१ ॥

यतः—

जह्नोरपत्यं जगतः पवित्रम्
कलत्रमब्धेस्तनयः कलात्मा ॥
कन्या तु धन्या कमला बिभर्ति ।
जामातृभावं जगदीश एव ॥ १११ ॥

किंतु पुनः तस्य बधिरस्य इन्द्रस्य च अनुजाय कनिष्ठबन्धवे वामनेत्ररहिताय, विष्णवे च "उपेन्द्र इन्द्रावरजः" इत्यमरात् विष्णोरिन्द्रानुजत्वं प्रसिद्धम् । वामस्य सव्यस्य विलोचनस्य नेत्रस्य चन्द्रात्मकस्य च दातुः । श्रीविष्णोर्हि दक्षिणनेत्रं सूर्यो वामनेत्रं च चन्द्र इति प्रसिद्धम् । अस्मात् अर्णवतः समुद्रात् पञ्चम्यर्थे तसिः । वदान्यः उदारः अन्यः कः कथय ? सर्वापेक्षया विकलाङ्गप्रदानमतिदुष्करमिति भावः ॥ १०९ ॥

अमृतमिति । किंच अयं समुद्रः, अमृतं पीयूषं मोक्षं च, विबुधेभ्यः देवेभ्यः ज्ञानिभ्यश्च, अदात् ददौ । 'डुदाञ् दाने' इत्यस्मात् लुङि "गातिस्था" इति सिचो लुक् । अभीष्टफलदं इच्छितफलदातारं, एतदुभयत्रापि सम्बध्यते । तरुं कल्पवृक्षं धेनुं कामधेनुं च अदात् । दिश एव वसनं वस्त्रं यस्य तस्मै कस्मैचिद्दरिद्राय वस्त्ररहिताय, शीविशंकराय च, सितं शुभ्रं अंशुकं वस्त्रं, सिताः श्वेताः अंशवः किरणाः यस्य सः सितांशुः स एव सितांशुकश्चन्द्रः स्वार्थे कः । तं च अदात् । तस्मात् एतादृशः समुद्रसदृशः दाता कः वा ईक्षितः अवलोकितः ? न कुत्रापीत्यर्थः ॥ ११० ॥

अमुष्येति । अमुष्य समुद्रस्य भाग्यवत्ता ऐश्वर्यवत्त्वं, शेषादयः सहस्रमुखशेषादयः अत्रादिशब्दः सादृश्ये । "भूवादयो धातवः" इति पाणिनिसूत्रे इव । किमुत अन्ये । वक्तुं कथयितुमपि अशक्ताः असमर्थाः ॥ ३१ ॥

भाग्यवत्तामेव दर्शयति–जह्नोरिति । अस्य अब्धेः समुद्रस्य जह्नोः एतन्नाम्नो मुनेः अपत्यं कन्या, तच्च जगतः पवित्रं पवित्रकारकं, न सामान्यम् । कलत्रं पत्नी । "कलत्रं श्रोणि भार्ययोः" इत्यमरः । तथा अब्धेरिति सर्वत्रानुषञ्जनीयम् । तनयः पुत्रः कलात्मा कलास्वरूपः कलाभिर्वर्धमानः इत्यर्थः । चन्द्रः, कन्या तु अत्र तुशब्दार्थः । कमला लक्ष्मी धन्या भाग्यवती, न तु हीना । अपि च जगतां स्वर्गमृत्युपातालादिलोकानां ईशः अधिपतिः श्रीविष्णुः, जामातृभावं कन्यापतित्वं बिभर्ति धारयति स्म । न हीदृशी भाग्यवत्ता त्रैलोक्येऽपि कस्य चिदस्तीति भावः ॥ १११ ॥

अथ जगन्नाथक्षेत्रवर्णनम् ९.

अन्यच्चेदमस्य भागधेयं वर्तते ॥ ३२ ॥—

यत्तीरे पुरुषोत्तमस्थलमिदं यक्षाप्सरःकिन्नर-
श्रेष्ठैर्[1]नित्यमधिष्ठितं भगवतः सान्निध्यमुख्यास्पदम्[2] ॥
अत्र त्यक्तवतामसून् करगता मुक्तिस्तदास्तामहो
देहो दाहविनाकृतोऽप्यविकृतः काष्ठादिवत्तिष्ठति ॥११२॥

किंच—

निवेदितस्यात्र रमासखाय नीचाहृतस्यापि किलौदनादेः[3] ॥
भक्त्याशनं[4] हन्त भवार्जितानां महांहसां नाशनमामनन्ति ॥११३॥

अथेदानीं तत्तीरस्थजगन्नाथक्षेत्रवर्णनमाक्षिपति—अन्यच्चेति । अस्य समुद्रस्य अन्यच्चान्यदपि, इदं वक्ष्यमाणरूपं भागधेयं भाग्यं, अस्तीति शेषः ॥ ३२ ॥

यत्तीर इति । यस्य समुद्रस्य तीरे अर्थाद्दक्षिणे । भगवत ईश्वरस्य सान्निध्येन सन्निधिरूपेण जागरूकतयेत्यर्थः । सौख्यास्पदं सुखस्य स्थानं अत एव यक्षाश्च अप्सरसः स्वर्वेश्याश्च किंनराश्च एते देवविशेषाः । तेषु श्रेष्ठैः । यद्वा यक्षादयः श्रेष्ठा मुख्या येषु तैः सर्वैरपि देवैरित्यर्थः । नित्यं सततमधिष्ठितमाश्रितं, एतादृशमिदं पुरो दृश्यमानं, पुरुषोत्तमस्य भगवतो जगन्नाथाभिधस्य स्थलं स्थानं, अस्तीति शेषः । अत्र क्षेत्रे असून् प्राणान् "पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः" इत्यमरः । त्यक्तवतां जीवितकालपर्यन्तमत्रैव स्थित्वा देहं त्यक्तवतामित्यर्थः । न तु आत्महत्यादिना । दोषास्पदत्वात् । मुक्तिः कैवल्यं करगता हस्तस्थिता स्वाधीनेत्यर्थः । तत्तु आस्ताम् । किंतु अत्र देहः शरीरं, मृत इति शेषः । दाहेन मन्त्राग्निना विनाकृतः रहितोऽपि, अविकृतः दुर्गन्ध्यादिविकाररहितः, काष्ठादिवत् आदिशब्देन शिलापाषाणसमः । तिष्ठति । अहो ! इदमतीवाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ११२ ॥

निवेदितस्येति । किंच अत्र अस्मिन् क्षेत्रे रमाया लक्ष्म्याः सखा तस्मै "राजाह—"इति टच् । जगन्नाथाभिधाय विष्णवे इत्यर्थः । नीचैः शूद्रचाण्डालादिभिर्हीनैः, आहृतस्य आनीतस्य समर्पितस्येत्यर्थः । ओदनादेः अन्नादिनैवेद्यस्येत्यर्थः । किमुत महद्भिरर्पितस्य । भक्त्या प्रीत्या अशनं भक्षणं, भवे संसारे अर्जितानां संपादितानां, महान्ति च तानि अंहांसि पापानि च तेषां "पापं किल्बिषकल्मषम् । कलुषं वृजिनैनोघमंहो दुरितदुष्कृतम्" इत्यमरः । नाशनं विनाशकारकं, भवतीति शेषः । इति आमनन्ति कथयन्ति । आप्ता जना इति शेषः । किलेति प्रसिद्धौ । हन्तेति हर्षे ॥ ११३ ॥

---

१ 'श्रेष्ठैः.' २ 'सान्निध्यसौख्यास्पदम्.' ३ 'किलौदनम्.' ४ 'भक्षणम्.'

सभक्त्युन्मेषम्—

दारुणि संनिहिताय प्राज्ञैर्हुतमश्नते मखेषु हविः ॥
शिशिराय नित्यरुचये शुचये रचयेयमद्भुताय नतीः ॥ ११४ ॥

अथ गुर्जरदेशवर्णनम् १०.

इति नमस्कृत्य सुदूरमन्यतो विमानं प्रस्थाप्य सश्लाघम्—

सखे स एष सर्वसंपदामास्पदतया त्रिदशालयस्यादेश इव गुर्जरदेशश्चक्षुषोः सुखीकरोति[1] ॥ ३३ ॥

अत्र हि—

सकर्पूरस्वादुक्रमुकनववीटीरसलस-
न्मुखाः सर्वश्लाघापदविविधदिव्याम्बरधराः ॥

सभक्त्युन्मेषम् । अस्य पूर्वं पुनरिति शेषः । अन्ते च आहेति ।

दारुणीति । दारुणि काष्ठे संनिहिताय संनिधित्वेन स्थिताय, प्राज्ञैः पण्डितैः मखेषु यागेषु हुतं विधिवदर्पितं हविः घृतादिहवनीयद्रव्यं अश्नते ग्रहीतरि पक्षे हविर्भुजे इत्यर्थः । विरोधमाह–शिशिराय दयया शीतलाय शिशिरऋतवे च, नित्या विनाशरहिता रुचिः कान्तिर्यस्य तस्मै शाश्वतप्रभायेत्यर्थः । पुनरपि विरोधमाह–शुचये ग्रीष्मर्तवे नित्यशुद्धाय इति विरोधपरिहारः । अग्नये च "शुचिः शुद्धेऽनुपहते शृङ्गाराषाढयोरपि । ग्रीष्मे हुतवहेऽपि स्यात्" इति विश्वः । अद्भुताय लोकविलक्षणैः कर्मभिर्विस्मयकराय, नतीर्नमस्कारान् रचयेयम् कुर्याम् । 'रच प्रतियत्ने' इत्यस्माच्चौरादिकाद्विधिलिङुत्तमपुरुषैकवचनम् ॥ ११४ ॥

अथ गुर्जरदेशवर्णनप्रस्तावमाह—**इतीति** । इत्येवमुक्त्वा नमस्कृत्य जगन्नाथमित्यर्थः । सुदूरं तत्क्षेत्रादतिदूरं अन्यतोऽन्यत्र स्थले विमानं प्रस्थाप्य सश्लाघम् आहेति ।

सखे इति । हे सखे, सः यः एतावत्कालपर्यन्तं केवलं श्रुतः स इत्यर्थः । एषः प्रत्यक्षतया दृश्यमानः, सर्वसंपदामास्पदतया स्थानतया त्रिदशालयस्य स्वर्गस्यादेशः आदिश्यते प्रतिनिधितया निर्दिश्यते तथा, प्रतिमारूप इवेत्यर्थः । गुर्जरदेशः चक्षुषोः नेत्रयोः सुखीकरोति आनन्दमुत्पादयति ॥ ३३ ॥

तदेवाह—**सकर्पूरेति** । अत्र हीत्यनुषञ्जनीयम् । अस्मिन्देशे इति तदर्थः । कर्पूरेण सहिता युक्ता सकर्पूरा सा च स्वादुक्रमुका मधुरपूगीफलसहिता "घोण्टा तु पूगः क्रमुकः" इत्यमरः । सा चासौ नवा वीटी ताम्बूलवाटिका च तस्याः रसेन

---

१ 'चक्षुषी सुखिनी करोति', 'सुखाकरोति'.

लसद्रत्नाकल्पा घुमघुमितदेहाश्च घुसृणै–
युवानो मोदन्ते युवतिभिरमी तुल्यरतिभि ॥ ११५ ॥

अत्र वधूनामप्यन्यादृशं सौन्दर्यम् ॥ ३४ ॥

तप्तस्वर्णसवर्णमङ्गकमिदं ताम्रो मृदुश्चाधर
पाणी प्रासनवप्रवालसरणी वाणी सुधाधोरणी ॥
वक्त्रं वारिजमित्रमुत्पलदलश्रीसूचने लोचने
के वा गुर्जरसुभ्रुवामवयवा यूना न मोहावहाः [१] ॥ ११६॥

कृ०–सत्यमेवं तथापि नैते सारवस्तूपभोगचतुराः ॥ ३५ ॥

रक्तवर्णद्रवेन "रागे द्रवे रस" इत्यमर । लसन्ति शोभमानानि सुखानि येषा ते, तथा सर्वेषा जनाना या श्लाघा प्रशसा तस्या पदानि पात्रभूतानि विविधान्यनेकप्रकाराणि च दिव्यानि च यान्यम्बराणि वस्त्राणि येषा "अम्बरं व्योम्नि वाससि" इत्यमर । धरा धारका । लसन्त रत्नाना मणीना आकल्पा भूषणानि येषा तथा भूता । घुसृणे कुङ्कुमे "अथ कुङ्कुमम् । काश्मीरजन्माग्निशिख वर" इत्यमरटीकाया व्याख्यासुधाया "वर तु घुसृणे किंचिदिष्टे" इति हैम । घुमघुमिता सुवाससुक्ता देहा येषा तथाभूताश्च अमी युवान तरुणा, तुल्या समाना रतिरनुरागो यासा ताभि युवतिभि तरुणस्त्रीभि सह मोदन्ते रतिसुखानन्दमनुभवन्तीत्यर्थ ॥ ११५ ॥

अत्रेति । अत्र देशे वधूना स्त्रीणा "वधूर्जाया-स्नुषा नार्यो स्पृक्का सारिवयोरपि" इति हैम । अपि सौन्दर्यं अन्यादृश भिन्नप्रकारकम्, इतरविलक्षणमित्यर्थं ॥ ३४ ॥

तदेव प्रतिपादयति–तप्तेति । इद इदानीं दृश्यमान, एतत् सर्वत्र लिङ्गवचनमनु सत्यानुयज्ञनीयम् । गुर्जरसुभ्रुवा गुर्जरदेशीयस्त्रीणा, अङ्ग शरीरमेवाङ्गक स्वार्थे क । तप्त पुटपाकेन शोधित च तत् स्वर्णं सुवर्णं च तेन सवर्ण सदृशम् । अधर अधरोष्ठश्च ताम्रो रक्तवर्ण मृदुश्च कोमलोऽपि । पाणी हस्तौ, प्रासा नवाना नूतनानां पल्लवाना सरणि पद्धतिर्ययोस्तथाभूतौ । नूतनपल्लवसदृशौ सुकुमारावित्यर्थ । वाणी सुधाधोरणी अमृतसवा अतिमधुरेत्यर्थ । वक्त्र मुख च वारिजमित्र कमलसमानमित्यर्थ । लोचने नेत्रे च उत्पलस्य कमलस्य यद्दल पत्र तस्य श्रिय शोभाया सूचने सूचके । नेत्रदर्शनेन कमलपत्रस्मरण भवतीति भाव । एव गुर्जरसुभ्रुवां के वा अवयवा यूना तरुणाना मोहावहा मोहसंपादका न भवन्ति [२] अपि तु सर्वेऽपि भवन्तीति ॥ ११६॥

सत्यमिति । एव त्वत्कथितप्रकारं सत्य, तथापि एते अत्रत्यपुरुषा सारवस्तूनां श्रेष्ठवस्तूनां उपभोगे चतुरा निपुणा न भवन्ति ॥ ३५ ॥

---

१ 'वनदसारस्पा.' २ 'अप्सलानाम्.' ३ 'मरसवस्तूपभोग.'

तथाहि—

व्रीडामारव्यतिकरवतीर्विद्युदाभाः कृशाङ्गीः
क्रीडायोग्येऽप्यहह समये गेह एव त्यजन्तः ।
नित्यासक्ता निरुपममणिश्रेणिवाणिज्यलाभे
बंभ्रम्यन्ते बहुदिनपरिप्राप्यदेशान्तरेषु ॥ ११७ ॥

वि०—मन्दमनीष ! स एष पुरुषाणां गुणविशेष एव न तु दोषः ॥३६॥

देशे देशे किमपि कुतुकादद्भुतं लोकमानाः
संपाद्यैव द्रविणमतुलं सद्म भूयोऽप्यवाप्य ।
संयुज्यन्ते सुचिरविरहोत्कण्ठिताभिः सतीभिः
सौख्यं धन्याः किमपि दधते सर्वसंपत्समृद्धाः ॥ ११८ ॥

तथाहि । अनैपुण्यमेवोपपादयामि इत्यभिलाह—व्रीडामारेति । एते इत्य नुपज्ञनीयम् । निरुपमाना बहुमूल्यानां मणीनां श्रेणिभी राशिभिर्यद्वाणिज्यं क्रयवि क्रयादिव्यापारः तस्माद्यो लाभो मूलाधिकद्रव्यप्राप्तिः तस्मिन् नित्यासक्ताः सतत मासक्ताः सन्तः, व्रीडा लज्जा च मारो मदनश्च "मदनो मन्मथो मारः" इत्यमरः । तयोः यः व्यतिकरः मिश्रीभवनं सः अस्ति यासां ताः, न केवलं कामाकुला न केवल लज्जाकुलाश्चेति भावः । अनेन तासां कुलीनत्वं सूचितम् । विद्युदिव आभा कान्ति र्यासां ताः न तु कुरूपाः कृष्णवर्णाश्च । एतादृशाः कृशाङ्गीः स्त्रियः क्रीडायोग्ये मदन केलिसदृशेऽपि समये काले तारुण्यावस्थायामित्यर्थः । अहह इति खेदे । "अहहेत्य द्भुते खेदे" इत्यमरः । गेहे गृहे एव त्यजन्तः सन्तः, बहुभिः न तु द्वित्रैश्चतुर्भि र्दिनैः परिप्राप्येषु गन्तव्येषु देशान्तरेषु बंभ्रम्यन्ते पुनः पुनः भृशं वा सञ्चरन्ति । 'भ्रमु अनवस्थाने' इत्यस्य यङन्तस्य लटि रूपम् "सन्यङोः" इति द्वित्वम् "नुगतोऽनुनासिकान्तस्य" इत्यभ्यासस्य नुगागमश्च ॥ ११७ ॥

मन्देति । मन्दमनीष मन्दबुद्धे, सः व्यापारार्थं देशान्तरपरिभ्रमणादिरूपः एष पुरुषाणां गुणविशेषः गुणाधिक्यमेव न तु दोषः ॥ ३६ ॥

गुणविशेषमेवाह—देशे देशे इति । एते देशे देशे किमपि मनोहरं अद्भुत माश्चर्यकारकं च वस्तु कुतुकात्कौतुकात् "कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम्" इत्यमरः । लोकमानाः पश्यन्तः सन्तः, एवं अमितं न तु अल्पं द्रविणं द्रव्यं संपाद्य, भूयः पुनरपि सद्म गृहं अवाप्य प्राप्य, सर्वसंपत्समृद्धाः सकलोपभोग्यवस्तुसमृद्धि युक्ताः सन्तः, सतीभिः पातिव्रत्ययुक्ताभिः न तु स्वैरिणीभिः अत एव सुचिरं चिरका लपर्यन्तं यो विरहः स्वप्रियवियोगः तेन उत्कण्ठिताभिः 'कदा अस्माकं पतिभिः सह समागमो भवेत्' इतीच्छावतीभिः सह, संयुज्यन्ते संगमं कुर्वन्ति । अत एव ते धन्याः सन्त

---

१ 'नमिर्न' २ 'बभूमि'

अनेवंभावोऽपि पुरुषाधमत्वमावेदयति ॥ ३७ ॥

तथाहि—

आकिंचन्यादतिपरिचयाज्जाययोपेक्ष्यमाणो
भूपालानामननुसरणाद्बिभ्यदेवाखिलेभ्यः ॥
गेहे तिष्ठन् कुमतिरलसः कूपकूर्मैः सधर्मा
किं जानीते भुवनचरितं किं सुखं चोपभुङ्क्ते ? ॥ ११९ ॥

तथाहि—

व्यापारान्तरमुत्सृज्य वीक्षमाणो वधूमुखम् ॥
यो गृहेष्वेव निद्राति दरिद्राति स दुर्मतिः ॥ १२० ॥

किमप्यनिर्वाच्य सौख्यं दधते धारयन्ति। 'डु धाञ् धारण-पोषणयोः ' इत्यस्यात्मनेपदे लटि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । अय भावः—यथा तावत्कश्चिदपि पान्थो मार्गेण गच्छन् सूर्यातपसततश्च वृक्षच्छायायां यत्सुखमनुभवति न तदन्येन केनाप्यनुभवितुं शक्यते, तथैव यत्प्रथमं दुःखमनुभूय पश्चात् सुखं प्राप्नोति तदेवाधिकसंतोषास्पदम् । तदुक्तम् विक्रमोर्वशीये महाकविना कालिदासेन—"यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् । निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः " इति ॥ ११८ ॥

व्यतिरेकमाह—**अनेवंभाव इति** । एवं देशान्तरसंचारादिप्रकारेण भाव' स्वभावः "भावः सत्ता-स्वभावाभिप्राय-चेष्टात्मजन्मसु " इत्यमरः । द्रव्यार्जनादिरूपः न भवतीत्यनेवभावः अर्थात्संतत गृह एव संवास इत्यर्थः । पुरुषाधमत्वं आवेदयति संपादयति ॥ ३७ ॥

तथाहि तदेव वक्ष्यामीति भावः ।

आकिंचन्यादिति । यः कुमतिः कुबुद्धिः अलसः मन्दश्च अत एव गेहे गृहे तिष्ठन् सन् कूपे वाप्यां ये कूर्माः कमठाः तैः समानः तुल्यः धर्मैः कुत्रापि बहिर्गमनादिरूपः स्वभावः "धर्माः पुण्य-यम-न्याय-स्वभावाचारसोमपाः "इत्यमरः । यस्य सः " धर्मादनिच् केवलात्" इति समासान्तोऽनिच् प्रत्ययः । अत एव नास्ति किंचन द्रव्यादिकं यस्य तस्य अकिंचनस्य दरिद्रस्य भावः आकिंचन्यं तस्मात् सततगृहसंवासात् अतिपरिचयाच्च जायया स्त्रिया उपेक्ष्यमाणः, किंच भूपालानां राज्ञां अननुसरणात् सनिधगमनाभावाच्च, अखिलेभ्यो महाजनेभ्यः बिभ्यदेव भीतिं कुर्वन्नेव, बिभेतेः शतरि रूपम् । अभ्यस्तत्वान्नुमभावः । एतादृशः पुरुषः भुवनचरितं विविधचमत्कारनिरीक्षणादिरूपं जानीते किम् ? तत एव च सुखं च सुखमपि उपभुङ्क्ते किम् ? अपि तु किमपि नैव जानाति, सुखमपि नैव भुनक्ति चेत्यर्थः ॥ ११९ ॥

व्यापारेति । व्यापारान्तरं द्रव्यसंपादनार्थमन्यदेशगमनादिरूपमन्यव्यापारं, उत्सृज्य त्यक्त्वा यः दुर्मतिर्दुर्बुद्धिः पुरुषः, वध्वाः स्त्रियाः मुखं वीक्षमाणः अवलोकयन्

---

१ 'मुखमिव.'

इदं चावधीयताम् ॥ ३८ ॥—

इच्छेद्यस्तु सुखं निवस्तुमवनौ गच्छेत्स राज्ञः सभाम्

कल्याणीं गिरमेव संसदि वदेत्कार्यं विदध्यात्कृती ॥

अक्लेशाद्धनमर्जयेदधिपतेरावर्जयेद्वल्लभान्

कुर्वीतोपकृतिं जनस्य जनयेत् कस्यापि नापक्रियाम् ॥ १२१ ॥

अन्यच्चेदमवधार्यताम् ॥ ३९ ॥—

अयुक्तं युक्तं वा यदभिहितमज्ञेन विभुना

स्तुयादेतन्नित्यं जडमपि गुरुं तस्य विनुयात् ॥

विवित्सुर्न स्पृहां कथमपि सभायामभिनयेत्

स्वकार्यं संतुष्टे क्षितिभृति रहस्येव कथयेत् ॥ १२२ ॥

गन्, गृहेष्वेव निशानि निद्रित इव स्तब्धरूपतया तिष्ठन्ति, स पुरुष दरिद्राति दारिद्र्ययुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १२० ॥

इदमिति । इदं च वक्ष्यमाणमप्यवधीयताम् सावधानतया श्रूयतामित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इच्छेदिति । यस्तु यश्च पुरुष अवनौ पृथिव्यां सुखं यथा स्यात् तथा निवस्तुं वासं कर्तुं इच्छेत्, स कृती धन्यः पुरुष राज्ञः सभां गच्छेत्, तत्र संसदि सभायां च कल्याणीं सभास्थितसर्वजनसुखकरीमेव, अथवा सकलजनश्रवणसुखादिकामेव गिरं वाणीं वदेत् उच्चारयेत् । एवं कार्यं स्वकीयं धनसंपादनरूपं विदध्यात् साधयेत् । कार्यचिकीर्षुणा जनेन न तावत्कुत्रापि कटुभाषणादिकं कर्तव्यं, तस्य च कार्यहानिकरत्वादिति भाव । एवं रीत्या अक्लेशात् राजपुरुषधर्षणादिरूपक्लेशं विनैव धनमर्जयेत् संपादयेत् । किंच धनार्जने सत्यपि अधिपते राज्ञः वल्लभान् प्रियान् पुरुषान् आवर्जयेत् संतोषयेत्, न तु तुच्छबुद्ध्या तिरस्कुर्यात् । अपरं च उपकृतिमुपकारमेव कुर्वीत, कस्यापि वा मित्रोदासीनाद्यन्यतरस्य जनस्य, अपक्रियामपकारं न जनयेत् नोत्पादयेत् ॥ १२१ ॥

अन्यदिति । अन्यच्चान्यदपि इदं वक्ष्यमाणमवधार्यतां निधीयताम् ॥ ३९ ॥

अयुक्तमिति । अज्ञेन शास्त्रव्यवहारानभिज्ञेन राजस्तुन्मत्तेन वा, विभुना राज्ञा अयुक्तं देशकालाद्यनुचितं, अथवा युक्तं समयानुरूपं यदभिहितमुच्चारितं स्यात्, तदेतत् नित्यं सततं स्तुयात् प्रशंसेत् । किंच तस्य राज्ञः जडं बुद्धिहीनमपि गुरुं पुरोहितं विनुयात् स्तुयात्, तदादरेणैव कार्यसाधनसंभवात् । किंच विविस्तुः स्वविषये अनुकूलमतीष्टकार्यं लब्धुमिच्छुः सन् 'विद ज्ञाने' इत्यस्य सन्नन्तस्य रूपम् "सनाशंस—" इत्यादिना उप्रत्ययः । सभायां कथमपि कि स्पृहां भावोर्न स्पृहां

---

१ 'अवधार्यताम्'. २ 'काव्येषु दधार'. ३ 'समये'. ४ 'अवधारणीयम्'. ५ 'विग्न च विनुयात्'.

अथ यमुनानदीवर्णनम् ११.

इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्येति दूरतो विमानमानयन् सा॒ञ्जलिबन्धम्-

कृष्णाश्लेषविशेषिताऽसितरुचे कालिन्दि तुभ्यं नमः
कुञ्जेभ्यः श्रितताचकाम्बुकणिकापुञ्जेभ्य एषोऽञ्जलिः ॥
गोपीभ्यः परिरिप्सया मुररिपोस्तेषु स्थिताभ्यो नति-
र्नाथायाभिरुपासिताय च नमोवाकानधीयीमहि ॥ १२३ ॥

निरभिलापभाव अभिनयेत् प्रकटयेत् । स्वकार्यं च क्षितिभृति राज्ञि सतुष्टे सति रह स्येव एकान्ते एव कथयेत् । कदाचित् राज्ञा प्रत्यादिष्टेऽपि स्वावमानस्य गोप्यत्वादिति भाव । एतच्छ्लोकद्वय प्रकृतवर्णनस्यासगतमिति भाति । किंच सभ्नीतिप्रतिकूलमपि । यतो राज्ञ सभाया नयानुसारिभाषणस्यैवाभिरूपैरुक्तत्वात् । यथाहुर्मन्वादय -" सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्य वा समञ्जसम् । अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी" इति । तदनेन अयुक्तमिव भवतीति मदभिप्रेतम् । अत्र युक्तायुक्तविचारणा तु सर्वथा सुधीभिरेव करणीया ॥ १२२ ॥

अथ यमुनावर्णनमाक्षिपति-**इतीति** । इत्येवमुक्त्वा प्रसक्तस्य प्रकृतस्य गुर्जरदेशवर्णनस्य अनुप्रसक्त्या तत्रत्यपुरुषाणामुत्तमाधमत्वनिरूपणेन, अल पर्याप्त इत्युक्त्वा दूरतो दूर विमानमानयन् अञ्जलिबन्धेन करसपुटेन सहित यथा तथा प्राहेति ।

कृष्णेति । हे कालिन्दि यमुने श्रीकृष्णाष्टनायिकानामन्यतमे च, कृष्णस्य य आश्लेष जलविहाररूप आलिङ्गन च तेन विशेषिता वर्द्धिता असिता कृष्णवर्णा रुक् कान्तिर्यस्यास्तस्यै तुभ्य नम । तथा श्रिता सलग्ना तव इमे तावकास्त्वदीया इत्यर्थ । युष्मच्छब्दात् "तस्येदम्" इत्यर्थेऽणि "तवक-ममकावेकवचने" इति तवकादेश । अम्बुकणिकाना जलकणाना पुञ्जा राशयो येषु तेभ्य कुञ्जेभ्य लतागृहेभ्य "निकुञ्ज-कुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे" इत्यमर । एष मया क्रियमाण अञ्जलि नमस्काररूप, अस्तु इति शेष । अपि च मुरस्य मुरनामकदैत्यस्य रिपो शत्रो श्रीकृष्णस्य परिरिप्सया आलिङ्गनेच्छया, परिपूर्वकाद्रभे समन्तादारम्भस्य । "सनि मी-मा घु रभ लभ" इत्यादिना इसादेश । तेषु कुञ्जेषु स्थिताभ्य गोपीभ्य नतिर्नमस्कार । किंच आभिर्गोपस्त्रीभि उपासिताय पूजिताय नाथाय श्रीकृष्णाय, नमोवाकान् नमस्कारोक्ती अधीयीमहि पुन पुनरुच्चरेम । 'इङ् अध्ययने' इत्यस्याधिपूर्वस्य विधिलिङ्युत्तमपुरुषबहुवचनम् ॥ १२३ ॥

---

१ 'साञ्जलि' इत्यधिक पाठ क्वचिद्दृश्यते. २ 'परिलिप्सया'.

कृ०— कृतं सखे चोर-जारशिखामणे कृष्णस्य जगदतिसंधातुरनुसधानेन ! ॥ ४० ॥

तथाहि—

लुण्ठित्वा नवनीतमन्यसदने लोलेक्षणो भक्षयन्
गोपीभिः परिगृह्य मातृसविधं नीतो मुकुन्दस्तया ॥
'लुण्ठीर्मा नवनीतमित्यभिहितोऽप्येतद्व्यलुण्ठीः किमि'—
त्युक्तो 'मानवनीतमेव हृतमि'— त्यागो जनन्या न्यधात् ॥ १२४ ॥

किंच—

अंसे सलीलमधिरोप्य शुकं स्वहस्ता—
द्गोप्या भयाकुलदृशः कुतुकी मुकुन्दः ॥

कृतमिति। हे सखे विश्वावसो, चोरजारशिखामणे चोराणां जाराणां चाग्रसरस्येत्यर्थः। अत एव जगतः तत्स्थलोकस्य अतिसंधातुर्वञ्चयितुः, यद्वा जगतः अति अत्यन्तं संधानं उत्पत्तिं पालनं च अतिसंधानं लयश्च तत्त्रितयकर्तुः, अनुसंधानेन सत्त्ववनेन कृतं अलं पर्याप्तमित्यर्थः। पक्षे कृतं त्वयैतच्छोभनं कृतमिति वार्थः। "कृतं युगेऽलमर्थे स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु" इति मेदिनीकोशात् कृतमित्यस्यालमर्थत्वात्॥ ४० ॥

तथेति। चोर-जारशिखामणित्वमेवोपपादयति—

लुण्ठित्वेति। अथ मुकुन्दः श्रीकृष्णः अन्यसदने परकीयगृहे, नवनीतं लुण्ठित्वा चोरयित्वा अत एव लोले चौर्यभयाच्चञ्चले ईक्षणे नयने यस्य तथाभूतः सन् भक्षयन् खादन्, अत एव च गोपीभिर्गोपस्त्रीभिः परिगृह्य कृष्णागमनप्रतीक्षया गूढं स्थित्वा नवनीतचौर्यसमये धृत्वेत्यर्थः। मातुर्यशोदायाः सविधं समीपं "समीपे निकटा-सन्न-संनिकृष्ट-सनीडवत्। सदेशाभ्याश-सविध-" इत्यमरः। नीतः प्रापितः। सदेति शेषः। तया यशोदया 'नवनीतं मा लुण्ठीः मा चोरय, इति पूर्वमिति शेषः। अभिहितः उक्तोऽपि, एतन्नवनीतं किं कुतो व्यलुण्ठीः अचूचुरः ?' इत्युक्तप्रकारेण उक्तः पृष्टः सन् 'मानवनीतमेव हृतं न तु नवनीतम्' नवनीतस्य मनुष्यकर्तृत्वादिति भावः। इत्युक्तप्रकारेण, आगोऽपराधः "आगोऽपराधो मन्तुश्च" इत्यमरः। जनन्यां मातरि यशोदायामेव न्यधात् स्थापितवान्। दधातेर्लुङि "गाति-स्था-घु-" इति सिचो लुक्। श्लेषालंकारः ॥ १२४ ॥

अंसे इति। किंच अथ मुकुन्दः श्रीकृष्णः, कुतुकी कौतुकयुक्तः सन्, भयेन कृष्णभीत्या आकुले दृशौ यस्यास्तस्याः कस्याश्चित् गोप्याः अंसे स्कन्धे "स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री" इत्यमरः। [illegible] यथा [illegible] स्वहस्तात्करेण शुकं कीरं अधिरोप्य स्थापयित्वा, पुनः 'अंसे स्कन्धे मम शुकं पश्य' 'अं'

1 'चोर-जारशिरोमणे'. 2 'परिगृह्य'.

‘असगतं शुकमिहापनयेति’ वाचम्
तस्या निशम्य स तदंशुकमाचकर्ष ॥ १२५ ॥

अपि च—

नीत्वा राधिकया निशा मुररिपु प्रातर्गृहानागतम्
‘त्व मा भूरपराधिक पुनरिति प्रोक्तोऽपि पूर्वं मया ॥
कस्मादेवमभूरिति’ श्रितरुषा निर्भर्त्सितो लीलया
‘त्वद्वाचैव सराधिकोऽहमिति’ ता व्यामोहयन् मायया ॥ १२६ ॥

वि०—वयस्य मैव वादी । स हि परमपावन सकलजगदहस्सहरणकृते कृतावतारो वन्दारुजनानन्दनो यदुनन्दनो निन्दापदवीदवीयान् ॥४१॥

इत्यक्षरेण सगत शुक=अशुक वस्त्र च इह साम्प्रत अपनय दूरीकुरु’ इति तस्या गोप्या वाच निशम्य श्रुत्वा, तस्या गोप्या अशुक वस्त्र, अ विष्णु प्रति शुक शुकापार्य चेत्यपि । आचकर्ष अपहृतवान् पक्षे नीतवान् ॥ १२५ ॥

नीत्वेति । अपि च राधिकया सह निशा रात्रिं नीत्वा निशावसानपर्यन्त तामुपभुज्येत्यर्थ । “कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे” इति द्वितीया । मुररिपु श्रीकृष्णोऽद्य प्रात प्रात काले, गृहान् स्वगृह “गृहा पुसि च भूम्न्येव निकाय्य निलयालया ” इत्यमरात् गृहशब्दस्य पुस्त्व नित्य बहुवचनत्व च । आगत प्राप्त सन्, श्रिता प्राप्ता रुट् क्रोधो यस्यास्तया यशोदयेति शेष । ‘त्व अपराध परगृहगमनादिरूपो ऽस्यास्तीति अपराधी स एवापराधिक अपराधकर्तेति यावत् । अपगता राधिका यस्मात्तथाभूतश्च, मा भू, इति एव पूर्वं मया प्रोक्तोऽपि कथितोऽपि, पुन एवमपराधिक कस्मात् कारणात् अभू जातोसि[1]’ इति लीलया बहि क्रोधप्रदर्शनेऽपि मनसि पुत्रवात्सल्यरूपया । करणे तृतीया । निर्भर्त्सित सक्रोधमधिक्षिप्तोऽपि, ‘भो मात ! त्वद्वाचैव ‘अपराधिको मा भू’ इति तव वाण्यैव अह सराधिक राधया सहित जात’ इति ता मातर यशोदा मायया तदुपायोपकल्परूपया, अघटितघटनापटीयस्या वा व्यामोहयत् मोहितवान् । अत्र ‘उत्थित्वा नवनीत–’ इत्यादिश्लोकत्रयेऽपि एव स्वैव वाक्यस्य श्लेषेणान्यार्थकरणादभङ्गश्लेषवक्रोक्तिरलकार । तदुक्तम्–‘ यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथान्येन योज्यते । श्लेषेण काका वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ” इति ॥ १२६ ॥

एव कृशानुरूप दूषणं श्रुत्वा निर्विण्णो विश्वावसुराह—वयस्येति । हे वयस्य कृशानो, एव ‘उत्थित्वा नवनीत–’ इत्यादिप्रकार दूषण मा वादी नोच्चारय । हि यस्मात् कारणात् परमपावन अत्यन्तपवित्र , अत एव सकलजगत अहसा पापानो सहरणकृते विनाशार्थ, कृत धृत अवतारो येन स वन्दारून् स्तोतॄन् नमस्कर्तॄन् वा ‘वदि अभिवादन-स्तुत्यो ’ इत्यस्मात् “शृवन्द्योरारु ” इति आरुप्रत्यय

---

१ ‘रिम ’. २ ‘इनरूपा’. ३ ‘नीत्या’.

अस्तक्षयार्थाभ्युदयस्य यस्य जगुश्चरित्रं जगतः पवित्रम् ॥
पुनः परस्मै पुरुषाय तस्मै समस्तनम्याय नमस्तनोमि ॥ १२७ ॥

अस्य खल्वत्यद्भुतं चारित्रमाकर्ण्यताम् ॥ ४२ ॥

चोरस्य चौर्यं जगति प्रतीतं चौर्यस्य चौर्यं न तु दृष्टपूर्वम् ॥
चौर्याद्यकार्याणि बतं श्रुतानि कृष्णस्य मुष्णन्तितमां तमांसि ॥ १२८ ॥

किंच—

चित्रं चित्रं जृम्भिते कृष्णमेघे कंसं प्राप्ता प्राप लोपं समृद्धिः ॥
आसीद्युक्तं हानिदायप्रशान्तिर्हंसो हिंसां मानसे कीर्तिरुत्या ॥ १२९ ॥

यः । "वन्दारुरभिवादके" इत्यमरश्च । जनानानन्दयतीति तथाभूतः सः यदुनन्दनः श्रीकृष्णः, निन्दापदव्याः निन्दारूपमार्गस्य दवीयान् दूरे वर्तमानः अस्तीति शेषः । दवीयानित्यत्र दूरशब्दादीयसुनि "स्थूल–दूर–युव–ह्रस्व–" इत्यादिना रकारलोपः 'दू' इत्यस्य गुणादेशश्च ॥ ४१ ॥

निन्दापदवीदवीयस्त्वमेवोपपादयति—असदिति । असतां पापानां दैत्यादीनां क्षयो नाश एवार्थो मुख्यं प्रयोजनं यस्य तादृशः अभ्युदय उत्पत्तिर्यस्य तथाभूतस्य यस्य श्रीकृष्णस्य जगतः पवित्रं पावित्र्यावहं चरित्रं कंसवधादिरूपं न तु स्वदुपपादितं चौर्यादिरूपमेव, जगुः गायन्ति स्म । ज्ञानिन इति शेषः । तस्मै परस्मै देहेन्द्रियादिसंघात् परस्मै पुरुषाय, अत एव समस्तानां सकललोकानां नम्याय नमस्कर्तुं योग्याय, पुनः नमः नमस्कारं तनोमि करोमि ॥ १२७ ॥

अस्येति । अस्य श्रीकृष्णस्य अत्यद्भुतमतीवाश्चर्यजनकं चारित्रमाकर्ण्यतां श्रूयतां खलु ॥ ४२ ॥

अत्यद्भुतत्वमेव विवृणोति—चोरस्येति । चोरस्य, कर्तरि षष्ठी । चोरकर्तृकमित्यर्थः । चौर्यं कर्म जगति प्रतीतमनुभूतं प्रसिद्धं वा । परंतु चौर्यस्य अत्रापि पूर्ववदेव षष्ठी । चौर्यं चोरकर्म तु, दृष्टपूर्वं पूर्वं दृष्टं न । दृष्टमुपलक्षणम् । तेन श्रुतपूर्वमपि नेत्यर्थः । परं च कृष्णस्य चौर्यं नवनीतादेः आद्य प्रधानं येषु तानि कार्याणि गोवर्धनोद्धरणादीनि, श्रुतानि आकर्णितानि सन्ति, तमांसि पापानि मुष्णन्तितमामतिशयेन चोरयन्ति । अत्रातिशयार्थे तमप् । तत्र "तिङश्च–" इत्यादिना आमुः । परोऽन्यार्थे ॥ १२८ ॥

चित्रमिति । कृष्ण एव मेघस्तस्मिन्, पक्षे कृष्णे नीलवर्णे मेघे इति च, जृम्भिते उल्लसे सति, हानिदस्य लोकविनाशकरस्य कंसनाम्नो दैत्यस्य प्रशान्तिर्नाशः, पक्षे 'हा' इत्यानन्दे । निदाघस्य ग्रीष्मस्तोमस्य शान्तिः प्रशमः "ग्रीष्म उष्मकः । निदाघ उष्णोपगमः" इत्यमरः । आसीत् । तथा हंसो परमगुरुः पक्षे हंसः पक्षी च, हिंसां नाशं मा-

पुनस्सभक्त्युन्मेषं भगवन्तमुद्दिश्य—

कंसं ध्वंसयते मुरं तिरयते हंसं तथा हिंसते
बाणं क्षीणयते बकं लघयते पौण्ड्रं परं लुम्पते ॥
भौमं क्षामयते बलाद्बलभिदो दर्पं पराकुर्वते
क्लिष्टं शिष्टगणं प्रणम्रमवते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥ १३० ॥

तूनामनेकार्थत्वात्, मानसे मानससरोवरे हिंसां गतिं च प्राप्तः । हंसानां वर्षाकाले मानससरोवरगमनं प्रसिद्धम् । अत्र मुद्रितपुस्तकटीकायां 'वार्षिकावसरस्य हंसहिंसाकरणत्वं प्रसिद्धम्' इति सिद्धान्तितं दृश्यते, परं तत्प्रमादविलसितम् । अत एव तस्यैव पुस्तकस्य टिप्पणीकारेण 'हंसास्तावन्मानसे सरसि निवसन्ति, तत्रान्यर्तुषु हिमबाहुल्यात् हिमस्य च हंसानां रोगहेतुत्वात् अष्टौ मासानन्यत्रोषित्वा वर्षागमे हंसा मानसं गच्छन्ति, तस्माद्वर्षाकालस्य हंसहिंसाकरणत्वं न, प्रत्युत बलपुष्ट्यादिहेतुत्वमेव' इति प्राचीनसत्कविप्रसिद्धिपुरस्कारेण तत्खण्डितं तदेव युक्तमिति कोविदा अवगच्छन्तु । कीर्तिर्यशः पङ्कश्च "कीर्तिर्यशसि कर्दमे" इति विश्वः । उत्पा उत्पन्ना इति यत् तत्, सर्वं युक्तं, परं च कंसं कंसनामकमसुरं, पक्षे कं उदकं प्रति " कं वारिणि च मूर्धनि " इत्यमरः । आप्ता उत्पन्ना पक्षे संप्राप्तेति छेदः । समृद्धिः लोपं विनाशं प्राप, यद्वा कृष्णरूपे मेघे उदिते कं पुरुषं प्राप्ता समृद्धिर्लोपं प्राप इति काकुः । अपि कस्यापि समृद्धिर्लोपं न प्रापेत्यर्थः । एतदेव चित्रं चित्रं परममाश्चर्यमित्यर्थः । अत्र श्लोकद्वयेऽपि विरोधालंकारः । अत्र तु श्लेषानुगतः इति विशेषः ॥ १२९ ॥

पुनरिति । पुनः भक्त्युन्मेषेण भक्तिविकासेन सहितं यथा तथा भगवन्तं श्रीकृष्णं उद्दिश्य, आहेति शेषः ।—

कंसमिति । कंसमेतदाख्यदैत्यं ध्वंसयते सिंहासनादधो निपात्य मारयते, चतुर्थ्यन्तमेतत् । एवमग्रेऽप्यूह्यम् । मुरं दैत्यं च तिरयते तिरोहितमदृश्यं कुर्वते, तथा हंसमसुरं हिंसते नाशयते, बाणं बाणासुरं क्षीणयते अष्टनवत्यधिकनवशतभुजच्छेदनेन क्षीणशरीरं कुर्वते, न विनाशयते इत्यर्थः । तस्य प्रह्लादान्वयजातत्वात् । तदन्वयस्य च भगवतोऽवध्यवरप्राप्तत्वात् । तथा बकं दैत्यं लघयते लघूकुर्वते विनाशयते इत्यर्थः । पौण्ड्रं परं शत्रुभूतं लुम्पते हन्त्रे, भूमेरपत्यं भौमनामासुरं क्षामयते तद्घातकाय इत्यर्थः । तथा बलभिदिन्द्रस्तस्य दर्पं गर्वं, बलात् हठात् पराकुर्वते निराकर्त्रे । अपि च क्लिष्टं दैत्यबाधावान् संसारक्लेशाद्वा यस्तं शिष्टगणं सज्जनसमूहं, अत एव प्रणम्रं नम्रं शरणागतं अवते रक्षते, तुभ्यं कृष्णाय नमः अस्तु ॥ १३० ॥

---

१ 'गर्वं'. २ 'निराकुर्वते'.

अथ महाराष्ट्रवर्णनम् १२.

इति विमानं सुदूरमानयन् वन-जनपद-सरिद्गिरिप्रभृतीनवेक्ष्य सविस्मयमीश्वरमुद्दिश्य—

कत्यौषधीः कति तरून् कति वा महीध्रान्
कत्यम्बुधीन् कति नदीः कति पुंस एतान् ॥
कत्यङ्गनास्त्वमसृज कति नाथ देशान्
मन्ये तवैष महिमा नहि माति बुद्धौ ॥ १३१ ॥

इत्यन्यतो गच्छन् पुरतोऽवलोक्य सबहुमानम्—

महाराष्ट्राभिख्यो मधुरजलसान्द्रो निरुपमः
प्रकाशो देशोऽयं सुरपुरनिकाशो विजयते ॥
गृहस्था यत्राऽमी गुणजलधयः केऽपि विभवैः
समृद्धाः श्रद्धातो मुहुरतिथिपूजा विदधते ॥ १३२ ॥

अथ महाराष्ट्रदेशवर्णनं सूचयन्नाह— इतीति। इत्युक्त्वा सुदूरं विमानमानयन् प्रापयन्, वनानि च जनपदा देशाश्च सरितो नद्यश्च गिरयः पर्वताश्च ते प्रभृतयो मुख्या येषु तान् देशानवेक्ष्य दृष्ट्वा, सविस्मयमाश्चर्यसहितं यथा तथा ईश्वरमुद्दिश्याहेति।

कतीति। हे नाथ जगदुत्पादक प्रभो, त्वं कति कियत्संख्याका औषधीर्वल्लीसंस्र्मुख्या फलपाकान्ता, तथा तरून् वृक्षाश्च कति, महीध्रान् पर्वतान्, अम्बुधीन् समुद्रान्, नदीः, एतान् दृश्यमानान् पुंसः पुरुषान्, तथा अङ्गना स्त्रियश्च, देशांश्च, कति असंख्याताानित्यर्थः। असृजः सृष्टवानसि[2]। तस्मात् हे प्रभो, एष तव अगाधसर्गकर्तृत्वरूपो महिमा माहात्म्यं, बुद्धौ नहि माति न प्रवेष्टुं शक्नोति, इति मन्ये, इति निश्चिनोमीत्यर्थः॥ १३१ ॥

इतीति। इत्यन्यतोऽन्यत्र गच्छन् पुरतोऽग्रभागेऽवलोक्य बहुमानेन सहितं यथा तथा प्राह—

महाराष्ट्रेति। मधुरं स्वादु च तज्जलं च तेन सान्द्रः पूर्णः अत एव निरुपम उपमारहितः प्रकाशः प्रसिद्धिर्यस्य "प्रकाशोऽतिप्रसिद्धेऽपि" इत्यमरः। तथाभूत अत एव च सुरपुरस्य स्वर्लोकस्य निकाशः सदृशोऽयं महाराष्ट्र इति अभिख्या नाम यस्य सः "अभिख्या नामशोभयोः" इत्यमरः। विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते। यत्र महाराष्ट्रदेशे, अमी गुणजलधयः विद्यादिसद्गुणसमुद्राः, विभवैरैश्वर्यैश्च समृद्धाः परिपूर्णाः, केऽप्यनिर्वाच्यप्रभावाः विद्यादिगुणानामैश्वर्यस्य चैकत्र वासस्य दुर्लभत्वादि-

---

१ 'सबहुमानम्'. २ 'कति नो'.

कृ०—सखे किं प्राक्कालीनचरित्रमधुना कथयसि? अधुना किल कलिमालिन्यादीदृशी रीतिरेतद्देशवासिनामासीत् ॥ ४३ ॥

तथाहि—

अपारैर्व्यापारैरहरिह नयन्तोऽशनदशा—
स्वथ स्नाता संध्यां विदधति न जातु स्वसमये ॥
त्यजन्त स्वां वृत्तिं द्विजकुलभवा ग्रामगणकी—
भवन्तो हन्तामी कथमपि च जीवन्ति बहवः ॥ १३३॥

किंच—

'उपनयन-विवाहावुत्सवैकप्रधानौ'
कलिविभवत एषां कालभेदानभिज्ञौ ॥

त्यर्थः । गृहस्था लोकाः, श्रद्धातः आस्तिक्यबुद्ध्या मुहुर्वारं वारं अतिथिपूजामभ्यागतसत्कारं, विदधते कुर्वते । न त्वैश्वर्यस्य व्यसनादिना विषयासक्त्या वा दुरुपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १३२ ॥

सख इति । हे सखे, प्राक्कालीनं कृतयुगादिपूर्वकालभवं चरित्रमधुना सांप्रतं किं कुतो हेतोः कथयसि? कुतो वा प्राक्कालीनं चरित्रमधुना न कथनीयमित्याशङ्क्याह—अधुना किल सांप्रतं तु, कलेः कलियुगस्य मालिन्यात् मलिनत्वात् पापप्रचुरत्वादित्यर्थः । एतद्देशवासिनां महाराष्ट्रवासिनामीदृशी वक्ष्यमाणप्रकारा रीतिराचारः आसीत् अस्तीत्यर्थः । प्रकृतवर्णनस्य वर्तमानकालीनत्वाल्लट् प्रामादिक इति भाति ॥ ४३ ॥

अपारैरिति । तथाहि अपारैर्बहुभिर्व्यापारैरुदरभरणादिरूपैः कर्मभिः इह देशे, अहः दिवसं नयन्तः सन्तः, अथ अशनदशासु भोजनावसरेषु न तु सन्ध्याकालसमये, स्नाताः कृतस्नानाः, अत एव जातु कदापि स्वसमये शास्त्रविहितकाले, सन्ध्यां न विदधति नानुतिष्ठन्ति । किंच अमी बहवः न तु द्वित्राः द्विजकुलभवाः ब्राह्मणान्वयोत्पन्ना अपि, स्वां स्वकीयां याजनाध्यापन-प्रतिग्रहादिरूपां वृत्तिं जीविकां "वृत्तिर्वर्तनजीवने" इत्यमरः । त्यजन्तः सन्तः, ग्रामेषु गणकीभवन्तः ग्रामाय-व्ययलेखकरूपा भवन्तः सन्तश्च, कथमपि निषिद्धाचरणादिरूपया तुच्छवृत्त्या जीवन्ति । एतादृशानीचजनाधिष्ठितदेशस्य का नाम प्रतिष्ठेति भावः ॥ १३३ ॥

उपनयनेति । किंच उपनयनं व्रतबन्धश्च विवाहश्च तौ, एषां लोकानां कलिविभवतः कलिमाहात्म्यात्, बालस्य "गर्भाष्टमेऽब्दे कर्तव्यं ब्राह्मणस्योपनयनम्" इत्यादिशास्त्रविहितस्य, भेदः ब्राह्मण-क्षत्रियादिभेदेन विशेषः "गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः" इत्यादिरूपः, अथवा "ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे । राज्ञो

---

१ 'प्राक्कालिकं चरितं', 'चारित्र्यं'. २ 'कथ्यते'. ३ 'माहात्म्यात्'. ४ 'दशादिनापरे'. ५ 'निजवृत्त्या'. ६ 'कालभेदाभिज्ञौ'.

विजहति न कदाचिद्वेदपाठेक्ययोग्ये
वयसि च यवनानीवाचनाभ्यासमेते ॥ १३४ ॥

अपि च—

अज्ञानामविरामलौकिकवचोभाजाममीषा पुन—
र्मन्त्रोच्चारण एव पर्यवसित मौनव्रत कर्मसु ॥
ग्रामायव्ययलेखनेन नयता कालानशेषानहो
पारपर्यत ईदृशामिह नृणा ब्राह्मण्यमन्यादृशम् ॥ १३५ ॥

अन्यच्च—

कुक्षे पूर्त्यै यवननृपतेर्भृत्यकृत्यानि कर्तुम्
विक्रीणीते वपुरपि निज वेतनैरेतदास्ताम् ॥

बलार्थिन षष्ठ वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे" इत्यादिकामनाभेदेन विशेष तस्य न विद्यते अभिज्ञा ज्ञान ययोस्तौ, अत एव उत्सव एव एक मुख्य प्रधान प्रयोजन ययोस्तौ तथाभूतौ सन्तावित्ति । अनेन निमित्तेन सुहृन्मित्रादिजनानेकीकृत्य मिष्टान्नभोजना दिरूपसमारम्भार्थमेवोपनयन विवाहकरणमित्यर्थ । न तु वेदोपदेशाद्यर्थमिति भाव । कुत एतज्ज्ञायते इत्यत आह–एते जना वेदस्य पाठ पठन विधिवदध्ययनमिति यावत् । तदर्थमेव एव यथा तथा योग्यमनुरूप तस्मिन्वयसि तारुण्ये, कदाचिदपि यवनान्या यवनलिपे ' इन्द्रवरुण भव शर्व–" इत्यादिसूत्रस्थेन " यवनाल्लिप्या म् ' इति वार्तिकेन यवनशब्दाल्लिप्यर्थे आनुगागमो ङीप् च । वाचनाभ्यास सततप रिशीलनरूप न विजहति न त्यजन्ति ॥ १३४ ॥

अज्ञानामिति । अपि च अज्ञानां कर्तव्याकर्तव्यज्ञानरहितानामत एव अविराम विश्रामरहित यथा स्यात्तथा लौकिकवचांसि तत्तद्देशभाषावाक्यानि भजन्ति अभ्यस न्ति तथाभूतानां, न तु वेदशास्त्रभाजां, अमीषां लोकानां कर्मसु श्रौत स्मार्तादि कर्मसु मन्त्रोच्चारणे तत्तत्कर्माङ्गभूतमन्त्रपठने एव, मौनव्रत पर्यवसित अवसन्न आवि ष्टमिति यावत् । लौकिकवचांसि तु बहूनि भाषन्ते इत्यर्थ । किंच पुन ग्रामस्य स वन्धिनौ यौ आय व्ययौ तयोर्लेखनेन अशेषान् आत बाल्यमारभ्य वार्धक्यकालपर्य न्तमित्यर्थ । कालान् नयतां गमयतां, पारंपर्यत वंशपरपरया ईदृशां नृणां लोका नां, इह महाराष्ट्रदेशे ब्राह्मण्य ब्राह्मणकर्म, अन्यादृश अन्यब्राह्मणविलक्षण शूद्रप्राय मिति यावत् ॥ १३५ ॥

अन्यथापि निन्द्यतम कृत्यमाह– कुक्षेरिति । अयमेतद्देशनिवासी जन , विप्रो ब्राह्मणो भूत्वापि, यवननृपतेर्म्लेच्छजातीयराज्ञ भृत्यकृत्यानि सेवककृत्यानि कर्तुं, तच्च केवल कुक्षे पूर्त्यै स्वोदरभरणार्थेन न तु स्वामिभक्त्यर्थं, वेतनै मासिकद्रव्यस्वी

---

१ 'विदधति च कदाचित्' २ 'यवनानां'. ३ 'यवनविद्ये'.

विप्रो भूत्वाप्यहह गणनानैपुणैर्वञ्चयित्वा
स्वर्णस्तेयं रचयति जनं स्वामिना पोषकाणाम् ! ॥ १३६ ॥
अहो बत कलिमहिम्ना सदसद्विवेकवैधुर्यमखिलजनानाम् ! ॥ ४४ ॥
ये मुष्णन्ति निशि प्रविश्य भवनं ये वा बलात्कानेनं
नैते स्वामिधनं हरन्ति ननु तान्निन्दन्ति चोरा इति ॥
सद्यो हन्त हरन्ति पोषकधनं सख्या विपर्यस्य ये
कष्टं तानपि वञ्चकानिह पुरस्कुर्वन्ति सर्वे जना ॥ १३७ ॥

'अयं खल्वनुपमो देशः' इति त्वदुक्तं युक्तमेव । यदत्र स्वल्पेनापि यत्नेन महती प्रतिष्ठा सिध्यति ॥ ४५ ॥

वेदव्यास. स इह दश यो वेद वेदाक्षराणि
श्लोकं त्वेक परिपठति य स स्वयं जीव एव ॥

कारे , निज स्वीय वपु शरीरमपि विक्रीणीते । एतत्तु आस्ता तावत् । परतु अहह इति खेदे । गणनानैपुणे आय व्ययद्रव्यसख्याकौशल्ये वञ्चयित्वा, अय जन पोषकाणां मासिकभृतिदानेन पोषण कुर्वतां स्वामिनामपि किमुतान्येषा, स्वर्णस्तेय द्रव्यचौर्यं रचयति करोति । स्वामिवञ्चनस्य नरकपातहेतुत्वादेतदतीव निन्द्यमित्यर्थ ॥ १३६ ॥

अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये। बतेति खेदे । कलिमहिम्ना कलिमाहात्म्येन अखिलाना सर्वेषामपि जनानां सदसतो उत्तमाधमयो विवेकस्य विचारस्य वैधुर्यं राहित्यम् ॥ ४४ ॥

कथ तावद्विवेकवैधुर्यमिति चेत्तदेव विवृणोति—य इति । ये निशि रात्रौ परस्य भवन गृह प्रविश्य, ये वा काननमरण्य प्रविश्य, दिवापि बलात् मुष्णन्ति द्रव्यादिक चोरयन्ति, एते तु स्वामिधनं निजपोषकद्रव्य नैव हरन्ति, परतु तान् गृह प्रविश्य चौर्यकर्मकर्तॄन् प्रति 'चोरा ' इति उक्त्वा निन्दन्ति । ये च सख्या विपर्यस्य आयव्ययगणनावैपरीत्य कृत्वा, पोषकधन सद्य तत्काल हरन्ति, हन्तेति खेदे । तानपि वञ्चकान् स्वामिप्रतारकान्, इह देशे सर्वेऽपि जना पुरस्कुर्वन्ति मानयन्ति । कष्टमेतदतीवान्याय्यमित्यर्थ ॥ १३७ ॥

अयमिति । किंच 'अय महाराष्ट्राभिख्यो देश अनुपम खलु' इति, पूर्वमिति शेष । त्वया उक्त प्रतिपादित, युक्तमेव योग्यमेव। कुत । यद्यस्मात् अत्र देशे स्वल्पेनापि स्तोकेनापि यत्नेन महती प्रतिष्ठा सिध्यति ॥ ४५ ॥

कथमित्युपपादयति— वेदव्यास इति । इह महाराष्ट्रे देशे, य विप्र दश वेदस्य अक्षराण्येव केवल, ननु संपूर्णमन्त्रमपि। वेद जानाति "विशो रुटो या" इति रुटो

---

१ 'पुन·,' 'निजस्वामिनाम्". २ 'कानने'. ३ 'स्व' ४ 'यत्नेन ' ५ 'न१८०'.

आपस्तम्ब स किल कल्पयेत्सम्यगौपासन यः
कष्टं शिष्टक्षतिकृति कलौ कार्श्यमृच्छन्ति विधा ॥ १३८ ॥

वि०—किमरे भूसुरेष्वेव दोषमुद्धोपयसि [1] ॥ ४६ ॥

अत्रापि सन्ति बहव कलिताग्निहोत्राः
शास्त्रार्थबोधकुशला[2] किल शान्तिमन्त ॥
अन्तर्मुखा सततमात्मविदो महान्तो
निर्धूतबाह्यविषया निगमाध्वनिष्ठा ॥ १३९ ॥

अन्यच्च—

शुचीभूतौ स्नानैः श्रुतहितपुराणाश्च नियमा-
दपूताना स्पर्शानवहितहृदोऽमी विजहतः ॥

णलादेश । स वेदव्यास भवति। एतदग्रेऽपि योज्यम्। यश्च एकमेव न तु अनेकान्, श्लोक परिपठति, स स्वय जीवो बृहस्पतिरेव । "बृहस्पति सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुर । जीव आङ्गिरस " इत्यमर । यस्तु सम्यक् औपासन सायम्प्रातर्होमरूप कर्म कल्पयेत् कुर्यात्, स किलेति गर्हायाम् । आपस्तम्ब' ऋषिर्भवति । एव शिष्टाना सभ्याना क्षतिं नाश करोतीति तत्कृत् तस्मिन् कलौ युगे, विधा वेद–शास्त्रादिज्ञानानि, कार्श्यं कृशत्व ऋच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । कष्टमिति खेदे ॥ १३८ ॥

किमिति । अरे कृशानो ! भूसुरेषु ब्राह्मणेष्वपि एव दोषमुद्धोपयसि आरोपयसि [2] ॥ ४६ ॥

वस्तुतस्तु नैवाय देशो दूषणार्ह इत्याह– अत्रेति । अत्र महाराष्ट्रदेशेऽपि, बहवो बुधा जना न तु द्वि त्रा । शास्त्रस्य अर्थबोधे अर्थज्ञाने कुशला निपुणा मार्मिका इति यावत् । अत एव निगमाध्वनि वेदविहितकर्मानुष्ठानरूपमार्गे निष्ठा आसक्तिर्येषा तथाभूता , अत एव च कलित स्वीकृत अग्निहोत्र दर्शपूर्णमासादिरूप यैस्ते तादृशा । केचित्तु निर्धूता निरस्ता बाह्यविषया शब्दादिविषया यैस्ते तथाभूताश्च, अतो हेतोरेव अन्त' हृदयपुण्डरीके आत्मोपलब्धिस्थले एव मुखं साम्मुख्य येषा ते, सततमात्मानुध्यानासक्ता इति यावत् । सतत निरन्तर आत्मान विदन्ति स्वानुभूत्या साक्षात् कुर्वन्तीति तथाभूता । किलेत्यवधारणे, हेतौ वा । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । शान्तिमन्तो बाह्येन्द्रियनिग्रहतत्परा इत्यर्थ । अत एव महान्त महत्त्वलक्षणसपन्ना । महत्त्वलक्षणमुक्त श्रीमद्भागवते– "महान्तस्ते समचित्ता प्रशान्ता विमन्यव सुहृद साधवो ये" इति। एव च कर्म ज्ञाननिष्ठा उभयविधा अपि जना अत्र देशे सन्ति॥ १३९॥

शुचीभूता इति । किंच स्नानै शुचीभूता पवित्रीकृता । नैतावदेव, किंतु नियमात् श्रुतानि आकर्णितानि हितानि हितकराणि पुराणानि श्रीमद्भागवतादीनि भक्ति

---

१ 'मात्सुरेषु' इत्यधिक क्वचिद्दृश्यते २ 'शुचीभूत्वा' ३ 'श्रुतिहितपुराणोक्त'.

सुराभ्यर्चां कृत्वा शुचिकृतमदन्त्यन्नमनघं
महाराष्ट्रे देशे विलसति महानेष हि गुणः ॥ १४० ॥

किंच—

चमूनियमनेन वा जनपदाधिकारेण वा
द्विजव्रज उपव्रजन्प्रभुपदं महाराष्ट्रजः ॥
न वृत्तिमिह पालयेद्यदि धरासुराणां ततो
भवेद्यवनवेष्टितं भुवनमेतदब्राह्मणम् ॥ १४१ ॥

यच्च दोषान्तरं भवता परिभाषितं तदशेषमपि साधुजनोपकारेण परिहीयते ॥ ४७ ॥

ज्ञानादिविषयप्रतिपादकानि यैस्तथाभूताः । अत्र श्रुत-पुराणग्रहणमुपलक्षणम् । तेन न केवल श्रुतानि, किंतु सम्यगधीतानि मीमांसितानि च । वेद-शास्त्र-पुराणानीत्यपि ज्ञेयम् । अत एव अवहित वेद-शास्त्रोक्तरीत्या प्रमादरहितं हत् चित्तं येषा ते वेदादिपरिशीलनेन सावधानचित्ता इत्यर्थः । एतादृशा अमी जनाः अपूतानां अपवित्राणां चाण्डालादीनां स्पर्शान् शरीरसंपर्कान्, विजहतः त्यजन्तः सन्तः, सुराणां विष्णु-शिवादिदेवानामभ्यर्चां पूजां कृत्वा शुचिभिः पवित्रजनैः कृतं पक्वं अत एव अनघं निर्मलमन्नं अदन्ति भुञ्जन्ति । न तु येन केनापि कृतमित्यर्थः । तस्मादेष पूर्वोक्तः महान् गुणः महाराष्ट्रे देशे हि एव विलसति प्रकाशते दृश्यते । नान्यत्रेत्यर्थः ॥ १४० ॥

'कुक्षेः पूर्त्यै यवननृपतेः' इत्यादिनोक्त दूषणं परिहरति—चम्विति । किंच महाराष्ट्रजः तद्देशोत्पन्नः द्विजानां ब्राह्मणानां व्रजः समूहः, चम्वाः सेनायाः नियमनेन सेनाधिपत्य स्वीकृत्येत्यर्थः । जनपदस्य देशस्य अधिकारेण आय-व्ययलेखनादिरूपेण वा, प्रभुपदं तत्तदधिकारस्थानमुपव्रजन् प्राप्नुवन्, यदि धरासुराणां ब्राह्मणानां वृत्तिं जीविकां न पालयेत् न रक्षेत्ते[1], ततस्तर्हि एतद्भुवनं सर्वोऽप्ययं भूलोक इत्यर्थः । यवनैः म्लेच्छैः वेष्टितं सर्वत्र व्याप्तं, ततश्च अब्राह्मणं ब्राह्मणरहितमपि भवेत् संपद्येत । यवनानामेव सर्वत्र प्राबल्यात् ते वर्णाश्रमधर्मं विनाश्य ब्राह्मणादीनपि भ्रंशयिष्यन्तीति भावः ॥ १४१ ॥

अथ 'उपनयन-विवाहौ-' इत्यादिनोक्तं दूषणं परिहरति—यच्चेति । भवता यच्च दोषान्तरं ' निजहति न कदाचिद्वेदपाठकयोग्ये वयसि च यवनानीवाचनाभ्यास' इत्यादिरूपं परिभाषितं, तत् अशेषं सकलमपि साधुजनानां उपकारेण परिह्रीयते निवार्यते ॥ ४७ ॥

---

१ 'चेष्टितं.' २ 'परिहार्यो.'

अलं मङ्क्षु संहर्तुमंहस्सहस्रं स एकोऽपि विप्रप्रवेकोपकारः ॥
कठोरः कुठारः किलैकोऽपि तिग्मो विनिर्भेत्तुमीष्टे विपद्रूनेकान् ॥ १४२॥

कृ०—अस्त्वेवमथाप्यत्रत्यानामाद्येतरवर्णप्रभवाना पुनरतिदुस्सहं चेष्टितम् ॥ ४८ ॥

पश्य—

देशे देशे लम्पटा पर्यटन्तो भञ्जं भञ्जं ब्राह्मणादीनशेषान् ॥
हारं हारं हन्त सर्वस्वमेषा पापा एते स्वोदर पूरयन्ति ॥ १४३ ॥

वि०—सत्यमेवैमथापि महनीयमेव तेषामेव चेष्टितम् ॥ ४९ ॥

कथमिति चेत्तदाह–अलमिति । स प्रसिद्ध एकोऽपि किमुतानेके ? विप्राणा ब्राह्मणाना मध्ये ये प्रवेका सध्यादिकर्मानुष्ठानेनोत्तमा तेषा, "प्रवेकानुत्तमोत्तमा" इत्यमर । उपकार अहसा पापाना सहस्र, मङ्क्षु शीघ्रमेव "द्राक् मङ्क्षु सपदि द्रुते" इत्यमर । सहर्तुं विनाशयितु अल समर्थ । दृष्टान्तमाह–कठोर दण्डादिना दृढ तिग्म धारया च तीक्ष्ण "तिग्म तीक्ष्ण खर तद्वत्–" इत्यमर । एकोऽप्येक एव किल कुठार, अनेकान् बहून् विपद्रून् विपवृक्षान् विनिर्भेत्तु विशेषेण आमूलादित्यर्थं । भेत्तु छेत्तु ईष्टे समर्थो भवति । दृष्टान्तालकार । भुजगप्रयात वृत्तम् । "भुजगप्रयात भवेद्यैश्चतुर्भि" इति तल्लक्षणात् ॥ १४२ ॥

इदानीं क्षत्रियादीना दोषानाह कृशानु —अस्त्वित्यति । एव भवदुक्त अस्तु नाम, अथापि भवदुक्तरीत्या ब्राह्मणानामुपकारकर्तृत्वे सत्यपि, अत्रत्यानामेतद्देशीयानां आद्यात् इतरा क्षत्रियादयस्तेषु वर्णेषु प्रभव उत्पत्तिर्येषा तेषा पुनरतिदु सह अत्यन्त सोढुमशक्य चेष्टित आचरणम् । अस्तीति शेष ॥ ४८ ॥

दु सहचेष्टितत्वमेव प्रतिपादयति–देशे देश इति । लम्पटा परद्रव्यापहारतत्परा अत एव पापा पापकारिण, एते एतद्देशीया क्षत्रियादय, देशे देशे प्रतिदेश पर्यटन्त परिभ्रमन्त सन्त, ब्राह्मणादीन् अशेपान् सर्वान् भञ्ज भञ्ज द्रव्यवाञ्छया भङ्क्त्वा भङ्क्त्वा एषा ब्राह्मणादीना सर्वस्व, हार हार हृत्वा हृत्वा । पूर्वेनात्र च 'भञ्जो आमर्दने' 'हृञ् हरणे' इति धातुभ्या "आभीक्ष्ण्ये णमुल् च" इति णमुल् । स्वोदर पूरयन्ति । हन्तेति खेदे ॥ १४३ ॥

सत्यमिति । एव 'देशे देशे' इत्यादिप्रकारेणोक्त दूषण सत्य, अथापि तेषा क्षत्रियादीना एवमग्रे वक्ष्यमाणरीत्या चेष्टितमाचरण महनीयमेव पूज्यमेव ॥ ४९ ॥

---

१ 'अस्त्वेवमप्यत्र' २ 'वर्णानां'. ३ 'पुनरपि ' ४ 'सत्यमेव तथापि एतेषां चेष्टित महनीयम्'.

तथाहि—

मायाचुञ्चुतया भयावहगतिः प्रत्यर्थिपृथ्वीभुजाम्
　माहाराष्ट्रभटच्छटा रणपटुर्नोपर्यटाट्येत चेत् ॥
देव ब्राह्मणवर्गनिग्रहकृतो देशास्तुरुष्का इमे
　निष्प्रत्यूहमनोरथा वितनुयुर्निर्देवभूमीसुरान् ॥ १४४ ॥

ततश्च—

देव-क्षोणीसुरहितकृते दारितम्लेच्छपङ्क्ते—
　र्मह्या सह्या कथमपि महाराष्ट्रयूथस्य चेष्टा ॥
व्याधिव्यूहप्रतिहतिकृता व्यक्तमुग्रौषधाना
　कायारोग्यप्रणयिहृदयै काढव मर्षणीयम् ॥ १४५ ॥

कथ महनीयमित्येतदेवोपपादयति—मायाचुञ्चुतयेति । रणे पटु कुशला महाराष्ट्रे भवा माहाराष्ट्रास्तेषा भटाना योधाना "भट योधाश्च योद्धार" इत्यमर । छटा समूह, मायया वित्ता प्रसिद्धा मायाचुञ्चुः तस्या भाव मायाचुञ्चुता तया "तेन वित्तश्चुञ्चुप्-चणपौ" इति चुञ्चुप्प्रत्यय । युद्धकापट्यज्ञानप्रसिद्धत्वेनेत्यर्थः । प्रत्यर्थिनां शत्रुभूताना क्षितिभुजा राज्ञा, "दस्यु शात्रव शत्रव । अभिघाति परारातिं प्रत्यर्थि-परिपन्थिन" इत्यमर । भयावहा भयोत्पादका गति सञ्चारो यस्यास्तथाभूता सती, नो पर्यटाट्येत भृश पुन पुनर्वा परिभ्रमण न कुर्यात् चेत्, परिपूर्वकस्य 'अट गतौ' इत्यस्य यङन्तस्य विधिलिङि रूपम् । तदा देवाश्च ब्राह्मणाश्च तेषा वर्ग समुदाय तस्य निग्रह भ्रष्टकरण-धनग्रहणादिच्छलरूप कुर्वन्तीति तथाभूता इमे तुरुष्का तुरुष्कदेशीया नृपा, निष्प्रत्यूह निर्विघ्न "विघ्नोऽन्तराय प्रत्यूह " इत्यमर । मनोरथ परधनग्रहणादिरूपो येषा तथाभूता सन्त, सर्वान् देशान् निर्देवभूमीसुरान् देव ब्राह्मणरहितान् वितनुयु कुर्युरेव ॥ १४४ ॥

तत इति । ततश्च पूर्वोक्तत्रासनिवारणहेतोरेव—

देवेति । देव क्षोणीसुरहितकृते देव ब्राह्मणहितार्थं दारिता विनाशिता म्लेच्छाना पङ्क्ति समुदायो येन तथोक्तस्य महाराष्ट्रयूथस्य महाराष्ट्रनृपसैन्यस्य, मह्या पृथिव्या कथमपि सोढुमशक्या चे यद्यपि सङ्कटेनैव, चेष्टा कृति सह्या सहनीया । लोकैरिति परिशेषाद् । यथा व्याधिव्यूहस्य रोगसमूहस्य प्रतिहतिं नाश कुर्वन्तीति तथाभूतानां उग्राणि खराणि च तानि औषधानि च तेषां, व्यक्त प्रसिद्ध काढव कटुत्व कायस्य देहस्य आरोग्ये प्रणयि अनुरागयुक्त हृदयमन्त करण येषा तैर्जनै. कथमपि मर्षणीयम् सहनीयम् । दृष्टान्तालङ्कार ॥ १४५ ॥

---

१ 'मायाचुञ्चुतया' 'चञ्चुत्वं मोहजनककलानैपुण्यम्' इति तट्टिप्पणी. २ 'पर्यटस्येव ...र'. ३ 'निर्देव' ४ 'प्रतिहृति'

इत्यन्यतो विमानं गमयन्नग्रतो दृष्ट्वा—

क इमे बहवः समवेता मानुषा मार्गानशेषानप्यशून्ययन्ति ॥ ५० ॥

निपुणं निरूप्य सश्लाघम्—

अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गानथ मगध-कुरून् कोसलान् केकयान् वा
काश्मीरान् कुन्तलान्वा यवनजनपदान् किंच पाञ्चालदेशान् ।
नेपालान् केरलान्वा कतिचन कृतिनः पाण्ड्य-तुण्डीरचोलान्
कर्नाटान् गौड-लाटान् परगतिघटनालम्पटाः पर्यटन्ति ॥ १४६ ॥

कृ०—अरे किमेतान्निन्दनीयानभिनन्दसि ! ॥ ५१ ॥

नानाजातिभवा इमे कलिबलादेकीभवन्तो नराः
वैराग्याभिनयं चिराद्विदधतो वर्णाश्रमत्यागिनः ।
निर्धूतानघवैदिकप्रणमना निष्किंचना वञ्चना-
दक्षा दिक्षु विदिक्षु कुक्षिभृतये भिक्षाटनं कुर्वते ॥ १४७ ॥

इतीति । अन्यतोऽन्यत्र स्थले विमानं गमयन्नग्रतः पुरोभागे दृष्ट्वा आह—

क इति । इमे बहवः समवेता एकत्र मिलिता मानुषा अशेषान् सर्वानपि मार्गान् अशून्ययन्ति इतस्ततः परिभ्रमणेन सर्वदा परिपूरयन्ति, ते के ? ॥ ५० ॥

निपुणमवलोक्य निश्चित्याह—अङ्गानिति । एते कतिचन कतिपया कृतिनः पुण्यवन्तो जनाः, परस्य स्वर्गादिलोकस्य गतेः प्राप्तेः घटनायां संपादने लम्पटा आसक्ताः अङ्गादीन् देशान् पर्यटन्ति परिभ्रमन्ति । तत्र तत्र देशे यानि तीर्थानि याश्च देवताः सन्ति तेषां स्नानदर्शनादिकर्मभिरात्मानं पवित्रीकर्तुमिति भावः ॥१४६॥

अरे इति । अरे विश्वावसो, एतान् वस्तुतो निन्दनीयान्निन्दायोग्यान् किं कुतो हेतोः अभिनन्दसि ? ॥ ५१ ॥

कुतो वा नाभिनन्दनीया इत्याह—नानेति । इमे नानाजातिभवा अनेकवर्णसंभवा अपि कलेर्बलात् माहात्म्यात् एकीभवन्त एकत्र संमिलन्तः, तर्हि युक्तमेवैतत्, एकीभूय किमपि महत्कार्यं कुर्वन्तीति चेत्तत्राह–वर्णाश्रमत्यागिनः वर्णाश्रमधर्मत्यागशीलाः, एतेन स्वस्वधर्मं त्यक्त्वैकीभूतास्ते धर्महानिं विना नान्यत्किमपि कर्तुं शक्ता इति सूचितम् । एतादृशा नराः चिरात् बहुकालपर्यन्तं वैराग्यस्य इन्द्रियदमनादिरूपस्य अभिनयं प्रकटीकरणं विदधतः, अभ्यस्तत्वात्सुगमभावं कुर्वन्तः, किंच निर्धूतं सर्वथा त्यक्तं अनघानां निष्पापानां वैदिकानां वेदज्ञानां प्रणमनं अभिवादनं यैस्तथाभूताः वेदज्ञान् जनान् तिरस्कुर्वन्त इति यावत् । निष्किंचना नास्ति किंचन धनादिकं येषां ते, दरिद्रा इत्यर्थः । अत एव वञ्चनायां, परप्रतारणायां दक्षा निपुणाः

---

१ 'अशेषान्' इत्येतत् कचित्पुस्तके न दृश्यते २ 'देशान्'. ३ पर्यन्ते ४ 'अभिनन्दयसि' ५ 'निर्धूताखिल'.

अथ आन्ध्रदेशवर्णनम् १३.

इति विमानमन्यतः समानयन् निपुणं विभाव्य—

सुशोभनक्रमकरैः सेवितो जीवनार्थिभिः ॥
मध्यस्थवाडवो राजत्यान्ध्रदेशो नदीशवत् ॥ १५३ ॥

कृ०—अये किं प्रशंसस्यपयातमर्यादममुं देशम्? ॥ ५३ ॥

पश्य—

ग्रामे ग्रामे निवसति चिरात्स्वामिभावेन शूद्रो
भृत्यो भूत्वा पठति गणनां ब्राह्मणस्तस्य पार्श्वे ॥

सिन्धुषु नदीषु स्नानात् पूत शुद्धियुक्तं 'पूञ् पवने' इत्यस्मात् भावे क्तप्रत्यये अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । अङ्गं शरीरं येषां तेषाम् । तत एव च दाराः स्त्रियश्च अगारं गृहं च, एतद्धनादेरप्युपलक्षणम् । अपत्यानि पुत्राश्च तेषु वैराग्यं अनासक्तिं भजन्ति कुर्वन्तीति तथाभूतानां, एषां जनानां सारभिज्ञैः सदसद्विवेकयुक्तैर्जनैः आदरः कार्यः कर्तव्यः ॥ १५२ ॥

सुशोभनेति । अयं आन्ध्रदेशः जीवनं उपजीविकां जलं च अर्थयन्ति इच्छन्तीति जीवनार्थिनः तैः ॥ उत्तमानि शोभनानि कल्याणानि येभ्यस्तान् क्रमान् आचारान् कुर्वन्तीति तत्करास्तैर्जनैः, पक्षे सुष्ठु शोभा येषां ते सुशोभाः ते च ते नक्रा मत्स्यविशेषाश्च मकराश्च तैर्जलजन्तुभिश्च सेवितः अधिष्ठितः, मध्यस्था मध्ये वर्तमानाः वाडवाः ब्राह्मणा यस्मिन्, पक्षे मध्ये स्थितो वाडवो वाडवाग्निश्च यस्मिन्नित्यर्थः । नदीशवत् समुद्रवत् राजति शोभते । अत्र 'न-देशवत्' इति पाठान्तरं प्रकल्प्य नदेशवत् समुद्रवत्' इति, 'आन्ध्रदेश' देशवत् अन्यदेशवत् न राजति, अपि तु सर्वोत्तमतया राजति' इत्यप्यर्थान्तरं कुर्वन्ति केचित् । अत्र श्लिष्टोपमालङ्कारः ॥ १५३ ॥

अये इति । अये भो, अपयातमर्यादं त्यक्तवर्णाश्रमरीतिममुं देशं आन्ध्रदेशं, किं कुतो हेतोः प्रशंससि? ॥ ५३ ॥

ग्राम इति । शूद्रः स्वामिभावेन प्रभुत्वेन उपलक्षितः, ग्रामे ग्रामे, वीप्सायां द्विर्भावः । चिरात् निवसति । तस्य शूद्रस्य पार्श्वे भृत्यः गणकसंज्ञया उपलक्षितः, सेवकः भूत्वा ब्राह्मणः, गणनां ग्रामाय-व्ययसंख्यां पठति । मर्त्यदेशे खर इव क्वापि कुत्रापि वेदाध्यायी कश्चिदेकः स्यात् यदि वर्तते चेत्, अर्थात् वेदपाठकः अत्र

---

१ 'न-देशवत्'.

वेदाध्यायी सर इव मरौ क्वापि कश्चिद्यदि स्या–
दन्नामंत्रप्रकरकरणे वर्तते$ऽ$सौ नियुक्तः ॥ १५४ ॥

किंच महाराष्ट्रे दृष्टा दोषा अत्राप्यतिदेष्टव्याः ॥ ५४ ॥

विश्वावसुः– वयस्य मैवं वादीः ॥ ५५ ॥

मा नाम यक्षत मखैरनघैरिहामी
मा चाधिगीषत वचांसि चिरंतनानि ॥
देवेषु भक्तिरवनित्रिदशेषु चैषां
विश्राणनं च विविधान् विधुनोति दोषान् ॥ १५५ ॥

पश्य तावदेतेषां भाग्यवत्ताम् ॥ ५६ ॥–

रोमावल्या तपनसुतया रम्यहारद्युनद्या
ह्द्यास्तुङ्गस्तनगिरिर्जुषो नाभिवापीमनोज्ञाः ॥

आन्ध्रदेशे अमत्राणां मलिनपात्राणां प्रकरे सक्षालने करणे कर्मणि नियुक्तः सन्, वर्तते । अतिनीचवृत्त्या जीवतीत्यर्थः ॥ १५४ ॥

वयस्येति । वयस्य भो मित्र, एवमुक्तप्रकारं दूषणं मा वादीः मा वद ' वद व्यक्तायां वाचि' इत्यस्मात् माङ्योगे " माङि लुङ् " इति लुङि " न माङ्योगे " इत्यडागमाभाव: ॥ ५५ ॥

मेति । इह आन्ध्रदेशे अमी ब्राह्मणादयः त्रयो वर्णाः, अनघैः मखैर्यज्ञैः मा यक्षत न यजन्तु । नामेत्यनादरे । सर्वत्र अतिसर्गे लोट् । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । किंच चिरंतनानि पुरातनानि वचांसि वेदवाक्यानि च मा धिगीषत न पठन्तु नाम । तथापि देवेषु श्रीविष्ण्वादिषु भक्तिः, अवनित्रिदशेषु ब्राह्मणेषु विषये विश्राणनं दानं च "विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्" इत्यमरः । एषामान्ध्रदेशस्थानां, समस्तान् दोषान् सर्वान् पूर्वोक्तान् विधुनोति निवारयति ॥ १५५ ॥

पश्येति । एतेषां आन्ध्रदेशीयानां अन्यामपीति शेषः । भाग्यवत्तां अग्रे वक्ष्यमाणां पश्य तावत् ॥ ५६ ॥

रोमावल्येति । अत्र उपमाप्रायपाठात्, तपनसुतया यमुनयेवेति व्यवहितो$ऽ$पि इवशब्दो$ऽ$नुषञ्जनीयः । रोमावल्या, रम्येण हारेण द्युनद्या गङ्गयेवेत्युपमितसमासः ।

---

१ क्वचिद् मचित्पुस्तके 'पत्रामत्रप्रकरकरणे' इति पाठो दृश्यते । अस्मिंश्च पाठे– "पत्रं पलाशं छदनम्" "पात्रामत्रं च भाजनम्" इति कोशात् पत्राणां पलाशानां अमत्रं पात्रं 'पत्रावली' इति महाराष्ट्रभाषायां प्रसिद्धं, तस्य प्रकरः समुदायः तस्य करणे इति व्याख्येयम् । कश्चित्क्वचित् दृश्यन्ते चाधुनातनानां धनिकानां गृहस्थानां गृहे मुखेन वेदपाठं कुर्वन्तः पत्रावलीकरणे नियुक्तास्तदाश्रिता वैदिकाः । २ 'मावाधिगीत वचनानि.' ३ 'हारा'. ४ 'स्तनगिरिजुषिर्'.

किंच—

विमलचरिता विश्वामित्रादयः परमर्षयो
बहुभिरतुलैर्ब्राह्मण्यं यत्तपोभिरुपार्जयन् ॥
तदिह जहतो जन्मप्राप्तं त्रयीविमुखेष्वमी—
ष्वहह कतिचित्पाखण्डेषु प्रविश्य हता जनाः ॥ १४८ ॥

वि०—कथमरे हरेर्भक्तेषु विरक्तेष्वप्यमीषु सैन्नह्यसि ॥ ९२ ॥

दोषेभ्यो नैव भेतव्यं दृढा चेद्भक्तिरच्युते ॥
तिमिरेभ्यो नहि भयं दीपश्चेल्लभ्यते महान् ॥ १४९ ॥

किंच—

दुःखं च जन्मदुरितं च दृढामविद्याम्
हा हन्त हन्ति परमा हरिभक्तिरेका ॥

सन्तः, दिक्षु पूर्वादिषु, विदिक्षु आग्नेय्यादिषूपदिशासु, कुक्षिभृतये उदरभरणार्थं भिक्षाटनं कुर्वते ॥ १४७ ॥

किंच–विमलेति । विमलं निर्मलं चरितं आचरणं येषां ते, विश्वामित्र "मित्रे चर्षौ" इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । आदिः प्रमुखो येषां वसिष्ठ-वामदेवादीनां ते परमर्षयः श्रेष्ठा ऋषयः, अतुलैः इतरैः कर्तुमशक्यैः बहुभिः षष्टिवर्षसहस्रसदृशबहुतरकालसाध्यैः तपोभिस्तपश्चर्याभिः, यत् ब्राह्मण्यं ब्राह्मणत्वं उपार्जयन् संपादितवन्तः, तत् ब्राह्मण्यं इह लोके जन्मतः प्राप्तं, न तु तपआदिप्रयत्नैः, जहतः त्यजन्तः सन्तः त्रयी-विमुखेषु ऋगादिवेदत्रयपराङ्मुखेषु पाषण्डेषु वेदशास्त्रविहितकर्मभ्रष्टेषु अमीषु घेरागिषु प्रविश्य, तैः सहैकीभूयेत्यर्थः । एते जनाः हताः भ्रष्टाः । अहहेति खेदे ॥१४८॥

कथमिति । अरे कृशानो! हरेर्विष्णोर्भक्तेषु विरक्तेषु शब्दादिविषयपराङ्मुखेष्वपि, किमुत विषयासक्तेषु² अमीषु दूषयितुमिति शेषः । संनह्यसि उद्युक्तो भवसि ॥५२॥

भक्तिसंपन्नेषु विरागयुक्तेषु च धर्मत्यागादिरूपं दूषणमकिंचित्करमित्याह—दोषेभ्य इति । अच्युते श्रीभगवति विष्णौ दृढा भक्तिश्चेत्, दोषेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो नैव भेतव्यं, दृढभक्तेः पुरतः इतरे सर्वेऽपि दोषास्तुच्छा इत्यर्थः । एतद्भगवता श्रीकृष्णेनैव भगवद्गीतायां स्वमुखेन प्रतिपादितम्—"सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः" इति । एतदेव प्रतिवस्तूपमयाह—तिमिरेभ्य इति । महान् प्रज्वलितः दीपः लभ्यते चेत्, तिमिरेभ्यः अन्धकारेभ्यः भयं नहि नास्त्येव । प्रतिवस्तूपमालंकारः । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥१४९॥

किंच–दुःखमिति । परमोत्तमा हरिभक्तिः श्रीकृष्णभक्तिः एकैव, दुःखं आधि-

एकोऽपि राघवशरः किल सप्ततालान्
　　शैलं रसातलमपि त्वरया बिभेद ॥ १५० ॥

अपि च—

धुनोति निबिडं तमः परिलुनाति पापाटवीं
　　तनोति च मनोरथानुपचिनोति नानोत्सवान् ।
अनक्ति च पुनः पुनर्ननु मनः सुधानिर्झरै—
　　र्व्यनक्ति परिपक्त्रिमं वृषगिरीशभक्तिः शुभम् ॥ १५१ ॥

किं बहुना—

पूताङ्गानां पुण्यगङ्गादितीर्थस्नानान्नानाक्षेत्रयात्रापराणाम् ॥ ५
दारागारापत्यवैराग्यभाजां साराभिज्ञैरादरः कार्य एषाम् ॥ १५२ ॥

भौतिकादिकं, जन्मदुरितं जन्मन आरभ्य संपादितं पापमित्यर्थः । दर्शा त्वकुमशक्यः अविद्या अज्ञानं च हन्ति विनाशयति । हा हन्तेत्याश्चर्ये । अत्र दृष्टान्तमाह—राघवस्य श्रीरामचन्द्रस्य शरो बाणः एकोऽपि एक एव, सप्ततालान् सप्तसंख्याकास्तालवृक्षान्, शैलं पर्वतं च रसातलं पातालमपि, त्वरया शीघ्रमेव बिभेद । किलेत्यैतिह्ये । वालिवधात् पूर्वं सुग्रीवेण प्रार्थिते श्रीरामेणैतत् स्वसामर्थ्यप्रकटनार्थं कृतमिति श्रीरामायणकथात्रानुसंधेया । दृष्टान्तालंकारः ॥ १५० ॥

किंच—धुनोतीति । वृषगिरीशः श्रीवेङ्कटाचलनिवासी श्रीनिवासः, अथवा वृषस्य गिरिः पर्वतः श्रीशैलः तस्येशो मल्लिकार्जुनः, वृष इव गिरिः शुभ्रः कैलासः तस्य ईशः श्रीशंकर इति वा । तस्मिन् कस्मिन्नपि भक्तिः कर्त्री । निबिडं सान्द्रं तमः अज्ञानं धुनोति विनाशयति । पापानां अटवी अरण्यं तत्सदृशं समूहमित्यर्थः । परिलुनाति सर्वतश्छिनत्ति । मनोरथान् तनोति विस्तारयति । नानोत्सवान् अनेकविधानानन्दान्, उपचिनोति वर्धयति । पुनः पुनः मनः सुधानिर्झरैः अमृतप्रवाहैः सह अनक्ति संयोजयति । ननु निश्चयेन । ईशभक्त्या स्वर्गप्राप्तिर्भवतीति भावः । परिपक्त्रिमं फलाभिमुखं सत्, पचेः "ड्वितः क्त्रिः" इति क्त्रिप्रत्ययः । तदन्ताच्च "क्त्रेर्मप्" इति मप् । शुभं शुभफलावहं व्यनक्ति संपादयति । समुच्चयनामालंकारः । "तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् । समुच्चयोऽसौ स त्वन्यो युगपद्या गुणक्रिया" इति तल्लक्षणात् ॥ १५१ ॥

किमिति । बहुनाधिकेन उक्तेनेति शेषः । किं किं फलं, सारमेव संक्षेपेण कथयामीति भावः ।—

पूतेति । नानाक्षेत्रेषु काशीप्रयागादिबहुषु पुण्यक्षेत्रेषु यात्राया गमनरूपायाः परायणासक्तानां अत एव पुण्यासु पवित्ररूपासु गङ्गा आदिर्मुख्या यासु तासु

---

१ 'सप्तसालान्'.

भूमेर्मूर्तीरिव वसुमतीर्भुञ्जते भाग्यवन्त-
क्षोणीपाला इव युवजना' काममान्ध्री पुरन्ध्री- ॥ १९६ ॥

शृणु तावत्—

को वा कल्पतरोर्गुण सुमनसा यत्स्वाश्रितानामसौ
साराशान् हरते प्रसह्य मधुपान् धत्ते महामोदत ॥
कर्णे त्वर्जुनकीर्तिहानिपरता कालाम्बुदे गर्जनम्
नीरन्ध्रं पुनरान्ध्रदेशनृपतिष्वास्तेऽनैघं स्पर्शनम् ॥ १९७ ॥

समन्तादवलोक्य—

[वयस्यात्र गोदावरीतीरे केषांचिदेषामवनीदिविषदामतिशिवपूजालोलुपता पश्य ॥ ९७ ॥

एवममेऽपि । हृद्या मनोज्ञा तुङ्गौ स्तनौ गिरी इव तौ जुषन्त इति तथोक्ता । नाभि-वापीव तथा मनोज्ञा, वसु कान्ति वसु धन च तद्वती, "वसुर्नो देवभेदाग्नि-भा-योक्त्र-यक राजसु । क्लीब वृद्ध्यौपधे स्वाले रैरत्ने मधुरे त्रिषु" इति मेदिनी । अत एव भूमे मूर्तिरिव स्थिता आन्ध्री आन्ध्रदेशजा पुरन्ध्री कुटुम्बिनी स्त्रिय, क्षोणीपाला इव स्थिता भाग्यवन्त युवजना अनल्पा तरुणा, काम भुञ्जते अनुभवन्ति । अनत्यानां स्त्रीपुसा सौन्दर्यं लोकोत्तरमिति भाव । उपमालङ्कार ॥ १९६ ॥

क इति । असौ कल्पवृक्ष स्वमात्मान आश्रिताना सुमनसा विदुषां देवाना पुष्पाणां च । सारान् श्रेष्ठान् अशान् धनरूपान् मकरन्दरूपांश्च भागान् प्रसह्य बलात्कृत्य, हरत मधुपान् मद्यपायिन भृङ्गांश्च, महामोदत अतिसुगन्धेन च अतिसन्तोषेणेति वा उपलक्षित धत्ते । शिरसीति शेष । समानयतीत्यर्थ । इति यत्, असौ शिरसि मधुपधारणरूप कल्पतरो को वा गुण न कोऽपि । किन्तु दोष एवेत्यर्थ । स्वसेवकं विद्वद्धनापहरणस्य किरातराजप्रायतासूचकत्वादिति भाव । कर्णे सूर्यपुत्रे तु दातरि अर्जुनाया शुभ्राया, अर्जुनस्य पार्थस्य च कीर्तेहानौ परता आसक्तिरस्ति । अय दोषस्तस्मिन्नस्तीत्यथ । एवममेऽपि । कालाम्बुदे वार्षिकमेघे गर्जन स्वकत्थन स्तनित च अस्ति । आन्ध्रदेशनृपतिषु पुन नीरन्ध्र अविच्छिन्न स्पर्शनं दान, अनघ उक्तदोषरहित सत् आस्ते जागर्ति । व्यतिरेकालङ्कार "उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेक एव स ।" इति तल्लक्षणात् ॥ १९७ ॥

वयस्येति । वयस्य भो मित्र, अत्रास्मिन् गोदावरीतीरे केषांचिदेषां दृश्यमानानां अवनीदिविषदां ब्राह्मणानां, अति अत्यन्तं शिवपूजायां लोलुपतां आसक्तिं पश्य ॥९७॥

---

१ 'वसनयो' २ 'दधत'. ३ 'मोदत' ४ 'सर्व,' 'स्फुटं,' 'दान'. ५ इत आरभ्य १९९ श्लोकपर्यन्तो ग्रन्थभागश्चोपलभ्यते आदर्शपुस्तके । अत्रैव त्रुटितो एषरिमन्
' उपलब्ध स तथैवास्माभि सगृहीत ।

गोदावरीविमलतीर्थकृतावगाहा
लिङ्गेषु सैकतमयेषु शिवं विभाव्य ॥
भक्त्या तिलाक्षतसुमैरपि बिल्वपत्रै–
रर्चामिहावनिसुरा परिकुर्वतेऽमी ॥ १९८ ॥

सभक्त्युद्रेकम्—
नमामि गिरिनन्दिनीरमणपादपूजाहृता–
मितायनिकरान् कराञ्चितवराक्षमालान् सदा ॥
अमूनमलचेतसश्शम-दमादियोगावहान्
श्रुतेर्गुणनिकानिकामपरिपूतवक्त्राम्बुजान् ॥ १९९ ॥]

अहो कृष्णागोदावरीमध्यमध्यासीनानाममीषा वैदिकानामभिनन्दनीयोऽयमनपाय संप्रदाय ॥ ९८ ॥

निगमपाठनिराकृतदुष्कृता
नयविदो बहवोऽत्र धरासुरा ॥

गोदावरीति । इह गोदावरीतीरे अमी अवनीसुरा ब्राह्मणा, गोदावर्या नाम नद्या विमले तीर्थे जले कृतावगाहा कृतस्नानास्सन्त सैकतमयेषु वालुकानिर्मितेषु लिङ्गेषु । 'सिकता स्युर्वालुकापि'' इत्यमर । शिव भक्तकल्याणदायिन श्रीशङ्कर विभाव्य ध्यात्वा, भक्त्योपलक्षिता तिलमिश्रै अक्षतै सुमै पुष्पै, बिल्वपत्रैरपि करणै । अर्चा पूजा परित कुर्वते । तिलादिभि शिवपूजन अत्यन्तश्रेय सपादकम् । तदुक्तम्— " बिल्वपत्रै प्रशस्तैर्वा पुष्पैर्वा तुलसीदलै । तिलाक्षतैर्यजेदेव जीवन्मुक्तो न सशय ॥ '' इति ॥ १५८ ॥

नमामीति । गिरिनन्दिनीरमणस्य पार्वतीपते पादयो पूजया हृत अमितानाम् अपरिमितानाम् अघानां पापानां दु खानां वा निकर राशि येषा तान् । सदा करे अञ्चिता संगता वरा च अक्षमाला अकारादिहकारान्तवर्णप्रतिनिधिर्माला रुद्राक्षस्फटिकादिनिर्मिता वा येषा तान् । श्रुतेर्वेदस्य गुणनिकया अध्ययनावृत्त्या निकाम अत्यन्त परिपूत पवित्रित वक्त्राम्बुजं मुखकमल येषा तान् । अमलचेतस अत एव शम अन्तरिन्द्रियनिग्रह, दम बाह्येन्द्रियनिग्रह तावादिर्येषा तादृशान्, योगान् मुक्त्युपायान् आवहन्ति सम्पादयन्तीति तथोक्तानमून् गोदावरीतीरवासिन, नमामि ॥ १५९ ॥

अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । कृष्णा च गोदावरी च तयोर्मध्य मध्यभागमध्यासीनानां अधिष्ठितानां अमीषा वैदिकाना वेदविदा, अनपाय अपायरहित सततप्रवर्तित इत्यर्थ । अय सम्प्रदाय आचार अभिनन्दनीय प्रशसार्ह । अस्तीति शेष ॥ ५८ ॥

निगमेति । निगमानां वेदाना पाठेन निराकृत दूरीकृत दुष्कृत पाप यैस्तथा भूता । नयविद शास्त्रज्ञा अत एव मुकुन्द श्रीविष्णुरेव परं मुख्य अयन प्राप्यस्थान

प्रतिवसन्तमुपात्तमखाः सुखम्
प्रतिवसन्ति मुकुन्दपरायणाः ॥ १६० ॥

अत्रत्यानामधिकारव्यापारनिरतानामप्ययं खल्वकलङ्को नियमः ॥ ५९ ॥

आश्रयितव्यो नरपतिरार्जयितव्यानि भूरि वित्तानि ।
आरब्धव्यं वितरणमानेतव्यं यशो दशस्वपि दिशासु ॥ १६१ ॥

कृ०—समन्तादवलोक्य—

हन्त संततमत्यन्तदुरितनिरता यवना एव तावदमीषु विषयेषु प्राचुर्यतः पर्यटन्ति । पश्य सखे ॥ ६० ॥

अवनावतीतपवनाश्वशोभिनो भवनागशायिभवनावमर्दिनः ।
सवनादिधर्मलवनाय दीक्षिता यवनाश्चरन्ति भुवनातिभीषणाः ॥१६२॥

वि०—सत्यमेवमथाप्येतेषु तुरुष्कयवनेष्वनन्यसाधारणविक्रमं गुणममुं गृहाण ॥ ६१ ॥

येषां ते तादृशाः, बहवः धरासुरा ब्राह्मणाः, अत्र गोदावरीतीरे वसन्ते वसन्ते ऋतौ प्रतिवसन्त, उपात्तमखाः कृतयज्ञाः सन्तः, सुखं यथा तथा प्रतिवसन्ति । " वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यादिश्रुत्या वसन्तादिऋतुभेदेन यज्ञकर्म विहितम् ॥१६०॥

किंच अत्रत्यानामिति । अत्रत्यानामधिकारव्यापारनिरतानां राजकीयकार्यतत्पराणामपि, अयं दृश्यमानः खलु अकलङ्को निर्मलः नियमः व्रतनिष्ठा ॥ ५९ ॥

आश्रयितव्य इति । नरपतिः राजा आश्रयितव्यः, भूरीणि बहूनि " प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु । पुरुहूः पुरु भूयिष्ठं स्फारं भूयश्च भूरि च" इत्यमरः । वित्तानि धनानि आर्जयितव्यानि, वितरणं दानं आरब्धव्यं कर्तव्यं, यशः दशदिशासु आनेतव्यं प्रापयितव्यं च । इति नियम इति संबन्धः ॥ १६१ ॥

हन्तेति । हन्तेति खेदे । संततं निरन्तरं अत्यन्ते दुरिते देव ब्राह्मणद्रोहरूपे महापापकर्मणि निरता आसक्ताः यवना म्लेच्छजातीया एव तावदमीषु विषयेषु आन्ध्रदेशेषु, प्राचुर्यतः बाहुल्येन पर्यटन्ति परिभ्रमन्ति ॥ ६० ॥

अवनाविति । अतीतः वेगेन निर्जितः पवनः वायुः यैस्तैरश्वैः शोभन्त इति शोभिनः । भवस्य शिवस्य, नागशायिनः विष्णोश्च, भवनानां आलयानां अवमर्दिनः पातयितारः । सवनादीनां यज्ञप्रमुखानां धर्माणां वर्णाश्रमधर्माणां, लवनाय नाशाय दीक्षिताः कृतनिश्चयाः, अत एव भुवनस्य लोकस्य अतिभीषणाः यवनाः म्लेच्छाः, अवनौ आन्ध्रदेशभूमौ सर्वत्र चरन्ति ॥ १६२ ॥

सत्यमिति । सत्यमेव 'भव-नागशायि-' इत्यादिना प्रतिपादितं दूषणं अस्त्येव,

---

१ 'धर्मनिरतानाम्'. २ 'भूपतिः'. ३ 'दशापि दिशः'.

युद्धाय प्रमिलन्तु हन्त पटवो योधाः सहस्राधिका
यद्येकोऽपि बलात्तुरुष्क-यवनेष्वारूढघोटो भटः ॥
निस्त्रिंशं परिकम्पयन् स्वकटकान्निष्कामति क्रोधतः
सर्वे ते कृपणास्तृणान्यशरणाः खादन्ति सीदन्ति च ॥१६३॥

किंच—

पिबन्तु मदिराममी परितुदन्तु देशानहो
हरन्तु परसुन्दरीरपलपन्तु वेदानपि ॥
तथापि च मृधाङ्गणे तृणवदेव मुक्त्वा तनुम्
हठाद्विदधते मरुत्पुरकपाटिकोद्घाटनम् ॥ १६४ ॥

अथापि एतेषु तुरुष्कयवनेषु तुरुष्कदेशीययवनजनेषु, अन्यसाधारण इतरजनसदृश न भवतीत्यनन्यसाधारण स चासौ विक्रम पराक्रमस्तद्रूप अमु गुण गृहाण ॥१६२॥

युद्धायेति । पटव रणे समर्था सहस्रादधिका असंख्याता योधा तुरुष्क यवनभिन्नजातीया योद्धार, युद्धाय युद्ध कर्तुम् "क्रियार्थोपपद—" इत्यादिना चतुर्थी । प्रमिलन्तु सगच्छन्तु । अतिसर्गे लोट् । हन्तेत्याश्चर्ये । तदा तुरुष्केषु यवनेषु मध्ये, निर्धारणे सप्तमी । एकोऽपि किमुत द्विनादय । भट योद्धा आरूढ घोट अश्व येन स तथोक्त सन्, निस्त्रिंश खड्ग "तुण्था खड्गे तु निस्त्रिंश चन्द्रहासासिरिष्टय " इत्यमर । परिकम्पयश्च सन् स्वकटकात् स्वसैन्यात्, बलात् वेगात्, क्रोधत क्रोधेन च निष्कामति निर्गच्छति यदि । तदा ते पूर्वोक्ता सर्वे भटा अशरणा रक्षकरहिता अत एव कृपणा दीनाश्च सन्त, तृणानि खादन्ति भक्षयन्ति, सीदन्ति विषण्णा भवन्ति च । तृणभक्षणात् यवनीकाश्चाश्च वीरास्त्य जन्तीति प्रसिद्धयेति भाव ॥ १६३ ॥

पिबन्त्विति । यद्यपि अमी तुरुष्का यवनाश्च मदिरा मद्य पिबन्तु, देशान् परितुदन्तु त्रासयन्तु, परेषां सुन्दरी स्त्रिय हरन्तु, वेदान् तदुक्तकर्माणि अपलपन्तु दूषयन्तु । अपि समुच्चये । सर्वत्र अतिसर्गे लोट् । अतिसर्ग कामचारानुज्ञा । तथापि मृधाङ्गणे युद्धदेशे तनुं शरीरम् । चस्त्वर्थ । तृणमिव तृणवत् मुक्त्वा त्यक्त्वा, हठात् बलात् मरुतां देवानां पुरं स्वर्गस्तस्य कपाटिकाया कपाटस्य उद्घाटन विदधते कुर्वन्त्येव । भगवता श्रीकृष्णेनाप्येतदेवोक्तमर्जुन प्रति—"हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्ग जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्" इति ॥ १६४ ॥

---

१ 'पटवो', २ 'रणाङ्गणे'.

अथ कर्णाटदेशवर्णनम् १४.

इति व्योमयानमन्यतः स्पन्दयन्नग्रतो दृष्ट्वा सप्रत्यभिज्ञम्—
कर्णाटदेशो यः पूर्वं कर्णदेशमभूषयत् ॥
स एष साम्प्रतं पश्य चक्षुषोर्भूषणायते ॥ १६५ ॥
लोचनासेचनकं किल देशस्यास्य रामणीयकम् ॥ ६२ ॥

युग्मकम्[1]—

प्रतिनगरमिहारामाः प्रत्यारामं पचेलिमाः क्रमुकाः ॥
प्रसवाः प्रतिक्रमुकमप्युत्सर्जति[2] मधुततिः प्रतिप्रसवम् ॥ १६६ ॥
प्रतिमधुबिन्दु मिलिन्दाः प्रेङ्खन्ति प्रतिमिलिन्दमारावाः ॥
प्रत्यारावं सुदृशां मदा उदाराः प्रतिमदं मदनः ॥ १६७ ॥

अथ कर्णाटदेशवर्णनप्रस्तावार्थमाह—इतीति। व्योमयानं विमानं अन्यतः स्पन्दयन् गमयन्, अग्रतः अग्रभागे दृष्ट्वा, प्रत्यभिज्ञा अनुभूतार्थस्मारकवस्तुदर्शनं तत्सहितं यथा तथा। प्राहेति शेषः।—

कर्णाटेति। यः कर्णाटो नाम देशः पूर्वं कर्णदेशं श्रोत्रभागं, अभूषयत् अलंकृतवान् श्रुत इत्यर्थः। स एषः कर्णाटदेशः चक्षुषोर्भूषणायते अलंकारवदाचरति दृश्यत इति भावः। सांप्रतं इदानीं "एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा" इत्यमरः। पश्य। तमिति शेषः ॥ १६५ ॥

लोचनेति। अस्य कर्णाटनाम्नो देशस्य रामणीयकम् रमणीयत्वम् लोचनयोः नेत्रयोः आसेचनकं चिरं दर्शनेपि तृप्त्यजनकं। "तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्" इत्यमरः। किल निश्चयेन ॥ ६२ ॥

रामणीयकमेव युग्मकेनोपपादयति—**प्रतिनगरमिति**। इह कर्णाटदेशे नगरे नगरे इति प्रतिनगरम्। वीप्सायामव्ययीभावः। एवमग्रेऽपि। आरामाः उपवनानि। "आरामः स्यादुपवने" इत्यमरः। प्रत्यारामं प्रत्युपवनं च, वाक्यत्रयेऽपि विलसन्तीति योज्यम्। पचेलिमाः पाकाभिमुखाः, क्रमुकाः पूगवृक्षाः, प्रतिक्रमुकं च प्रसवाः पुष्पाणि, "स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचनम्" इत्यमरः। प्रतिप्रसवं च मधुनः मकरन्दस्य ततिः बिन्दुसमूहः, प्रतिमधुबिन्दु च मिलिन्दाः भ्रमराः प्रेङ्खन्ति भ्रमन्ति। प्रतिमिलिन्दं प्रतिभ्रमरं च आरावा गुञ्जारवाः, भवन्तीति शेषः। प्रत्यारावं प्रतिगुञ्जारवं च सुदृशां स्त्रीणां उदाराः महान्तः, मदाः विलासाः, प्रतिमदं च मदनः कामः, उद्भवतीत्यर्थः ॥ १६६ ॥ १६७ ॥

---

१ "द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम्। कलापकं चतुर्भिः स्यात् तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम्।" २ 'उत्सर्जनि'.

कृशानु·—हन्त कथमभिनन्दयसि निन्दनीयममुं देशम् ॥ ६३ ॥

तथाहि—

वेद-वैदिक विद्वेषदूषिता मस्मरूषिता ॥
चण्डा सन्त्यत्र पाखण्डा लिङ्गालिङ्गितवक्षस ॥ ११८ ॥

आकर्णय तावदन्यदप्यमीषामपचरितम् ॥ ६४ ॥

शिर पुरारेर्द्विजराजपाददिव्यामृते सिक्तमितीर्ष्ययेव ॥
शूद्रा इमे लिङ्गधरा स्वय तत्स्वपादतोयै स्नपयन्ति कष्टम् ॥ ११९ ॥

वि०—सखे मैव सर्गदिष्ठा । यदस्मिन्देशे यदुशैलप्रभृतीनि दिव्यक्षेत्राणि दृश्यन्ते ॥ ६५ ॥

हन्तेति । हन्त निन्दनीय निन्दितु योग्य अमु देश कथमभिनन्दयसि आनन्दयसि । एतद्दर्शनेन आनन्द करोपीत्यर्थ ॥ ६३ ॥

वेदेति । वेदाना वैदिकानां च विद्वेषेण दूषिता दोषयुक्ता, भस्मना भूत्या ' भूतिर्भसित भस्मनि " इत्यमर । रूपिता विलिप्तशरीरा, अत एव चण्डा भयकरा कोपयुक्ता वा । पाखण्डा वेद शास्त्रभ्रष्टा, लिङ्गै रूप्यमयै आलिङ्गितानि वक्षासि येषा तथाभूता, अर्थात् 'लिङ्गाइत' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धा लोका । एतेषां हि वक्षसि लिङ्गधारण कुलपरपराप्राप्तम् । अत्र कर्णाटदेश सन्ति ॥ ११८ ॥

आकर्णयेति । अपचरितम् दुराचार । अन्यत्सुलमम् ॥ ६४ ॥

एते लोका हि स्वपादोदकेन शकरमभिषिञ्चन्ति, अयमेव तेषा महाननाचार इति सोत्प्रेक्षमाह—शिर इति । पुरारे श्रीशकरस्य शिर द्विजराजस्य ब्राह्मणश्रेष्ठस्य पादयो, द्विजराजश्चन्द्र " द्विजराज शशधर " इत्यमर । तस्य पादाना किरणानां च इति वा । किंवा द्विजस्य पक्षिण अर्थात् गरुडस्य राजा अधिपतिर्विष्णु तस्य पादयो श्रीति यानि दिव्यामृतानि गङ्गाजलानि तै, पक्षे पीयूषै, पक्षे शुद्धजलैरिति च । अत्र मुद्रितिकस्मिन्पुस्तके द्विजराजशब्दस्य ब्राह्मणश्रेष्ठ इत्यर्थान्तर टीकाकारोक्त टिप्पणीकारेण गङ्गाया ब्राह्मणपादजलत्वेन कुत्रापि प्रसिद्ध्यभावात्' इति हेतुपुरस्कारेण खण्डितम् । पर च तेन टीका नैव सम्यगवलोकितेति प्रतिभाति । टीकाया 'द्विजराजपाददिव्यामृते' इत्येतद्घटितदिव्यामृतशब्दस्यदिव्यजलैरित्येवार्थ कृत, ननु गङ्गाजलैरिति । किंच ' ईर्ष्ययेव ' इत्युत्प्रेक्षास्वारस्यार्थ तादृशार्थकरणमेव युक्ततरम् । न हि तावत् चन्द्रेण सह तेषामीर्ष्या सभवति । नापि विष्णुना सह । शैवमताभिमानिनस्ते श्रीविष्णु मा भजन्तु, परंतु न तस्मै ईर्ष्यन्ति । तादृशस्वसामर्थ्याभावात् । इति ममाभिप्रायम् । अत्रापि युक्तायुक्तविवेचन विद्वदधीनम् । सिक्त अभिषिक्त इतीर्ष्ययैव अक्षमयैवेत्युत्प्रेक्षा । " अक्षान्तिरीर्ष्यामूया [illegible] " इत्यमर । इमे शूद्रा अनेन तेषामनधिकारित्व द्योतितम् । स्वय लिङ्गधराश्च सन्त तत् शिवशिर स्वपादतोयै स्वकीयचरणोदकै स्नपयन्ति अभिषिञ्चन्ति । कष्टम् अन्याय्यम् ॥ ११९ ॥

सखे इत्यादि । मैव सर्गदिष्ठा मा वद । ' गदी देवशब्दे ' इति धातोरेतमय

---

१ 'मैव वादी ', 'मैवं सद्विरिता '.

दुरितमवनताना दुर्निरोधं निरुन्धन्
सितमतिभिरतन्द्रैः सेव्यमानो मुनीन्द्रैः ॥
यदुगिरिरयमिन्धे यत्र नारायणात्मा
विलसति किल हर्षं नीलमेघ प्रवर्षन् ॥ १७० ॥

सभर्तृयुन्मेषम्—
यदुगिरितटागारा स्वाराजमौलिपरिस्फुर-
न्मणिगणमहोधारा नीराजिताङ्घ्रिसरोरुहा ॥
नवजलधराकारा नारायणाह्वयभूषिता
निरवधिदयासारा सा राजते परदेवता ॥ १७१ ॥

पदिनो धातोर्माङ्योगे लुङि आत्मनेपदे रूपम् । “ अनिस्यण्यन्ताश्चुरादय ” इति पक्षे णिजभाव । यत् यस्मात् अस्मिन् देशे यदुशैल ‘ नारायणपुरम् ’ इति भाषाप्रसिद्ध । प्रभृति प्रमुखो येषु तादृशानि दिव्यक्षेत्राणि दृश्यन्ते । अनेन दिव्यक्षेत्रसत्त्वादेवाय देशो न दूषणीय इति सूचितम् ॥ ६५ ॥

दुरितमिति । अवनताना भक्त्या नम्राणा दुर्निरोध निवारयितुमशक्य, दुरित पाप निरुन्धन् विनाशयन्, अतो हेतोरेव सितमतिभि शुद्धबुद्धिभि अतन्द्रै आलस्यरहितैश्च, मुनीन्द्रै सेव्यमान सन्, अय यदुगिरि यदुशैल इन्धे प्रकाशते । यत्र यस्मिन् पर्वते नारायणात्मा भगवद्विष्णुरूप नीलमेघ हर्षमानन्द प्रवर्षन् सन्, निलसति किल शोभते । एतेन भगवतो मेघरूपवर्णनेन “ मेघ पर्वतयोरब्धि चन्द्रयोर्दृष्टिरम्ययो । शिखि तोयदयोर्लोके सिद्धा मैत्री स्वभावत ” इत्यौचिती प्रदर्शिता ॥ १७० ॥

यदुगिरीति । यदुगिरेस्तट शिखर अगार निवासभवन यस्या सा “ भवनागारमन्दिरम् ” इत्यमर । स्वाराजस्य स्वर्गाधिपतेरिन्द्रस्य मौलौ मस्तके परिस्फुरन्त प्रकाशमाना ये मणिगणा रत्नसमूहास्तेषां यानि महासि तेजांसि तेषां धाराभि परंपराभि नीराजिते प्रदीप्ते अङ्घ्रिसरोरुहे चरणकमले यस्या सा । अर्चासमयारात्रिके इति शेयम् । एतेनेन्द्रादयोऽप्येतद्दर्शनार्थमत्रागच्छन्तीत्यतोऽतिशयमाहात्म्यमस्य पर्वतस्य सूचितम् । नवजलधरस्य नूतनमेघस्येवाकारो यस्या सा, निरवधिर्निःसीम दयासार कृपासामर्थ्यं यस्या सा, नारायण इत्याह्वयेन नाम्ना भूषिता एतादृशी सा परदेवता राजते शोभते ॥ १७१ ॥

---

१ ‘दुरितारं’ २ ‘भजन्ते ’. ३ ‘निरमति’. ४ ‘पुन सरिरमयन्’. ५ ‘मदन्त’. ६ ‘निरुपन’, ‘निरुपमि’.

पुन सविस्मयम्—

यः प्रभुर्यादवक्ष्माभृत्पुरस्कृत्या पुरा बभौ ॥
अधुना यादवक्ष्माभृदर्ध कृत्या स भात्यहो ॥ १७२ ॥

सश्लाघम्—

भूभृत्यस्मिन् पक्षिराजेन पूर्वं श्वेतद्वीपादाहृतां श्वेतमृत्स्नाम् ॥
धन्या नित्यं धारयन्तो ललाटे मालीमस्यं मानसं निर्मृजन्ति ॥१७३॥

किंच—

विष्णुपद्याकलनया विश्रुतो विमलाशय ॥
कासारोऽत्र हरत्येन कवि कंसारिभागिव ॥ १७४ ॥

इति विमानमितरत्र परिस्पन्दयन् सानन्दम्—

रजतपीठपुरं ननु काञ्चनश्रियमिदं वहते महदद्भुतम् ॥
इह वसन् शुभरीतिविंरो बुध परमयोगत एव विराजते ॥ १७५ ॥

किंच य इति। य प्रभु नारायण पुरा कृष्णावतारे यादवाना क्ष्माभृद्राजा उग्रसेन तस्य पुरस्कृत्या राज्यप्रदानरूपपूजया, यादवाना तु ययातिशापात् राज्यासनानर्हत्वमिति भाव। ययाते शापप्रकारस्तु श्रीमद्भागवतस्य नवमस्कन्धतो ज्ञातव्य। कृष्णेनोग्रसेनाय राज्य कथ समर्पितमित्यपि भागवतदशमस्कन्धपूर्वार्द्धतोऽवगन्तव्यम्। बभौ शुशुभे। स एव नारायण अधुना सांप्रत यादवक्ष्माभृतो यदुशैलस्य, अधकृत्या अधोभागकरणेन भाति। अहो आश्चर्यमिदम्। श्लेषेण विरोधालङ्कार ॥ १७२ ॥

भूभृतीति। अस्मिन् भूभृति पर्वते "भूभृद्भूमिधरे नृपे" इत्यमर। पूर्वं कृतयुगे श्वेतद्वीपात्, पक्षिराजेन गरुडेन आहृतामानीताम्, श्वेतमृत्स्ना श्वेतमृत्तिकाम् गोपीचन्दनरूपाम्। "मृत्सा मृत्स्ना च मृत्तिका" इत्यमर। नित्य ललाटे मस्तके तिलकरूपेण धारयन्त अत एव धन्या पुण्यवन्त सन्त, मालीमस्य मलीमसमेव मालीमस्य स्वार्थे ष्यञ्। मलिनमित्यर्थ.। मानस मन 'मानसात्' इति पाठे मालीमस्य मलिनत्वमित्यर्थ। निर्मृजन्ति शोधयन्ति ॥ १७३ ॥

विष्णुपद्येति। किंच विष्णुपद्या गङ्गाया "गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया" इत्यमर। विष्णो सम्बन्धिपद्याना श्लोकाना आकलनया संगत्या रचनया च, विमल निर्मल आशय अभिप्राय स्थान च यस्य स, अत एव विश्रुत प्रसिद्ध। कासार- सरोवर, अत्र यदुशैले कंसारिं श्रीकृष्ण भजतीति कंसारिभाक् कृष्णभक्त इत्यर्थ। कविरिव एन पाप हरति। उपमालङ्कार ॥ १७४ ॥

इतीति[1] परिस्पन्दयन् गमयन्। सुलभमन्यत्।

रजतेति। रजतपीठ नाम पुर नगर 'शुवन्रु' इति कर्णाटभाषानाम। इद

---

१ 'अध कृत्वा'. २ 'मानसात्रि', 'मानसे' ३ 'विस्तृतो'. ४ 'शुभरीतिरहो'.

पुन सश्लाघम्—

अच्छैर्द्विजेन्द्रैरमृताभिलाषादासेवितो भुव्यभिजातकीर्ति ॥
आनन्दतीर्थाव्हयमत्र कश्चिदन्वर्थयन्नाविरभून्मुनीन्द्र ॥ १७६ ॥

कृ०—अस्तु तावदेवमथाप्यदसीयदर्शनानुवर्तिनामधुनातनाना द्विजानामपि वहव आकर्ण्यतामपचारा ॥ ६६ ॥

सततमकृतसध्योपास्तिरभ्यस्तशास्त्र
सवितरि गतबाल्ये काल्यसध्यामुपास्ते ॥
तदपि भुवि न मान्य मन्यते धन्यमन्यम्
त्यजति विहितहानात्साध्वसं माध्वसघ ॥ १७७ ॥

क्वनस्य सुवर्णस्य श्रिय शोभा पक्षे काचन अवर्णनीया श्रियमिति च, वहते धारयति । एत महदद्भुतम् महदाश्चर्यम् । रजतस्य काञ्चनशोभाधारणत्वमस्य ताश्चर्यावहमिति भाव । कुत इह रजतपीठपुरे वसन् वास कुर्वन्, शुभा रीतिं आचार आरकूटं च वहतीति तद्वह ' रीति क्रियामारकूट " इत्यमर । परमश्चासौ योग समाधितेन, सावयिभक्तिकस्तमि । पक्षे पर अयसि लोहे गत प्राप्त एवेति च । बुध आनन्दतीर्थनामा ज्ञानी विराजते शोभते ॥ १७५ ॥

अच्छैरिति । अच्छै शुद्धान्त करणै शुभ्रैश्च द्विजेन्द्रै ब्राह्मणश्रेष्ठै पक्षिश्रेष्ठै राजहसादिभिश्च अमृतस्य मोक्षस्य जलस्य च अभिलाषात् इच्छाया, हेतौ पञ्चमी । आसेवित । भुवि अभिजाता कीर्तियश पवश्च यस्य ॥ अत एव आनन्दतीर्थमिति आह्वय नाम अन्वर्थयन् यथार्थं कुर्वन्, अत्र कश्चिन्मुनीन्द्र आविरभूत् प्रकटो बभूव ॥ १७६ ॥

अस्त्विति । अस्तु तावदेव त्वदुक्तप्रकार, अथापि अमुष्य आनन्दतीर्थस्य सबन्धि अदसीय तच्च तद्दर्शन शास्त्र च तदनुवर्तिना तदनुसारिणा अधुनातनाना, इदानींतनाना द्विजाना ब्राह्मणानामपि, आकर्ण्यता बहव न तु एक, अपचारा अनाचारा ॥ ६६ ॥

सततमिति । मध्वस्य आनन्दतीर्थस्येमे माध्वा तेषां सघ समुदाय सतत निरन्तर अकृता नाचरिता प्रात काल्विहिताया सध्याया उपास्तिरनुष्ठान येन तथाभूत सन्नव, अभ्यस्तशास्त्र सन्नपि, न तु अज्ञ, सवितरि सूर्ये, गत बाल्य उदयावस्था यस्य तथाभूत सति, काले प्रात काले विहिता काल्या सा चासौ सध्या च ता उपास्ते । तथा च एतादृशसध्यानुष्ठान निष्फलमेव । " उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका । अधमा सूर्यसहिता प्रात सध्या त्रिधा स्मृता ॥' इति स्मृते । तदपि एवमनाचार युक्तमपि भुवि अन्य मतान्तरस्थं मान्य विद्वांसमपि, धन्य यथोक्तधर्मानुष्ठानादिना पुण्यवन्त च न मन्यते । तस्य महत्त्व नैव गणयतीत्यर्थ । अपि च

---

१ 'उपे'

किंच—

गायत्रीं सहसा जहद्भगवतीं यज्ञोपवीतं त्यजन्
मुञ्चन् किंच शिखां विरक्त इव यः संप्राप्ततुर्याश्रमः ॥
आरूढश्चतुरन्तयानमभयो हा हन्त देशान्तरे-
ष्वर्थानामुपसंग्रहाय विचरत्येषोऽप्यमीषां गुरुः ॥ १७८ ॥

अहो महानेष व्यामोहो विदुषामपि कलिमाहात्म्यात् ॥ ६७ ॥

पश्य—

यस्य क्वापि विलोकने सवसनं स्नानं बुधैः स्मर्यते
यस्यान्नग्रहणे च निष्कृतितया चान्द्रायणं चोदितम् ॥
तस्य प्रत्युत वाहनस्थितयतेर्दृष्टिर्विमुक्तिप्रदा
तस्यान्नं च समस्तपापहृदिति प्रत्येति विद्वानपि ॥ १७९ ॥

विहितस्य काले सन्ध्याद्यनुष्ठानस्य हानात् त्यागात्, साध्वस पारलौकिकभय च त्यजति । अर्थात् शास्त्रादिकमभ्यस्यापि नास्तिक इवाचरतीति तात्पर्यम् ॥ १७७ ॥

गायत्रीमिति । किंच य सहसा अविवेकेन भगवती ज्ञानसंपादयित्री गायत्री गायत्रीजप जहत् त्यक्त्वा, यज्ञोपवीत च त्यजन् त्रोटयित्वेत्यर्थ । किंच शिखामपि मुञ्चन् उत्पाट्य, संप्राप्त स्वीकृत तुर्याश्रम चतुर्थाश्रम संन्यासाश्रम इत्यर्थ । विरक्त इव वस्तुतस्तु अविरक्त एव, चतुरन्तयान चतुर्भिर्वाह्य आन्दोलिकारूपमित्यर्थः । आरूढ सन्, अभय लोक शास्त्रभयरहित , देशान्तरेषु अर्थानां द्रव्याणा उपसंग्रहाय विचरति परिभ्रमति । एष एतादृशाचारभ्रष्टोऽपि, अमीषा मध्वानां गुरुर्भवति । हाहन्तेति खेदे । वस्तुत संन्यासिना विरक्तेन भाव्य, तदर्थमेव तस्य विहितत्वात् । अथ माध्वसंन्यासी तु दम्भार्थमेव संन्यासाश्रम स्वीकृत्य शिबिकामारुह्य द्रव्यमर्जयति राजादिवत् । एतेनाचरणेन विरक्तिस्तु नैव, पर विषयासक्तिरधिक वर्धते । तेन चान्ते नरकपात एव स्यादिति भाव ॥ १७८ ॥

अहो इति । एष वक्ष्यमाणरूप विदुषामपि व्यामोहो भ्रम ॥ ६७ ॥

यस्येति । यस्य वाहनस्थितयते क्वापि यत्रकुत्रापि नतु विवक्षितस्थलविशेष एव, विलोकने दर्शने सति, बुधै पण्डितै सवसन सवस्त्र स्नान स्मर्यते । तच्चेत्थम्— "वाहनस्थ यतिं दृष्ट्वा सचैल स्नानमाचरेत्" इति । यस्य वाहनस्थयतेरेव अन्नग्रहणे अन्नस्वीकारे च सति, निष्कृतितया प्रायश्चित्तरूपेण "ब्रह्मचारि यतीनां तु भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत्" इत्यादिस्मृत्या चान्द्रायण शुक्लपक्षे प्रतिपद्दिनमारभ्य एकैकान-ग्रासवृद्ध्या, कृष्णपक्षे चैकैकग्रासहान्या च भोजनरूप, चोदितमुक्तम् । तस्य प्रत्युत विरुद्धाचरणशीलस्येत्यर्थ । वाहने स्थितस्य यत सन्यासिन दृष्टिर्दर्शन विमुक्तिं प्रददातीति तथाभूता, तस्यान्न च समस्तानि निखिलानि पापानि हरतीति हृत् इति विद्वानपि, न अविद्वानेव । प्रत्येति जानाति निश्चिनोतीत्यर्थ ॥ १७९ ॥

पश्य तावत्कलिकालनरपालस्य गृहस्थेषु प्रद्वेषं भिक्षुषु पक्षपातं च ॥ ६८ ॥

भिक्षां कष्टमटन्ति कुक्षिभृतये पादौ गतैः क्लेशय–
न्त्याच्छन्नाः शिथिलैः पटैश्च गृहिणो जीर्णे गृहे शेरते ॥
राजत्सूक्ष्मपटाः प्रशस्तशिबिकारूढा गृहिभ्योऽन्नदा
ग्रावव्यूहदृढे मठे स्थितिजुषो धन्या हि संन्यासिनः ॥ १८०॥

अन्यच्च—

अनभ्यस्य वेदानहो शास्त्रवादान्
पठन्तः स्फुटं ये बतैतन्मतस्थाः ॥
अधीशाननादृत्य तद्भृत्यपूजा-
पराणा नराणां पदं ते भजन्ते ॥१८१॥

पश्येति । तावत्कलिकालरूपस्य नरपालस्य राज्ञः गृहस्थेषु गृहस्थाश्रमिषु प्रद्वेषं, भिक्षुषु सन्यासिषु " भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी "इत्यमरः । पक्षपातं च पश्य ॥ ६८ ॥

भिक्षामिति । गृहिणो गृहस्थाश्रमिणः कुक्षिभृतये उदरपोषणार्थं भिक्षां भिक्षार्थं अटन्ति सञ्चरन्ति । गतैः गमनैः पादौ क्लेशयन्ति च । शिथिलैर्जीर्णैः पटैर्वस्त्रैः आच्छन्नाः सन्तः जीर्णे गृहे शेरते शयनं कुर्वन्ति निवसन्तीत्यर्थः । " शीङो रुट् " इति झस्य रुडागमः । सन्यासिनो हि सन्यासिनस्तु गृहिभ्यो गृहस्थाश्रमिभ्योऽन्नदाः अन्नप्रदातारः, भिक्षुभ्यो गृहस्थैरन्नं देयमिति हि वास्तवो धर्मः । राजन्तः शोभमानाः सूक्ष्माश्च पटा वस्त्राणि येषां ते तथाभूताः, बहिर्गमनवेलायामिति शेषः । प्रशस्तायां विस्तृतायां शिबिकायामान्दोलिकायां आरूढाश्च सन्तः, ग्राव्णां पाषाणानां " पाषाण–प्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् " इत्यमरः । व्यूहे समूहे दृढे अभेद्ये मठे, स्थितिं वासं जुषन्ति कुर्वन्तीति तथोक्ताः ते धन्याः । धन्यपदमेतन्निन्दार्थो तरूम् ॥ १८० ॥

अनभ्यस्येति । ये लोकाः वेदान् अनभ्यस्य वेदाभ्यासमकृत्वेत्यर्थः । अहो केवलं शास्त्रवादानेव पठन्तः सन्तः, एतन्मतस्थाः माध्वमताभिमानिनः, वेदाध्ययनाभावे केवलं शास्त्राध्ययने दोषमाहुर्मन्वादयः । यथा–" योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ " इति । ते लोकाः अधीशाननादृत्य तिरस्कृत्य, तद्भृत्यपूजापराणां तेषां अधीशानां भृत्यपूजायां सेवकपूजायां परा आसक्तास्तेषां, नराणां पदं स्थानं, स्फुटं स्पष्टं यथा तथा लभन्ते । बतेति खेदे । यथा तावत्प्रभुसेवामुपेक्ष्य तद्भृत्यसेवका निन्द्या दण्डार्हाश्च भवन्ति, तथा एते माध्वा अपि निखिलपुरुषार्थसाधकं वेदमनादृत्य केवलं शास्त्रपठनपरा इहलोके निन्द्याः, परलोके च तीक्ष्णयमयातनाभुज एवेति भावः ॥ १८१ ॥

---

१ 'तद्भक्तपूजापराणाम्'.

किंच—

एकादश्या कालयोर्होममहाना-
देपामग्निर्लौकिकत्वं यदागात् ॥
तस्मादेपा व्यर्थहिंसानिवृत्त्यै
स्यादुत्कृष्टः पिष्टपश्वादरोऽपि ॥ १८२ ॥

वि०—किमरे केशवभक्तिप्रकर्पदीप्रानपि विप्रान् दूपयसि ?
शुद्धां किल मध्वसिद्धान्तनिष्ठानामियं हृदय जेरीहरीति रीति ॥६९॥

आबाल्यस्थविरं स्थिरं हरिदिने शुद्धोपवासव्रतम्
निष्प्रत्यूहमहर्निशं विजयते नारायणाराधनम् ॥
रूढा या भागवतेषु भक्तिरमिता श्रद्धा च येषा दृढा
शास्त्रे स्वीयेगुरूदिते न चरितं साध्वेषु माध्वेषु किम् ?॥१८३॥

एकादश्यामिति । किंच एकादश्यां एकादशीदिने कालयो प्रात सायमित्यु भयो, यत्तमीयम् । होमहानात्, यतस्तन्मते स्नान सध्या विष्ण्वर्चनमयानिरिक्त स्य सर्वमान्यस्यैकादश्यां त्यागावश्यकत्वम् । एषां माध्वाना यदा अग्नि गार्हपत्यादि लौकिकत्व अगात् प्राप्त, एककालहोमाचरणे अलौकिकत्व श्रुति-स्मृतिविहितम् । तस्मात्कारणादेषां व्यर्थहिंसाया प्राप्तायां कृतहविस्त्यागस्य व्यर्थत्वात् निष्फल पशुहिंसाया निवृत्त्यै निवारणार्थं पिष्टपशो आदरोऽङ्गीकारोऽपि उत्कृष्ट स्यात् । एव च एकादश्यां होमत्यागात् यज्ञसमये च कुत्रापि शास्त्रे अविहितस्य पिष्टपश्वालम्भनस्य च करणात् निन्द्या एवैते इति भाव ॥ १८२ ॥

किमिति । किमरे केशवभक्तेर्विष्णुभक्तेः प्रकर्षणाधिक्येन दीप्रान् तेजोयुक्तान पि "नमिन्यम्पि-" इत्यादिना र । विप्रान् दूषयसि ? परंतु मध्वसिद्धान्ते मध्वा चार्यप्रोक्तशास्त्रे निष्ठा आसक्तिर्येषां तेषां इयं वक्ष्यमाणा शुद्धा दूषणरहिता रीतिराचार, हृदयं जरीहरीति वारंवार भृशं वा हरति । अतिमनोहरेत्यर्थ । 'हृञ् हरणे' इत्यस्माद्यङ्लुकि लटि रूपम् । "यङो वा" इतीडागम । "रुग्रिकौ" इत्यभ्यासस्य रीगागमश्च ॥ ६९ ॥

आबाल्येति । येषां माध्वानां आबाल्यस्थविरं बाल्यमारभ्य वृद्धपर्यन्त "आङ्मर्यादा-" इति समास । हरिदिने एकादशीदिने स्थिर शुद्ध उपवासस्य निराहारस्य व्रत नियम । विजयते । सर्वेभ्य एव श्रेष्ठत्वेन वर्तते । अहर्निशं निष्प्रत्यूह निर्विघ्न यथा तथा नारायणस्य विष्णो आराधनं सेवन, भागवतेषु भगवद्भक्तेषु च या अमिता अतुला भक्ति, स्वीयगुरुणा उदिते कथिते शास्त्रे दृढा श्रद्धा विना

---

१ 'शुद्धा हि'. २ 'हृदयरञ्जना रीति'. ३ 'अहर्दिव' ४ 'नरीयम'. ५ 'सा न'.

एतद्गुरूणां पुनर्यतीनामेषामाकलितदोषवैधुर्या एषा शुभचर्या ॥७०॥

दनुजभिदभिषेकैः सत्पुराणावलोकै[1]

पुनरपहतमोहैः पुण्यतीर्थावगाहैः ॥

भवकथनविदूरैर्ब्रह्मविद्याविचारै-

क्षणमिव शुभचर्याः कालमेते नयन्ति ॥ १८४ ॥

यदपि तदुपरि त्वया दूषणमुपन्यस्तं तदपि मदपिहितहृदयेभ्यो भवादृशेभ्य एव रोचते न तु गुणग्राहिभ्य. ॥ ७१ ॥

तत्तद्देशनिवासिशिष्यनिवहत्राणाय गुर्वाज्ञया

संचाराक्षम एप विन्दति यतिश्चेद्वाहनं का क्षति[2] ॥

शरहिता, श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिश्च विजयते सर्वोत्कर्षेण विद्यते । तस्मात् एषु माध्वेषु साधु शोभन चरित न किम् ? अपि तु अस्त्येवेत्यर्थ ॥ १८३ ॥

एतद्गिति । एतेषा माध्वानां गुरवस्तेषा पुनर्यतीना सन्यासिना एषा, आकलित प्राप्त दोषाणा पूर्वोक्ताना वैधुर्यमभावो यस्या सा तथोक्ता एषा वक्ष्यमाणा शुभचर्या शुभाचरणम् ॥ ७० ॥—

दनुजेति । दनुजान् दैत्यान् " असुरा दैत्य दैतेय दनुजेन्द्रारि दानवा " इत्यमर । भिनत्ति नाशयति तथोक्तो विष्णुस्तस्याभिषेकै , भवस्य ससारस्य कथनेन विदूरै रहितै पुनश्च अपहतो नष्टो मोहोऽज्ञान यैस्तथाभूतै , यच्छ्रवणादिना सद्यो मोहनिराकरण भवति तथोक्तैरित्यर्थ । सत्पुराणाना भगवच्चरितप्रतिपादकत्वेन प्रशस्तपुराणग्रन्थाना अवलोकै विचारै , ब्रह्मविद्याया वेदान्तशास्त्रस्य विचारैश्च । ' अपहतमोहै ' ' भवकथन—' इत्यादिविशेषणद्वयमत्राप्यनुषञ्जनीयम् । पुण्यतीर्थानां गङ्गादीनामवगाहै स्नानैश्च शुभा निर्मला चर्या आचरण येषा तथाभूता एते सन्यासिन क्षणमिव काल नयन्ति निर्यापयन्ति ॥ १८४ ॥

यदपीति । यदपि त्वया ' सततमकृतसन्ध्योपास्ति ' इत्यादिना तदुपरि माध्वसन्यासिषु दूषणमुपन्यस्तमारोपित, तदपि मदेनाज्ञानेन पिहितमाच्छादित हृदयमन्त करण येषा तेभ्यो भवादृशेभ्यस्त्वत्सदृशेभ्य एव "आ सर्वनाम्न " इति भवच्छब्दस्याकारादेश । रोचते । गुणग्राहिभ्यस्तु न, रोचते इत्यनुषञ्जनीयम् ॥ ७१ ॥

अथ 'भिक्षा कष्टमटन्ति—' इत्यादिनोक्त दूषण निराकरोति—**तत्तद्देशेति** । एष यति माध्वसन्यासी गुरो मध्वाचार्यस्य आज्ञया ' देशान्तरनिवासिन शिष्यान् मन्त्रोपदेशेनानुगृहाण ' इत्यात्मिकया तत्तद्देशनिवासिन निकृष्टदेशवासिन शिष्यनिवहस्य शिष्यसमूहस्य " समूहे निवह—व्यूह— " इत्यमर । त्राणाय मन्त्रोपदेशद्वारेण रक्षणाय सचारे केवल पादमात्रेण गमने अक्षम सन् वा

---

१ 'तत्पुराणावलोकै ' २ 'वदन ' ३ 'यतिवर्या ' ४ 'मदविहित,' 'मदनपिहित'

दत्तं वित्तमशेषमास्तिकजनैर्दैत्यारिनित्यार्चना-
सात्कृत्य स्वयमस्पृशन् वसति चेन्निन्दास्ति किं तावता ?॥१८५॥

किंच—

स्वामिनि विनियुक्तानां स्वत्वेनानध्यवस्यता यतिना ॥
कल्यं यत्यन्नत्वं प्रत्ययवन्त्यत्र तद्भुजेश्च कुतः ? ॥ १८६ ॥

एतेन मतान्तरस्था अपि मठाधिपतयो यतयो व्याख्याताः । इदं चावधेयम् ॥ ७२ ॥

यदि कतिपये जात्वालस्याद्यथासमयं द्विजा
यत न तनुयुः संध्योपास्तिं भविष्यति किं ततः ॥
निगमचरितानङ्गीकारो हि दूषणमङ्गिना-
मशकनवशाद्दोपायैषां न जात्वननुष्ठितिः ॥ १८७ ॥

न विधिकादिरूपं विन्दति चेत् का क्षतिः हानिः ? तथा अस्ति परलोक ईश्वरो वा इति बुद्धिर्येषां तैर्जनैः दत्तं समर्पितं अशेषं संपूर्णमपि वित्तं दैत्यारेः श्रीविष्णोः नित्यार्चनायाः नित्यपूजायाः सात्कृत्य अधीनं कृत्वा "तदधीनवचने" इति सातिः । स्वयं अस्पृशन् सन् वसति चेत्, तावता निन्दा अस्ति किम् ? नास्त्येवेत्यर्थः । गुर्वाज्ञया परोपकारार्थं वाहनेन देशान्तरसंचारादौ न कोऽपि दोष इति भावः ॥ १८५ ॥

इदानीं 'यस्य क्वापि विलोकने' इत्यादिनोक्तं दूषणं परिहरन्नाह—स्वामिनीति । किंच स्वत्वेन स्वकीयत्वेन अनध्यवस्यता अनिश्चीयमानेन यतिना माध्वसंन्यासिना, स्वामिनि विष्णौ विनियुक्तानां समर्पितानां अन्नानां, यत्यन्नत्वं कथं कुतः प्राप्तम् ? तथा सत् ईश्वरसमर्पितमन्नं भुञ्जन्ति ते तद्भुजः तेऽपि, अत्र भक्षणे कृते सति कुतो हेतोः प्रत्ययवन्ति दोषयुक्ता भवन्ति ? अपि तु नैव भवन्तीत्यर्थः ॥ १८६ ॥

एतेनेति । एतेन स्वामिनीत्यादिवचनेन मतान्तरस्थाः शांकर-रामानुजीयादयः मठाधिपतयो यतयः संन्यासिनो व्याख्याताः दोषरहिताः कृताः । इदं वक्ष्यमाणं अवधेयम् ॥ ७२ ॥

अथ 'सततमकृतसंध्योपास्तिरभ्यस्तचाटुः—' इत्यादिश्लोकोक्तदूषणं निवारयन्नाह—यदीति । कतिपये कतिचन न तु सर्वे, द्विजाः मध्वमतस्था ब्राह्मणाः यदि जातु कदाचित् न तु सर्वकालं, आलस्यात् अलसस्य भावः आलस्यं तस्मात्, यथासमयं कालमनतिक्रम्य, संध्योपास्तिं संध्यानुष्ठानं न तनुयुः यत न कुर्युः, तर्हि ततः किं भविष्यति ? न किमपीति भावः । ननु कालातिक्रमे दोष एव शास्त्रेण विहितः, एवं सति कथमिदमुच्यते इति चेत्तत्राह— निगमेति । हि यस्मात् कारणात् निगमचरितस्य श्रुति-स्मृतिविहितकर्मणः अनङ्गीकारः नास्तिकत्वादस्वीकरणं, अङ्गिनां

१ 'सत्त्वेनानध्यवस्यता.' २ 'तद्भुजस्तु.' ३ 'ब्राह्मणस्याः.'

किंच—

'पन्थानमनुरुन्धानः पित्रादेर्नैव दुष्यति' ।
इति स्मृतिमधीयानैरेषा दोषो हि दुर्वचः ॥ १८८ ॥

इति विमानं दूरतः समानयन् परितो दृष्ट्वा—

भाषा-वेषाचारैर्भूषाभिः पूरुषाश्च योषाश्च ॥
वीक्षस्व प्रतिदेशं विलक्षणा एव हन्त लक्ष्यन्ते ॥ १८९ ॥

कृ०—सखे वीक्षस्वेति मा वोचः । किंतु सत्वरमतिकाम कीशकल्पजनानिमान् जनपदान् ॥ ७३ ॥

चन्द्रालोकचयान्धकारभरयोश्चाम्पेय-किम्पाकयो
राजत्कुण्डलिराज-राजिलकयो राजीव धत्तूरयोः ॥

मनुष्याणां दूषणं भवति । किंतु अशकनवशात् अशक्तिपारतन्त्र्यात् अननुष्ठितिकालातिक्रमणरूपा, जातु कदाचिदपि एषा माध्वाना दोषाय न भवति ॥ १८७ ॥

अथ 'एकादश्यां कालयोर्होमहानात्—' इत्यादि दूषणं परिहरति— **पन्थानमिति** । 'पित्रादेः पितृ पितामह प्रपितामहादिगुरुजनस्य पन्थानं आचरणमार्गमनुरुन्धानः अनुसरन्, नैव दुष्यति' इत्यर्थिकां स्मृतिं अधीयानैः, अभ्यस्यमानैः ज्ञानिभिः, एषा माध्वानां दोषः एकादशीदिने होमाकरणादिरूपः, दुर्वचः वक्तुमशक्यः । हिरवधारणे । तादृशी पुरोभागिभिस्तु सुशक इति भावः ॥ १८८ ॥

इतीति । इत्युक्त्वा विमानं दूरतः दूरे । सार्वविभक्तिकस्तसिः । समानयन् परितः आसमन्तात् दृष्ट्वा, आहेति शेषः । —

भाषेति । भाषाश्च वेषाश्च आचाराश्च तैः, भूषाभिः कटक-कुण्डल हारादलकारैः करणैः, विलक्षणाः भिन्नभिन्नप्रकाराः पूरुषाः "पुरुषाः पूरुषा नराः" इत्यमरात् दीर्घादिरपि । योषाः स्त्रियश्च "स्त्री योषिदबला योषा" इत्यमरः । प्रतिदेशं देशे देशे । हन्तेत्यानन्दे । लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते वीक्षस्व । अवलोकय ॥ १८९ ॥

एवमुक्ते अतीव निर्वेदयुक्तः कृशानुराह— **सखे इति** । हे सखे, 'वीक्षस्व' इति मा वोचः मा वद । 'वच व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य लुङि "अस्यति वक्ति-" इत्यादिना अङि च "वच उम्" इति उम् । माङ्योगाचाडागमाभावः । किंतु सत्वरं कीशकल्पा वानरसदृशाः "ईषदसमाप्तौ कल्पप्-" इत्यादिना कल्पप्प्रत्ययः । जनाः येषु तान् जनपदान् देशान् अतिकाम अतिक्रम्य गच्छ । क्रमेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । "वा भ्राश भ्लाश-" इत्यादिना श्यन्विकल्पात् पक्षे शप् ॥ ७३ ॥

सत्वरमतिक्रमणे को हेतुरित्याह— **चन्द्रालोकेति** । चन्द्रालोकचयः चन्द्रप्रकाशसमूहश्च अन्धकारभरः अन्धकारातिशयश्च तयोः, चाम्पेय किम्पाकयोः केसर-

---

१ 'दृश्यन्ते' २ 'वयस्य.' ३ 'अतिक्रमाव.'

खेलत्कोकिललोक-काककुलयोः क्षीरार्णवान्ध्वोरिव
व्यक्तं पण्डित-मूर्खयोः समदृशो व्रात्या इहत्या अमी ॥ १९० ॥

अथ वेङ्कटगिरिवर्णनम् १५.

विश्वावसुः—ओमित्यग्रे विमानमुपानयन् सानन्दं साञ्जलिबन्धं च—

सुरभितमतमालस्तोमपुष्यद्रसाल-
प्रकरतिलकसालप्रेष्ठमुख्यद्रुजालः ॥
श्रितसुमननशीलः श्रीशलीलानुकूलः
शिथिलितभवमूलः सेव्यतां शेषशैलः ॥ १९१ ॥

विषवृक्षयोः, सर्वत्र द्वन्द्वः । " चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः" । " महाकाललतायां च किम्पाकः " इत्यमर-रत्नमालयोः । राजत्कुण्डलिराज-राजिलकयोः सुशोभितसर्पराज-डुण्डुभयोः । डुण्डुभो नाम द्विमुखो निर्विषश्च हीनसर्पः । "कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी " । " अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिल-डुण्डुभौ " इत्युभयत्राप्यमरः । राजीव-धत्तूरयोः कमलोन्मत्तपुष्पयोः । " उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः" इत्यमरः । खेलन् मधुरविरावादिलीलां कुर्वन् यः कोकिलानां लोकः समूहः काकानां कुलं च तयोः, क्षीरार्णवान्ध्वोः क्षीरसमुद्र-कूपयोश्चेव । अयं व्यवहितोऽपि इवशब्दः उपरि सर्वत्रानुयोज्यः । इहत्याः कर्णाटदेशीयाः अमी व्रात्याः जनाः विधिवदध्ययनादिसंस्कारहीनाः, " व्रात्यः संस्कारहीनः स्यात् " इत्यमरः । व्यक्तं स्फुटं यथा तथा पण्डित-मूर्खयोः, समं न्यूनाधिकभावरहितं यथा स्यात्तथा पश्यन्तीति ते तथोक्ताः सन्तीति शेषः । तस्मादचिरादेवैतः स्थानादतिक्रमणं श्रेय इति भावः ॥ १९० ॥

साम्प्रतं वेङ्कटाचलवर्णनार्थं विश्वावसोः कृशानुवचनाङ्गीकारपूर्विकामुक्तिमाह— ओमिति । ओमित्यङ्गीकारे । तद्वापणमङ्गीकृत्येत्यर्थः । अग्रे इत्यादि स्पष्टम् ।

सुरभीति । सुरभितमाः अतिसुगन्धयुक्ताश्च ते तमालास्तापिच्छवृक्षास्तेषां स्तोमः समूहः । " कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छः " इत्यमरः । पुष्यन् प्रतिदिनं वृद्धिं प्राप्नुवन् रसालानां आम्रवृक्षाणां प्रकरः समुदायः । "आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः " इत्यमरः । तिलकाः क्षुरकवृक्षाः " तिलकः क्षुरकः श्रीमान् " इत्यमरः । सालाः सर्जसंज्ञका वृक्षाश्च ते प्रेष्ठाः मुख्याः येषु तानि मुख्यद्रूणां वृक्षाणां जालानि वृन्दानि यस्मिन् सः । प्रेष्ठ इत्यत्र प्रियशब्दात् इष्ठनि सिध्यति । ततश्च प्रेष्ठ इत्यस्य प्रियतम इत्येवार्थो न्याय्यः, परंतु अत्र पूर्वापरसंबन्धात् मुख्यार्थकरणं युक्तम् । क-

---

१ 'भव'.

पुनः सहर्षम्—

पन्नगेषु च नगेषु खगेषु द्वीपिराजसु पृषत्सु दृषत्सु ॥
वल्लरीषु च दरीषु झरीषु प्रार्थयन्ति जनिमत्र मुनीन्द्राः ॥१९२॥

विविधनिगमसारे विश्वरक्षैकधीरे
वृषशिखरिविहारे वक्षसाऽऽश्लिष्टदारे ॥
भगवति यदुवीरे भक्तबुद्धेरदूरे
भवतु चिरमुदारे भावना निर्विकारे ॥ १९३ ॥

अहो महोन्नता खल्वस्य शैलस्य धन्यता ॥ ७४ ॥

चित् पुस्तके 'श्रेष्ठ' इति पाठान्तरं दृश्यते, तदा तु सुतरां मुख्यार्थलाभः। श्रितानां आश्रितानां भक्तानामिति यावत्। समवनं सम्यग्रक्षणं तदनुरूपं शीलं स्वभावो यस्य सः। तथा श्रीशस्य श्रीनिवासाभिधविष्णुमूर्तेः लीलानां क्रीडानां अनुकूलं, तथा शिथिलितं भवस्य संसारस्य मूलं मायामोहरूपं येन सः। अयं शेषशैलः वेङ्कटाचलः सेव्यतां आश्रीयताम्। त्वयेति परिशेषात् ॥ १९१ ॥

पन्नगेष्विति। अत्र शेषशैले पन्नगेषु सर्पेषु, नगेषु वृक्षेषु, खगेषु पक्षिषु, द्वीपिराजसु व्याघ्रराजसु महाव्याघ्रेष्वित्यर्थः। "शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे" इत्यमरः। पृषत्सु मृगेषु "पृषन्मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना" इति कोशः। दृषत्सु, पाषाणेषु, "पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्" इत्यमरः। वल्लरीषु वल्लीषु, दरीषु गुहासु वा, झरीषु जलप्रवाहेषु, मुनीन्द्राः स्थानान्तरनिवासिनो ऋषयः, जनिं जन्म "जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः" इत्यमरः। प्रार्थयन्ति। सर्पवृक्षादिरूपेणाप्यत्रास्माकं जन्म भवतु इति वाञ्छन्तीत्यर्थः। एतेन तत्स्थानस्यातीव श्रेयःसंपादकत्वं सूचितम् ॥ १९२ ॥

विविधेति। विविधनिगमानां कर्म ज्ञान-उपासनारूपविविधमार्गप्रतिपादकानां वेदशास्त्राणां साररूपस्तस्मिन्, विश्वस्य जगतो रक्षायां एक एव धीरः समर्थस्तस्मिन्, वृषशिखरि शेषशैलः तस्मिन् विहारः क्रीडा यस्य तस्मिन्, वक्षसा हृदयेन आश्लिष्टा दारा भगवती लक्ष्मीपत्नी येन स तस्मिन्, भक्तानां बुद्धेः अदूरे समीपे स्थिते भक्तबुद्धौ प्रत्यक्षतयानुभवरूपे इत्यर्थः। उदारे महति, निर्विकारे जन्ममरणादिविकाररहिते, भगवति यदुवीरे श्रीकृष्णे, भावना ध्यानरूपाऽऽसक्तिः चिरं चिरं कालं निरन्तरमित्यर्थः। भवतु ॥ १९३ ॥

अहो इति। अहो इत्याश्चर्ये। अस्य शैलस्य शेषाचलस्य धन्यता महोन्नता अतीव श्रेष्ठा किल अस्ति ॥ ७४ ॥

---

१ 'द्वीपिराजिषु'.

यत —

वैकुण्ठेऽपि निरुत्कण्ठमकुण्ठविभव मह ॥
तदत्र चित्रचारित्र रमते रमया समम् ॥ १९४ ॥

इति सानन्द ध्यायति ।

कु०—हन्त व्यपेतविषयान्तरव्यासङ्ग त्वदन्तरङ्ग देव एवास्मिन्ननुभवति दृढसङ्गम् ॥ ७५ ॥

वि०—सखे सत्यमेवोदितं भवता ॥ ७६ ॥

दधती चिराय सुदतीमुर स्थले तदतीतसीम ददती सुख सताम् ॥
रसिकस्य नित्तमिह कस्य देवता प्रतिपन्नपन्नगनगा न गाहते॥१९५॥

कु०—किमरे केवलमर्थपरमम् देवमनुसंधत्से ॥ ७७ ॥

कुत एतदित्यत आह—वैकुण्ठे इति । यत् अकुण्ठ नेषत्रयेऽपि प्रतिबन्ध रहित विभव नित्यानन्दादिरूप ऐश्वर्य दुष्टनिराकरण सततपालनादिरूपसामर्थ्य वा यस्य, तत् मह वैष्णव तेज, वैकुण्ठेऽपि निरुत्कण्ठ आसक्तिरहित सत्, अत्र शेषशैले चित्र चारित्र यस्य तथाभूत च सत्, रमया लक्ष्म्या सम सहित रमते क्रीडति ॥ १९४ ॥

हन्तेति । हन्तेत्याश्चर्ये । व्यपेत निर्गत विषयान्तरस्य एतद्देवताध्यानाद्यन्यविषयस्य व्यासङ्ग विशिष्टसङ्गो यस्य तत् त्वदन्तरङ्ग तव चित्त, अस्मिन् देवे श्रीनिवासे एव दृढसङ्ग अत्यन्तासक्ति अनुभवति ॥ ७५ ॥

अतीवानन्देनाह विश्वावसु —सखे इति । हे सखे, भवता सत्यमेव उदित कथितम् ॥ ७६ ॥

कुत इति चेत्तत्राह—दधतीति । चिराय चिरकाल उर स्थले वक्ष स्थले सुष्ठु शोभना दन्ता यस्या सा ता लक्ष्मीमित्यर्थ । "नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च" इत्युपसंख्याने "वयसि दन्तस्य दतृ" इति दत्रादेश । "उगितश्च" इति ङीप् । दधती धारयित्री, तथा सतां साधूनां सत् प्रसिद्ध अतीता निर्गता सीमा मर्यादा यस्मात् तत् निरवधीत्यर्थ । सुख ददती अर्पयित्री । अभ्यस्तत्वान्नुमभाव । सतामित्यत्र षष्ठी प्रमादिकी । सम्प्रदाने चतुर्थ्या विधानात् । प्रतिपन्न स्वीकृत पन्नगनग शेषशै लो यया सा देवता श्रीनिवासरूपा, इह कस्य रसिकस्य भक्तस्य चित्त । "रसो वै स" इति श्रुतेभगवतो रसत्वेन मुख्यरसत्वम् । चित्तम् तत्करणं न गाहते न प्रविशति ? अपि तु सर्वस्यापि प्रविशतीत्यर्थ ॥ १९५ ॥

इदानीं कैश्चित् प्रतिश्रुतार्थप्रदाने सति सा देवता तुष्यतीति प्रसिद्धिपुरस्कारेणाह—

---

१ 'दर' २ 'सत्यमेव विदितम्'.

इष्टप्राप्तिमनिष्टभङ्गमपि वा सम्प्रार्थ्य भक्त्या जनै-
र्यद्दातव्यमिति प्रतिश्रुतमभूद्द्रव्य तदाप्ते फले ॥
ते दास्यन्ति न चेत्स्वय भयमसावुत्पाद्य तेषा पुन
कृत्स्न सार्थहिरण्यहृत्पद इदं गृह्णाति वृद्ध्या समम् ॥ १९६॥

किंच—

तातेत्यामन्त्र्य कश्चिद्वनभुवि तृषितस्तोयबिन्दून्ययाचे
कस्याप्युच्चैस्तटाक खनत इह गिरौ हन्त मृद्भारमूहे ॥
दत्ता केनापि सूनावलिमधिमुकुट मृन्मयीमेव दध्रे
सोऽय भूय श्रुतिज्ञैर्भुवनपतिरिति स्तूयते ध्यायते च १९७

किमरे इति । अरे विश्वासो ! केवलमर्थपर द्रव्यासक्तममु देव, एव पूर्वोक्तप्रकारेण, किं कुतो हेतोरनुसधत्से ध्यायसि ? ॥ ७७ ॥

अर्थपरत्वमेवाह—इष्टप्राप्तिमिति । जनै सेवकलोकै इष्टप्राप्ति अनिष्टभङ्ग सकटनाश, वा समुच्चयार्थक । तदुभयमपि सप्रार्थ्य, भक्त्या यत् द्रव्य दातव्य देयमिति प्रतिश्रुत प्रतिज्ञात अभूत्, अथ फले प्रार्थितेष्टप्राप्तिरूपे आप्ते प्राप्ते सति, तत् पूर्वप्रतिज्ञात ते जना स्वय न दास्यन्ति नार्पयिष्यन्ति चेत्, असौ देव तेषा जनाना भय व्याध्यादिरूप उत्पाद्य, तेभ्य पुन सार्थ यथार्थ हिरण्य धन, अथवा हिरण्यकशिपु, नामैकदेशे नामग्रहणात् । हरति गृह्णातीति तथाभूत पद वाचक शब्द यस्य तथाभूत । पुन इद द्रव्य वृद्ध्या अधमर्णदेयमूलाधिकद्रव्येण सम कृत्स्न सपूर्णमपि गृह्णाति । दीनदयालोर्भगवत एतदनुचितमित्यर्थ ॥ १९६ ॥

किंच अयम सर्वशक्तिमान् स्यात्तदेदमत्यन्तानुचितमित्याह—तातेतीति । सोऽय वनभुवि अरण्यभूमौ तृषित सन् कचिदपि पुरुष 'हे तात!' इति सकरुणमामन्त्र्य सबोध्य, तोयबिन्दून् उदककणान् ययाचे याचितवान् । तथा इह गिरौ शेषाचले, कस्यापि पुरुषस्य तटाक खनत सत, उच्चैरतिमहात, हन्तेति विषादे । मृद्भार मृत्तिकासमूह ऊहे धृतवान् । तथा केनाप्यज्ञातकुलगोत्रेण दत्ता समर्पिता मृन्मयीमेव मृत्तिकाप्रचुरामेव । प्राचुर्ये मयट् । सूनावलिं पुष्पमाला अधिमुकुट मुकुटे इत्यर्थ । दध्रे धृतवान् । स अथ भूय वारवार श्रुतिज्ञै वेदविद्भि भुवनपतिरित्युक्त्वा स्तूयते, ध्यायते चेत्यपि । एतस्मात्तु दारिद्र्यसादृश्य प्रतीयते इति भाव । एतत्कथात्रितयमपि श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यतोऽवगन्तव्यम् । अत्र वाच्यया निन्दया परमकारुणिकत्व-भक्तवात्सल्यादिरूपस्तुतिप्रतीतेर्व्याजस्तुतिरलकार ॥ १९७ ॥

वि०—किमरे करुणानिधये वेङ्कटाचलपतयेऽप्यसूयसि ? शृणु तावत् ॥ ७८ ॥

नियन्ता जन्तूनां निखिलजगदुत्पादविभव-
प्रतिक्षेपैः क्रीडन् परमपुरुषः पन्नगनगे ॥
परत्वे सौलभ्यप्रकटनकृते वेङ्कटपतिः
कृपासिन्धुः कां वा ननु मनुजलीलां न तनुते ॥ १९८ ॥

किंच—

किमप्युपादाय दिशन्नभीष्टं कृत्स्नं जनेभ्यः पतिरञ्जनाद्रेः ॥
कृष्णावतारीयकुचेलसपत्प्रदानरीतिं विवरीवरीति ॥ १९९ ॥

किमिति । अरे, करुणानिधये दयासागराय वेङ्कटाचलपतये श्रीशेषशैलाधिपतये श्रीनिवासायापि, असूयसि दोषारोपत्वेन पश्यसि ? । "क्रुध-द्रुहेर्ष्या" इत्यादिना चतुर्थी । शृणु तावत् वक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

नियन्तेति । जन्तूनां प्राणिनां नियन्ता अन्तर्यामित्वेन प्रेरयिता, निखिलस्य संपूर्णस्य जगतः उत्पादः उत्पत्तिः विभवः पालनं प्रतिक्षेपो लयस्तैः क्रीडन्, अत एव परमपुरुषः कृपासिन्धुः वेङ्कटपतिः श्रीनिवासः, स्वस्य परत्वे सर्वोत्कृष्टत्वे मनोवाचामगोचरत्वे वा सत्यपि, सौलभ्यस्य भक्तया सुलभत्वस्य प्रकटनकृते प्रकटनार्थं, पन्नगनगे शेषशैले, कां वा मनुजलीलां मनुष्यचेष्टां न तनुते ननु न करोति ? अपि तु सर्वामपि करोत्येवेत्यर्थः ॥ १९८ ॥

'इष्टप्राप्तिमनिष्टभङ्गमपि—'इत्यादिनोक्तं दूषणं परिहरन्नाह—**किमपीति** । अयमञ्जनाद्रेः शेषशैलस्य पतिः जनेभ्यः भक्तलोकेभ्यः सकाशात्, किमपि स्वल्पं यत्किंचिदपि वस्तु उपादाय गृहीत्वा, तेभ्यः कृत्स्नं यावत्तैः प्रार्थितं तावत्सर्वं अभीष्टं इच्छितं दिशन् अर्पयन्, कृष्णावतारे भवा कृष्णावतारीया सा चासौ कुचेलसपत्प्रदानरीतिश्च ताम्, कुचेलः सुदामा नाम ब्राह्मणः कृष्णस्य सखा आसीत् । तस्मै संपत्प्रदानस्य पद्धतिमित्यर्थः । तद्वृत्तं हि श्रीमद्भागवते उत्तरार्द्धे अशीत्येकाशीतितमाध्याययोः । तदित्थम्—कुचेलस्त्वतिदारिद्र्ययुक्तो भार्यया प्रार्थितश्च सन् मुष्टिमात्रपृथुकान् गृहीत्वा कृष्णसन्दर्शनार्थं द्वारकां गतः, तत्र च कृष्णेनातीव सत्कृतः तस्माच्च पृथुकमुष्टिं गृहीत्वा महेन्द्रतुल्यमैश्वर्यं तस्मै समर्पितवान् इति । विस्तरस्तु भागवतादेवावगन्तव्यः । विवरीवरीति अत्यन्तं प्रकटयतीत्यर्थः । विपूर्वात् 'वृञ् वरणे' इत्यस्मात् यङ्लुकि लटि रूपम् ॥ १९९ ॥

---

१ 'दुषपति'. २ 'इष्ट'.

प्रियसहचरी लक्ष्मीः स्थानं सहस्रवसुः स्वयम्
कुवलयपतिः श्यालो रत्नाकरः श्वशुरो हरेः ॥
तदपि हरति द्रव्यं पूर्णो जगत्पतिरेष यत्
तदिह भजतां कर्तुं नृणामुदग्रमनुग्रहम् ॥ २०० ॥

अखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणैकतानस्य विश्वनाथस्य श्रीनिवासाभिधानस्य परब्रह्मणो गुणार्णवामृतकणानां गणनायामनिपुणधिषणा धिषणादयोऽपि ॥ ७९ ॥

गाम्भीर्यैकावलम्बे गरिमनिवसतौ कान्तिकुल्यातटाके
कल्याणाम्भोजकल्ये निरवधिकरुणासारकल्लोलराशौ ॥

'तातेत्यामन्त्र्य' इत्यादि दूषणं निराकरोति–प्रियेत्यादि । यस्य हरेः श्रीवेङ्कटाधिपतेः श्रीनिवासस्य प्रिया चासौ सहचरी च सा प्रियपत्नीत्यर्थः । स्वयं साक्षात् लक्ष्मीः, स्थानं निवासस्थलं च सहस्राणि वसवः धनानि किरणाश्च यस्य सः भगवान् सूर्यनारायण इत्यर्थः । "देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु" इत्यमरः । कुवलयानां कमलानां पतिश्चन्द्रश्च कुवलयस्य भूमण्डलस्य पतिः सार्वभौम इति वा । श्यालः पत्नीभ्राता, रत्नाकरः समुद्रः श्वशुरः भार्यापिता । अस्तीति सर्वत्र योज्यम् । एवं पूर्णः सन्नपि अत एव जगतः पतिश्चायं अस्ति, तथापि एषः द्रव्यं भक्तप्रार्थितं हरतीति यत्, तत् इह लोके भजतां, नृणां मनुष्याणां उदग्रं महान्तमनुग्रहं कर्तुमेव । तदुक्तं श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धपूर्वार्द्धे सप्तविंशोऽध्याये भगवता श्रीकृष्णेनेन्द्रं प्रति 'मामैश्वर्यश्रीमदान्धो दण्डपाणिं न पश्यति । तं भ्रंशयामि सम्पद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम्" इति ॥ २०० ॥

अखिलेति । अखिलाः सम्पूर्णा ये हेयप्रत्यनीकाः दोषनाशकाः अनन्तकल्याणगुणास्तेषां एकतानस्य मुख्यस्थानस्य[1], विश्वनाथस्य जगदधिपतेः श्रीनिवासाभिधानस्य श्रीनिवासनाम्नः परब्रह्मणः गुणार्णवस्य गुणसमुद्रस्य, अमृतकणानां सुधाबिन्दूनां गणनायां संख्याने[2] विषये, धिषणो बृहस्पतिरादिर्येषां ते देवा ऋषयश्च । 'बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः" इत्यमरः । अनिपुणधिषणाः अकुशलबुद्धयः बुद्धिसामर्थ्यहीना इत्यर्थः । भवन्तीति शेषः ॥ ७९ ॥

किंच—गाम्भीर्येति । गम्भीरस्य भावो गाम्भीर्यं प्रापञ्चिकसुखदुःखविकाराराहित्यं तस्य एकावलम्बो मुख्याश्रयस्तस्मिन्, गरिम्णः गौरवस्य निवसतौ निवासस्थाने । कान्तिरूपा या कुल्या अल्पा नदी "कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्" इत्यमरः । तस्यास्तटाके सरोवरे आश्रये इति यावत् । भगवति हि सकलतेजसामाश्रयत्वं । "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ

१ 'विश्वनिदानस्य' २ 'वर्णने'.

चातुर्यौदार्यलक्ष्मीविहरणशरणे सद्गुणौघान् बभूवे
देवे श्रीवेङ्कटेशे न जिगणयिषता केन वा ग्लानवाचा ॥२०१॥

किंच—

समग्रा हि हरेर्वेदैः समग्राहि गुणावलिः ॥
प्रत्यक्षेऽपि परत्वेऽस्य प्रत्यक्षेपि च संशयः ॥ २०२ ॥

अहो महोन्नतस्याप्यस्य सौलभ्यं कनककुसुमस्य सौरभ्यमिव रसिकेभ्य एव स्वदते ॥ ८० ॥

स्तेजो विद्धि मामकम् ॥" इति गीतावचनात् प्रसिद्धम् । कल्याणानि निःश्रेयसान्येव अम्भोजानि कमलानि तेषां कल्ये प्रातःकाले "प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुपःप्रत्युषसी अपि" इत्यमरः । निरवधिर्निःसीमो यः करुणासारः दयासारस्तस्य कल्लोलराशौ महोर्मिनिधौ समुद्रे इत्यर्थः । "अथोर्मिषु । महत्सूल्लोलकल्लोलौ" इत्यमरः । चातुर्यं कर्मसु कौशलं च औदार्यं दातृत्वं च । उदारस्य भावः औदार्यमिति विग्रहः । "उदारो दातृमहतोः" इत्यमरः । तयोर्लक्ष्म्याः समृद्धेः विहरणशरणं क्रीडागृहं तस्मिन्, देवे स्वप्रकाशे श्रीवेङ्कटेशे विषये, सतां प्रशस्तानां गुणानां ओघान् समूहान् । "सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ।" इत्यमरः । जिगणयिषता गणनां कर्तुमिच्छता । गणयतेः स्वार्थिकण्यन्ताच्चौरादिकात्सनि शतृप्रत्ययः । केन पुरुषेण ग्लानवाचा श्रान्तवचनेन न बभूवे । को वा पुरुषः श्रान्तवाङ् न बभूवेत्यर्थः । भवतेर्भावे लिट् । अत्र सर्वत्र 'गाम्भीर्यैकावलम्बे' इत्यादौ तादात्म्येन वर्णनाद्रूपकालङ्कारः । "तद्रूपकमभेदो यः" इत्यादितल्लक्षणात् ॥२०१॥

समग्रेति । हरेः समग्रा हि सकलैव गुणानां आवलिः पङ्क्तिः वेदैः समग्राहि सम्यग्गृहीता । तथा अस्य प्रत्यक्षे दर्शने सति, परत्वे अप्रत्यक्षे विषये संशयोऽपि प्रत्यक्षेपि प्रतिक्षिप्तः निराकृत इति यावत् । अत्र पूर्वार्धे ग्रहे उत्तरत्र च क्षिपे कर्मणि लुङि "चिण् भावकर्मणोः" इति चिण् ॥ २०२ ॥

अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । महोन्नतस्य अतीवोच्चस्याप्यस्य वेङ्कटेश्वरस्य सौलभ्यं सुलभस्य सुखेन प्राप्यत्वं, कनकवर्णस्य कुसुमस्य पुष्पस्य कनकमयपुष्पस्येति वा । सुरभेः सुगन्धेः भावः सौरभ्यं सुगन्धित्वं सुन्दरत्वं वा "सुरभिर्हेम्नि चम्पके । जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवसन्तयोः । सुगन्धौ" इति हैमः । रसिकेभ्य एव स्वदते रोचते ॥ ८० ॥

---

१ 'ध्याने', अयं पाठः अस्मत्सम्पादितादर्शपुस्तके उपलभ्यते, परं तस्मिन् अध्याहारकरणत्रासात् स नादृतः । २ 'मौनभाजा'.

पद्य—

प्रचण्डविश्वकण्टकप्रखण्डनैकपण्डितः
पतङ्गमण्डले वसन् य एष पाण्डवप्रियः ॥
अकुण्ठरीतिकः प्रसन्नपुण्डरीकलोचनः
स कुण्डलीन्द्रभूधरप्रकाण्डमण्डनायते ॥ २०३ ॥

अवलोकय तावदुरगवरधरणीधरशिरोमणेश्चक्रपाणेरतितरसुकरवरनिकरवितरणकौशलमतिपेशलम् ॥ ८१ ॥

मूकारब्धं कमपि बधिराः श्लोकमाकर्णयन्ति
श्रद्धालुस्तं विलिखति कुणिः श्लाघया वीक्षतेऽन्धः ॥
अध्यारोहत्यहह सहसा पङ्गुरप्यद्रिशृङ्गम्
सान्द्रालस्याः शिशुभरणतो मन्दमन्दन्ति वन्ध्याः ॥ २०४ ॥

प्रचण्डेति । प्रकर्षेण चण्डा भयकरा ये विश्वकण्टकाः कण्टक इव जगत्त्रासोत्पादकाः कंसादयस्तेषां प्रकर्षेण समूलं खण्डने एको मुख्यः पण्डितः कुशलबुद्धियुक्तः, अपि च पाण्डवप्रियः । एतद्विशेषणद्वयेन "परित्राणाय साधूनां–" इत्यादि भगवद्गीतोक्तं प्रतिज्ञावचनं स्मारितम् । यः एषः श्रीनारायणः पतङ्गमण्डले सूर्यबिम्बे "पतङ्गौ पक्षि–सूर्यौ च" इति, "बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु" इति चामरः । वसन् निवसतीत्यर्थः । अकुण्ठा निरन्तरं वर्तमाना रीतिः सत्परिपालनासद्दलनादिरूपा यस्य सः । प्रसन्ने विकसिते पुण्डरीके कमले इव लोचने नयने यस्य सः । स एव पूर्वोक्तः कुण्डलीन्द्रभूधरप्रकाण्डस्य प्रशस्तशेषशैलस्य "प्रशंसावचनैश्च" इति समासः । 'कुण्डलीन्द्र' इत्यादिपदस्योपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः । "मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकानि" इत्यमरः । मण्डनायते भूषणवदाचरति । तत्र नित्यं निवसतीत्यर्थः । पञ्चचामरं वृत्तम् । "लघुर्गुरुर्निरन्तरं भजेत पञ्चचामरम्" इत्यादितल्लक्षणात् ॥ २०३ ॥

अवलोकयेति । उरगवरधरणीधरस्य श्रीशेषाचलस्य शिरोमणेः भूषणभूतस्य चक्रपाणेः श्रीविष्णोः, अतिपेशलं सुन्दरं अतितरसुकरं अतिशयसुलभं वरनिकराणां वरसमुदायानां वितरणस्य अर्पणस्य कौशलं चातुर्यं तावदवलोकय पश्य ॥ ८१ ॥

वरार्पणकौशलमेवोपपादयति—**मूकारब्धमिति** । बधिराः कर्णरहिताः मूकैः अवाग्भिः वक्तृत्वशक्तिरहितैरिति यावत् । "अवाचि मूकोऽथ मनो" इत्यमरः । आरब्धं पठितं कमपि ईश्वरगुणवर्णनपरं श्लोकं पद्यं "पद्ये यशसि च श्लोकः" इत्यमरः । आकर्णयन्ति शृण्वन्ति । तं च श्लोकं कुणिः छिन्नहस्तः श्रद्धालुः श्रद्धायुक्तः सन् "स्पृहि-गृहि-पति दयि" इत्यादिना आलुच् प्रत्ययः । विलिखति । अ

---

१ 'रनितर'. २ 'सान्द्रालस्या शिशुभरणतो मन्दमायाति वन्ध्या'.

सर्वत पर्वतमालोक्य सश्लाघम्—

सर्वोत्तुङ्ग श्रितशुभगुह साध्वभिख्यातशीलो
भास्वद्वंशोपचयजनक सानुजस्फूर्तिकोऽयम् ॥
ऐन नून क्षितिभृतमियं जानती जानकीशम्
कीशश्रेणी वलय शरणीकुर्वती वर्वरीति ॥ २०५ ॥

पुन सानन्दम्—

प्रकाशबहुपादवत्यपि फणिक्षमाभृत्यद
प्रकाममवलोकयते परममन्यदत्यद्भुतम् ॥

न्धो नेत्ररहितश्च श्लाघया प्रशसया युक्त, वीक्षते अवलोकयति । अहह इत्याश्चर्ये । पङ्गु पादरहितोऽपि सहसा त्वरया अद्रिशृङ्ग पर्वतशिखर अध्यारोहति । तथा वन्ध्या स्त्रियस्तु शिशुभरणत बालधारणत पोषणतो वा, सान्द्रालस्या अतिशयालस्ययुक्ता सत्य, मन्दमन्दन्ति अतिमन्दा भवन्ति । "सर्वप्रातिपदिकेभ्य क्विब्वा वक्तव्य" इति मन्दशब्दात् क्विपि रूपम् । मूकादयस्त्वीप्सितफल सप्राप्यैव कुर्वन्तीत्यर्थ । एतच्चरित्राणि श्रीवेङ्कटेश्वरमहात्म्यादिपुराणतोऽवगन्तव्यानि ॥२०४॥

सर्वत इत्यादि सुलभम्—

सर्वोत्तुङ्ग इति । अय शेषाचल सर्वेभ्य, शैलेभ्य पक्षे जनेभ्य उत्तुङ्ग उन्नत श्रेष्ठश्च, श्रिता स्थिता शुभा गुहा कन्दरा, पक्षे श्रित आश्रित शुभगुह एतन्नामा कश्चिन्निषादश्च येन ॥, साधुषु मध्ये अभिख्यात प्रसिद्ध शील सद्वृत्त यस्य तथाभूत, भास्वन्त प्रकाशमाना ये वंशा वेणवस्तेषा उपचयजनक वृद्ध्युत्पादक, पक्षे भास्वत सूर्यस्य वंशोपचयजनक कुलविस्तारकर, सानुभ्य पर्वतशिखरेभ्यो जाता प्रथमोत्पन्ना स्फूर्ति प्रकाशो यस्य, पक्षे अनुजाना लक्ष्मण भरतादीना स्फूर्त्या कान्त्या सहित सानुजस्फूर्तिक । अस्तीति शेष । अत एव एन क्षितिभृत पर्वत राजान च नून निश्चयेन, जानकीश सीतापति श्रीरामचन्द्रमेव जानती अवगच्छन्ती इय कीशाना वानराणा श्रेणी पङ्क्ति, शरणीकुर्वती रक्षक गृह वा कुर्वती सती, वर्वरीति भृश पुन पुनर्वा वृणोति वेष्टयतीति यावत् । 'वृञ् आवरणे' इत्यस्माद्यङ् लुकि रूपम् । वलय अवलोकय । अत्र 'सर्वोत्तुङ्ग' इत्यादिश्लिष्टसहेतुकविशेषणैश्शैले श्रीरामसभावनात् श्लेषविशिष्टोत्प्रेक्षालंकार ॥ २०५ ॥

प्रकाशेति । प्रकाशा दृश्या बहव पादा प्रत्यन्तपर्वता, समन्तात् स्थिता

---

१ 'सर्वोत्तुङ्गश्रितशुभगुह साध्वभिख्यातशील भास्वद्वंशोपचयजनक सानुजस्फूर्तिमायम् ॥ एव नून क्षितिभृतमसु', 'साध्वभिख्यातशीलो' २ 'वंशोच्चयम'. ३ 'एव'. ४ 'भृत्यत'.

अपि च—

गहनगुहाविहारिहरिपाणिरुहाभिहत-
द्विरदशिरस्तटोद्गलितमौक्तिकसंहतिभिः ॥
अहह विभूषितैरिह चिरं विहरन्ति सुखम्
सममबलाजनैरतिविलासपराः शबराः ॥ २१० ॥

अथ घटिकाचलवर्णनम् १७.

इति व्योमयाने दक्षिणतः प्रापयन् पुरतो निर्दिश्य—
कण्ठोपरि कण्ठीरवशुचिदंष्ट्रारुचिविचित्रचन्द्रिकया ॥
स्फटिकाचल इव नयने घटिकाचल एष संप्रति धिनोति ॥२११॥

अश्मना पाषाणानां भवनानि गृहाणि सुलभानि यत्न विनैव लभ्यानि सन्ति। अहहे त्यानन्दे। एवं सति अरण्यानीभाजा महारण्यसेविना "इन्द्र वरुण भव—" इत्यादिसू त्रेणानुगागम "हिमारण्ययोर्महत्त्वे" इति वार्तिकेन च महत्त्वविवक्षाया ङीप् च विधीयते। "महारण्यमरण्यानी" इत्यमरश्च। भाग्य दैव गिर वाणी अतिपतति अतिक्रामति। वाण्या वर्णयितुमशक्यमिति भाव। किल निश्चयेन ॥ २०९ ॥

गहनेति। इह शेषाचले, गहनगुहासु वनस्थगुहासु, गहनेषु अरण्येषु गुहासु चेति वा। विहर्तुं क्रीडितुं शील येषां ते विहारिण तादृशानां हरीणां सिंहानां पाणिरुहै नखै अभिहतानां विदारितानां द्विरदानां हस्तीनां शिरस्तटात् गण्डस्थलात् उद्गलि तानि भूमौ निपतितानि यानि मौक्तिकानि तेषां संहतिभि समूहै, हारैरिति यावत्। विभूषितैरलङ्कृतै अबलाजनै स्त्रीजनै समं सह, अतिविलासपरा भृश क्रीडासक्ता सन्त, शबरा म्लेच्छविशेषा सुखं यथा तथा, चिरं बहुकाल विहरन्ति क्रीडन्ति। अहहेत्यानन्दे। नर्दटकं वृत्तम्। "यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम्" इति तल्लक्षणात् ॥ २१० ॥

अथ घटिकाचलवर्णनं प्रस्तौति— **इतीति।** निर्दिश्य अवलोक्य, सुलभमन्यत्।

कण्ठोपरीति। कण्ठस्य उपरि ऊर्ध्वभागे, कण्ठीरवस्य सिंहस्य 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्ष केसरी हरि। कण्ठीरव" इत्यमर। अर्थात् कण्ठपर्यन्त मनुष्या कारस्य तदुपरि च सिंहाकारस्येति ज्ञेयम्। शुचीनां शुभ्राणां दंष्ट्राणां स्थूलदन्तानां या रुचि कान्ति सैव विचित्रा आश्चर्यावहा चन्द्रिका ज्योत्स्ना तया स्फटिकाचल इव स्फटिकमणिमय पर्वत इव, एष दृश्यमानो घटिकाचल नृसिंहनिवास. पर्वत, संप्रति नयने नेत्रे, धिनोति प्रीणयति ॥ २११ ॥

---

१ 'गिरौ'.

सभक्तिप्रकर्षमञ्जलिं बद्ध्वा—

वरकेतुस्थताक्ष्याय स्मरकेलिपुषे श्रियः ॥
नरकेक्षणविघ्नाय नरकेसरिणे नमः ॥ २१२ ॥

किंच—

स्थिरशङ्खादिचिन्हाय सुरसङ्घार्चिताङ्घ्रये ॥
परसंहारदक्षाय नरसिंहाय मङ्गलम् ॥ २१३ ॥
जम्भदम्भहरक्षेमारम्भलम्भनमूर्तये ॥
शंभुसंभावनीयाय स्तम्भडिम्भाय मङ्गलम् ॥ २१४ ॥

कृ०—किमरे क्रोधमयेऽपि नरमृगेन्द्रे स्तववचनं विरचयसि ?।८५।
प्रह्लादमाह्लादयितुं तमेकं सर्वस्य कुर्वन् भुवनस्य भीतिम् ॥
सैंहं दधे संहननं पुरा यस्तत्र स्तवास्तत्र कथं प्रवृत्तः ? ॥ २१५ ॥

वरेति । वरे श्रेष्ठे केतौ ध्वजे तिष्ठतीति वरकेतुस्थः ताक्ष्यः गरुडः यस्य तस्मै, श्रियः लक्ष्म्याः स्मरकेलिपुषे मदनक्रीडावर्धनाय संभोगेच्छोत्पादकायेति यावत् । नरकस्य ईक्षणे अवलोकनेऽपि, किमुत गमने, विघ्नाय प्रतिबन्धरूपाय । तद्भक्तानां नरकदर्शनमपि नैव भवतीति भावः । नरकेसरिणे श्रीनृसिंहाय नमः अस्तु ॥२१२॥

स्थिरेति । स्थिराणि सर्वदा सन्ति शङ्खादिचिह्नानि शङ्ख-चक्रायायुधानि यस्मिन् तस्मै, सुराणां देवानां संघः समुदायैः अर्चितौ पूजितौ अङ्घ्री चरणौ यस्य तस्मै, परेषां शत्रूणां संहारे विनाशे दक्षश्चतुरः समर्थो वा तस्मै, नरसिंहाय मङ्गलम् । अस्त्विति शेषः ॥ २१३ ॥

जम्भेति । जम्भस्य एतन्नाम्नो दैत्यस्य दम्भं गर्वं हरतीति तद्धरः, अर्थाज्जम्भदैत्यविनाशकः इन्द्रः, तस्य क्षेमस्य, दैत्यहृतस्वर्गस्थानस्य पुनः प्रापणरूपस्य कल्याणस्य आरम्भाणां उद्योगानां लम्भनं संपादनं यस्मात्तादृशी मूर्तिर्यस्य तथाभूताय । हिरण्यकशिपुविनाशेन तद्धृतं स्वर्गसाम्राज्यं पुनरिन्द्राय समर्पितमिति भावः । शंभोः शिवस्यापि संभावनीयाय मान्याय, स्तम्भस्य डिम्भाय बालकाय, स्तम्भादुत्पन्नायेत्यर्थः । मङ्गलम् ॥ २१४ ॥

किमिति । अरे हे विश्वावसो, क्रोधमये कोपप्रचुरेऽपि, प्राचुर्ये मयट् । नरमृगेन्द्रे नृसिंहे विषये, स्तववचनं स्तोत्रभाषणं, किं कुतो हेतोर्विरचयसि करोषि ?।८५।

प्रह्लादमिति । यः नृसिंहः तं प्रसिद्धभक्तं, एकमेव प्रह्लादं हिरण्यकशिपुपुत्रं आह्लादयितुं संतोषयितुं, सर्वस्य भुवनस्य लोकस्य भीतिं कुर्वन्नुत्पादयन् सन्, सैंहं सिंहसंबन्धि, संहननं शरीरं "गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ।" इत्यमरः ।

---

१ 'नरसिंहाय मङ्गलम्' २ 'लम्भक' ३ 'ध्वभाव'.

निजोरसि पयोधरश्चिरमचञ्चला विद्युतम्
पयोधरमुरस्यसावपि बिभर्त्ति नित्यं निजे ॥ २०६ ॥

अथ वनवर्णनम् १६.

इति विमानं दक्षिणत समानयन् सानन्दम्—
विलोकय सखे विपिनानाममीषा परमं रामणीयकम् ॥ ८२ ॥

पुर पुरो घनं वनं वने वने महागिरि–
महागिरौ महागिरौ विराजते गुहागृहम् ॥
गुहागृहे गुहागृहे विहारतत्परो हरि–
र्हरौ हरौ निरङ्कुशः कृतेभसाध्वसो ध्वनि ॥ २०७ ॥

स्वल्पपर्वता इत्यर्थ । "पादा प्रत्यन्तपर्वता " इत्यमर । पक्षे चरणाश्च विद्यन्ते अस्येति तथाभूते, फणिक्ष्माभृति शेषशैले सर्पराजे च, अद इद वक्ष्यमाण, अन्यत् वस्तुतो गुप्तचरणस्य सर्पराजस्य प्रकाशबहुपादत्वादितरत्, परम महत् अद्भुत आश्चर्यं, प्रकाम यथेच्छ अवलोक्यते दृश्यते । अस्माभिरिति शेष । तत्किमित्यपेक्षाया माह–पयोधरो मेघ निजोरसि स्वकीयवक्ष स्थले, चिर अचञ्चला स्थिरां विद्युत बिभर्ति । मेघसदृश श्यामवर्णो भगवान् वक्षसि नित्य लक्ष्मीं बिभ्रदत्र निवसतीति वास्तवोऽर्थं । असावपि विद्युदपि निजे उरसि पयोधर स्तनयुग्ममिति वस्तुत, नित्य बिभर्ति । इदमेवाश्चर्यमिति भाव । श्लेषमूलकविरोधाभासालकार । स त्यार्थेन च तत्परिहार ॥ २०६ ॥

अथ विचित्रवनवर्णनप्रस्तावार्थमाह–इतीत्यादि ।—

विलोकयेति । हे सखे अमीषा पुरो दृश्यमानाना विपिनानामरण्यानां " अट व्यरण्य विपिनं "इत्यमर । परम रामणीयक रमणीयत्व मनोहरत्वमिति यावत् । मनोज्ञादित्वाद्वुम् । अवलोकय पश्य ॥ ८२ ॥

रामणीयकमेवाह—**पुर इति** । पुर पुर अग्रे अग्रे घन निबिड वन, विराजते शोभते । इदमेव क्रियापद सर्वेनान्वेतव्यम् । वने वने प्रतिवन महागिरि । वीप्सायां द्वित्वम् । एवमेव सर्वत्रोह्यम् । गुहा गृहमिवेत्युपमितसमास । विहारे क्रीडायां तत्पर आसक्त हरि सिंह । "विष्णु सिंहांशु वाजिषु । शुकाहि-कपि भेकेषु हरि र्ना कपिले त्रिषु । " इत्यमर । निरङ्कुश प्रतिबन्धरहित , कृतमुत्पादित इभानां गजाना साध्वस भय येन, तादृश ध्वनि गर्जनम् ॥ २०७ ॥

---

३ 'पयोधरे', 'पयोधरम्'

कृ०—किमरे वर्णयस्यचक्षुष्याणि मनुष्याङ्गकवलनचपलचण्डपुण्डरी-काननानि काननानि [१] ॥ ८३ ॥

इतस्तावद्ग्रावव्यतिकर इतः सन्त्यजगरा
इतो लुण्टाकाना समुदय इतः कण्टकचयः ॥
इतो व्याघ्रा उग्रा ज्वलनजनका वेणव इतो
वनं संलक्ष्यैतन्मन इदमहो मोहमयते ॥ २०८ ॥

वि०—सखे निपुणनिरूपणत एतेषा गुणानपि गृहाण ॥ ८४ ॥

अनायासग्राह्याण्यवनिपतिभोग्यान्यपि फला-
न्ययत्नेन प्राप्या नृपसुदृगपेक्ष्याः सुमनसः ॥
असूर्यपश्यान्यप्यहह सुलभान्यश्मभवना-
न्यरण्यानीभाजामतिपतति भाग्यं किल गिरः ॥ २०९ ॥

किमिति । अरे भो विश्वावसो, मनुष्याणा अङ्गाना अवयवाना कवलने ग्रसने चपलानि लोलुपानि अत एव चण्डानि भयकराणि पुण्डरीकाना व्याघ्राणा "व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना" इत्यमर । आननानि मुखानि येषु तानि । अत एवाचक्षुष्याणि अदर्शनीयानि काननानि वनानि, किं वर्णयसि ? ॥ ८३ ॥

अदर्शनीयत्वमेवाह—**इत इति** । इत एकस्मिन्स्थले, तावत्साकल्येन सर्वेनेत्यर्थ । ग्राव्णा पाषाणाना व्यतिकर समूह , इत अन्यत्र अजगरा सन्ति, इत तदि-तरत्र लुण्टाकाना चोराणा समुदय , इत कण्टकाना चय समुदाय , इत त-द्भिन्नस्थले, उग्रा भयकरा व्याघ्रा , इतोऽन्यत्र ज्वलनजनका परस्परसघर्षेणाग्न्युत्पा-दका वेणव कीचका , सन्तीत्यर्थ । एतदेव वचनविपरिणामेन यथायोग्य सर्वत्र संयोजनीयम् । एवमेतद्वन सलक्ष्य दृष्ट्वा, इद मे मन मोह भयजन्य भ्रम, अयते प्राप्नोति ॥ २०८ ॥

सख इति । सखे हे मित्र, निपुणनिरूपणत विचारयुक्तावलोकन कृत्वेत्यर्थ । पञ्चम्यर्थे तसि । सा च ल्यब्लोपे । एतेषा वनानां गुणानपि गृहाण, नतु केवलान् दोषानेव ॥ ८४ ॥

तान् गुणानेवाह—**अनायासेति** । अवनिपतिभी राजभिर्भोक्तु योग्यानि नतु साधरणैर्जनै अपि, फलानि आम्र दाडिमादीनि, अत्र वने अनायासेन अयत्नेन ग्राह्याणि भवन्ति । तथा नृपसुदृग्भि राजपत्नीभिरपि अपेक्ष्या ईप्सितव्या , किमुतान्याभि , सुमनस मालती-मल्लिकादीनां पुष्पाणि "स्त्रिय सुमनस पुष्प" इत्यमर । अयत्नेन प्राप्या लब्धु शक्या । तथा असूर्यपश्यानि सूर्यं न पश्यन्तीति विग्रह । असमर्थसमासोऽयम् । " असूर्य-ललाटयो " इत्यादिना खश् । " अरुर्द्विषद-" इत्यादिना च मुमागम ।

---

१ 'प्राप्यास्त्वपि सुदृगपेक्ष्या'.

वि०—वयस्य मैवं वादीः ॥ ८६ ॥

यतः—

अपुण्यधौरेयहिरण्यदूनत्रिलोकशोकक्षपणाय शौरिः ॥
कायाधवायासनिरासदम्भः स्तम्भादिहोज्जृम्भत संभ्रमेण ॥ २१६ ॥

इदं चावधार्यताम्—

मनुष्यतिर्यक्त्वमुपेत्य नित्यो देवः स्वयं स्थावरतोऽभ्युदञ्चन् ॥
विचित्रशक्त्यन्वयमत्र वेदैः प्रख्याप्यमानं प्रकटीकरोति ॥ २१७ ॥

पुनः सविश्रम्भम्—

घटिकाचलं वपुरवेक्ष्य तत्त्वतो घटिकाचलं समधिरुह्य भक्तितः ॥
नरकेसरीन्द्रचरणौ विलोकयन् नरके सरिष्यति न जातु मानवः ॥२१८॥

पुरा कृतयुगे दधे धृतवान् । तत्र तस्मिन्विषये, तव त्वत्कृत इत्यर्थः । स्तवः स्तुतिः, कथं प्रवृत्तः ? ॥ २१५ ॥

वयस्येत्यादि सुलभम् ॥ ८६ ॥

अपुण्येति । न विद्यते पुण्यं सुकृतं येषु तेषां पापिनां धौरेयोऽग्रेसरः यः हिरण्यः हिरण्यकशिपुस्तेन दूनानां पीडितानां, 'दु गतौ ' इत्यस्मात् क्तप्रत्यये "ल्वादिभ्यः" इति निष्ठातकारस्य नः । " दुग्वोर्दीर्घश्च " इति वार्तिकेन दीर्घः । त्रिलोकानां शोकस्य क्षपणाय विनाशं कर्तुम् । "तुमर्थाच्च भाववचनात् '' इति चतुर्थी । शौरिः विष्णुः, कयाधोः हिरण्यकशिपुपत्न्याः अपत्यं कायाधवः प्रह्लादः तस्य आयासस्य पितृकृतत्रासस्य निरासो विनाश एव दम्भो निमित्तं यस्य तथाभूतः सन्, इह लोके स्तम्भात् संभ्रमेण त्वरया अजृम्भत प्रकटीबभूव । एतेन ' सर्वस्य भुवनस्य भीतिं कुर्वन् ' इत्यादिदूषणं परास्तमिति ज्ञेयम् ॥ २१६ ॥

• **मनुष्येति** । यः नित्यः सर्वदैकरूपः सन्नपि, देवः भक्तपालनार्थं विविधक्रीडाकारकः, मनुष्यत्वं च तिर्यक्त्वं च अनयोः समाहारस्तत्, नरसिंहस्वरूपत्वमित्यर्थः । उपेत्य स्वीकृत्य, स्थावरतः स्तम्भादपि चलितरवन्मातृतः । अभ्युदञ्चन् प्रकटीभवन् सन्, वेदैः प्रख्याप्यमान वर्ण्यमानं, विचित्रायाः इतरसुरदुष्करत्वेन अघटितघटनाकारित्वेन च आश्चर्योत्पादिकायाः शक्तेः सामर्थ्यस्य अन्वयं सबन्धं, अत्र भूलोके प्रकटीकरोति आविष्करोति । वेदवर्णितं विविध चरित्रं प्रत्यक्षतया प्रदर्शयतीत्यर्थः २१७

अत एवास्य स्थानस्यातिशयपुण्यसंपादकत्वमस्तीति द्योतयन्नाह—**घटिकाचलमिति** । यो मानवः घटिकाचलं घटिकाकालमात्रमप्यस्थिर, विनश्वरमित्यर्थः । वपु शरीर, तत्त्वतः स्वभावादेवावेक्ष्य दृष्ट्वा ज्ञात्वेत्यर्थः । दृशिरत्र ज्ञानार्थकः । भक्तितः

---

१ 'दम्भाद स्तम्भादिहाजृम्भत'. २ ' सचो. ' ३ ' रवेत्य. '

अथ वीक्षारण्यवर्णनम् १८.

इति विमानमन्यत सचोदयन् सहर्षम्—

वीक्षारण्यमिदं वदन्ति सरसी हृत्तापनाशिन्यसा-
वस्या रोधसि वीरराघव इति प्रख्यातनामा हरि ॥
व्यक्तं राजति वीतिहोत्र इव यो विस्तीर्णहेतिद्युति
क्षेत्रं प्रासकुशस्थलं प्रभजति श्रीशालिहोत्राश्रितम् ॥ २१९ ॥

आकलयतु भवानेनं चमत्कारम् ॥ ८७ ॥

द्विरेफवर्णा सुमनोरमा तनु बिभर्ति सज्ञामिव वीरराघव ॥
सुपर्वराजेन यदीयमर्चित सुख पदद्वन्द्वमिवोपशोभते ॥ २२० ॥

घटिकाचल पर्वत अधिरुह्याऽऽरुह्य, नरकेसरीन्द्रचरणौ नरसिंहचरणौ, विलोकयन् विलोकयति, स मानव जातु कदाचिदपि, नरके निरये न सरिष्यति नैव पतिष्यति । ' सृ गतौ' इत्यस्माल्लृट् ॥ २१८ ॥

अथ वीक्षारण्यप्रस्तावमाह—इतीति । [1]सचोदयन् गमयन्—

वीक्षारण्यमिति । इद पुरो दृश्यमान वीक्षारण्यमेतन्नामक वनं, वदन्ति कथयन्ति । जना इति शेष । तथा असौ सरसी सरोवर एतद्वनमध्ये वर्तमानेत्यर्थ । हृत्तापनाशिनी हृदयसंतापहारिणी, विद्यते । अस्या सरस्या रोधसि तीरे, " कूल रोधश्च तीर च " इत्यमर । वीरराघव इति प्रख्यात अतिपावनत्वेन प्रसिद्ध नाम यस्य तथाभूत , व्यक्त प्रत्यक्ष यथा तथा [2], विस्तीर्णा आसमन्तात् प्रसृता हेतीनां शङ्खचक्राद्यायुधाना शिखानां च द्युति कान्तिर्यस्य तथाभूत , ' रवेरर्चिश्च शस्त्र च वह्निज्वाला च हेतय । " इत्यमर । वीतिहोत्र इव अग्निरिव ' अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जय ।" इत्यमर । राजति शोभते । पुनश्च यो वीरराघव , प्राप्त कुशानां स्थल स्थान येन तत्, अत एव श्रीशालिहोत्रमुनिना अधितमाश्रित क्षेत्र स्थान प्रभजति सेवते । तत्र तिष्ठतीत्यर्थ ॥ २१९ ॥

आकलयत्विति । अत्र वीक्षारण्ये, इमं पुरो दृश्यमानं चमत्कार भवान् आकलयतु अवलोकयतु ॥ ८७ ॥

द्विरेफेति । वीरराघवो भगवान्, द्विरेफस्य भ्रमरस्येव वर्णो यस्या सा तां श्यामवर्णामित्यर्थ । पक्षे द्वौ रेफवर्णौ रकाराक्षरे यस्यां तां, "द्विरेफ पुष्पलिट् भृङ्ग-षट्पद भ्रमरालय " इति, " रवर्णे पुंसि रेफ स्यात् " इति चोभयत्राप्यमर । सुमनस्सु सदाचरणेन शुद्धचित्तेषु, सुमनस्सु पुष्पेषु च रमते क्रीडतीति तां सुमनोरमां, ' स्त्रिय सुमनस पुष्प" इत्यमर । अत एव संज्ञां ' वीरराघव ' इति नामेव " संज्ञा

---

1 ' कुशस्थली ' 2 ' प्रकृत '

कृ०—वयस्य किं सन्नह्यसि वीरराघवस्तवने¹ यदस्मिन्नपि पन्नगनगनाथ इव परधनग्रहणपरत्वादय: प्रादुष्यन्ति दोषाः ॥ ८८ ॥

वि०—तत्रास्मदुक्तेनैव तत्समाधानेन पुनरत्रापि संतोष्टव्यमायुष्मता भवता। पामरमते रमते न कस्य मनो वीरराघवे देवे? ॥ ८९ ॥

स्वेक्षासाध्यजगज्जनि सुतनुपद्माक्षाङ्कितोर स्थल·
साक्षादेवं² पर पुमान् कृतनुतिर्दाक्षायणीशादिभि· ।
वीक्षारण्यपतिर्विराजतिगतिर्द्राक्षासदृक्साहिती-
धी क्षान्त्यायुररोगता धन-यशो मोक्षाद्यपेक्षावताम् ॥२२१॥

स्याच्चेतना नाम" इत्यमर । तनु शरीर बिभर्ति । सुष्ठु पर्वणि पूर्णिमाया राजते स सुपर्वराजश्चन्द्र तेन, सुपर्वणा देवाना राजा इन्द्रश्च तेन च अर्चित पूजित मुख पदद्वन्द्वमिव उपशोभते ॥ २२० ॥

वयस्येति। हे वयस्य मित्र, वीरराघवस्तवने विषये, कि कुतो हेतो सनह्यसि उद्युक्तो भवसि ? यत् यत अस्मिन् वीरराघवेऽपि, पन्नगनगस्य शेषशैलस्य नाथ श्रीनिवास तदिव परधनग्रहणे परत्व आसक्तत्व तदादय दोषा प्रादुष्यन्ति उद्भविष्यन्ति ॥ ८८ ॥

तत्रेति। तत्र दोषप्रादुर्भावे, अस्मदुक्तेनैव पूर्वं मया कथितेनैव तत्समाधानेन शेषाचलाधिपतिसमाधानेन, पुनरत्रापि सतोष्टव्यमायुष्मता भवता । पामरमते हे क्षुद्रबुद्धे, वीरराघवे देवे, कस्य पुरुषस्य मन न रमते आसक्त न भवति ? अपि तु सर्वस्यापि रमते इत्यर्थ ॥ ८९ ॥

स्वेक्षेति। स्वस्य ईक्षया पर्यालोचनेन साध्या कर्तुं शक्या जगतो जनि सृष्टि र्यस्य स । एतेन "स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति" इत्यादैतरेयोपनिषच्छ्रुति स्मारिता । अत्र 'जगज्जनि' इत्युक्तिरुपलक्षणपरा । तेन जगत्सृष्टि स्थिति सहारा अपि ज्ञेया । सुतनो लक्ष्म्या पद्माक्षया पदसबन्धिलाक्षारसेन अङ्कित चिह्नित उर स्थल वक्ष स्थल यस्य स । सर्वदा लक्ष्म्यास्तत्र विद्यमानत्वादित्यर्थ । किंच साक्षात् पर शरीर वाङ् मनो बुद्ध्यहकारादिसघातेभ्य पर पुमान्, अत एव दाक्षायणीश पार्वतीपति शिव आदि प्रमुखो येषु तैर्ब्रह्मेन्द्रादिभि कृता नुति स्तुतिर्यस्य तथाभूत । द्राक्षया सदृशी साहिती साहित्य (?) धी बुद्धिश्च क्षान्ति क्षमा च आयुर्जीवनकालश्च अरोगता आरोग्य च धन च यशश्च मोक्षश्च ते आदयो येषु तेषु अपेक्षावतामिच्छावता गति तत्तदिच्छानुसारेण फलदायक इत्यर्थ । वीक्षारण्यपतिर्वीरराघवाख्य , विराजति शोभते ॥ २२१ ॥

---

१ 'वीरराघवे देवे स्तवन विरचयितु ' २ 'स्वेच्छा.' ३ 'देव.'

किंच—

उपेत्य वीक्षावनमुन्नतः सदा सुवर्णवल्ल्या सुमनःपुषाश्रितः ॥
अहीनसेव्यो हरिचन्दनस्तनोत्युपाश्रितानामुचितां सुवासनाम् ॥२२२॥

अथ श्रीरामानुजवर्णनम् १९.

इत्यन्यतो विमानं प्रेरयन्नग्रतो वीक्ष्य सप्रत्यभिज्ञम्—

एषा भूतपुरी निरीक्षितचरी दोषापहन्त्री मया
श्रीमानत्र गुणाब्धिराविरभवद्रामानुजार्यो मुनिः ॥
अत्यन्तामृतसिन्धुमन्थनभवद्धैयंगवीनात्मकम्
विज्ञानं यदुपज्ञमेव विदुषामद्यापि विद्योतते ॥ २२३ ॥

उपेत्येति । सुष्ठु मनांसि येषां ते सुमनसः पण्डितास्तान्, सुमनसः पुष्पाणि च पुष्णातीति तया, अत एव सुष्ठु वर्णो यस्यास्तया वल्ल्या मल्लिकादिपुष्पवल्ल्येति यावत् । पक्षे सुवर्णस्य वल्लीव वल्ली तया लक्ष्म्या आश्रितः सदा आलिङ्गितः, अहीनां सर्पाणां इनाः श्रेष्ठा महासर्पा इत्यर्थः । अहीनः सर्पस्वामी शेषस्तेन, न हीना अहीना श्रेष्ठजनास्तैश्च सेव्यः सेवितुं योग्यः, हरिः श्रीविष्णुरेव चन्दनः, हरिचन्दनो वृक्षश्च, वीक्षावनं उपेत्य संप्राप्य, उन्नतः उच्चः श्रेष्ठश्च सन्, उपाश्रितानां भक्तानां उचितां योग्यां, सुवासनां मनोऽभिलषितं तनोति विस्तारयति ॥ २२२ ॥

इतीति । अन्यतो विमानं प्रेरयन् गमयन्, सप्रत्यभिज्ञं सानुस्मरणम्—

एषेति । एषा पुरो दृश्यमाना, दोषाणां अपहन्त्री विनाशयित्री भूतपुरी 'श्रीपेरुम्बुदूर' इति प्रसिद्धा, मया निरीक्षितचरी पूर्वं अवलोकिता । "भूतपूर्वे चरट्" इति चरट् प्रत्ययः । विलसतीत् । अत्र भूतपुर्यां, गुणानां अब्धिः सागरः श्रीमान् रामानुजार्यो मुनिः, आविरभवत् प्रादुरभूत् । कीदृशः स रामानुजार्यः । अत्यन्ता उपनिषद्रूपाः एव अमृतसिन्धुः क्षीरसागरः तस्य मन्थनेन विलोडनेन समुद्गच्छमानं यत् हैयंगवीनं नवनीतं तदेव आत्मा स्वरूपं यस्य तदात्मकम् । सर्वोपनिषदां सारभूतमिति तात्पर्यम् । विज्ञानं विशिष्टाद्वैतमार्गप्रवर्तकं शारीरकभाष्यं, यः रामानुजार्यं एव उपज्ञा आद्यज्ञानं यस्य तथाभूतम् । रामानुजार्येणैव प्रथमं निर्मितमित्यर्थः । "उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्" इत्यमरः । विदुषां पण्डितानां मध्ये, अद्यापि विद्योतते प्रकाशते ॥ २२३ ॥

---

१ 'मुनी.' २ 'रामानुजार्या.'

किंच—

कामादिवैरिगणभीमानवद्यनिजनामाभिलापगरिमा
वैमानिकार्यसमभूमा मतौ वचनसीमातिलङ्घिमहिमा ॥
श्रीमाननूनकलसोमाननो विमलधामावमानितरवि
क्षेमाणि जृम्भयतु भूमावमुत्र च स रामानुजो यतिपति ॥२२४॥

अपि च—

स जयति रामानुजयतिरजयति परवादिन यदीयोक्तिः ॥
सजयति बोधमनघ रञ्जयति बुधान् व्यथा च भञ्जयति ॥ २२५ ॥

अन्यच्च—

ते मीमासाशास्त्रप्रमथनपरिकलितबुधजनानन्दा ॥
लक्ष्मणमुने प्रबन्धा लक्ष्मणपूर्वजशरा इव जयन्ति ॥ २२६ ॥

कामादीति । काम आदि प्रथमो येषु क्रोध लोभादिषु तेषा वैरीणा अन्त -शत्रूणा गणस्य समुदायस्य भीम भयकर अनवद्य निर्दोष निजस्य स्वकीयस्य नाम्न अभिलापगरिमा इच्छाप्रभाव यस्य स । यस्य नामग्रहणस्येच्छामात्रेणापि कामादीना विनाशो भवति, किमुत प्रत्यक्षनामग्रहणे कृते इति तात्पर्यम् । तथा मतौ बुद्धौ विषये वैमानिकाना देवानामार्य गुरु बृहस्पति तेन समस्तुल्य भूमा माहात्म्य यस्य स , अनूना सपूर्णा कला यस्य तस्य सोमस्य चन्द्रस्येवानन मुख यस्य स , किंच विमलधाम्ना स्वकीयनिर्मलप्रकाशेन अवमानितस्तिरस्कृत रवि सूर्यो येन तथाभूत , अत एव वचनाना सीमा मर्यादा तस्या अतिलङ्घी उल्लङ्घनशील महिमा माहात्म्य यस्य स श्रीमान् रामानुजो यतिपति , भूमौ भूलोके, अमुत्र परलोके च क्षेमाणि कल्याणानि जृम्भयतु वर्धयतु । सर्वजनानामिति शेष । अश्वधाटी वृत्तम् ।(१)अस्य लक्षण वृत्तरत्नाकरे नैवोपलभ्यते। चित्रवृत्तेष्वस्यान्तर्भाव ॥२२४॥

स इति । स रामानुजयतिजयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कथभूत स । यदीया यस्य सबन्धिनी उक्ति भाष्यरूपा, परवादिन मतान्तरस्थवादिन अजयति क्षेप यति तिरस्करोतीति यावत् । 'अज गति-क्षेपणयो' इत्यस्य ण्यन्तस्य रूपम् । अथवा अजमिव छागमिव तुच्छीकरोति । एतत्पक्षे अजशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । न केवल तिरस्करोत्येव, किंतु अनघ निर्मल बोध ज्ञान च सजयति उत्पादयति । बुधान् पण्डिताश्च रञ्जयति रमयति । तेषा व्यथा दु ख च भञ्जयति विनाशयति ॥ २२५ ॥

ते इति । मीमांसाशास्त्रस्य प्रमथनेन आलोडनेन सर्वशास्त्रपर्यालोचनेनेति या वत् । पक्षे ते अमी मांसाशाना राक्षसाना अस्त्राणा शस्त्राणा प्रमथनेन विनाशनेन च परिकलित उत्पादित बुधजनाना पण्डितजनाना देवसमूहाना च आनन्दो यैस्ते,

१ 'अभिलापगरिमा २ 'अवनौ'

अत्र कश्चिदपश्चिमो विपश्चितामित्थमेनमनुदिनं प्रणमति ॥ ९० ॥

'रामानुजाय गुरवे नरवेषभाजे शेषाय धूतकलये कलये प्रणामान् ॥
यो मादृशानपि कृशान् परिपातुकामो भूमाववातरदुदञ्चितबोधभूमा' २२७

इति । एतच्चाकर्ण्यताम्—

रामानुजौ यामुनतीर्थसेवापरावुदीतौ नरकं निरोद्धुम् ।
तयोः पुराणः प्रणिनाय गीतां तस्या नवीनस्तु ततान टीकाम् ॥ २२८ ॥

कृशानुः—सत्यमेवं तथापि तत्पथानुविधायिनां मेधाविनामपि पराघमन्तृत्वादयो दोषाः प्रसिद्धाः ॥ ९१ ॥ तथाहि—

लक्ष्मणमुनेः रामानुजयतेः प्रबन्धाः ग्रन्थाः, लक्ष्मणस्य पूर्वजो रामस्तस्य शराः बाणाः इव, जयन्ति ॥ २२६ ॥

अत्रेति । अत्रास्मिन् देशे कश्चित् विपश्चितां विदुषां मध्ये, अपश्चिमः अत्युत्तमः एनं श्रीरामानुजाचार्यं, अनुदिनं प्रतिदिनं इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण, प्रणमति नमस्करोति ॥ ९० ॥

रामानुजायेति । नरवेषं मनुष्यस्वरूपं भजति आश्रयतीति नरवेषभाक् तस्मै, शेषाय सर्पराजाय, रामानुजाय, धूतः निरस्तः कलिः पापं येन तस्मै, पापरहितायेत्यर्थः । अत एव गुरवे आचार्याय प्रणामान् नमस्कारान् कलये करोमि । यः मादृशान् कृशान् अतिदीनानपि परिपातुकामः रक्षितुमिच्छुः सन्, उदञ्चितः समायत एवोत्तमः बोधभूमा ज्ञानातिरेको यस्य सः, भूमौ अवातरत् प्रकटीबभूव ॥ २२७ ॥

रामेति । यमुनैव यामुनं, स्वार्थेऽण् । यामुनं च तत्तीर्थं च तस्य, पक्षे यामुनतीर्थस्य गुरोश्च सेवापरौ सेवासक्तौ, नरकं एतन्नामकमसुरं दुर्गतिं च निरोद्धुं निवारयितुं, रामस्य बलरामस्य अनुजः कृष्णः, रामानुजाचार्यश्च, रामानुजश्च रामानुजश्च तौ । इत्येकशेषसमासः । उदीतौ उत्पन्नौ । दीर्घत्वं छन्दोऽनुरोधात् । तयोः द्वयो रामानुजयोर्मध्ये पुराणः प्रथमः कृष्णः गीतां भगवद्गीतां प्रणिनाय विरचितवान् । नवीनो रामानुजाचार्यस्तु, तस्या गीतायाः टीकां व्याख्यां ततान चकार ॥ २२८ ॥

सत्यमिति । सत्यमेव तथापि तस्य रामानुजाचार्यस्य पन्थानं प्रवृत्तिं अनुविदधति अनुसरन्तीत्यनुविधायिनः तेषां बुद्धिमतामपि, परेषां भिन्नमतानुयायिनां अघमन्तृत्वं अपमानः आदिर्येषां मात्सर्यादीनां ते दोषाः प्रसिद्धाः । सन्तीति शेषः ॥ ९१ ॥

---

१ 'पथानुवर्तिनाम्.'

श्रीरामानुजदर्शनैकरसिक शिष्टः प्रकृष्टैर्गुणै
पूर्णाना विदुषा मतान्तरजुषा पङ्क्तौ न भुङ्क्ते क्वचित् ॥
हाहन्तौदनमन्तत शुचितम तद्दृष्टमाशु त्यज-
त्यास्ता तत्स्वमतस्थितैरपि सम प्रायेण नाश्नात्यसौ ॥ २२९ ॥

किंच—

नैषा न्याय्य इह द्विजान्वयजुषा भाषाप्रबन्धे श्रमो
वेदे विश्वपुमर्थसाधनविधौ बद्धादरे जाग्रति ॥
तीरं क्षीरपयोनिधेरुपगतो दैत्यारिदीप्त्यावृतम्
को वा धावति दुग्धलब्धिचपलो गोपालकस्यालयम् ॥२३०॥

किं च—

एतन्मतानुवर्तिना केषाचिदेषा चेष्टा नेष्टा वैदिकानाम्। पश्य ॥९२

तानेव दोषान् दर्शयति—**श्रीरामानुजेति** । श्रीरामानुजस्य दर्शने एव एक मुख्य यथा तथा रसिक रसज्ञ, प्रकृष्टै विद्वत्त्वाचारसंयमत्वादिभिरुत्तमैर्गुणै शिष्ट श्रेष्ठश्च सन्, मतान्तरजुषा शाकराद्यन्यमतानुयायिना पूर्णाना विद्याचरणादिभि परिपूर्णानामपि, किमुतापूर्णानाम् । पङ्क्तौ भोजनपङ्क्तौ क्वचित् कदाचिदपि न भुङ्क्ते भोजन नैव करोति । किंच नैतावदेव, अन्यदपि माश्चर्यं कथयति । अन्ततो वस्तुत शुचितममतिपवित्रमपि ओदनमन्न तद्दृष्ट मतान्तरस्थैरवलोकित सत्, आशु शीघ्रमेव त्यजति । तत्तु आस्तां नाम, किंतु स्वमतस्थितैरपि सम सह असौ रामानुजीय प्रायेण न अश्नाति नैव भुनक्ति । कदाचित्तु भुङ्क्ते ॥ २२९ ॥

नैषामिति । एषा रामानुजीयाना द्विजान्वय ब्राह्मणवंश जुषन्ति आश्रयन्ति तेषां ब्राह्मणकुलोत्पन्नानामिति यावत् । विश्वेषां सकलाना पुमर्थानां धर्मादिपुरुषार्थानां साधनविधौ सम्पादनकर्मणि, बद्धादरे स्वीकृतादरे वेदे जाग्रति सति, भाषाप्रबन्धे द्राविडभाषानिर्मिते ग्रन्थे श्रम अभ्यास इह ॥ न्याय्य नैव युक्त । तत्र दृष्टान्तमाह—**तीरमिति** । दैत्यारे श्रीविष्णो दीप्त्या कान्त्या आवृतं वेष्टित क्षीरपयोनिधे क्षीरसमुद्रस्य तीरं उपगत प्राप्त सन्, को वा पुरुष दुग्धस्य लब्धौ प्राप्तौ चपल आतुर गोपालकस्य नीचगोपालस्य, अल्पार्थे कन् । आलयं गृह धावति शीघ्र गच्छति ? अपि तु कोपि नैव गच्छतीत्यर्थ ॥ २३० ॥

एतदिति । एतन्मतानुवर्तिनां रामानुजमतानुसारिणां केषांचिदेषां पुरुषाणां, अविदुषामित्यर्थ । चेष्टा आचरणं वैदिकानां वेदानुयायिनां नेष्टा न प्रिया ॥९२॥

---

१ 'प्रबन्धश्रमो' २ 'बद्धादरो'

मुञ्चन्तः पञ्चयज्ञान् द्रविडभणितिभिर्मोहयन्तोऽनभिज्ञान्
निन्दन्तो हन्त यज्ञानसकृदपि हरेर्वन्दनं वारयन्तः ॥
लुम्पन्तः श्राद्धचर्यां यतिमपि गृहिणां वन्दनं कारयन्तः
सद्द्वेषं धारयन्तः कतिचिदविहितैरेवं कालं क्षिपन्ति ॥२३१॥

किं च—

घण्टाघोषं त्यजन्तो हरिपरिचरणे सर्वलोकाविगीतम्
ख्यातं त्रैलोक्यमातुः श्रुतिभिरभिहितं वैभवं खण्डयन्तः ॥
संकेतश्रद्धयैव स्वचरणसलिलं स्वीयगोष्ठ्यां पिबन्तः
केचिद्विप्लावयन्ते जगदभिदधतः केशवं दोषभोग्यम् ॥२३२॥

मुञ्चन्त इति । पञ्चयज्ञान् ब्रह्मयज्ञ-वैश्वदेव-भूतयज्ञातिथिपूजा-बलिहरणात्मकान् मुञ्चन्तस्त्यजन्तः, त्यजन्तीत्यर्थः । एवमेव सर्वत्र शत्रन्तस्यार्थो ज्ञेयः । द्रविडभणितिभिः द्रविडभाषावाक्यैः अनभिज्ञान् वेद-शास्त्रादिज्ञानरहितान् मोहयन्तः स्वमतग्रहणे भ्रामयन्तः, हन्तेति खेदे । यज्ञान् अग्निष्टोमादीन् निन्दन्तः काम्या इति मत्वा निन्दां कुर्वन्तः, हरेः श्रीविष्णोरपि वन्दनं असकृत् वारं वारं वारयन्तः निषेधयन्तः, श्राद्धचर्यां श्राद्धानुष्ठानं लुम्पन्तः अकुर्वन्तः, यतिं ससंन्यासिनमपि, किमुत इतरं, गृहिणां गृहस्थाश्रमिणा वन्दनं कारयन्तः, सत्सु सत्पुरुषेषु द्वेषं अप्रीतिं धारयन्तः । एवं कतिचित् रामानुजीयाः अविहितैः वेद-शास्त्रनिषिद्धैः कर्मभिरेव कालं क्षिपन्ति नयन्ति ॥ २३१ ॥

किंच पूजादिष्वपि विधिवदनुष्ठानं नैव भवतीत्याह—**घण्टाघोषमिति** । सर्वेषु लोकेषु अविगीतमनिन्दितं प्रशस्तमित्यर्थः । हरिपरिचरणे श्रीविष्णुपूजने घण्टाघोषं देवताह्वानार्थं विहितं घण्टानादं त्यजन्तः, त्रैलोक्यमातुः श्रीलक्ष्म्याः श्रुतिभिः "सा हि श्रीरमृता सताम्" इत्याद्यनेकाभिः अभिहितमुक्तं ख्यातं प्रसिद्धं वैभवं स्वातन्त्र्यरूपं खण्डयन्तः, लक्ष्मीस्तावद्भगवतो मायेत्युक्त्वा दूषयन्तः, किंच स्वीयानां रामानुजीयानां गोष्ठ्यां सभायां, सङ्केते स्वकल्पितविधौ या श्रद्धा विश्वासस्तयैव स्वचरणसलिलं स्वपादोदकं सर्वेषामग्रेनीकृत्य पिबन्तः, प्राशयन्तः । एतदेव तेषां मनस्सर्वस्वम् । केचित् केशवं श्रीविष्णुं दोषभोग्यं नियामकतया कृतानां दोषाणां भोक्तारं अभिदधतः कथयन्तः सन्तः, जगत् तन्मर्यादामिति यावत् विप्लावयन्ते विद्रावयन्ति ॥ २३२ ॥

---

१ ' केः संक्षिप्तस्यैव पाठः'

गरिष्ठेष्वपि सन्नह्यसि ? अथवा भवादृशानां कुशविवेकानां का नाम मर्यादा ? ॥ ९३ ॥

उक्तं हि—

'अनल्पकं धरायां हि सर्वज्ञस्यापि दारुणाः ।
आरोपयन्ति मालिन्यं काकोला इव ते खलाः' ॥२३८॥ इति ।

पश्य तावदेतेषां पवित्रतमं चरित्रम् ॥ ९४ ॥

उच्छिष्टान्यतिदूरतः परिहरन्त्युज्झन्त्यसत्सङ्गतिं
प्राणापत्स्वपि बान्धवेतरगृहे प्राश्नन्ति नापोऽप्यमी ।
काम्यं निर्मिमते न कर्म भगवत्कैंकर्य एव स्थिताः
सत्त्वस्थैः स्पृहणीय एष जयति श्रीवैष्णवानां क्रमः ॥२३९॥

किं च—

भाले शुद्धमृदूर्ध्वपुण्ड्रतिलकः पद्माक्षमाला गले
दिव्यं शङ्खरथाङ्गचिह्नमनिशं दीप्तं भुजामूलयोः ।
वक्त्रे शौरिगुणैकवर्णनपरा वाचस्तदेनोमुचा-
मेतेषां हरिभक्तितुन्दिलहृदां वीक्षापि मोक्षावहा ॥ २४० ॥

आचार्यस्य दर्शने शास्त्रे एका अनन्या निष्ठा श्रद्धा येषां तेषु अत एव गरिष्ठेषु श्रेष्ठेषु सन्नह्यसि ? अथवा भवादृशानां तादृशानां कुशविवेकानां अल्पविचाराणां का नाम मर्यादा स्थितिः ? कापि नैवेत्यर्थः ॥ ९३ ॥

अनल्पकमिति। धरायां भूमौ ते खलाः काकोलाः द्रोणकाका इव "द्रोणकाकस्तु काकोलः" इत्यमरः । सर्वज्ञस्यापि अनल्पकं मालिन्यं दोषमशुद्धिं च आरोपयन्ति प्रापयन्ति हि । पक्षे सर्वज्ञस्य शिवस्यापि अनल्पायां कन्धरायां ग्रीवायां मालिन्यं नैल्यं काकोलाः कालकूटा इव ॥ २३८ ॥

पश्येति। पवित्रतममतिपवित्रम् ॥ ९४ ॥

तत्राद्य शिष्टपङ्क्तावभुक्तिरूपं दोषं निवारयति— **उच्छिष्टानीति**। अमी रामानुजीया उच्छिष्टान्यन्नानि अतिदूरतः परिहरन्ति, असद्भिः सङ्गतिं सहभोजनादिरूपां उज्झन्ति त्यजन्ति, प्राणापत्सु सतीष्वपि बान्धवेतरगृहे अपोऽपि उदकान्यपि न प्राश्नन्ति, काम्यं स्वर्गादिहेतुकं कर्म न निर्मिमते न कुर्वन्ति । किंतु भगवतः कैंकर्ये पूजादिरूपसेवायामेव स्थिताः । अत एव एषः उक्तविधः श्रीवैष्णवानां क्रमः रीतिः सत्त्वस्थैः सात्त्विकैः स्पृहणीयः कामनीयः सन् जयति ॥ २३९ ॥

भाल इति। यस्मादेतेषां भाले शुद्धमृदा श्वेतमृत्तिकया गोपीचन्दनरूपया ऊर्ध्वपुण्ड्रात्मकस्तिलकः, गले पद्मबीजमयी अक्षमाला, भुजामूलयोश्चाङ्कमयो अनिशं दिव्यं

---

१ 'अविवेकानां'. २ 'अतिमात्रं'. ३ 'उच्छिष्टानि'. ४ 'निर्ममते'. ५ 'सगतिं'.

दोषारोपण चैतेषु त्वदीयमपहास्यम् ॥ ९५ ॥ तथाहि—

इष्टात्स्वबान्धवजनादितरैरदृष्टम्
यद्भुञ्जतेऽन्नमिह लक्ष्मणपक्षनिष्ठा ॥
दोषः किमेष दुरितापहरो गुणो वे
त्येव विविच्य परिपृच्छ गुणागुणज्ञान् ॥ २४१ ॥

किंच—

दृष्ट यन्नियतैरे सतामनदता दोषो य एषोऽपरै
शिष्टे स्पृष्टमनश्नतामिह महाराष्ट्रादिकाना सम ॥
एषा दूषयिता न कोऽपि नियताहारः परन्तु द्विज
सर्वाशी ननु दूषण हितभुजा तेषामिद भूषणम् ॥ २४२ ॥

यश्च शठारिप्रभृतिसत्त्वस्थमुनिविनिर्मितदिव्यप्रबन्धाध्ययने दोष उद्घाटित सोऽयमितिहास-पुराणादिभिर्वेदमुपबृहयद्वचः सद्भ्यो न रोचते । शृणु तावत् ॥ ९६ ॥

दीर्स शङ्खस्य रथाङ्गस्य चक्रस्य च चिह्नम्, यत्रैव शौरिगुणैश्वर्यवर्णनपरा श्रीकृष्णगुणवर्णनासक्ता याच ।सर्वत्र यथायोग्यमस्तीस्यादिवचनानुसारेण क्रियापद योज्यम्। ततस्मात् हरिभक्तिशुद्धिलहृदा श्रीकृष्णभक्त्या पूर्णमानसाना अत एव एनोमुचा निष्पापानामेतेषा वीक्षा दर्शनमपि मोक्षावहा भवति ॥ २४० ॥

दोषेति । अपहसितु योग्य अपहास्यम् । परिहासास्पदमित्यर्थ ॥ ९५ ॥

इष्टादिति । इह लक्ष्मणपक्षे रामानुजमते निष्ठा स्थिता इष्टात् स्वमतस्थात् स्वबान्धवजनात्, इतरै मतान्तरस्थै अदृष्टमन्न भुञ्जते इति यत्, एष उक्तविधान्नभोजनरूप, दोष ? किं वा दुरितं पाप अपहरति विनाशयतीति दुरितापहरो गुण ? इति उक्तप्रकार विविच्य आलोच्य गुणानगुणान् दोषान् जानन्तीति तज्ज्ञान् परिपृच्छ विचारय ॥ २४१ ॥

अथ 'विदुषा मतान्तरजुषा पश्या न भुङ्क्ते'—इत्यादि दूषणमुद्धारयन्नाह—दृष्टमिति । यन्नियतैरदृष्ट अन्न अनदता अभक्षयता सता, य एष दोष कथित, स एव दोष अपरै शिष्टे स्पृष्ट अनश्नता अभक्षयता महाराष्ट्रादिकाना महाराष्ट्रादीतरदेशवासिनामपि सम तुल्य । नियताहार मितभोजन कोऽपि द्विज एषा रामानुजीयाना दूषयिता दूषक न भवति । परन्तु किन्तु सर्वत्राश्नातीति सर्वाशी द्विज दूषयिता स्यात् । इद नियमभोजनकृतदूषणन्तु हितभुजा शरीरसुखकरभोजिना तेषा भूषणमेव न [ ] दूषणमिति योज्यम् ॥ २४२ ॥

भाषाप्रबन्धाध्ययनरूपं दोष निराकर्तुमाह—यश्चेति । शठारि एतन्नामा

---

१ 'नियतभुजा' २ 'मधुरामरस्वरमुनि' ३ 'उद्घाटित' ४ 'विद्रूप'

अपि च—

यज्ञाः पञ्च महत्पदेन सहिता ये चापरे विश्रुता
यत्कर्म ग्रहसंक्रमादिसमये सर्वे बुधाः कुर्वते ॥
तत्सर्वं विसृजन्ति काम्यमिति ये त्रय्यन्तविध्वंसका-
स्तैर्द्वे नित्यतयाऽऽश्रिते यदशनं या च व्यवायक्रिया ॥२३३॥

अन्यच्च—

विदुषामपि मोहमावहन्तो वितथैतिह्यसहस्रवर्णनेन ॥
विनयाभिनयात्खलाः किलाऽमी विजयन्ते कपटालया जगन्ति ॥२३४॥

किंच—

यस्यां नास्ति पुरस्कृतिर्नयविदां यज्वा तु हासास्पदम्
पूज्यन्ते च निरक्षराः पुनरमी सांकेतिकाचार्यकाः ॥

यज्ञा इति । ये पञ्च यज्ञाः ब्रह्मयज्ञादयः महत् इति पदेन सहिताः महायज्ञा इत्यर्थः । ये त्वपरे यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयः विश्रुताः प्रसिद्धाः, इदं पूर्वत्रापि योज्यम्। चस्त्वर्थः । सर्वे बुधाः श्रुति-स्मृतिज्ञाः, ग्रहः चन्द्र-सूर्योपरागः, " उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च " इत्यमरः । संक्रमः रवेर्मेषादिषु प्रवेशः तदादौ समये यत्कर्म देव-पित्राद्युद्देशेन कुर्वते, तत्सर्वं नित्यं नैमित्तिकं च कर्म काम्यं, कामहेतुकमिति अपलप्येति शेषः । ये त्रय्यन्तस्य वेदान्तमार्गस्यापि विध्वंसकाः सन्तः, अमी विसृजन्ति मुञ्चन्ति । तैर्दूषकैः, अशनं भोजनं यत्, व्यवायक्रिया मैथुनं च या, अस्तीत्युभयत्र योज्यम् । ते द्वे कर्मणि नित्यतया नित्यकर्मत्वेन आश्रिते अङ्गीकृते । शिश्नोदरमात्रपरायणा एत इत्यर्थः ॥ २३३ ॥

विदुषामिति । वितथानामसत्यानां ऐतिह्यानां कल्पितपूर्वतनमिथ्यावादानां 'एतन्मतं स्वीकृत्य ते कृतार्थाः' 'एते च कृतार्थाः अभवन्' इत्यादिरूपाणां सहस्रस्य वर्णनेन कथनेन विदुषामपि, किमुत अज्ञानां, मोहं स्वमताभिनिवेशं आवहन्तः कुर्वन्तः । वस्तुतः खलाः पापाः कपटस्य आलयाः गृहरूपाः दाम्भिका इत्यर्थः । अत एव अमी रामानुजीयाः विनयस्य आरोपितस्य अभिनयात् प्रकटनाद्धेतोः जगन्ति विजयन्ते किल ॥ २३४ ॥

यस्यामिति । यस्यां गोष्ठ्याम् । इदं सर्वत्र योज्यम् । नयविदां शास्त्रज्ञानां पुरस्कृतिः पूजा नास्ति । यज्वा विधिवद्यज्ञाद्यनुष्ठानकर्ता तु " यज्वा तु विधिनेष्टवान् " इत्यमरः । हासास्पदम्, निरक्षराः वेद-शास्त्रग्रन्थाक्षरस्यापि ज्ञानरहिताः अमी सांकेतिकाः संकेतसिद्धाः आचार्यं इति संज्ञा येषां ते आचार्यकाः । संज्ञायां कन् । आचार्यपुरुषाश्च पुनः पूज्यन्ते । वेदानामवहेलनं काम्यकर्मानुष्ठापका इत्यवमाननं

१ 'त्रय्यन्त'. २ 'ह्मायु'.

वेदानामवहेलनं व्यतिहता वर्णाश्रमप्रक्रिया
गोष्ठ्यै दुष्कलिपुष्कलीकृतपुषे कस्यैचिदस्यै नमः ॥ २३५ ॥

किं बहुना—

प्रायो येषां सकृदकरणे प्रत्यवायोऽस्ति भूयान्
यज्ञादींस्तानिह विजहति स्पष्टवेदोपदिष्टान् ॥
कर्मग्रामी विदधति जडाः किंतु संकेतसिद्धं
कष्टं कष्टं बत हतकलेः कश्चिदुन्मेष एषः ॥ २३६ ॥

किं च—

न गाहन्ते गङ्गामपि नटजटासार इति ये
न मज्जन्त्यम्भोधौ लवणरसवेशन्तक इति ॥
न पश्यैवं गव्यान्यपि पशुशकृत्सार इति हा
पिबन्त्येषां दोषान्क इह निपुणः साङ्गणयितुम् ॥ २३७ ॥

विश्वावसुः—किमरे कलङ्कलेशरहितेषु श्रीमद्रामानुजदर्शनैकनिष्ठेषु

भवति । वर्णानामाश्रमाणां च प्रक्रिया आचारः व्यतिहता ध्वस्ता । दुष्टस्य कले. पापस्य पुष्कलीकृत वर्धनं पुष्णातीति तत्पुषे कस्यैचिदस्यै गोष्ठ्यै तेङ्गलीयायै नम । सर्वथा त्याज्या गोष्ठीयमित्यर्थः ॥ २३५ ॥

प्राय इति । येषां यज्ञादीनां सकृत् एकदाप्यकरणे अननुष्ठाने सति, भूयान् प्रत्यवायः पापं अस्ति भवति, तान् स्पष्ट वेदैरुपदिष्टान् चोदितान् यज्ञादीन् ब्रह्मयज्ञा-दिपञ्चमहायज्ञान् इह लोके अमी रामानुजीयाः विजहति त्यजन्ति । किंतु अत एव जडाः मूर्खाः संकेतसिद्ध कर्म । एवकारेण श्रौत स्मार्तव्यवच्छेदः । विदधति कुर्व-न्ति । कष्टं कष्टम् अन्याय्यमन्याय्यम् । बतेति खेदे । एषः विहितत्यागः अविहिता-नुष्ठान च हतकलेः सम्बन्धी कश्चिदनिर्वाच्य उन्मेष प्रभाव एव ॥ २३६ ॥

नेति । ये तेङ्गलाद्याः गङ्गामपि लोकपावनीं नटस्य नर्तकस्य शिवस्य जटानां आसारः वर्षमिति विगर्ह्येति शेषः । न गाहन्ते न स्नान्ति । अम्भोधौ समुद्रे, लवण-रस क्षाररसम्भस्य वेशन्तक. पल्वलमिति " वेशन्तः पल्वल चाल्पसरः " इत्यमरः । न मज्जन्ति न स्नान्ति । एव पञ्चगव्यान्यपि पशो. शकृत्सारः पुरीषभाग इति न पिबन्ति । एव सति एषा दोषान् गणयितु सम्यगनु [redacted] कः निपुणः स्यात् ? न कोऽपीत्यर्थ । हेति खेदे ॥ २३७ ॥

किमिति । कलङ्कस्य अपवादस्य लेशेन यत्किंचिदंशेनापि रहितेषु श्रीमतो रामानु-

---

१ 'वेदानामपि हेलनं.' २ 'इविपुषे.' ३ हर. '

मकुलविभूषणेन गुरुणा करुणानिधिना
श्रुतिमुकुटाभिसन्धिमवधार्य परं गहनम् ॥
रचितमिह प्रबन्धमनुसंदधतां कथितम्
सममपि दूषणं स्मृति-पुराणमधीतवताम् ॥ २४३ ॥

किंच—

उपादेयं प्राज्ञैरुचितविषयं द्राविडवचो-
ऽप्ययुक्तार्थं हेयं भवति वचनं संस्कृतमपि ॥
हरिं बिभ्रच्चेतस्यनतिसुभगोऽपि स्तुतिपदम्
न सद्रूपोऽप्यन्तःकरणधृतनारीस्तनभरः ॥ २४४ ॥

वस्तुतस्त्वगस्त्यव्याकरणानुशिष्टानामनवद्यशिष्टपरिग्रहविशेषप्रकृष्टानां द्राविडशब्दानां को नाम संस्कृतादपकर्षः ? ॥ ९७ ॥ पश्य—

कश्चिन्मुनिः सः प्रभृतिर्मुख्यो येषु तैः सत्वस्थमुनिभिः सत्वगुणयुक्तऋषिभिः, एतेन तेषां शम-दमादिसाधनसंपत्तिमत्वं, काम-क्रोधादिराहित्यं च सूचितम्। निर्मितदिव्यप्रबन्धानां अज्ञजनज्ञानार्थं विरचितदिव्यभाषाग्रन्थानां अध्ययने यश्च दोषः उद्घाटितः प्रकटीकृतः, सोयं इतिहास-पुराणादिभिर्वेदमुपबृंहयद्भ्यो वर्धयद्भ्यः सभ्यः, व्यास-वसिष्ठसदृशसज्जनेभ्यो न रोचते । अनेन इतिहास-पुराणानि यथा वेदोपबृंहणानि, तथैवैतेषां भाषाप्रबन्धा अपीति सूचितम् ॥ ९६ ॥

एतदेव सविस्तृतमुपपादयति—वकुलेति। करुणानिधिना अत एव वकुलविभूषणेन शठकोपेन गुरुणा, श्रुतिमुकुटानां उपनिषदां अभिसन्धि तात्पर्यं परमुत्कृष्टं गहनं दुर्ज्ञेयं अवधार्य निश्चित्य रचितम्। द्राविडभाषयेति शेषः । प्रबन्धं अनुसंदधतां पठतां यत् दूषणं कथितं, तत् दूषणं स्मृतिः मानवादिः पुराणानि वैष्णव-भागवतादीनि च। "नपुंसकमनपुंसकेन" इत्यादिना एकवद्भावः । अधीतवतां तत्पठनं कुर्वतामपि समं, वेदार्थोपबृंहकत्वाविशेषादिति भावः ॥ २४३ ॥

ननु तथात्वेऽपि प्रबन्धस्य द्रविडदेशभाषामयत्वेन "देशभाषामयं काव्यं श्रोतव्यं जातु न द्विजैः।" इति स्मरणादनुचितमेव तत्पठनमित्याशङ्क्याह—उपादेयमिति । उचितः योग्यः विषयः प्रतिपाद्यं यस्य तत् द्राविडवचः प्रबन्धरूपमपि, प्राज्ञैः मनीषिभिः उपादेयं स्वीकार्यं भवति । अयुक्तार्थं अनुचितविषयं संस्कृतमपि वचनं भाण-प्रहसनादिरूपं हेयं त्याज्यं च भवति । उक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—न अतिसुभगः सुन्दरः अनतिसुभगः कुरूपोऽपि, हरिं चेतसि अन्तःकरणे बिभ्रत् धारयन् जनः स्तुतेः पदं स्थानं भवति। सद्रूपोऽपि सुरूपसंपन्नोऽपि अन्तःकरणे चेतसि धृतः नारीस्तनभरः स्त्रीस्तनसौन्दर्यं येन तादृशः जनः स्तुतिपदं न भवति । दृष्टान्तालंकारः ॥ २४४ ॥

वस्तुतस्त्विति । अगस्त्यव्याकरणं 'द्रलक्षणं' इति भाषानामग्रथितं

स यासां व्याकर्ता चुलुकितसमुद्रो मुनिवरः
प्रबन्धारः प्रौढाः शठमथनमुख्याः शमधनाः ॥
प्रवक्तारः शुद्धाः प्रथितयशसः पूर्वगुरवो
गिरां पारे तासां जयति गरिमा द्राविडगिराम् ॥ २४५ ॥
यश्चैकदेशविषयदूषणोपन्यासस्तत्राप्याकर्ण्यताम् ॥ ९८ ॥

तेनानुशिष्टानां व्युत्पन्नानाम्, अनन्यथा क्षुण्णा ये शिष्टाः तेषां परिग्रहविशेषेण आदरातिशयेन प्रवृत्तानामुत्तमानां द्राविडशब्दानाम्, प्रबन्धगतानामिति शेषः । को नाम संस्कृतादपकर्षः निकृष्टत्वम्[२] ॥ ९७ ॥

स इति । यासां द्राविडवाणीनामिति वाक्यत्रयेऽपि योज्यम् । व्याकर्ता व्याकरणेन संस्कारकर्ता तु, चुलुकितः आचमनमात्रेणैव प्राशितः समुद्रो येन तथाभूतः, स प्रसिद्धः मुनिवरोऽगस्त्यः, प्रबन्धारः भाषाग्रन्थकर्तारश्च प्रौढाः प्रगल्भाः शठमथनमुख्याः शठकोपादयः, शमो बाह्येन्द्रियनिग्रहस्तद्रूपमेव धनं येषां तथाभूताः मुनयः, किंच प्रवक्तारः अध्यापकाश्च, शुद्धाः अन्तर्बाह्येन्द्रियदमनेन शुद्धान्तःकरणाः, प्रथितयशसश्च, पूर्वे गुरवः रामानुजादयः । सर्वत्र भवतीत्यादि यथायोग्यं वचनविपरिणामेनानुसंधेयम् । तासां द्राविडगिरां गरिमा महत्त्वम्, गिरां पारे जयति । वाचामविषय इत्यर्थः ॥ २४५ ॥

इदानीं 'घण्टाघोषं त्यजन्त –' इत्यादिश्लोकेष्वेकदेशदूषणमुद्भावयन्नाह— य इति । एकदेशे पूजायां घण्टानादाकरणं यज्ञादिकर्मत्यागादिश्च विषयो येषां तेषां दूषणानामुपन्यासः कथनम् ॥ ९८ ॥

इतः परं दश पद्यानि सप्त पद्यानि चात्र मुद्रितपुस्तके अधिकान्युपलभ्यन्ते, प्राचीनपुस्तकेषु, अस्मत्संपादितादर्शपुस्तके च तानि नोपलभ्यन्त एव । तस्मात्तानि कश्चित्प्रक्षिप्तानीति भाति । एतद्विषये च मुद्रितपुस्तके टीकाकारः, 'मन्यपदर्शी वङ्गाध्वरिणा 'ठेङ्गले' इत्याख्यानां दोषानुद्भाव्य तन्निवारणं सम्यक् तथा न कृतमिति मत्वाऽन्येन केनचित्तत्संप्रदायिना स्वसम्प्रदायोपयोगिनि दोषनिरासार्थमयमंशः प्रक्षिप्त' इति वदति च । अतस्तेषां मूले निवेशोऽयुक्त इति अंशेष पाचकानां परिज्ञानार्थं निबध्यन्ते । तेषां टीका च टिप्पणीस्थले यथावलोकनं निवेशिता । मूलवद्भिन्नत्वान्मया पृथक् टीकाकरणं वर्जितम् । यथा—

किंच—

यज्ञान् पञ्च च संचितात्मविद्या मान्यानथान्यावरान्
तर्पदेवतरीसमाधयमुग्गोहान्मावह्नानष्यमी ॥

यज्ञानिति । संचिता आत्मविद्या आत्मसाक्षात्कारं येषां ते । हानिं दृष्ट्वा । अमी रामानुजीयाः । "पञ्च वा महायज्ञा ब्रह्मयज्ञो देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो मनु

सत्यज्याप्यवधानत प्रभुतम स्वाराधनैस्तोषय
न्त्येषा सच्चरित यशांसि भजता सूते पुनीते जगत् ॥ १ ॥
सर्वाभ्यर्हितवैष्णवाङ्घ्रिपयसा पानेन पूतात्मभि-
र्बह्वायासनिषेव्यपावनजटा गङ्गापि नाङ्गीकृता ॥
सामीप्येऽपि पयोनिधि परिहृत पश्वादिकाम्याद्विधे
सारासारविवेचने समुचिता सदृश्यते चातुरी ॥ २ ॥

हन्त एतेष्वेव सांसिद्धिकामच्युतभक्तिमपेक्ष्य विजयते तद्भक्तभक्तिर नितरसाधारणी ॥ १ ॥

दृष्टे झटित्यखिललोकनिदानभक्ते साष्टाङ्गमत्रपमपाकृतसर्वगर्वम् ॥
अस्पृष्टदेशसमय प्रणमन्ति तेषा धन्या मना वद किमन्यदुपास्यमस्ति ॥ ३ ॥
यत्र यतिवन्दनविषयेऽप्यवहितोऽसि तत्राप्याकर्ण्यताम् ॥ २ ॥

ध्ययज्ञ इति" इत्यादिश्रुत्युक्ता तान् । अथ मान्यान् अध्यानध्वरान् ज्योति· ष्टोमादीन्, तत्तद्यज्ञस्थदेवतारूपत्वेन माधवस्य विष्णो मुख अग्नि "अग्निमुखा वै देवा" इति श्रुते । तस्य उल्लास तृप्ति तामावहन्तीति तानपि एतादृशान् यज्ञान् सत्यज्य विहाय, अमी अवधानत सावधानतया प्रभुतम सर्वेश्वरं विष्णु स्वाराधनै पूजन भजनादिभि तोषयन्ति । एतादृशानामेषा हरिं भजतां सत् साधु चरित आचरित यशांसि सूते, जगत् पुनीते पवित्रयति च ॥ १ ॥

सर्वेति । सर्वेभ्य इतरेभ्यो जलेभ्य अभ्यर्हितानां सन्निधाना सुखलभ्यानां पूज्यानां वा वैष्णवाङ्घ्रिपयसा वैष्णवपादोदकाना पानेन पूत आत्मा शरीरं येषा ते एभि, बह्वायासेन निषेव्या पावना जटा मूल उद्गमश्च यस्या । "मूले लग्नकचे जटा" इत्यमर । तुषारपिहितात्युच्चहिमाचलनिर्गतत्वात् अतिदूरत्वाद्वा बह्वायास निषेव्यत्वम् । गङ्गापि नाङ्गीकृता पावित्र्यार्थं न स्वीकृता । अनायासलभ्यवैष्णव पादतीर्थेनैव पावित्र्यलाभात् । तीरोपान्तनिवासित्वात् सामीप्येऽपि पयोनिधि समुद्र स्नानादिषु परिहृत । पशुबन्धादिकाम्यकर्मविधे सारासारविवेचने कर्तव्याकर्तव्य विवेके समुचिता चातुरी नैपुण्य दृश्यते । एषामिति शेष ॥ २ ॥

हन्तेति । सांसिद्धिकां जन्मान्तरसुकृतलब्धा अच्युतस्य भगवतो भक्तिमपेक्ष्य, तद्भक्तानां वैष्णवानां भक्ति, अनितरसाधारणी असदृशी विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते । भगवतोऽप्यधिक तद्भक्तानेवामी भजन्तीति भाव । हन्तेति हर्ष ॥ १ ॥

कथमित्याकाङ्क्षायामाह—दृष्टे इति । अखिललोकस्य विश्वस्य निदान आदिकारण "निदान त्वादिकारणम्" इत्यमर । भगवान् विष्णु तस्य भक्ते दृष्टे सति, साष्टाङ्ग

" उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ।
पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥ "

इत्युक्तलक्षण अत्रप लज्जारहित अपाकृत दूरीकृत सर्वोऽपि गर्व यस्मिन्नेव तादृश च यथा स्यात्तथा प्रणमन्ति नमस्कुर्वन्ति । एतादृशानां येषां भगवद्भक्ता· दन्यत् किं उपास्यमस्ति ? न किमपीत्यर्थ ॥ ३ ॥

यत्रेति । अवहितोऽसि बद्धकर्णोऽसि ॥ २ ॥

उत्कर्षं चरमाश्रमी जडमतिः स्वेनैव जानाति चेत्
नैदिष्टेष्वपि सर्वलोकगमितुर्भक्तेषु भित्तीयते ॥
अन्येऽमी यतयः प्रबोधमतयः सर्वस्य चोत्कर्षदा
भक्तिर्भागवतीति सस्पृहममूनर्चन्ति नृत्यन्ति च ॥ ४ ॥

इदं चावधेयम्—
चतुर्वेदाध्यायी सकलविहिताचारनिपुणो
निषिद्धाचारानप्यथ परिहरन् शास्त्रपदवीम् ॥
यतिर्वाप्यन्यो वा हरिचरणभक्तान्यदि जनान्
उपेक्षेत क्षान्तेर्न भवति पदं विश्वगमितुः ॥ ५ ॥

तदनतिक्रान्तलोकमर्यादमाश्रमत्रयस्यैव न केवलं, निखिलाश्रमिणामपि परस्परभक्तिप्रकर्षप्रकटितदास्यमुक्तिप्रत्युद्गमाभिवादनादिकमवश्यानुष्ठेयमेवेति साधु जानीहि ॥ ६ ॥ यदपि प्रपन्नजनजीवनप्रधाननिदानपावनपादाब्जनिजनाथजलस्यविदूषणं तदपि तन्महिमाऽपरिज्ञानविजृम्भितं बुद्धेः पिशुनयति दौर्भाग्यम् ॥ ७ ॥ तथाहि–

उत्कर्षमिति । जडा मतिर्यस्य स अपण्डितः चरमाश्रमी सन्यासिकः, स्वेनैव अर्थात् स्वस्य उत्तमाश्रमेणैव उत्कर्षं इतरेभ्यः श्रेष्ठत्वं जानाति चेत् तर्हि, सर्वेषां लोकानां गमितुः सर्वलोकव्यापिनः भगवतः भक्तेषु भित्तीयते भित्तिवदाचरति । इतराश्रमिषु भगवद्भक्तेषु नमस्यत्स्वपि जडमतिरयं स्वात्मानमेव पूज्यतमं मन्वानो यतिः भित्तिवत् स्थाणुरिव भवति, प्रतिवन्दनादिकं किमपि न करोतीत्यर्थः । ये त्वन्ये अमी यतयः प्रबोधमतयः प्राज्ञाः, ते तु सर्वस्यापि प्राणिनः उत्कर्षदा महत्त्वप्रदा भागवती भगवत्सम्बन्धिनी भक्तिरेव भगवद्भक्त्यैव पूज्यत्वं महत्त्वं च नान्यैः आश्रमादिभिर्लिङ्गैरिति मत्वा, सस्पृहं अमूनन्यान् वैष्णवान् वानप्रस्थ-गृहस्थ-ब्रह्मचारि-स्त्री-शूद्रानपि अर्चन्ति पूजयन्ति तदानन्देन नृत्यन्ति च ॥ ४ ॥

चतुर्वेदेति । चतुर्णां ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यानां वेदानां अध्यायी अध्ययनकर्ता सकले समग्रे विहिताचारे शास्त्रचोदितानुष्ठाने निपुणः कुशलोऽपि, निषिद्धान् वर्णाश्रमाद्यधिकृत्य शास्त्रेषु वर्जितान् आचारान् लशुन-गृञ्जनभक्षणादिरूपान् परिहरन् वर्जयन्नपि, शास्त्रपदवीं शास्त्रोदितमार्गं, चरन्निति शेषः । यतिः अन्यः गृहस्थोऽपि वा हरिचरणभक्तान् वैष्णवान् यदि उपेक्षेत अवजानीयात् चेत्, तदा तत् चर्म विश्वगमितुः विश्वपतेर्भगवतः क्षान्त्यै क्षमायै पदं आस्पदं न भवति । विद्यादिसकलगुणविशिष्टोऽपि पुमान् वैष्णवापमानाद्यपराधी भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदिति । तत् तस्मात् हेतोः अनतिक्रान्तलोकमर्यादं लोकमर्यादां अनतिक्रम्य यथा स्यात्तथा ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थरूपस्य आश्रमत्रयस्यैवाय परस्परवन्दनादिरूपो धर्मः इति न, तर्हि निखिलाश्रमिणां सन्यासप्रभृतीनां चतुर्णामपि आश्रमाणां परस्परस्य भक्तिप्रकर्षेण प्रकटितं दास्यं प्रश्रयोक्तिः प्रत्युद्गमनाभिवादनादिकं च सर्वैरनुष्ठेयमेवेति साधु सम्यक् जानीहि मुमुक्षो ॥ ६ ॥

एवं यतिवन्दनदूषणं परिहृत्य वैष्णवपादोदकसेवनदूषणं परिहरति— यदपीति । यदपि प्रपन्नानां प्रपत्तिधर्मेण भगवते शरणागतानां जीवनस्य प्रधानं मुख्यं निदा

स्वातन्त्र्यं परिवर्जयन्निजगुरोरङ्घ्रिद्वयांशीभवन्
प्रीत्यै स्वामिजनस्य निःस्पृहतया तन्वीत तीर्थान्वयम् ॥
गोष्ठीभूय समार्जितं निपुणधीः श्रीपादतीर्थं स्वयम्
स्वीकुर्याद्यदि पाञ्चरात्रपदवीभाजां न तद्दूषणम् ॥ ६ ॥

यद् रहसि पदाम्बु स्वीयमापीयते वा विगतनिजपदाम्भो नार्थ्यते वाऽङ्घ्रितीर्थम् ॥
अपि तु तदभिलाषा स्वामिना स्वाङ्घ्रिसङ्गेऽप्यधिकतरपवित्रं सेव्यते पादतीर्थम् ॥७॥

तदवेहि उपेक्षणीयनिजपदपयः सङ्गेऽप्यङ्गीकरणमधिकतरपवित्रबहुलतरहरिचरणसन्ततान्तरङ्गजनचरणावनेजनस्य समुचितमेवेति ॥ ८ ॥

यत् पावनं पवित्रं पादावनेजनं पादोदकं तत् अवलम्बते इति तदवलम्बि तत्सम्बन्धि । पादोदकवन्दनरूपं यद्दूषणं, तद्योपन्यस्तमिति शेषः । तदपि तस्य पादतीर्थस्य महिमा महत्त्वं तस्य अपरिज्ञानेन अज्ञानेन विजृम्भितं सत्, शुद्धेः धियः दौर्भाग्यं दुर्बलत्वं आकुञ्चितत्वमित्यर्थः । पिशुनयति प्रकटयति ॥ ४ ॥

तदेवोपपादयति—स्वातन्त्र्यमिति । स्वातन्त्र्यं स्वच्छन्दतां कामचारित्वमिति यावत्। परिवर्जयन् दूरतस्त्यजन्, निजगुरोः भगवतः अङ्घ्रिद्वयस्य अंशीभवन् स्वात्मानं भगवच्चरणांशभूतमिति मन्वानः सन्, स्वामिजनस्य सन्यासिजनस्य प्रीत्यै तदुक्तकरणेन तत्सतोषजननार्थं निःस्पृहतया फलाभिसन्धिराहित्येन तीर्थान्वयं तीर्थयात्रां तन्वीत आचरेत् वा आचरणं कुर्यादित्यर्थः । गोष्ठीभूय वैष्णवसमाजरूपेण स्थित्वा, गृह एवेति शेषः । समार्जितं सपादितं श्रीपादतीर्थं प्रपन्नजनपादोदकं निपुणधीः कुशलबुद्धिः स्वयं स्वीकुर्यात् यदि स्वीकरोति चेत्, तर्हि तत् पादतीर्थग्रहणं मतान्तरस्थायिनां दूषणं भविष्यति चेत् भवतु नाम । परं पाञ्चरात्रपदवीभाजां पञ्चरात्रागमं प्रमाणीकुर्वतां रामानुजीयानां तद्दूषणं न भवति, अपि तु भूषणमेवेति फलितोऽर्थः ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह—यदेति । रहसि वैष्णवगोष्ठ्याम्, स्वीयं स्वकीयं पदाम्बु पादतीर्थमेव आपीयते प्राश्यते वेति यद । विगतनिजपदाम्भः विगतं निजं पदं स्थानं यस्य तादृशं अम्भः स्वस्थानभ्रष्टमुदकं अङ्घ्रितीर्थं चरणतीर्थं च नार्थ्यते न याच्यते वा अपि तु याच्यत एवेत्यर्थः । तस्य चरणतीर्थस्य अभिलाषा स्वामिना प्रभूणा "विष्णोरित्यर्थः । बहुवचनं पूजायाम् । अस्त्येव । यतः स्वाङ्घ्रिसङ्गेऽपि अधिकतरपवित्रं स्वचरणादपि तदुद्भवं गाङ्गमुदकं भगवतापि सेव्यते । अतस्तद्भक्तानां वैष्णवपादोदकसेवने न कोऽपि दोषः । भगवदनुष्ठितत्वादस्य मार्गस्येति भावः ॥ ७ ॥

तदिति । उपेक्षणीयस्य निजपदपयसः स्वीयपादोदकस्य सङ्गेऽपि तस्य अङ्गीकरणं गोष्ठ्यां हि सर्वेषां तत्रत्यानां पादोदकग्रहणे स्वस्यापि पादावनेजनादेकं तत्र वर्तत एव । तथापि तस्य अङ्गीकरणं प्राशनं वन्दनं वा स्वस्मादपि अधिकतरपवित्राणां विशेषतया पावनानां बहुलानां हरिचरणयोः भगवत्पादयोः सततं आसक्तं अन्तःकरणं येषां तेषां वैष्णवानां जनः समूहः तस्य चरणावनेजनस्य पादप्रक्षालनस्य यदुदकं तस्य सेवनं समुचितमेव युक्तमेव । स्वाधिकभगवद्भक्तपादतीर्थमि

मज्जन् जन स्वचरणद्वयसङ्गभाजि गङ्गाझरे निजकलङ्कनिरासहेतो ॥
पूर्णोपमानमवधेहि नितान्तसङ्गिमत्ताग्रगण्यपदपद्मपय पिपासो ॥ ८ ॥
आस्तामिद याचनिके वितण्डायमाना सध्यासु विहितमारम्भदक्षिणमप्यधिक्षिपन्तु । इत्तैतेषामनपायस संप्रदायप्रवर्तक सकलगुरुतिलकलोकगुरुहृदयानुसारी ■ एष विजयते सौम्योपयातानां देशिकसार्वभौम ॥ ६ ॥

पुण्यश्लोक परमभिमत स्व स्थलेष्वास्थयाऽसौ
यस्य श्लोकप्रथमपठनश्लाघनाकम्पमाने ॥
चूडासूने चपयति मधुस्यन्दिभिश्चञ्चरीकैर्
दत्तस्तिप्रवचनमुरो नित्यभूषा स्वयोषाम् ॥ ९ ॥

खलकृतपरिभाषाकर्णनोपज्ञितोषाविततनिजमनीषा विस्मृतप्रज्ञयोषा ॥
जयति दलितदोषा दत्ततत्त्वाभिलाषा वरवरमुनियेषा कापि वैकुण्ठभूषा ॥ १०॥

थखात् स्वपादतीर्थबुद्ध्या तस्याग्रहणाच्च स्वपादोदकस्पर्शनेऽपि न कोऽपि दोष इति भाव ॥ ५ ॥

मज्जन्निति । स्वस्य चरणद्वयस्य सङ्गभाजि स्वचरणद्वयसङ्गते गङ्गाझरे भागीरथीप्रवाहे निजकलङ्कस्य स्वीयपापस्य निरासहेतो दूरीकरणार्थं मज्जन् स्नान कुर्वन् जन, भगवद्भक्तेषु अग्रगण्यानां मान्यानां यत् पदपद्म पादकमल तत्सम्बन्धि पय उदक तस्य पिपासु पातुमिच्छु तस्य प्रपन्नपादतीर्थसेविन रामानुजीयस्य महाज्ञानहृदय जन पूर्णं उपमान अवधेहि । पूर्णोपमेति तत्समानमिति जानीहि ॥ ८ ॥

आस्तामिति । याचनिके शब्दकोट्या वितण्डायमाना सम्प्रदायान्तरस्थायिन इति शेष । स्वपादतीर्थसेवनमधिक्षिपन्ति, तर्हि ते सन्ध्यासु सन्ध्यावन्दनसमयेषु विहितमारम्भदक्षिणमपि अधिक्षिपन्तु, तत्तु नाधिक्षिपन्ति । प्रत्युत अहरहराचरन्त्येव । अत उभयत्र साम्यात् स्वपादतीर्थसेवने तदधिक्षेपे न कापि हानिरिति भाव । हे सौम्य साधो, उपयातानां शरणागतानां, अनपाय अपायरहित निर्विघ्न इत्यर्थ । तादृशस्य सत सम्प्रदायस्य सन्मार्गस्य प्रवर्तक प्रवृत्तिकर्ता सकलानां गुरूणां आचार्याणां तिलक श्रेष्ठ । लोकगुरो भगवत श्रीविष्णो हृदय अभिप्राय त अनुसरति भगवदभिप्रायानुसारिमार्गस्थापक इत्यर्थ । स एष प्रसिद्ध रामानुज विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते इति भाव । देशिकानां उपदेशकर्तॄणां आचार्याणां सार्वभौम श्रेष्ठ ॥ ६ ॥

तमेव रामानुज वर्णयति— पुण्येति । पुण्यकारक श्लोक यश यस्य स पुण्यश्लोक हरि । परं अत्यर्थं अभिमत स्वस्थलेषु स्वर्गलोकप्रदेशेषु यस्य श्लोकस्य यशस यत्कृतपद्यस्य च प्रथमपठने या श्लाघा स्तुति तया कम्पमाने चलति मधुस्यन्दिभि मकरन्दस्रुभि चूडासूने वेणीकुसुमे चञ्चरीकै भ्रमरै दत्तस्वस्ति प्रवचन दत्तस्वस्तुरारं दत्ताशीर्वचनमिति यावत् । नित्यभूषां अयातयामकुसुमधारिणीं स्वयोषां चपयति ॥ ९ ॥

खलेति । खलै दुर्जनै कृताया परिभाषाया निन्दाया आकर्णनेन उदन्ती जनिता तोषुमिच्छा तया विनता विस्तृता निजमनीषा स्वेच्छा तया विस्मृता प्रज्ञ-

कतिचिदलसा कर्मायासासहा यदि निश्चला-
स्तदपि भगवद्भक्तिस्तेषा धुनोति भवव्यथाम् ॥
श्रमसहजनैकार्हैर्नृणा विनैव हि लङ्घनै-
र्ज्वरनिरसनायालं वीर्योत्तरं परमौषधम् ॥ २४६ ॥

किंच—

रहस्यव्याख्यानै रघुवरचरित्रानुकथनै-
स्त्रयीसध्रीचीना वकुलधरवाचा प्रवचनै ॥
अमी भाष्याख्यानैर्हरिचरणकैंकर्यविधिभिः
प्रणामैश्चार्याणा क्षणमिव नयन्त्यत्र दिवसान् ॥ २४७ ॥

आकर्णय तावदेतदीयाना पवित्रतम चारित्रम् ॥ ७ ॥

कतिचिदिति । एषा रामानुजीयाना मध्ये इति शेष । कतिचित् जना अलसा कर्माणि कर्तुमशक्ता सन्त, कर्मणा सध्यादीना आयास श्रम न सहन्ति ते तथाभूता अपि, यदि भगवद्भक्तौ निश्चला स्थिरचित्ता भवन्ति, तदपि तावन्मात्रेणापि भगवद्भक्ति तेषा रामानुजीयाना भवस्य ससारस्य व्यथा धुनोति विनाशयति । अत्र दृष्टान्त प्रमाणयति— श्रम क्षुत्तृड्जन्य सहन्ते इति तत्सहास्तथाभूताना जनाना एक मुख्य यथा तथा अर्हैर्योग्यै लङ्घनै भोजननिवृत्तिभिर्विनैव हि, नृणा रोगिजनाना वीर्यात्तरं बलवत्तर परममुत्तम च तत् औषध च तत्, ज्वरस्य निरसनाय विनाशाय अल समर्थं भवति । वैद्यशास्त्रे हि रुग्णजनाना रोगशान्त्यै लङ्घन प्रधानत्वेनोक्त, परं यदि लङ्घने अशक्ता केचिज्जना भवेयुस्तर्हि केवलमौषधेनैव तेषा रोगशान्तिर्भवतीति भाव । तथैवैतेषा भक्तिसामर्थ्यम् ॥ २४६ ॥

रहस्येति । किंच अमी रामानुजीया, रहस्याना ईश्वरस्वरूपप्रतिपादकाना व्याख्यानै अर्थप्रकाशपरै, रघुवरस्य श्रीरामचन्द्रस्य चरित्रानुकथनै चरित्रवाचनै, त्रयीसध्रीचीना वेदानुसारिणीनां वकुलधरवाचा श्रीरामानुजवचनाना प्रवचनै कथनै, भाष्यस्य श्रीरामानुजप्रणीतस्य आख्यानै, हरे श्रीविष्णो चरणयो कैंकर्यविधिभि दास्यकरणै, आर्याणां तन्मतस्थश्रेष्ठजनानां प्रणामैर्वन्दनैश्च, अत्र क्षणमिव दिवसान् नयन्ति निर्यापयन्ति ॥ २४७ ॥

ह्विता ब्रह्मण योषा वाणी यस्या सा, दलिता खण्डिता दोषा यया, दत्त तत्त्वे परतत्त्वे अभिलाष यया, वर श्रेष्ठो यो मुनि तस्य वर वेषो यस्या रामानुजरूपेत्यर्थ । वैकुण्ठलोकस्य भूषा भूषण विष्णु क्वापि जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ १० ॥

---

१ ' कर्मायासाद्विहाय विनिश्चला '।

पुनः क्षणमनुध्याय सश्लाघम्—

अन्यदास्तां नाम तामेव काममन्योन्यं कलहायमानानां नानाविधानां श्रुतीनामविरोधसाधनेन साधुभावं प्रकटयन्तीं अखिलगुणाभिरामां रामानुजसरस्वतीमभिनन्दामि । प्रसिद्धं हि "सन्धिमिच्छन्ति साधवः" इति ॥ ९९ ॥ पश्य—

नित्यं हेयगुणावधूननपरा नैर्गुण्यवादाः श्रुतौ
मुख्यार्थाः सगुणोक्तयः शुभगुणप्रख्यापनाद्ब्रह्मणः ॥
अद्वैतश्रुतयो विशिष्टविषया निष्कृष्टरूपाश्रया
भेदोक्तिस्तदिहाखिलश्रुतिहितं रामानुजीयं मतम् ॥२४८॥

अन्यदिति । अन्यत् दूषणनिराकरणं, आस्तां नाम, किंतु नानाविधानां ईश्वरस्य साकारत्व निराकारत्व जीवात्मनोरैक्य भिन्नत्वप्रतिपादकत्वेनानेकप्रकाराणां श्रुतीनां अन्योन्यं कलहायमानानां कलहं कुर्वन्तीनामिव स्थितानां अविरोधसाधनेन विरोधपरिहारेणेत्यर्थः । साधुभावं सर्वासां सत्यतात्पर्यं प्रकटयन्तीं, अत एवाखिलैर्गुणैरभिरामां मनोरमां, तां प्रसिद्धां रामानुजस्य सरस्वतीं वाणीमेवाभिनन्दामि । अत्रार्थे सहजं साधूनां चेष्टितमाह— प्रसिद्धं हीति ॥ ९९ ॥

यदुक्तं 'श्रुतीनामविरोधेन साधुभावं प्रकटयन्तीम्' इति तदेव प्रतिपादयति—**नित्यमिति** । यस्याः श्रुतौ निर्गुणस्य भावो नैर्गुण्यं तस्य वादाः, ईश्वरस्य निर्गुणत्वबोधकानि वाक्यानीत्यर्थः । तानि च "अनादिमध्यान्तविहीनमेकम्" "न रूपमस्येह तथोपलभ्यते" इत्यादीनि । नित्यं निरन्तरं हेयगुणानां त्याज्यगुणानां दोषाणामिति यावत् । अवधूननपराः विनाशप्रतिपादकाः, सन्तीति शेषः सर्वत्रानुसंधेयम् । तथा सगुणोक्तयः "सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्" "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" इत्यादयः सन्ति, ताश्च ब्रह्मण आत्मनः शुभगुणानां लोकविलक्षणसृष्टिस्थिति-लयकर्तृत्वादीनां प्रख्यापनात् प्रसिद्धिकरणात् मुख्यार्थाः प्रमुखार्थप्रतिबोधिकाः, तथा अद्वैतश्रुतयः "तत्त्वमसि" "अयमात्मा ब्रह्म" "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादयः जीवात्मनोरभेदप्रतिपादनपरास्तासु, विशिष्टं सच्चिदानन्दात्मकस्य परमात्मनः असाधारण-गुणयुक्तात्मकस्य जीवस्य च अभेदप्रतिपादनरूपं विषयं यासां तथाभूताः, तथा भेदोक्तिः जीवेश्वरयोः परस्परं भेदवर्णनं तु निष्कृष्ट सर्वज्ञत्वादिविशेषणरहितं रूपं पयोर्जीवात्मनोस्ते आश्रयौ प्रतिपाद्यौ यस्यास्तादृशी विद्यते । तत्तस्मात् इह लोके रामानुजस्येदं रामानुजीयं मतम्, अखिलानां सकलानां श्रुतीनां हितम् । सर्वभेदनिराकरणेनैकवाक्यताकरणादिति भावः । एतत्प्रतिपादनेन रामानुजीये मते मन्थकर्तुः पक्षपातः प्रकटीभवति । नहि तावतावता सर्वश्रेयस्यैव विवेचनरीतिर्दृश्यते ।

---

२ 'अविरोधेन साधुभावम्.'

कृशानुः—अवितथमेतदथापि य इमे सचरन्त्याचार्यपुरुषसमाख्याता एतन्मताभिनिविष्टाः शिष्टास्तेषामेषा रीतिर्न रोचते विवेचकेभ्य ।[1] पश्य तावत् ॥ १०० ॥

हत्वा मार्गे द्विजादीनखिलमपि धनं हन्त हत्वाऽतिदृप्ता
दुर्वृत्तास्तस्करा ये वनगिरिनिलया ये च नीचा इहान्ये ॥
कृत्वा चक्राङ्कमेषा झटिति विदधत किंच मन्त्रोपदेशं
तद्दत्तैरेव वित्तैर्दधति तनुममी वशपारंपरीभि ॥ २४९ ॥

किंच—

जारान् चोरान् किरातान् जनपदैदमनान् राजपाशान्महीशान्
शिष्यान्कृत्वातिदृप्ता श्रुतिपथविधुरा श्रोत्रियैर्ब्रह्मनिष्ठै ॥

अन्यथा पूर्वेन माध्ववर्णनेऽपि तथैव कुर्यात् । तत्र तु 'चन्द्रालोकचयान्धकार–' इत्यादिकृशानुप्रतिपादितदोषारोपणेनैव तद्वर्णनं समापितम् । एतच्च यथार्थगुणदोषप्रतिपादनपरे ग्रन्थे अयुक्तमिति प्रतिभाति ॥ २४८ ॥

अथ कृशानुरर्धाङ्गीकारपूर्वकमाह—अवितथमिति । एतत्पूर्वोक्तमवितथ सत्य, अथापि य इमे आचार्यपुरुषसमाख्याता आचार्यनाम्ना प्रसिद्धा एतन्मते श्रीरामानुजमते अभिनिविष्टा अत्यन्तासक्ता शिष्टा सन्तश्च सचरन्ति, तपामेषा वक्ष्यमाणा रीतिराचार विवेचकेभ्यो विचारशीलेभ्यो न रोचते । का सा रीतिरित्याशङ्कायामाह— पश्येत्यादि ॥ १०० ॥

हत्वेति । ये लोका वनानि च गिरय पर्वताश्च निलय वसतिस्थान येषां ते तथोक्ता तस्करा चोरा अर्थात् किरातादयो लोका, मार्गे वनपथे द्विजादीन् ब्राह्मणादिश्रेष्ठजातीयान् जनान् हत्वा, एतेन ब्रह्महत्याकरण सूचितम् । तेषां अखिल सपूर्णमपि धन हृत्वा परिहृत्य, हन्तेति खेदे । अतिदृप्ता अतिशयगर्वयुक्ता, अनेन स्वर्णस्तेयस्य द्वितीय महापातक सूचितम् । अत एव दुर्वृत्ता दुराचारा, ये च इह अन्ये उक्तभ्य इतरे नीचा सद्गुण सत्कुलोत्पत्त्यादिहीना सन्ति, तेषामेषा ब्रह्महत्यादिमहापातकयुक्तानामपि, झटिति तेषा कुलशीलादिकमविचार्येत्यर्थ । अङ्कमिति शेष । चक्राङ्क मुद्रादानेन चिह्नित कृत्वा, नैतावदेव, किंच मन्त्रस्य रामायणाष्टाक्षरस्य उपदेश विदधत कुर्वन्त सन्त, तद्दत्तै तै किरातादिदुर्जनै समर्पितैरेव वित्तै द्रव्यै, तनु शरीर अमी रामानुजीया वशपारपरीभि कुलपरपराभि दधति धारयन्ति । एतदतीव निन्द्यमिति भाव ॥ २४९ ॥

जारानिति । किंच अमी रामानुजीया जारान् परस्त्रीसक्तपुरुषान्, चोरान्,

१ 'विवेकिभ्य' २ 'मचा' ३ 'वशपारम्परीत' ४ 'मथनान्' ५ 'महाद्दा' ६ 'नयविधुरा'

साकं नो भुञ्जतेऽमी सकृदपि विनतिं कुर्वतेऽग्रे न तेषाम्
संकेतेनैव सिद्धं तदिदमविदुषां श्लाघ्यमाचार्यपुंस्त्वम् ॥ २५० ॥

अहो महानयमभिजन-विद्या-वृत्तसंपन्नानामन्येषामप्यनिवृत्तो व्यामोहः ॥ १०१ ॥

आचारस्य दवीयसां धनतृषामज्ञातवेदाध्वनाम्
कामातङ्कफलङ्कपङ्किलहृदां केषांचिदेषाममी ॥
शुद्धाचारजुषो जितेन्द्रियतया श्रेष्ठाः स्वयं सूरयः
शिष्यत्वं यदुशन्ति तत्किल कलेः साम्राज्यमत्रोर्जितम् ॥२५१॥

किरातान् म्लेच्छजातीयविशेषान्, जनपददमनान् दुस्तरकरभारग्रहणादिना देशविध्वंसकान्, अत एव राजपाशान् कुत्सितराजन्यान् । कुत्सितेऽर्थे पाशप् । महीशान् राज्ञश्च शिष्यान् कृत्वा, श्रुतिपथविधुराः वेदविहितमार्गत्यागिनः, अत एवातिदृप्ता गर्विताश्च सन्तः, ब्रह्मनिष्ठैः आत्मनिष्ठैः श्रोत्रियैः विधिवदधिहोत्राद्यनुष्ठानपुष्कैश्च जनैः सार्कं सह, सकृदेकवारमपि नो भुञ्जते भोजनं नैव कुर्वन्ति । एतावदेव न, किंतु तेषां श्रोत्रियादीनामग्रे नतिं नमस्कारमपि न कुर्वते । अपि च संकेतेनैव सिद्धं निष्पन्नं, अविदुषामज्ञानां मूर्खाणामिति यावत् । आचार्यपुंस्त्वं आचार्यपुरुषत्वं तदिदं श्लाघ्यं किमिति काकुः । अपि तु अतीव गर्हणीयमेवेति भावः ॥ २५० ॥

एतत्तु अविदुषामाचरणं, विदुषामपि निन्द्यमिति पद्यमवतारयति— अहो इति । अभिजनः सत्कुलं च विद्या वेद-शास्त्रादिज्ञानं च वृत्तं वर्तनं च तैः संपन्नानां युक्तानामन्येषां पूर्वेभ्य इतरेषां, एषां लोकानामपि अयं वक्ष्यमाणः महान् व्यामोहो विवेकराहित्यं, अनिवृत्तः नैव गतः ॥ १०१ ॥

व्यामोहानिवृत्तत्वमेव प्रतिपादयति—आचारस्येति । अमी शुद्धं वेद-शास्त्रानुक्तमाचारं जुषन्ति सेवन्ते इति तथोक्ताः, जितेन्द्रियतया बाह्यान्तरिन्द्रियदमनेन श्रेष्ठाश्च, स्वयं सूरयः पण्डिताः अपि "पण्डितः कविः । धीमान् सूरिः" इत्यमरः । आचारस्य यथोक्ताचरणस्य दवीयसां दूरतराणां, दूरशब्दात् अतिशयार्थे ईयसुनि "स्थूल-दूर युव-ह्रस्व-" इत्यादिना रकारलोपे पूर्वस्य गुणः । अत एव अज्ञातवेदाध्वनां अज्ञातवेदमार्गाणां, धनतृषां द्रव्याशापराणां, कामातङ्कः कामविकार एव कलङ्कः मलिनत्वं तेन पङ्किलं दूषितं हृदन्तःकरणं येषां तेषां, केषांचित् एषां आचार्याणां शिष्यत्वं यत् उशन्ति इच्छन्ति, तत् अत्र लोके कलेः साम्राज्यं अप्रतिहतं सामर्थ्यं ऊर्जितं प्रवृद्धम् । किल निश्चयेन ॥ २५१ ॥

---

१ 'मनिरस्यौ.' २ 'मत्सूरिंते.'

अपि च—

स्वयं तरितुमक्षम. किमपरानसौ तारये-
दिति स्वयमचिन्तयन्नगणयन् धनाना व्ययम् ॥
जडं गुरुरिति भ्रमन् श्रयति पुस्तकाडम्बरै-
र्बहूपकरणान्वितैर्बहुलदेवताविग्रहै॰ ॥ २५२ ॥

अपि च—

अमलमतिषु लोके जागरूकेष्वनेके-
ष्वपि निजगुरुवंशोत्पत्तिमेवावलोक्य ॥
विगतशुभचरित्रं वेद-शास्त्रानभिज्ञम्
कमपि गुरुरितीमे कष्टमाराधयन्ति ॥ २५३ ॥

अपरमपि कलेराकर्णय चमत्कारम् ॥ १०२ ॥

सम्यक् शिष्यजनं परीक्ष्य बहुभि संवत्सरैरुत्सुक
शुश्रूषाभिरुपादिशन् प्रमुदिता॰ पूर्वे भुवीति श्रुतम् ॥
आराध्येष्टसमर्पणैरविनतानाचार्य एवादरा-
द्दैर्थैर्भूरितमै प्रैसह्य लभते शिष्यान् श्रमेणाऽधुना ॥२५४॥

स्वयमिति । स्वय तरितु पारं गन्तु अक्षम॰ असमर्थ असौ आचार्य, अप रानन्यान् किं कथ तारयेत्? भवसागरमिति शेप । इति कश्चिद्विद्वानविद्वान् वा पुरुष, स्वय अचिन्तयन् अविचारयन्, धनाना व्यय च अगणयन् सन्, पुस्तका नामाडम्बरै बहुपुस्तकभारैरित्यर्थ । तथा बहुभिरुपकरणैरलङ्कारादिभि अन्वितै र्युक्तै, बहुलदेवताविग्रहै पुष्कलदेवमूर्तिभिश्च सह भ्रमन् सन्, जड विद्यादिर हिततया मूर्खं, गुरुरिति मत्वा श्रयति आश्रयति ॥ २५२ ॥

अमलेति । किच लोके अमला वेदोक्तकर्मानुष्ठानतया परिशुद्धा मतिर्बुद्धिर्येषां ते तथाभूतेषु अनेकेषु बहुषु लोकेषु जागरूकेषु वर्तमानेषु सत्स्वपि, निजगुरो पितृ पितामहादिपरंपरया आचार्यस्य वंशे उत्पत्तिं केवल जन्मैव, न [illegible] विद्यादिस पन्नत्व, अवलोक्य, वेद शास्त्रयो अनभिज्ञ अनिपुण, वेदादिज्ञानशून्यमित्यर्थ । तत एव च विगत नष्ट शुभचरित्र इह परलोकयो श्रेय॰संपादक चेष्टित यस्य तयोक्त कमपि पुरुष गुरु आचार्य इति मत्वा, इमे जना आराधयन्ति सेवन्ते । कष्ट मन्याय्यमेतत् ॥ २५३ ॥

अपरमिति । अपरमन्य कलेश्चमत्कार आश्चर्यावह प्रभाव, आकर्णय शृणु ॥१०२॥

सम्यगिति । पूर्वे युगान्तरस्था वसिष्ठ-वामदेव पिप्पलादादय गुरव॰, भुवि

---

१ 'स्वयम.' २ 'माराध्यैव समर्पणै' ३ 'भपरे' ४ 'प्रसह्य' ५ 'क्रमण'

वि०—मन्दमनीष मैहत पुरुषानेव मा दूदुष ॥ १०३ ॥

भवजलधिनिमज्जत्सज्जनोज्जीवनार्थम्
जगति महति वंशे जातवन्तो महान्त ॥
प्रपदनधनतुष्टा पञ्चसंस्कारदानात्
कति न कृतिन एते ज्ञानहीनान् पुनन्ति ॥ २५५ ॥

किंच—

आचार्या पुरुषा महत्तरकुलेष्वब्जाक्षदास्योज्ज्वला
नावं संसृतिवारिधे परममी नावातरिष्यन्यदि ॥

पृथिव्यां उत्सुक विद्याग्रहणे उत्कण्ठित, बहुभि संवत्सरै वर्षै न तु द्वित्रदिवसै, शुश्रूषाभि सेवाभि शिष्यजन सम्यक् परीक्ष्य "नापरिज्ञातकुलशीलरूपाय ना संवत्सरराज्ञोषिताय—" इत्यादिश्रुत्युक्तनियममनुसृत्य शिष्यस्य परीक्षां कृत्वेत्यर्थ । तथा च प्रश्नोपनिषदि पिप्पलादस्य सुकेशादीन् ब्रह्मविद्यार्थमागतान् षड् शिष्यान् प्रति वाक्यम्— "भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण संवत्सर संवत्स्यथ यथाकाम प्रश्नान् पृच्छत यदि विज्ञास्याम सर्व ह वो वक्ष्याम " इति । छान्दोग्ये च गौतमहारिद्रु मतस्य ऋषे सत्यकाम प्रति— "किंगोत्रो नु सोम्यासि " इत्यादि । तत प्रमुदिता सन्त उपादिशन् विद्यामध्यापयामासु इति श्रुतम् । उपनिषदादिषु पुराणेषु चेति शेष । अधुना सांप्रत तु एष रामानुजीयाचार्य अविनतान् उन्मतान् इष्टसमर्पणे तेषामिच्छितवस्त्रादिप्रदाने, भूरितमै अतिबहुभि अर्थैर्द्रव्यैश्च, आदरात् न तु हठात्, आराध्यैव प्रसह्य बलात्कारेण, शिष्यान् श्रमेण बहुप्रयत्नेन लभते संपाद यतीत्यर्थ ॥ २५४ ॥

भवेति । भवजलधौ संसारसमुद्रे निमज्जतां सज्जनानां उज्जीवनार्थमुद्धारणार्थं, जगति महति वंशे कुले जातवन्त उत्पन्ना, अत एव महान्त कृतिन पुण्यव न्तश्च एते आचार्यपुरुषा, प्रपदन शरणगमनमेव धन तेन तुष्टा सन्त, ज्ञानहीनान् वेद शास्त्रज्ञानशून्यान् आत्मानात्मविवेकरहितान् वा, पञ्चसंस्काराणां दानात् अर्प णात्, पञ्चसंस्काराश्च— " ताप पुण्ड्रस्तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चम " इति प्रसि द्धा । कति कियन्तो वा न पुनन्ति पवित्रयन्ति ? । अत्र 'सज्जनोज्जीवनार्थं' इत्युक्त्या, चोराणां मध्ये च प्रायश सज्जनानां दौर्लभ्याच्च 'हता मार्ग—' इत्यादि, सम्यक्तया नैव दूषणोद्धार । अत एव ग्रन्थकर्तु पक्षपातित्व रामानुजीये मत इत्युक्त प्रागस्माभि ॥ २५५ ॥

आचार्या इति । अमी रामानुजमतानुसारिण संसृतिवारिधे संसारसमुद्रस्य नाव तारकत्वाभोस्या, अब्जाक्षस्य श्रीविष्णो दास्येन दासत्वमपयेत्यर्थ । उज्ज्व लास्तेजस्विन आचार्या आचार्यपदस्था पुरुषा, महत्तरेषु उत्तमप्रदायप्रवर्तकोषत्त

१ 'मन्दमते ' २ 'महापुरुषान्,' 'महत पुंस एव' ३ 'कृता '

अप्राप्ताच्युतदास्यवृत्तय इहाऽविज्ञातमन्त्रोत्तमाः
सर्वे तर्हि कलावतप्ततनवो[1] हन्तापतिष्यन्नधः ॥ २५६ ॥
तापादिभिः सपापां जनतां पुनतां महात्मनामेषाम् ॥
दोषश्चेदेष समो दुष्टान् पुनतोऽपि गाङ्गपूरस्य ॥ २५७ ॥

इदं चावबोद्धव्यम्—

सद्वंशप्रभवश्चरित्ररहितोऽप्यादृत्य एवोत्तमैः
साध्वाचारयुतोऽपि दुष्कुलभवः सभ्येषु नाभ्यर्हितः[2] ॥
शालग्राममकृत्रिमं पटुमतिः[3] सल्लक्षणायुक्तम–
प्यादत्ते न तु लक्षणाढ्यमपि तं चक्रोज्ज्वलं कृत्रिमम्॥२५८॥

मकुलेषु यदि न अवातरिष्यन् न प्रादुरभिष्यन्, तर्हि सर्वे जनाः इह लोके कलौ युगे च अप्राप्ता अलब्धा अच्युतस्य विष्णोर्दास्यवृत्तिर्यैस्ते तथाभूताः अत एव अज्ञाताः मन्त्रोत्तमाः विष्णोः प्राप्तिकरत्वादुत्तमा मन्त्रा यैस्ते तथोक्ताः, तत एव च अतप्ता चक्र-शङ्खादिमुद्राभिः, विष्णोः पूजन-स्तवन-कथाश्रवणादिराहित्येन च अपरिशुद्धा तनुर्येषां ते तथाभूताश्च अधः अपतिष्यन् नरके पतिष्यन्तीत्यर्थः । अत्र तरति-पत्योः " लिङ्निमित्ते—" इत्यादिना क्रियाया अनिष्पत्तिरूपेऽर्थे लृङ् ॥ २५६ ॥

यच्च ' आराध्येष्टसमर्पणैः—' इत्यादिना नीचोद्धृतजनप्रपत्तिरूपं दूषणमुक्तं तन्निराकर्तुमाह— तापादिभिरित्यादि । सपापां पापयुक्तां जनतां जनसमूहं, तापादिभिः तप्तमुद्रादिसंस्कारैः, आदिशब्देन मन्त्रोपदेशादेर्ग्रहणम् । पुनतां पवित्रीकुर्वतां अत एव महात्मनामुदारचित्तानां, एषां आचार्यपुरुषाणां दोषः अनधिकारिशिष्यस्वीकाररूपः अस्ति चेत्, तर्हि दुष्टान् जनान् पुनतः पवित्रीकुर्वतः गाङ्गपूरस्य गङ्गाप्रवाहस्यापि एष दोषः, समस्तुल्य एव । गङ्गाप्रवाहस्य यथा यस्यकस्यापि पवित्रीकरणं नाधिकारिविशेषावलम्ब्यं, तथैवैतेषामिति भावः । इदमेव च महतां महत्त्वभूषणं, यत् सूर्य इव आनीचजनमहाजनपर्यन्तं सर्वत्र पक्षपातं विना समबुद्धित्वमित्यप्यवधेयम् ॥ २५७ ॥

सदिति । किंच सद्वंशे उत्तमवंशे प्रभव उत्पत्तिर्यस्य सः उत्तमकुलप्रसूत इत्यर्थः । चरित्ररहितोऽपि सदाचरणशून्योऽपि, उत्तमैः श्रेष्ठजनैरादृत्य एव स्वीकार्य एव । अपि च साध्वाचारयुतः सदाचारसंपन्नोऽपि सः दुष्कुलभवः नीचकुलोत्पन्नश्चेत्, सभ्येषु मध्ये नाभ्यर्हितः न पूज्यः । भवतीति शेषः । अत्र दृष्टान्तः—पट्वी कार्याकार्यकुशला मतिर्बुद्धिर्यस्य तथाभूतः पुरुषः, सद्भिः शङ्ख-चक्रादिशुभैर्लक्षणैश्चिह्नैः अयुक्तमपि, अकृत्रिमं सहजोत्पन्नं शालग्रामं आदत्ते स्वीकरोति । किंतु तं कृत्रिमं येनापि पुरुषेण निर्मितं शालग्रामं चक्रोज्ज्वलं चक्रादिचिह्नैः सुशोभितमपि, अत एव लक्षणाढ्यं

---

१ ' अवाप्ततनवो. ' २ ' नाभ्यर्चितः. ' ३ ' पटुतमं. '

सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा—

शिष्यार्पितेन शुचिना द्रविणेन तुष्टाः
शिष्टा मुकुन्दशरणागतिधर्मनिष्ठाः ॥
सत्संप्रदायनियमप्रयताः सदा ये
तेभ्यो नमांसि करवै वरवैष्णवेभ्यः ॥ २५९ ॥

अथ चन्नपट्टण(मद्रास)वर्णनम् २०.

इति विमानमन्यतः प्रस्थापयन्नग्रतो दृष्ट्वा—

एषा कैरविणी विशल्यकरणी दोषाशुगार्तात्मना-
मेतद्दोषसि पार्थसारथिरिति ख्यातः समिन्धे हरिः ॥
यत्पादाम्बुजचुम्बिनां सुरपतेः कोटीरगारुत्मत-
स्तोमानां तुलसीदलप्रकरतो नो वेद भेदं जनः ॥ २६० ॥

अन्यैः सर्वैरलक्षणैः संपन्नमपि न स्वीकरोति । एतत् 'अमलमतिषु श्लोके आगरूपेषु–' इत्याद्युक्तदूषणोद्धारमात्रपरमिति ज्ञेयम् ॥ २५८ ॥

एवं सर्वाणि दूषणानि परिहृत्य सर्वथा एते वन्द्या एवेति सूचयन्नाह— **शिष्यार्पितेनेति** । ये शिष्यैः अर्पितेन दत्तेन शुचिना न्यायसंपादितेन स्वल्पेनापीति शेषः । द्रविणेन धनेन तुष्टाः, मुकुन्दस्य विष्णोः शरणागतिः शरणप्रपत्तिरेव धर्मस्तस्मिन्निष्ठा आसक्तिर्येषां ते तथाभूताः, सदा निरन्तरं सतां संप्रदाये ये नियमाः संध्या-पूजादयः तैः प्रयताः पवित्राः " पवित्रः प्रयतः पूतः " इत्यमरः । अत एव शिष्टाः, तेभ्यः वरवैष्णवेभ्यः श्रेष्ठवैष्णवेभ्यः नमांसि नमस्कारान् करवै कुर्याम् । 'नमस्' इति सान्तोऽयं शब्दः ॥ २५९ ॥

अथ चन्नपट्टणवर्णनं सूचयन्नाह कविः—इतीत्यादि ।

एषेति । एषा कैरविणी सरसी, अत्र विराजते इति शेषः । कथंभूता सा । दोषाः पापान्येव आशुगा बाणास्तैः आर्तः आत्मा अन्तःकरणं येषां तेषां, संसारदोषविभिन्नचित्तानामिति यावत् । विशल्यकरणी शरीरनिर्विष्टबाणाग्रनिःसारिणी । एतद्दोषसि अस्याः कैरविण्यास्तीरे, पार्थसारथिः इति नाम्ना ख्यातः प्रसिद्धः हरिः विष्णुः समिन्धे सम्यक् प्रकाशते । कीदृशः सः । यस्य पार्थसारथेः पादाम्बुजं चरणकमलं चुम्बन्ति स्पृशन्ति ते तथाभूतास्तेषां सुरपतेरिन्द्रस्य कोटीरगारुत्मतस्तोमानां किरीटस्थमरकतमणिसमूहानां तुलसीदलानां तुलसीपत्राणां प्रकरः समूहः तस्मात् भेदं विशेषं जनः नो वेद नैव जानाति । वर्णसाम्यात् मरकतमणीनपि तुलसीपत्राण्यवगच्छतीत्यर्थः ॥ २६० ॥

अत्र वसन्तः सन्तश्चिरंतनोक्त्यन्तचिन्तनाश्रान्ताः ॥
आतन्वन्तं सुचरितमातन्वन्तो विभान्ति मानधनाः ॥ २६१ ॥

कृशानुः—अस्तु तथापि परिकेलितगुणप्रहाणहूणप्रायहेयजननिबिडनगरविशेषसन्निकर्ष एवात्र महान् दोषः । दुर्लभाः खलु हूणेभ्यः कुत्सिततमा लोके ॥ १०४ ॥

हूणाः करुणाहीनास्तृणवत् ब्राह्मणगणं न गणयन्ति ॥
तेषां दोषाः पारेवाचां ये नाचरन्ति शौचमपि ॥ २६२ ॥

पुनः सनिर्वेदं विधिमुद्दिश्य—

शौचत्यागिषु हूणकादिषु धनं शिष्टेषु च क्लिष्टताम्
दुर्मेधस्सु धराधिपत्यमतुलं दक्षेषु भिक्षाटनम् ॥
लावण्यं ललनासु दुष्कुलभवास्वग्र्यासु नीरूपताम्
कष्टं सृष्टवता त्वया हतविधे किं नाम लब्धं फलम् ॥ २६३ ॥

अत्रेति । किंच अत्र कैरविणीतीरे वसन्तो वासं कुर्वन्तः सन्तः सज्जनाः, चिरंतनस्य ब्रह्मण उक्तयो वेदास्तेषामन्ता उपनिषदस्तेषां चिन्तनेन विचारेण अश्रान्ताः विश्रामरहिताः सततमुपनिषद्विचारासक्ता इत्यर्थः । अत एव आतन्वन्तं शरीरावसानपर्यन्तं सुचरितं सत्कर्म आतन्वन्तो विस्तारयन्तः कुर्वन्त इति यावत् । मानधनाः सन्तः विभान्ति प्रकाशन्ते ॥ २६१ ॥

अथ कृशानुर्हीनजनसांनिध्यादिरूपं दोषमुद्घाटयन्नाह—अस्त्विति । पूर्वोक्तप्रकारं सर्वं अस्तु नाम, तथापि परिकलित स्वीकृतं गुणानां दया दाक्षिण्यादीनां प्रहाणं त्यागो यैस्तथाभूता हूणाः श्वेतवर्णाः म्लेच्छादिहीनकुलोद्भवा नराः प्रायः बहवो येषु तादृशैः अत एव हेयैस्त्याज्यैः जनैः निबिडस्य परिपूर्णस्य नगरविशेषस्य चन्नपट्टणस्य सन्निकर्षः सांनिध्यमेव अत्र क्षेत्रे, महान् दोषः । यतः हूणेभ्यः कुत्सिततमाः अतिनिन्दनीयाः लोके जनाः दुर्लभाः खलु ॥ १०४ ॥

कुत्सिततमत्वमेव स्पष्टयति—हूणा इति । करुणया दयया हीनाः हूणाः ब्राह्मणगणं ब्राह्मणसमुदायं तृणवत् तृणमिव न गणयन्ति । तुच्छीकुर्वन्तीत्यर्थः । किंच ये हूणाः शौचं पुरीषोत्सर्गानन्तरं गुदप्रक्षालनादिरूपमपि न आचरन्ति, किमुत मृज्जलादिना स्नानादिरूपं, अत एव तेषां दोषाः पापानि पारेवाचां, वाचा वक्तुमशक्या इत्यर्थः । सन्तीति शेषः ॥ २६२ ॥

पुनरिति । सनिर्वेदं सखेदं विधिं ब्रह्माणमुद्दिश्य—

शौचेति । हे हतविधे मन्द प्रजापते, शौचं स्नानं शीलं येषां तेषु हूणादिषु हूण-म्लेच्छादिषु धनं द्रव्यं, शिष्टेषु सदाचारसम्पन्नेषु जनेषु च क्लिष्टतां दारिद्र्यं,

---

१ 'उग्रश्रिनाः '. २ ' परिकलित. ' ३ ' विनाशयन्ति. ' ४ ' दैव. '

विश्वावसुः—पश्यै त्वमेतेष्वपि गुणग्राहित्वम् ॥ १०५ ॥

प्रसह्य न हरन्त्यमी परधनौघमन्यायतो
वदन्ति न मृषावचो विरचयन्ति वस्त्वद्भुतम् ॥
यथाविधि कृतागसां विदधति स्वयं दण्डनम्
गुणानवगुणाकरेष्वपि गृहाण हूणेष्वमून् ॥ २६४ ॥

अथ काञ्चीवर्णनम् २१.

इति विमानमित प्रतीच्यां दिशि योजनपञ्चकमतिक्रामयन् पुरतो दृष्ट्वा सामोदम्—

शुद्धा मेधा बुद्धिर्येषां तेषु "नञ् दुस् सुभ्य" इत्यनुवर्तमाने "नित्यमसिच् प्रजामेधयो" इत्यसिच् समासान्त । धराया पृथ्व्या अतुल अनन्यसदृश आधिपत्य स्वामित्व, दक्षेषु बुद्धिमत्सु च भिक्षाटन भिक्षार्थं सचारम्, तथा दुष्कुलभवासु यवनम्लेच्छादिहीनकुलोत्पन्नासु ललनासु स्त्रीषु लावण्यं सौन्दर्यं, अन्यासु श्रेष्ठब्राह्मणादिकुलोत्पन्नासु स्त्रीषु च नीरूपतां कुरूपत्व, एतादृश परस्परविरुद्ध स्वभावतः उत्पादयता त्वया, किं नाम फल लब्ध प्राप्तम् ? कष्ट अन्याय्यम् ॥ २६३ ॥

अथ तेष्वपि विचित्रवस्तुरचनादिरूपान् गुणान् प्रदर्शयन्नाह विश्वावसु—**पश्येति** । त्व एतेष्वपि पूर्वोक्तनिन्द्याचारयुक्तेष्वपि, गुणग्राहित्व पश्य ॥ १०५ ॥

गुणग्राहित्वमेवोपपादयति—**प्रसह्येति** । अमी हूणा परेषां लोकानां धनौघ द्रव्यसमूह, अन्यायत प्रसह्य बलात्कारेण न हरन्ति । किंतु विचित्रवस्तुप्रदर्शनादिना मोहयित्वा, करग्रहणादिना च प्रतिवर्षं स्वल्प स्वल्पमिति बहुना कालेन धनौघ हरन्तीति ध्वनि । एवमुत्तरत्रापि यथायथमूह्यम् तथा मृषावच अनृतभाषण न वदन्ति, अद्भुत आश्चर्यकरं वस्तु विरचयन्ति उत्पादयन्ति, तथा कृतागसां कृतापराधानां यथाविधि राजनियममनुसृत्य स्वय दण्डन शिक्षां विदधति कुर्वन्ति । तस्मात् अवगुणाना 'शौचत्यागिषु—' इत्यादिश्लोकप्रतिपादितानां दोषाणां आकरेषु उत्पत्तिस्थानेष्वपि एतेषु हूणेषु, अमूनधुना मया प्रतिपादितान् गुणान् गृहाण । नैते सर्वथा दोषार्हा इति भाव ॥ २६४ ॥

इदानीं काञ्चीनगरवर्णनमाक्षिपन्नाह कवि—**इतीति** । इत चम्पटणदेशात्, प्रतीच्यां पश्चिमायां दिशि, योजनपञ्चक विंशतिक्रोशपर्यन्त अतिक्रामयन् गमयन्, सामोद सानन्दम् ।

---

२ 'भवेदि,' 'पदि'

इयं काञ्ची काञ्ची करिशिखरिणः कापि नगरी
गरीयस्यां यस्या विहरणजुषां पक्ष्मलदृशाम् ॥
मुखं दर्शं दर्शं रजनिकरमादर्शममलम्
स्वरूपं के पङ्केरुहमपि न निन्दन्ति रसिकाः ॥ २६५ ॥

किं च—

सुमनोजनतास्थानं स्थाने सद्रूपशोभनी सेयम् ॥
सुरताभ्युदयविधात्री शुभकाञ्ची साधु रञ्जयति चेतः ॥ २६६ ॥

नगरीमेना दक्षिणेन करुणाशरीव भगवती वेगवती नाम प्रवहति पावनी शैवलिनी ॥ १०६ ॥

इयमिति । इय करिशिखरिण हस्तिशैलस्य काञ्ची रशना, "स्त्री कट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा" इत्यमर । तमभिवेष्ट्य स्थितेत्यर्थ । काञ्ची नाम कापि अनिर्वाच्या नगरी वर्तते । गरीयस्या अतिमहत्यां, गुरुशब्दात् ईयसुनि "प्रिय स्थिर स्फिर—" इत्यादिना गरादेश । यस्यां नगर्यां विहरणजुषां क्रीडां कुर्वतीनां पक्ष्मलदृशां स्त्रीणां मुखं दर्शं दर्शं पुन पुनरवलोक्य, के रसिका पुरुषा अमलस्वरूप स्वच्छस्वरूप, एतत् रजनिकरादर्शपङ्केरुहेष्वपि सर्वां न्धनीयम् । रजनिकरं चन्द्र, आदर्शं दर्पण, पङ्केरुह कमलमपि च ॥ निन्दन्ति ? अपि तु सर्व एव एतान् सर्वानपि निन्दन्तीत्यर्थ ॥ २६५ ॥

सुमन इति । सुष्ठु मनो येषां ते सुमनस पण्डितास्ते च ते जनाश्च तेषां समूह स्तत्ता तस्या स्थान, यथाविधिसत्कर्मानुष्ठानेन शुद्धमानसानां पण्डितानां वसतिस्थान मित्यर्थ । पक्षे सुष्ठु मनोज कामस्तेन नतानां नम्राणां, अत्यन्तकामासक्तानामित्यर्थ । आस्थानम् । सद्भिरुत्तमै स्वादु सुगन्धिफल-पुष्पसम्पन्नैरिति यावत् । द्रुभि वृक्षै आम्र पनस दाडिम नारीकेलादिभि उपशोभनी, पक्षे सता उत्तमेन रूपेण शोभनी च, सुराणां समूह सुरता तस्या , पक्षे सुरतस्य कामसौख्यस्य च अभ्युदय वृद्धिं विधत्ते इति तथाभूता, सा इय शुभा काञ्ची नगरी रशना च, स्थाने चेत अन्त करण साधु यथा स्यात्तथा रञ्जयति रमयति ॥ २६६ ॥

अन्यदप्याश्चर्यमाह— **नगरीमिति** । एनां काञ्चीं नगरीं दक्षिणेन अस्या दक्षिणत इत्यर्थ. । "एनबन्यतरस्याम्—" इति एनप्प्रत्ययः । "एनपा द्वितीया" इति तद्योगे द्वितीया च । करुणायाः शरीव भगवती वेगवती नाम पावनी पवित्रा शैवलिनी नदी प्रवहति ॥ १०६ ॥

---

१ 'मतुलम्.' २ 'सुमनोजनवादरणस्थान.' ३ 'स्थाने सद्रूपसेव्नी सेयम्.' ४ 'भगवतो.'

माधुर्याध्ययनोपसन्नमधुनिष्यन्दानि मन्दानिल-
व्यालोलत्तटचारुभूरुहशिखानिष्पातिपुष्पाधिकै ॥
डिण्डीरे सितवन्ति पान्ति दुरिताद्वेगापगाया स्फुर-
द्वेगोद्वेजितवाजिमेधमखकृद्वेधांसि पयांसि न ॥ २६७ ॥

इतश्च सखे चक्षुर्निक्षिप्यताम् ॥ १०७ ॥

य एष राजत्कटक सदालिभि समाश्रित शोभनदानसंपदा ॥
स नित्यशुद्ध वरद समुद्वहन्यथार्थनामा गजभूभृदीक्ष्यते ॥ २६८ ॥

सभक्तिप्रकर्षमञ्जलिं बद्ध्वा—

द्विपाचलमुपाश्रित त्रिदशपादपस्रग्वी
क्षपाकरमुपास्महे दिगधिपावन पावनम् ॥

तामेव वर्णयति— **माधुर्येति ।** माधुर्यस्य मधुरताया अध्ययनार्थं शिक्षणार्थं उपसन्ना समिलिता मधुन तीरस्थवृक्षरसस्य निष्यन्दा बिन्दवो येषु तानि, पुनश्च मन्दानिलेन मन्दवायुना व्यालोलन्ति चपलानि तटयोस्तीरयो चारुभूरुहाणां सुन्दरवृक्षाणां शिखाभ्य अग्रभ्य निष्पातीनि पतनशीलानि यानि पुष्पाणि तै अधिकै प्रवृद्धैरित्यर्थ । डिण्डीरे फनै "डिण्डीरोऽब्धिकफ फन" इत्यमर । स्मितवन्ति मन्दहास्ययुक्तानीव स्थितानि, अपि च स्फुरता वेगेन जवेन उद्वेजित यज्ञभङ्गभिया दु खित, वाजिमेध अश्वमेध नाम मख यज्ञ करोतीति तत्कृत् वेधा ब्रह्मा येषां तानि वेगापगाया वेगवत्या नाम नद्या पयांसि उदकानि, न अस्मान् दुरितात् पापात् पान्ति रक्षन्ति । पाठान्तरे, न पान्तु रक्षन्त्वित्यर्थ । पुरा किल ब्रह्मदेवे काञ्च्यामश्वमेध कुर्वति सति तद्विनाशार्थं सरस्वत्येव वेगवती रूपेण यज्ञवेदिमावृणोत् इति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया ॥ २६७ ॥

इत इति । हे सखे, इत अस्मिन्प्रदेशे चक्षु दृष्टि निरूप्यतां दीयताम् ॥ १०७ ॥

य इति । य एष पुरो दृश्यमान पर्वत राजन् शोभमान कटक नितम्ब भाग यस्य स, राजन्तौ शोभमानौ कटौ गण्डस्थले यस्य स राजकटक इति च । 'कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे " गण्ड कटो मदो दान " इत्युभयत्राप्यमर । अत एव सतां साधूनामालिभि पङ्क्तिभि, सदा अलिभिर्भ्रमरैश्च, शोभनानां शुभ फलप्रदानां दानानां शोभनस्य दानस्य मदोदकस्य च संपदा समृद्ध्या च समाश्रित । नित्य सततं शुद्ध निर्मल धवलवर्णं च ॥ भक्तेभ्य स्वदातृत्वेन प्रसिद्ध वरद एतन्नामक भगवन्तं, वरं सुन्दरं दन्तं रदनं च, उद्वहन् धारयन् अत एव यथार्थनामा अन्वर्थ नामा स गजभूभृत् हस्तिशैल गजानां भूभृत् राजा च ईक्ष्यते अवलोक्यते ॥ २६८ ॥

भक्तिप्रकर्षपूर्वकं नमस्करोति— **द्विपाचलमिति ।** द्विपाचल हस्तिगिरि

---

१ 'पवन' २ 'चक्षु' ३ 'मधु' ४ 'निरूप्यतान्.'

विश्वावसुः—सखे श्लेषभङ्ग्यैव दोषमुद्भावयता भवता तस्मिन्नखिलहेयप्रत्यनीकतैवाविष्कृता । युक्तं चैतत् ॥ १०९ ॥

पद्मोल्लासविधायिनि सत्पथदीप्तिकृति चक्रभव्यकरे ॥
भास्वति वरदे भविता न जातु दोषानुषङ्गवार्तापि ॥ २७४ ॥

समन्तादवलोकयन्नञ्जलिं बद्ध्वा—

सेवेऽनन्तसरः श्रये करिगिरिं श्रीपुण्यकोट्या समम्
ध्यायाम्युत्तरवेदिमत्र महितं देवाधिराजं भजे ॥
कल्याणीं कलयामि कंजनिलयां कल्याणकोटिस्थिता-
मीडे राघव-यादवादिमकिटीन्वन्दे मुकुन्दाश्रितान् ॥ २७५ ॥

इति प्रतीच्यां दिशि किंचिदन्तरमतिक्रम्य सविस्मयानन्दम्—

अथ विश्वावसुः कृशानोः श्लिष्टार्थमभिनन्दयन्नाह— **सखे** इति । हे सखे, श्लिष्यति एकीभवति अर्थबाहुल्यं यत्र स श्लेषः तस्य भङ्ग्या रीत्या दोषमुद्भावयता आरोपयता भवता, तस्मिन् वरदे अखिलानां सकलानां हेयानां दोषाणां प्रत्यनीकता विरोधितैवाविष्कृता प्रकटीकृता । अत एव एतत् युक्तम् ॥ १०९ ॥

युक्तत्वमेव प्रतिपादयति— **पद्मेति** । पद्मानां कमलानां पद्मायाः लक्ष्म्याश्च उल्लासं विकासं विधत्ते तच्छीलः उल्लासविधायी तस्मिन्, सत्पथस्य आकाशस्य सन्मार्गस्य च दीप्तिं प्रकाशं करोतीति दीप्तिकृत् तस्मिंश्च, चक्राणां चक्रवाकानां भव्यकरे संभोगरूपकुशलसाधके "भावुकं भविकं भव्यं कुशलं" इत्यमरः । चक्रेण सुदर्शनेन च भव्यः शोभनः करो हस्तो यस्य तथाभूते च, वरान् इष्टार्थान् ददाति तस्मिन् भास्वति सूर्ये, तेजस्विनि भगवति वरदे देवे च, दोषानुषङ्गस्य रात्रिसंबन्धस्य, दोषाणां दुरितानां अनुषङ्गस्य सबन्धस्य च वार्ता कथा जातु कदाचिदपि न भविता नैव भविष्यति ॥ २७४ ॥

सेवे इति । अहं अनन्तसरो नामानन्तं तीर्थं सेवे, करिगिरिं हस्तिशैलं श्रये आश्रये, श्रीपुण्यकोट्या विमानेन समं सह उत्तरवेदिं ब्रह्मकृताश्वमेधीयां, ध्यायामि । अत्र उत्तरवेद्यां महितं पूजितं देवाधिराजं श्रीवरदं भजे, तथा कल्याणानां कोटौ प्रकर्षे "कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ सत्याभेद-प्रकर्षयोः" इति मेदिनी । अर्थात् श्रीविष्णौ विमाने वा (?) स्थितां, तत्र विष्णौ प्रेमाश्रयेण, विमाने चोपवेशनेन च स्थितिरिति बोध्यम् । कल्याणीं स्वयं कल्याणरूपिणीं कंजनिलयां पद्मालयां लक्ष्मीं, कलयामि शरणं भजामि । राघवो रामचन्द्रश्च यादवः श्रीकृष्णश्च आदिमकिटिः आदिवराहश्च तान् । "वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः" इत्यमरः । ईडे स्तौमि, तथा मुकुन्दाश्रितान् श्रीकृष्णभक्तांश्च वन्दे नमस्करोमि ॥ २७५ ॥

---

१ 'सकलहेयप्रत्यनीकत्वैवाविष्कृता.' २ 'श्रीपुण्यकोट्यासमम्.'

अत्र हि—

स्वावज्ञानसमुन्मिषद्रुषि सरस्वत्यां विरिञ्च्याध्वरे
प्रत्यूहाय नदीप्रवाहविधिना पर्यापतन्त्यामहो ॥
दूने तु द्रुहिणे गणे च मरुतां दीने मखं विघ्नतः
पातुं सेतुकृदेष सेतुरभवत्पक्षीन्द्रकेतुः स्वयम् ॥ २७६ ॥

किंच—

परं वेगं सरस्वत्या उद्वेगमपि तत्पतेः ॥
एष सेतुर्विधरणोऽप्यरुणद्युगपत्प्रभुः ॥ २७७ ॥

स्वावज्ञेनेति । स्वस्याः आत्मनः अवज्ञानेन अपमानेन समुन्मिषन्ती उत्पद्यमाना रुट् कोपो यस्याः " कोप क्रोधामर्ष-रोष-प्रतिघा रुट्-क्रुधौ स्त्रियौ " इत्यमरः । तस्यां सरस्वत्यां विरिञ्च्याध्वरे ब्रह्मकृताश्वमेधयज्ञे प्रत्यूहाय विघ्नं कर्तुं " क्रियार्थोपपदस्य— " इत्यादिना चतुर्थी । " विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः " इत्यमरः । प्रवाहविधिना वेगवतीप्रवाहरीत्या, पर्यापतन्त्यां सत्यां, द्रुहिणे ब्रह्मणि तु, दूने यज्ञविघ्नेन दुःखिते सति ' दु गतौ ' इत्यस्मात् क्तप्रत्यये "ल्वादिभ्यः" इति नत्वं, " दुग्वोर्दीर्घश्च " इति वार्तिकेन दीर्घश्च । मरुतां देवानां गणे समुदाये च दीने खिन्ने सति, मखं यज्ञं विघ्नतः विघ्नात् पातुं रक्षितुं, सेतुकृत् प्रवाहप्रतिबन्धकृत्, एषः पक्षीन्द्रकेतुः गरुडध्वजो विष्णुः, स्वयमेव सेतुरभवत् । अहो भगवतः प्रभाव इत्यर्थः ॥ २७६ ॥

परमिति । एष भगवान् श्रीवरदनामा प्रभुः विधरणो धारकः, वेदोक्तविधान-स्येत्यर्थात् । अत एव सेतुः, परं, एतदुभयान्वयि । सरस्वत्या वाग्देव्याः वेगं प्रवाहं, तस्याः सरस्वत्याः पत्युः ब्रह्मणः उद्वेगं दुःखं च, युगपत् एकदैव व्यरुणत् निरुद्धवान् । तुल्ययोगितालङ्कारः । " नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता " इति तल्लक्षणात् । एवं सति आदर्शकृता ' एष सेतुर्विधरण–' इति प्राचीनबहुपुस्तकानुकूल पाठमनादृत्य ' स एष सेतूद्धरण ' इति एकदेशीयपाठं स्वीकृत्य च ' उद्धरण ' इत्यस्य ' भञ्जनः निष्पादकश्च ' इत्यर्थद्वयं कृत्वा, ' अत्र सेतोर्भञ्जन-निष्पादनयोः श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायाद्विरोधाभासः ' इति यदुक्तं, तत्तस्य स्थूलबुद्धित्वं पिशुनयति । सरलपाठसत्त्वे तस्मात्सरलार्थलाभे च सति बुद्धिपूर्वं क्लिष्टार्थकरण-स्यासारत्वात् । अत एव उद्धरणपदस्य ' भञ्जकः ' इत्यर्थश्चिन्त्यः अप्रसिद्धत्वात् । इत्यलमप्रस्तुतप्रपञ्चेन ॥ २७७ ॥

---

१ 'स्थिता.' २ 'दूने च द्रुहिणे', 'दूने तु द्रुहिणे'. ३ 'विरिञ्चन्'. ४ 'देव'.
५ ' स एष सेतूद्धरणो व्यरुणद्युगपत्प्रभुः.'

१४

कृपाशिशिरलोचनं कृतभवव्यथामोचनम्
वपासुरभिलाधरं वरदनाम धाम स्थिरम् ॥ २६९ ॥

कृशानुमामन्त्र्य—

वरदं भो भज सततं शरदम्भोरुहविलोचनं देवम् ॥
परदम्भोपहतिकरं हर-दम्भोलिधर-मुखमखाशनुतम् ॥ २७० ॥

पुनः सानुस्मरणरोमाञ्चम्—

तापत्रयप्रशमनादमृतं ग्रहीतुम्
तामेव वैधहयमेधवपामुपासे ॥
अम्भोधिजाधरसुधारसवासितेन
या चुम्बिता वरदराजमुखाम्बुजेन ॥ २७१ ॥

उपाश्रित, त्रिदशपादप· कल्पवृक्ष स्वर्गवी कामधेनुश्च तयो· जपाकर लज्जोत्पादक, भक्तेष्टप्रदानेनेति भाव· । दिशां अधिपा इन्द्रादयो लोकपालास्तान् अवति दैत्यादिदुष्टजनविनाशनेन रक्षतीति तथाभूत, स्वत· पावन पवित्ररूप, कृपया दयया शिशिरे शीते लोचने यस्य तथाभूत, कृत भवव्यथाया संसारपीडाया मोचन मुक्तिर्येन त, वपया ब्रह्मकृताश्वमेधीयया सुरभिल सुगन्धयुक्त अधर· अधरोष्ठो यस्य स त, सुरभिलेति प्रामादिकोऽय प्रयोग । इलच्प्रत्ययविधायके तुन्दादिगणे सुरभिशब्दस्य पाठाभावात् । नाप्ययमाकृतिगण । तस्मात् ' वपासुरभितानन ' इति पाठान्तर पुस्तकान्तरे दृश्यते, तदेव युक्ततरमिति ज्ञेयम् । तत्र तारकादित्वादितच्प्रत्यये सुरभितेति प्रयोगस्य सुसाध्यत्वात् । तत् वरदनाम स्थिर धाम वैष्णव तेजः वय उपास्महे भजामहे ॥ २६९ ॥

कृशानुं संबोध्याह— वरदमिति । भो कृशानो, शरदि शरदृतौ ये अम्भोरुहे कमले ते इव विलोचने नेत्रे यस्य त, परेषां शत्रूणां दम्भस्य गर्वस्य उपहृतिकर नाशकर, हर शिवश्च दम्भोलिधर वज्रधर इन्द्रश्च तौ मुखे अग्रे येषां तैर्मखाशैर्यज्ञभुग्भि देवै नुत स्तुत, देव वरद सतत निरन्तर भज उपास्स्व । मैन दोषदृष्ट्याद्राक्षीरिति भाव. ॥ २७० ॥

तापत्रयेति । तापानां आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकात्मकानां त्रयस्य प्रशमनात् नाश प्राप्येत्यर्थ । ल्यब्लोपे पञ्चमी । अमृत जन्म-मरणराहित्य मोक्षमिति यावत् । ग्रहीतु स्वीकर्तुं, तां प्रसिद्धां विधेर्ब्रह्मणोऽय वैध ■ चासौ हयमेधोऽश्वमेधयज्ञ तत्सम्बन्धिनी वपामेव उपासे सेवे । तस्या सेवनार्हत्वमुपपादयति— अम्भोधिजेति । या वपा अम्भोधिजाया लक्ष्म्या अधर एव सुधारसोऽमृतरसस्तेन वासितेन सुगन्धयुक्तेन वरदराजस्य भगवतो मुखाम्बुजेन मुखकमलेन चुम्बिता आस्वादिता । अतस्तामेवोपासे इति ॥ २७१ ॥

---

१ ' वपासुरभिताननं. '

पुन. सानन्दम्—

भुवनवहनशीला सिन्धुरागं भजन्ती
जयति वरदमूर्तिः साधु वेगापगा च ॥
दमयितुमवतीर्णा धातृयज्ञं द्वितीया
सफलयितुमिहाद्या सादरा प्रादुरासीत् ॥ २७२ ॥

कु०—वयस्य तवेयं जयानभिज्ञे तस्मिन् जयतीत्युक्तिरयुक्ता । सवनसफलीकरणभणितिरपि तत्प्रातिकूल्यभाजि नोचिता ॥ १०८ ॥

तथाहि—

अजयशोद्भवे तस्मिन्कथं नाम जयज्ञता ॥
सवनाशानुकूले का सवसाफल्यकारिता ॥ २७३ ॥

भुवनेति । भुवनाना स्वर्गादिलोकाना वहन धारण पालनादिनेति भाव । जलेन प्रवहण च तद्रूप शील स्वभावो यस्या सा, सिन्धुर गज तन्नामा य अग पर्वतस्त हस्तिशैलमिति यावत्। पक्षे सिन्धौ समुद्रे यो राग प्रेमा [illegible] च भजन्ती सेवमाना सा वरदमूर्ति वरदाभिधाना भगवतो मूर्ति, वेगापगा वेगवतीनाम नदी च साधु यथा तथा जयति । तत्र द्वितीया वेगापगा धातुर्ब्रह्मण यज्ञ दमयितु विनाशयितुमवतीर्णा आविर्भूता । आद्या वरदराजमूर्तिस्तु इह काञ्च्यां नगर्यां, धातृयज्ञ सफलयितु सफल कर्तुं, सादरा आदरसहिता सती प्रादुरासीत् प्रकटीबभूव ॥२७२॥

वयस्येति । हे वयस्य मित्र, जये अनभिज्ञ अनिपुण जयानर्ह इत्यर्थ । तस्मिन् वरदराजे इय तव ' जयति ' इत्युक्ति अयुक्ता अयोग्या । तथा सवनस्य यज्ञस्य सफलीकरणभणिति सफलीकरणोक्तिरपि, तस्य यज्ञस्य प्रातिकूल्यं विरुद्धत्व भजतीति तद्भाक् तस्मिन् नोचिता न योग्या ॥ १०८ ॥

उत्तरार्थमेव प्रपञ्चयति—अजेति । जय सर्वोत्कर्ष न जानातीत्यजयज्ञ, अजस्य ब्रह्मदेवस्य यज्ञोऽश्वमेधश्च तस्मात् उद्भवे उत्पन्ने तस्मिन् वरदे जयज्ञता जयज्ञानत्वं कथ नाम ? अपि तु नास्त्येवेत्यर्थः । तथा सवस्य यज्ञस्य नाशे विनाशे अनुकूल, सवनाशाना यज्ञभुजा देवाना अनुकूले च तस्मिन्, सवस्य यज्ञस्य साफल्यकारिता सफलीकरणत्व का नाम ? नास्त्येवेत्यर्थ । अत्र मुद्रितपुस्तकटीकाया अन्यदप्यर्थान्तर दृश्यते । यथा—' पूर्वार्द्ध कथ नामेत्यत्र ' कथ न अम ' इति छित्वा, हे अम भाग्यरहित कृशानो, तस्मिन् वरदे जयज्ञता कथ नास्तीति काकु । अस्त्येवेत्यर्थ इति । उत्तरार्द्धे च ' कासव— ' इत्यत्र अकार प्रश्लिष्य असवसाफल्यकारिता केति काकु । नास्त्येव ? अपि तु सवसाफल्यकारितैवास्तीत्यर्थान्तर चातुर्यात्कल्पयन्ति ' इति । नेपालकार ॥ २७३ ॥

---

१ ' सिन्धुराग ' २ ' सादर ' ३ ' तत्प्रातिकूल्यभाजिनि नोचिता. '

अपि च—

आशामीशानबन्धोश्चरणनखरुचां धारया स्मेरयन्ती
कुम्भीडिम्भस्य काष्ठामपि मणिमुकुटन्युप्तमुक्तामयूखैः ॥
पर्यङ्के शब्दविद्यापरिमलसरले पङ्कजस्पर्धिनेत्रा
व्यक्तिर्वेगापगायां स्वपिति समुदिता काऽपि तापिच्छवर्णा ॥२७८॥

सप्रत्यभिज्ञम्—

प्राजापत्यमखान्तरायतटिनीपाथोनिरोधोद्यतः
प्राप्तः पावनहेमतामरसिनीतीरं कृपारम्यधीः ॥
क्षेमं कोमलवल्लिकासहचरः पुष्णातु कृष्णाम्बुद-
च्छायः सोऽयमवातरन्महति यो रङ्गे भुजङ्गेशयः ॥२७९॥

आशामिति । ईशानस्य शङ्करस्य बन्धोः कुबेरस्य आशां उत्तरदिशं, चरणनखरुचां पादनखकान्तीनां धारया परम्परया, कुम्भीडिम्भस्य कुम्भबालकस्य अगस्त्यस्येत्यर्थः । काष्ठां दक्षिणां दिशं, "दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः" इति पूर्वत्रात्र चामरः । अगस्त्यो हि गर्वात्प्रवृद्धं विन्ध्याद्रिं नमयित्वा दक्षिणां दिशं गतः स तत्रैव स्थित इत्यादिकथा काशीखण्डतोऽवगन्तव्या । मणिमयमुकुटे न्युप्तानां खचितानां मुक्तानां मयूखैः किरणैश्चापि स्मेरयन्ती प्रकाशयन्ती, दक्षिणदिशि शिरः उत्तरदिशि पादौ च कृत्वा शयानेत्यर्थः । पङ्कजस्पर्धिनेत्रा कमलतिरस्कारकर्त्रनयना, तापिच्छवर्णा तमालवच्छ्यामवर्णा, अत एव कापि अनिर्वचनीयमाहात्म्या, अत्र समुदिता उत्पन्ना व्यक्तिः श्रीरङ्गनाथरूपा, वेगापगायां तस्यास्तीरे इति लक्षणयार्थः । शब्दविद्याया व्याकरणमहाभाष्यरूपायाः परिमलेन सुगन्धेन सरले उदारे पर्यङ्के, अर्थात् शेषशयने स्वपिति शेते । व्याकरणमहाभाष्यकृत् पतञ्जलिर्भगवान् शेषावतार इति प्रसिद्धत्वादियमुक्तिः ॥ २७८ ॥

प्राजापत्येति । कृष्णाम्बुदस्य नीलवर्णमेघस्येव छाया कान्तिर्यस्य सः, मेघवच्छ्यामवर्ण इत्यर्थः । "छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इत्यमरः । सः भुजङ्गेशयः शेषशायी, अस्माकमिति शेषः । क्षेमं कुशलं पुष्णातु वर्धयतु । कीदृशः भुजङ्गेशयः । प्रजापतेर्ब्रह्मण अयं प्राजापत्यः स चासौ मखोऽध्वरश्च प्राजापत्यमखः तस्य अन्तरायरूपायाः विघ्नरूपायास्तटिन्याः वेगवतीनद्याः, पाथसो जलस्य निरोधार्थं उद्यतः आविर्भूतः । पावना पवित्रा या हेमतामरसिनी सुवर्णकमलयुक्ता कासिन्सरसी तस्यास्तीरे प्राप्तः । अत एव कृपया दयया हेतुभूतया रम्या धीर्बुद्धिर्यस्य सः, कोमलवल्लिकायाः एतन्नाम्न्याः पत्न्याः सहचरः यः अयं महति रङ्गे एतन्नामक्षेत्रे, अवातरत् प्रादुर्बभूव । स इति संबन्धः ॥ २७९ ॥

१ 'कुण्डीडिम्भस्य'. २ 'न्यस्त'. ३ 'भगवती.'

पुनरनुध्यायन् सानन्दम्—

शतमखमणिस्तोमश्याम शयानमहीश्वरे
शशिसखमुखं राजीवाक्षं समुन्नतनासिकम् ।
महितचरणं धातु: पत्न्या महस्तमसः परम्
हृदि लगतु मे बिम्बोष्ठं तद्यथोक्तकृदाह्वयम् ॥ २८० ॥

किंच—

वेगवतीसेतुतया प्रागवतीर्णादिदेवता विनतान् ।
द्रागवतीयं दुरिताद्रागवती कलशजलधिकन्यायाम् ॥ २८१ ॥

कृ०—अहो कथमाशुकविः सन्नपि भवानमुं देवमभिनन्दति ? तथाहि ॥ ११० ॥

अध करोत्यादिमशाब्दिकोरगं कलानिधिं धिक्कुरुते मुखेन यः ॥
फलान्तरायस्य सरस्वतीजवे स्तवे रुचिस्तस्य कथं भवेत्कवे ॥२८२॥

शतमखेति । शतमखमणीनां इन्द्रनीलानां स्तोमः समूह इव श्यामं नीलवर्णं, महीश्वरे शेषे शयानं स्वपत्, शशिनः सखि मित्रभूतं मुखं यस्य तत्, चन्द्रतुल्यमुखमित्यर्थः । राजीवाक्षं कमलनेत्रं, समुन्नता नासिका यस्य तत्, धातुः प्रजापतेः पत्न्या सरस्वत्या, महितौ पूजितौ चरणौ यस्य तत्, बिम्बमिव ओष्ठौ यस्य तत्, यथोक्तकृत् उक्तमनतिक्रम्य कारीति आह्वयं नाम यस्य तत्, यद्वा, अत्र भावदर्पणकृत् अर्थान्तरमाह– 'यथा पूर्वार्द्धं शकारादित्वेन उत्तरार्धं मकारादित्वेन उक्तं शमित्यर्थः । कुर्वन्तीति शमकृतः शान्तिसुखदायकाः आह्वया नामानि यस्येति ।' तमसः अज्ञानात् परं ज्ञानरूपमित्यर्थः । तत् महः वैष्णवं तेजः मे हृदि लगतु तिष्ठतु ॥२८०॥

वेगवतीति । किंच इयं आदिदेवता श्रीरङ्गनायकमूर्तिः, वेगवत्या नद्याः सेतुतया सेतुवन्निरोधरूपेण प्राक् ब्रह्मकृताश्वमेधकाले अवतीर्णा आविर्भूता, कलशजलधिः क्षीरसागरस्तस्य कन्यायां लक्ष्म्यां रागवती प्रेमवती, विनतान् भक्तिनम्रान् दुरितात् पापात् द्राग् झटिति अवति संरक्षति ॥ २८१ ॥

अथ दृशानुरूपपादितमेवार्थं द्रढयितुं श्लेषरूपं दूषणमाह— अहो इति । अहो इत्याश्चर्ये । भवान् आशुकविः शीघ्रकविः सन्नपि, अनेन तस्य सदसद्विवेकसामर्थ्यं सूचितम् । अमुं श्रीरङ्गनायकं देवं कथं अभिनन्दति[1] ॥ ११० ॥

अनभिनन्दनीयत्वमेवोपपादयति— अध इति । यः रङ्गनाथः आदिमः प्रथमश्चासौ शाब्दिकः शब्दशास्त्रवेत्ता व्याकरणशास्त्रज्ञ इत्यर्थः । " तदधीते तद्वेद " इत्यधिकारे वसन्तादिभ्यष्ठक् । स चासौ उरगः शेषः तं, तेनैव पतञ्जलिरूपेण महाभाष्यकरणात् । अधः करोति तिरस्करोति शयनार्थमधःप्रदेशे करोतीति तु वास्तवो-

---

१ 'यथोक्तकृदन्वयम्' २ 'अभिनन्दयसि,' 'अभिनन्दसि'

वि०—किमेभिः श्लेषैकावलम्बनैर्दोषैरमुं देवमाश्रितेषु जनेषु खल्व-प्रत्यूहः सरस्वतीप्रवाहो विजयते ॥ १११ ॥ पश्य—

कल्पन्ते कामरामास्फुरदधरसुधागर्वसर्वस्वमोषो-
द्युक्तान्युक्तान्यमीषां रसिकजनमुदे धातृयोषा हि येषाम् ॥
श्लाघावेलासु दोलायितनिजमुकुटाकल्पकल्पद्रुसूनो-
ड्डीनालिध्वानतानाकलनपरिमिलच्चारुवीणाभिमाना ॥२८३॥

किंचिदुत्तरतो दृष्टिमाधाय साञ्जलिबन्धम्—

ऽर्थः । तथा मुखेन वाचैव कलानिधिं चन्द्रं, कलानां निखिलविद्यानां निधिं बृहस्पतिं च धिक्कुरुते धिक्कारं करोतीत्यर्थः । तथा सरस्वत्या वाण्या वेगवत्या नद्याश्च जवे प्रसारणे वेगे च कृतः अन्तरायो विघ्नः येन सः, तस्य स्तवे स्तुतौ विषये, कवेः पण्डितस्य रुचिः कथं भवेत् ? अपि तु नैव भवेदेवेत्यर्थः ॥ २८२ ॥

किमिति । एभिस्त्वदुक्तैः श्लेषैकावलम्बनैः श्लेषैकाश्रयैः दोषैः किम् ? वस्तुतः अमुं श्रीरङ्गेश्वरं देवं आश्रितेषु, भजत्स्विति शेषः । जनेषु अप्रत्यूहः निष्प्रतिबन्धः सरस्वतीप्रवाहो वाग्देवताप्रसारः विजयते खलु ॥ १११ ॥

सरस्वतीविजयमेव सविस्तरमाह— कल्पन्त इति । अमीषां श्रीरङ्गनाथाश्रितानां उक्तानि भाषणानि कामरामायाः मदनपत्न्याः रत्याः स्फुरति शोभने अधरे या सुधा अमृतं तस्य यत् गर्वसर्वस्वं अभिमानरूपं धनं तस्य मोषे अपहरणे उद्युक्तानि तत्पराणि सन्ति । अर्थात् रत्यधरापेक्षयापि अतीव मधुराणीति ज्ञेयम् । रसिकानां जनानां मुदे आनन्दे कल्पन्ते । तदानन्दसंपादकानि भवन्तीत्यर्थः । " क्लृपि संपद्यमाने च " इति चतुर्थी । हि अत एव येषां भक्तानां तदुक्तीनां वा, श्लाघावेलासु प्रशंसाकालेषु धातुर्ब्रह्मणः योषा पत्नी सरस्वती दोलायितेभ्यः दोलावदाचरद्भ्यः शिरःकम्पनेन चलद्भ्य इत्यर्थः । निजमुकुटस्य स्वकीयकिरीटस्य आकल्पेभ्यः भूषणभूतेभ्यः कल्पद्रुसूनेभ्यः कल्पवृक्षपुष्पेभ्यः उड्डीनाः उत्पतन्तः ये अलयो भ्रमरास्तेषां ध्वानवत् निनादवत् गुञ्जारवद्यद्वदिति यावत् । यस्तानः गानोत्कर्षसंपादकस्वराणां आरोहावरोहकरणं तस्य आकलनेन तदनुसरणेनेति यावत् । परिमिलत् विशेषतः शोभमानः चारुः वीणया अभिमानः यस्याः सा तथाभूता भवति । एतेषामुक्तानि श्रुत्वा भगवती सरस्वत्यपि सशिरःकम्पाभिनन्दनं गायति, तदा च तच्छिरस्थकुसुमोत्थितभ्रमराराव-तस्याः गानस्वरश्च द्वावप्येकरूपौ भवत इत्यर्थः । यद्येतावत्तद्भक्तानां माहात्म्यं, तर्हि प्रत्यक्षं भगवतः श्रीरङ्गनाथस्य किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ २८३ ॥

किंचिदिति । उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि दृष्टिं आधाय दत्वा । उत्तरतोऽवलोक्येत्यर्थः ।

१ 'सतु निष्प्रत्यूहः सरस्वती विजयते' २ 'परिकलद्.'

क्षेमारम्भनिदानमाप्लवजुषा हेमाभिरामाम्बुज-
स्तोमायातमरन्दलम्भितपयोभूमा स्वभूमानिता ॥
सह्याद्रिप्रभवासमानविभवा मह्यामसह्यार्तिहृत्
पुह्यौ योगिवरेण्यपुण्यसरसी दुह्यादसह्यांहसे ॥ २८४ ॥

इति विमान दक्षिणत प्रस्थाप्य सादरमक्षि निक्षिप्य प्राञ्जलिर्भूत्वा-

विश्वाल्हादकरा करीन्द्रसरसीकल्हारपारम्परी-
भव्यामोदधुरन्धरानिलजडे दिव्यालये जाग्रतीम् ॥
कष्टापद्विनिवर्तिनीं घनतप क्लिष्टात्मना योगिना-
मिष्टामष्टभुजा भजामि विबुधैराराधिता देवताम् ॥ २८५ ॥

क्षेमेति। इय योगिना तपस्विना वरेण्या स्पृहणीया पुण्या च सरसी सर , पुह्या नाम, असह्य सोढुमशक्य च तत् अह पाप तस्मै दुह्यात्। ' क्रुध द्रुह-" इत्यादिना चतुर्था । असह्यदु खोत्पादक पाप नाशयत्वित्यर्थ । कथभूता पुह्या । आप्लव स्नान जुषन्ति सेवन्ते कुर्वन्तीति यावत् । तेषा क्षेमाणा कल्याणानामारम्भे उत्पादने निदानमादिकारणम् । " निदान त्वादिकारणम् " इत्यमर । अत एव स्वभुवा ब्रह्मणा मानिता पूजिता, पुन । सह्याद्र प्रभव उत्पत्तिर्यस्या सा कावेरी नदी तया समानस्तुल्य विभवो माहात्म्य यस्या सा तथाभूता । अनेन विशेषणद्वयेन तस्या पापनाशनसामर्थ्यं द्योत्यते । पुन कीदृशी । हेमवत् सुवर्णवत् अभिरामाणि मनोहराणि यान्यम्बुजानि कमलानि तेषा स्तोमात् समूहात् आयात उत्पन्न मरन्द मकरन्द तेन लम्भित सप्राप्त पयोभूमा उदकातिशयो यस्या सा । अत एव मह्यां पृथिव्या असह्या सोढुमशक्या पिपासादिरूपा आर्ति पीडा ता हरतीति हृत् । सन्दा जलपूर्णत्वात् पिपासादिनिखिलदु खनाशिनीत्यर्थ ॥ २८४ ॥

इतीति । दक्षिणतो दक्षिणस्या दिशि प्रस्थाप्य गमयित्वा । अक्षि नेत्र निक्षिप्य प्रसार्य अवलोक्येत्यर्थं ।

विश्वेति । विबुधैर्देवै पण्डितैर्वा आसेविता अष्टभुजा देवता देवीं लक्ष्मीं भजामि आराधयामि । कीदृशीमष्टभुजाम् । विश्वस्य जगत आह्लादकरीं आनन्दकरीम् । कष्टाना दु खरूपाना आपदा विनिवर्तिनीं नाशयित्रीम् । घन सतत च तत् तप तेन क्लिष्ट श्रान्त आत्मा चित्त यषा तेषा योगिना इष्टा स्पृहणीया तप कर्तृणामिच्छितफलदात्रीमित्यर्थ । तत्र हेतुमाह— करीन्द्रसरसी हस्तिसरो नाम तीर्थ तस्या या कल्हाराणा रक्तकमलाना पारपरी पङ्क्ति तस्या भव्यस्य मनोहरस्य आमोदस्य सुगन्धस्य धुरंधरेण धूवहण तद्वाहकेनेत्यर्थ । अनिलेन वायुना जडे

---

१ लम्भित,' तुन्दिल' २ 'मह्या मम ह्यार्ति' ३ 'पुण्या ' ४ ' जुषीम् '
५ 'नमामि ' ६ 'आसविताम् '

अथ प्रतीच्या दिशि किंचिदन्तरं विमानमानीय सहर्षम्—

त्रिदशाकलितस्नेहस्फूर्तिमान् शमयंस्तमः ॥
भाति दीपप्रकाशोऽत्र शरणागतबोधकृत् ॥ २८६ ॥

कृ०—दीपप्रकाशसंज्ञा देवेऽस्मिन्नुत्तमस्फुरणे ॥
रात्रिचरप्रतिकूले नदीपजातोल्लसद्रुचौ नार्हा ॥ २८७ ॥

वि०—मन्दमते मैव भाणी ॥ ११२ ॥

शिशिरे, शीतले इत्यर्थः । "शिशिरो जडः" इत्यमरः । दिव्यालये दिव्यमन्दिरे जाग्रतीं प्रत्यक्षरूपेण सदा भक्तेष्टफलप्रदामित्यर्थः । तामिति संबन्धः ॥ २८५ ॥

त्रिदशेति । तृतीया तारुण्यरूपा दशा अस्ति येषां ते त्रिदशाः देवास्तेषु आकलिता उत्पन्ना स्नेहस्य प्रेम्णः स्फूर्तिः आविर्भावः अस्यास्तीति स्फूर्तिमान् । "सदा युवानो देवासः" इति श्रुत्या देवानामेव सदा तरुणत्वं प्रोक्तम् । पक्षे तिसृभिः दशाभिर्वर्तिभिः आकलितेन संबद्धेन स्नेहेन तैलघृतादिना स्फूर्तिः कान्तिरस्यास्तीति च । तमः अज्ञानं अन्धकारं च शमयन् निवारयन् सन्, अत एव शरणं रक्षणार्थं गृहं च "शरणं गृहरक्षित्रोः" इत्यमरः । आगतानां प्राप्तानां बोधं ज्ञानं स्वप्रकाशेन यथास्थानस्थितवस्त्ववगमं च करोतीति तत्कृत् दीपप्रकाशः एतन्नामा भगवान् दीपस्य प्रकाशश्च अत्र पुरोवर्तिस्थले भाति प्रकाशते ॥ २८६ ॥

दीपेति । अस्मिन् त्वया प्रशंसिते उद्गतं उत्पन्नं नष्टं च तमसः अज्ञानस्य अन्धकारस्य च स्फुरणं यस्मात्, पक्षे उत्तमं इतरविलक्षणं स्फुरणं प्रकाशो यस्य तस्मिन् इति चार्थः । अयमेव युक्ततमः । "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनात् । रात्रौ निशायां चरन्ति परिभ्रमन्ति ते रात्रिचराश्चोरादयः राक्षसाश्च "राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आशरः । रात्रिंचरो रात्रिचरः" इत्यमरः । तेषां प्रतिकूले विरुद्धे, दीपाज्जाता उत्पन्ना उल्लसन्ती प्रकाशमाना च रुचिः कान्तिः न विद्यते यस्य तस्मिन्, पक्षे नदीः पाति रक्षतीति नदीपः समुद्रः तस्माज्जाता उत्पन्ना लक्ष्मीः तस्या उल्लसन्ती अनुदिनं वर्धमाना रुचिः प्रीतिर्यस्य तस्मिन्निति च । देवे श्रीविष्णुरूपे दीपप्रकाश इति संज्ञा नाम "संज्ञा स्याच्चेतना नाम" इत्यमरः । नार्हा न योग्या । अत्र निन्दाया भेदार्थेन स्तुतौ पर्यवसानाद् व्याजस्तुतिरलंकारः ॥ २८७ ॥

मन्देति । मैव भाणी एवं मा वदेत्यर्थः । भणधातोर्लुङि "न माङ्योगे" इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ ११२ ॥

---

१ 'स्नेहो मूर्तिमान्,' 'स्नेहपूर्तिमान्'

प्रकटितदशावतारे प्रचुराज्याकलनभावितस्फुरणे ॥
दीपप्रकाशनाम क्षमं विभावर्युदितभीतिहरे ॥ २८८ ॥

श्रीमद्वेदान्तदेशिकाचार्यवर्णनम्, २२

निरूप्य सानन्दम्—
श्रीरङ्गेश्वरशासनादधिगतश्रुत्यब्जलाचार्यकम्
दान्तं यं कविवादिदन्तिहरिरित्यार्या वदन्ति क्षितौ ॥
सर्वेस्यामपि हन्त तन्त्रसरणौ स्वातन्त्र्यमासेदुषाम्
सुत्रामा स हि वेङ्कटेशकविराडत्राविरासीत्प्रभुः ॥ २८९ ॥

प्रकटितेति । प्रकटितः दशाया वर्तिकाया अवतारः आविर्भावः येन, प्रकटिता दशसंख्याका अवताराः मत्स्य-कूर्मादयो येनेति च तस्मिन् । प्रचुरं बहुलं च तत् आज्यं घृतं च तस्य, पक्षे प्रचुरायाः आजेः राक्षससंग्रामस्य च "संग्रामाभ्यागमाहवाः ।समुदायः स्त्रियः संयत्-समित्याजि समिद् युधः" इत्यमरः । आकलनेन स्वीकरणेन भावितं प्राप्तं स्फुरणं दीप्तिः प्रसिद्धिश्च यस्य तस्मिन् । विभावर्यां निशायां "निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा । विभावरी " इत्यमरः । उदितां उत्पन्नां भीतिं अन्धकारसंबन्धिनीमित्यर्थः । हरति निवारयतीति तद्धरतस्मिन् पक्षे अरिभ्यः शत्रुभ्यः उदितभीतिं हरतीति च तस्मिन् विभौ प्रभौ दीपप्रकाश इति नाम क्षमं योग्यमेव ॥ २८८ ॥

अथ वेदान्तदेशिकवर्णनमाक्षिपति—**निरूप्येत्यादि** ।

श्रीरङ्गेति । श्रीरङ्गेश्वरस्य भगवतः शासनात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । आज्ञां प्राप्येत्यर्थः । अधिगतं स्वीकृतं श्रुतीनां वेदानामब्जलानां अप्राणां उपनिषदां आचार्यकं व्याख्यातृत्वं येन तं, "मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः" इत्यमरः । अत एव दान्तं जितबाह्यान्तरिन्द्रियं, यं वेङ्कटेशं कवयः पण्डिता वादिनश्च तद्रूपा ये दन्तिनो गजास्तेषां हरिः सिंह इति क्षितौ पृथिव्यां आर्याः श्रेष्ठा जनाः वदन्ति कथयन्ति । एतदेव सहेतुकमुपपादयति— हि यतः सर्वस्यामपि, हन्तेत्याश्चर्ये । तन्त्रसरणौ शास्त्रमार्गे स्वातन्त्र्यं आसेदुषां प्राप्तवतां मध्ये, षदेर्धातो "भाषायां सद वस श्रुवः" इति भूतसामान्ये लिटि क्वसुः । "वसोः सम्प्रसारणम्" इति भसञ्ज्ञायां सम्प्रसारणं च । सुत्रामा इन्द्रः सः वेङ्कटेशकविराट् प्रभुः अत्र काश्यां आविरासीत् प्रकटीबभूव ॥ २८९ ॥

१ 'तर्क.' २ 'वेङ्कटेशगुरु.'

जनानुद्दिश्य—

भेदाभिदाविषयवादापतद्दुरुपपादार्थसाधकमदो—
त्सादावहाद्भुतमखादापगौस्यदविनोदाभिजातभणिति ॥
पादारविन्दनतखेदापहारचतुरोदारमाधवगुणा—
स्वादाभितुष्ट इह मोदाय वो भवतु वेदान्तदेशिकमणि ॥२९०॥

अपि च—

नानाम्नायपरिश्रम कलयता नास्त्येव शास्त्रेषु धी
सत्योरप्युभयोस्तयोर्न सुलभा सा हि क्षितौ साहिती ॥
अप्येतासु सतीषु नास्ति विनयो नाचार भक्ति क्षमा-
चातुर्य स च सा च सा च स च ताश्चालम्ब्य खेलन्त्यमूम् ॥२९१॥

भेदेति । किंच भो जना , वेदान्तदेशिकमणि वेदान्ताचार्यश्रेष्ठ स वेङ्कटेशगुरु इह काञ्च्या नगर्यां, वो युष्माक मोदाय आनन्दाय भवतु । कथभूत । भेद जीवात्मनो पृथक्त्व च अभिदा तयोरैक्य च ते विषये प्रतिपाद्ये ययोस्तथाभूतौ यौ वादौ तदर्थमापतता प्रासवता, दुरुपपादस्य प्रतिपादयितुमशक्यस्य अर्थस्य भिन्नत्वैक्यान्यतररूपस्य साधकाना वादिना मदस्य गर्वस्य उत्सादावहा उच्छेदसपादका अत एव अद्भुता आश्चर्यरूपाश्च मखादा यज्ञभुजो देवास्तेषा आपगा गङ्गा नदी तस्या स्यदस्य प्रवाहस्येव विनोदो विलासो यासा तादृशाश्च । निखिलशास्त्राणां याथार्थ्यप्रतिपादनेन पापहारकत्वाद्गङ्गाप्रवाहविनोदसादृश्यम् । अत एव अभिजाता निर्मलाश्च भणितयो वचनानि यस्य स तथाभूत । पुनश्च पादारविन्दे चरणकमले नताना भक्त्या नम्राणा खेदस्य क्लेशस्य अपहारे निवारणे चतुरस्य अत एव उदारस्य महत “ उदारो दातृ-महतो ” इत्यमर । माधवस्य विष्णो गुणानां भक्तवात्सल्यादीना आस्वादेन अभितुष्ट । वेङ्कटेशकविरिति सबन्ध ॥ २९० ॥

नानेति । अपि च नानाम्नायेषु निखिलवेदेषु “ श्रुति स्त्री वेद आम्नाय ” इत्यमर । परिश्रम अध्ययनरूप कलयता कुर्वता, शास्त्रेषु वेदान्तादिषु धी अर्थज्ञानरूपा बुद्धि नास्त्येव नैवास्ति । अत्र सर्वत्र प्रायश इति शेषो ग्राह्य । तयो उभयो वेद शास्त्रबुद्ध्यो सत्योरपि सा हि प्रसिद्धा साहिती यथार्थव्युत्पत्ति क्षितौ पृथिव्या न सुलभा । ननु कदाचित् एतासु वेद शास्त्र यथार्थव्युत्पत्तिषु सतीष्वपि, विनयो नम्रता नास्ति । तथा आचार यथाशास्त्राचरण च भक्ति भगवति प्रेम च क्षमा सुहृदुक्त्यादिद्वन्द्वसहन च चातुरी कर्तव्याकर्तव्यकौशल च ता चतस्र न सन्त्येव । अमु वेदान्ताचार्य तु आलम्ब्य आश्रित्य स वेदाभ्यासश्च, सा शास्त्रबुद्धिश्च, सा साहिती

---

१ ‘ आपगारयदविनोदापहारभणिति ’ २ ‘ खेदापनोद ’ ३ ‘ देशिकगुरु- ’
४ ‘ अनयो ’ ५ ‘ सा प्रभुता साहिती. ’

किंबहुना—

अर्वन्तमास्ये तमुपास्य देवं गर्वं तमोजं कुदृशां प्रशान्तम् ॥
कुर्वन्तमेतं गुरुमन्तरेण गुर्वन्तरं कोऽत्र गुणी वृणीते ॥ २९२ ॥

कृशानुः—वयस्य मा स्मैवमवोचः । यदेतत्पक्षावलम्बनतः पक्षान्तरस्वीकार एव वर इति मे प्रतिभाति ॥ ११३ ॥

तथा हि—

यस्मिन्पक्षेऽस्ति मोक्षो गुरुणि लघुनि वा साधनेऽप्यप्रयुक्ते
श्लाघाहेतुः श्रमार्थव्ययकरयजनाद्यग्र्यकर्मप्रहाणम् ॥

च, सः विनयश्च, ताः आचार-भक्ति-क्षमा-चातुर्यश्च खेलन्ति क्रीडन्ति । अनेन लोकविलक्षणोऽयमिति व्यज्यते ॥ २९१ ॥

किंच अर्वन्तमिति । आस्ये मुखे अर्वन्तं अश्वरूपं "वाजि वाहार्व-गन्धर्व-हय-सैन्धव-सप्तयः" इत्यमरः । तं देवं हयग्रीवावतारं उपास्य संसेव्य, कुत्सितं यथा तथा पश्यन्ति अर्थात् वेद-शास्त्राणि, ते कुदृशः वेद-शास्त्रादीनां विपरीतार्थकारिण इत्यर्थः । तेषां तमोजं अज्ञानजन्यं गर्वं अभिमानं प्रशान्तं नष्टं कुर्वन्तं, एतादृशं एतं वेदान्ताचार्यं गुरुमन्तरेण विना "अन्तराऽन्तरेण—" इति द्वितीया । गुर्वन्तरं अन्यं गुरुं अत्र लोके, को गुणी पुरुषः वृणीते अङ्गीकरोति ? अपि तु कोऽपि नैवेत्यर्थः ॥ २९२ ॥

वयस्येति । हे वयस्य, एवं 'एतं गुरुमन्तरेण गुर्वन्तरं न वृणीते' इत्यादिरूपं मा स्म अवोचः मा वद । अत्र माङ्योगे अडागमः प्रामादिकः । "न माङ्योगे" इति तन्निषेधात् । अथवा केवलं माशब्दमङ्गीकृत्य कथंचित् समाधेयम् । यतः एतस्य गुरोः पक्षावलम्बनतः पक्षाश्रयात् द्वैतप्रचुरत्वादित्यर्थः । पक्षान्तरस्य अन्यपक्षस्य शुद्धाद्वैतप्रतिपादकस्येत्यर्थः । स्वीकारः अङ्गीकार एव वर इति मे प्रतिभाति । अत्र भावदर्पणकृता मर्कटकिशोर-मार्जारकिशोरन्यायतुल्यतया व्याख्यातम् । 'यथा मर्कटकिशोरः प्राकारादिलङ्घनेऽपि दृढमवलम्बमानः मातुः कुक्षिगतः स्तन्यमनुभवति, तथा श्रौत-स्मार्तकर्मद्वारा सेवमानो भक्तः भगवत्प्रसाद लभत इति— मर्कटकिशोरन्यायानुगृहीतः । तस्मात् पक्षान्तरमन्यः पक्षः यथा मार्जारकिशोरं तन्माता मार्जारी स्वयमेव दन्तग्रहणादेः संरक्ष्य देशाद्देशान्तरं नीत्वा पुष्णाति, तथा सर्वं कर्म विहाय स्वात्मानं भगवते निवेद्य वर्तमानं स्वयमेव भगवान् कृतयोगक्षेमो रक्षतीति— मार्जारकिशोरन्यायानुगृहीतः वर इति' इति ॥ ११३ ॥

उक्तार्थमेव विशदीकरोति— **यस्मिन्पक्ष इति** । यस्मिन् अन्यस्मिन् शुद्धाद्वैतप्रतिपादके पक्षे, गुरुणि महति कतिपयदिनसाध्ये यज्ञादिरूपे, वाऽथवा लघुनि

---

१ 'मेकं.' २ 'मा स्मैव वद,' 'वादीः'. ३ 'एतत्पक्षात्पक्षान्तरस्वीकार.'.

त हन्तोपेक्ष्य पक्ष श्रयति जगति क काम्यवेदोक्तकर्मा-
नुष्ठानावश्यकत्वप्रकटनकठिन वेदचूडार्यमार्गम् ॥ २९३ ॥

[1] **विश्वावसुः**—निरूपणनिपुणोऽपि भवान् कथमेव कथयति [2]॥११४॥

वेदान्तार्यविशोधितं हितपथ व्याधूय साधूचितम्
चापल्यादनुरुन्धते तदितर पन्थानमन्धा नरा. ॥
इष्ट भक्षय कान्तया च विहरेत्येव प्रियालापिनम्
रोगार्ताश्चपला स्तुवन्ति न तु त य' पथ्यवादी भिषक् ॥ २९४ ॥

दर्श पूर्ण मासादिरूपे साधने कर्मणि अप्रयुक्ते अनाचरिते सत्यपि, मोक्ष अस्ति। अत एव स पक्ष श्लाघाहेतु प्रशसाकारणम्। श्रम' शरीरप्रयासश्च अर्थव्यय द्रव्य व्ययश्च तौ करोतीति तत्कर तच तत् यजनादि आदिशब्देन तप कृच्छ्रादे' सग्रह'। अध्याणा ब्राह्मणानां कर्म तस्य प्रकर्षेण हान विनाशो यस्मिन् तथाभूतम्। त पक्ष, हन्तेति खेदे। उपेक्ष्य काम्यानां वेदोक्तानां कमणा "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि-रूपाणा अनुष्ठानस्य आवश्यकत्वस्य अवश्यकर्तव्यस्य प्रकटनेन कठिन कर्तुमशक्य वेदचूडार्यस्य वेदान्ताचार्यस्य मार्गे पक्ष जगति क श्रयति अङ्गीकरोति [2] कोऽपि नैवेत्यर्थ। अय भाव — अय वेदान्ताचार्य वेङ्कटाचार्योभिध स्वय यज्ञादिकाम्य कर्मणामनुष्ठाता तत एव च यज्ञादिकर्मानुष्ठानोत्तरमेव ज्ञानेन मुक्तिरिति तत्सिद्धा न्त। एतस्मादन्यस्मिन् श्रीमच्छकराचार्यादिमते तु मोक्षसाधने काम्यादिकर्मणां नावश्यकता, किंतु शम दमादिसाधनसपन्नतया विधिवद्गुरूपसत्तिपूर्वकात्मज्ञानेनैव मुक्तिरिति। तस्मात् स एव पक्षो वर इति ॥ २९३ ॥

निरूपणेति। निरूपणे सदसद्विवेके निपुण प्रवीणोऽपि सन् भवान् कथमेव 'यस्मिन् पक्षे—' इत्यादिरूप कथयति [2] ॥ ११४ ॥

वेदान्तार्येति। अन्धा ज्ञानहीना नरा वेदान्तार्येन वेदान्ततात्पर्येण विशो धित शुद्ध, आर्येति पाठे वेदान्तार्येण वेङ्कटगुरुणा विशोधितमित्यर्थ। साधूनामुचित योग्य अत एव हितपथ श्रेयस्कर मार्गं व्याधूय त्यक्त्वा तस्मात् इतरमन्यं पन्थान चापल्यात् विषयोपभोगलौल्याद्धेतो अनुरुन्धते अनुसरन्ति। अत्र दृष्टान्तमाह— इष्ट—शास्त्रनिषिद्धमपि पलाण्डुसदृशं—पदार्थं भक्षय, कान्तया स्त्रिया सह, यथेच्छ मिति शेष। विहर क्रीड, एव प्रियालापिनं प्रियभाषिण वैद्य चपला मात्विपरिणाम विवेकरहिता रोगार्ता रोगपीडिता स्तुवन्ति प्रशसन्ति। किंतु [illegible] पथ्य मश्यादिक वदति तच्छील भिषक् वैद्य सं तु नैव, स्तुवन्तीत्यर्थ ॥ २९४ ॥

---

[1] 'वेदान्तार्य' [2] 'वद'

किंच—

आम्नायमौलिगुरुणा करुणाकरेण
नावातरिष्यत यदीह भवाब्धिनावा ॥
अज्ञातभक्ति जगदश्रुतसच्चरित्र-
मज्ञातशास्त्रमभविष्यदवैदिकं च ॥ २९५ ॥

पुनरालोच्य—

अस्य खलु निगममौलिगुरोरशेषविद्यासमुद्रतलस्पर्शित्वादधुनातनविबुधव्यूहसमभिव्याहारो नोचित ॥ ११५ ॥

किंतु—

निशामयति य. किल दृशा निशामयत्यङ्घ्रिणा च यो विश्वम् ॥
गजे-तुरगौ वदने यौ तै' सह वेदान्तदेशिको गण्य ॥२९६॥

किंच आम्नायेति । भवाब्धे ससारसमुद्रस्य नावा तारकतरणिरूपेण अत एव करुणाकरेण दयाकरेण, आम्नाया वेदास्तेषा मौलय शिरासि वेदान्ता इति यावत् । तेषा गुरुणा आचार्येण, तत्साख्याना वेदान्ताचार्येणेत्यर्थ । इह लोके यदि न अवातरिष्यत न प्रादुरभविष्यत, तर्हि सर्व जगत् अज्ञाता भक्तिर्येन तत्, अश्रुत अनाकर्णित सता सज्जनाना चरित्र येन तत्, अज्ञात अनवबुद्ध शास्त्र येन तत्, अवैदिक वेदविहिताचारशून्य च अभविष्यत् । क्रियातिपत्तौ लृङ् । तत्र पूर्व कर्मणि तरते, उत्तरत्र च भवते' कर्तरीति बोध्यम् ([1]) ॥ २९५ ॥

अस्येति । निगममौलिगुरो वेदान्ताचार्यस्य अशेषा निखिला या विद्या वेदशास्त्रादिरूपास्तासा समुद्रस्य तलस्पर्शित्वात् तलपरामर्शशीलत्वात्, आमूलात् समाप्ति पर्यन्त यथार्थतया विवेचनशीलत्वादित्यर्थ । अधुनातना इदानींतना ये विबुधा पण्डितास्तेषा व्यूहेन समुदायेन सह समभिव्याहार गणनम् नोचित ॥ ११५ ॥

अधुनातनविबुधवैलक्षण्यमेव प्रतिपादयति— निशामयतीति । य दृशा नेत्रेण निशामयति किल शृणोति, भगवान् शेषावतार पतञ्जलिरित्यर्थ । तथा च य अङ्घ्रिणा पादेन किरणैरित्यर्थ । जातावेकवचनम् । विश्व जगत् निशामयति अवलोकयति, भगवान् सूर्य इत्यर्थ । भावदर्पणकारस्तु 'निशामयत्यङ्घ्रिणा—' इत्यादिवाक्येन गौतम इत्याह । तत्तु गौतमस्यैवाक्षपाद इति नामप्रसिद्धेरिति ज्ञेयम् । एतत्तु भगवत पतञ्जले साम्यार्थं व्याख्यानम् । तेन च उभौ (पतञ्जलि गौतमौ) अपि व्याकरणन्यायशास्त्रयो प्रवर्तकाविति सूचितम् । तथा यौ वदने मुखे गजतुरगौ भगवन्तौ गजानन हयग्रीवावित्यर्थ । तैश्चतुर्भि (पतञ्जलि-गौतम-गजानन-हयग्रीवै) सह अय वेदान्तदेशिको वेदान्ताचार्य गण्य गणनीय ॥ २९६ ॥

---

१ 'गौतमनिगम.' २ 'गजतुरगौ मुखे'

विचिन्त्य—

गम्भीरशब्देन विशालमोहदशापिशाचग्रहमोचनेन ॥
घण्टा हरेर्वेङ्कटनाथरूपा कल्याणमुल्लासयति श्रुतीनाम् ॥ २९७ ॥

पुनः सचमत्कारम्—

वेदान्ताचार्यशब्दोऽस्मिन्वेदान्तस्थापने क्षमः ॥
इमं विवेकं कुर्वन्तो दान्ताचार्यं च तं विदुः ॥ २९८ ॥

कृ०— कथं नाम द्रुहिणगृहिणीचिकुरनिकुरम्बचुम्बिचम्पककुसुमसुकुमारतराः कविकथककण्ठीरवगुरोरपि गिरो दुस्तरप्रस्तरनिष्ठुरबंहिष्ठसासूयहृदयनिर्भेदाय जायन्ते ? ॥ ११७ ॥

विश्वावसुः— सखे श्रृणु तावत् ॥ ११८ ॥

किंच गम्भीरेति । हरेः श्रीविष्णोः सबन्धिनी वेङ्कटनाथरूपा एतदाख्यश्रीवेदान्ताचार्यरूपेत्यर्थः । घण्टा विशाला महती या मोहस्याज्ञानस्य दशाऽवस्था तद्रूपो यः पिशाचस्तस्य ग्रहं मोचयतीति तथाभूतेन गम्भीरेण महता शब्देन ध्वनिना, अथवा गम्भीरेण दुरवगाहेन शब्देन व्याख्यारूपेणेत्यर्थः । श्रुतीनां वर्णानां उपनिषदां वा कल्याणं मङ्गलं यथार्थं वा उल्लासयति वर्द्धयति ॥ २९७ ॥

अपि च वेदान्तेति । अस्मिन् भुवने वेदान्ताचार्य इत्ययं शब्दः वेदान्तानां स्थापने विविधव्याख्यानां यथार्थनिर्णयेन व्यवस्थाकरणे इत्यर्थः । क्षमः समर्थः । अस्तीति शेषः । इमं उक्तप्रकारं विवेकं विचारं " मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः " इत्यादिकोशपर्यालोचनया वेदानां व्याख्याकरणरूपमित्यर्थः । किंवा इमं वेदान्ताचार्यशब्दं, विगतवेकं वेशब्दरहितं च, अस्मिन् पक्षे " शेषाद्विभाषा " इति कप्प्रत्ययो ज्ञेयः । कुर्वन्तो लोकाः तं वेदान्ताचार्यं दान्तानां जितबाह्यान्तरिन्द्रियाणां आचार्यं गुरुं दान्ताचार्यशब्दमपि विदुः जानन्ति ॥ २९८ ॥

कथमिति । द्रुहिणस्य ब्रह्मणः गृहिणी सरस्वती तस्याश्चिकुरनिकुरम्बः केशपाशः तच्चुम्बीनि यानि चम्पककुसुमानि तद्वत् सुकुमारतराः अतिकोमलाः कविकथककण्ठीरवगुरोरपि कविवादिना महासिंहस्येत्यर्थः । गिरः वाण्यः दुस्तराः कठिना ये प्रस्तराः पाषाणा इव निष्ठुराणि कठोराणि बंहिष्ठानि बहुलानि, बहुलशब्दादिष्ठनि " प्रियस्थिर–" इत्यादिना बंहादेशः । असूयया गुणेषु सत्स्वपि दोषारोपबुद्ध्या सहितानि च यानि हृदयानि मतान्तरवादिचित्तानि तेषां निर्भेदाय खण्डनाय जायन्ते भवन्ति ? । कोमलत्वात् मृणालतन्तुना पाषाणभेदनवत् कठिनहृदयभेदनमशक्यमिति भावः ॥ ११७ ॥

---

१ 'स्थापने' २ 'प्रस्तरोदरनिष्ठुर'

वेदान्तार्यगिरः प्रसूनमृदवो मोदं दधानाः सताम्
प्रौढग्रावकठोरकाण्यपि परं भिन्दन्ति हृन्दि द्विषाम् ॥
नन्दाद्यार्यजनाभिनन्दितमृदुस्पर्शोऽपि पादो हरे-
र्दुर्भेदे शकटासुरे तु शतकोट्याकारमागान्न किम् ? ॥ २९९ ॥

पुनः सप्रार्थनमञ्जलिं बद्ध्वा—

दर्पाविष्टकुदृष्टिदुष्टसमयोत्सादाय बोधाङ्कुरो-
द्भेदाय प्रबले कलावपि जयोत्पादाय वेदाध्वनः ॥
श्रीमल्लक्ष्मणपक्षरक्षकबुधामोदाय पापाटवी-
च्छेदायार्थिमरुत्तरुर्विजयतां वेदान्तविद्यागुरुः ॥ ३०० ॥

अथ समाधसुमुपक्रमते विश्वावसुः— वेदान्तेत्यादिना । प्रसूनमृदवः पुष्पवत् सुकुमाराः अत एव सतां तन्मतस्थसाधूनां मोदं आनन्दं दधाना उत्पादयन्तः वेदान्तार्यस्य गिरः व्याख्यानरूपा वाण्यः, द्विषां मतान्तरस्थमादिनां हृन्दि हृदयानि " पद्दन्नोमास्— " इत्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । प्रौढाः कठोराः ग्रावाणः पाषाणा इव कठोरकाणि कठिनान्यपि, परमत्यन्त भिन्दन्ति विदारयन्त्येव । अत्र दृष्टान्तमाह— नन्दो गोकुलवासी कश्चिद्गोपालः आदिः प्रमुखो येषां सुनन्दादीनां ते ये आर्यजनाः श्रीकृष्णभक्तत्वात् श्रेष्ठजनास्तैरभिनन्दितः एतादृशो मृदुस्पर्शः कोमलस्पर्शोऽपि सन् यः हरेः श्रीकृष्णस्य पादः दुर्भेदे इतरैर्भेत्तुमशक्ये शकटासुरे, शतकोटेर्वज्रस्य " शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः " इत्यमरः । आकारं न अगात् न प्राप किम् ? तद्वदेवेदमिति भावः ॥ २९९ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणमुपसंहरन् प्रार्थयते— दर्पाविष्टेति । दर्पाविष्टानां गर्विष्ठानां अत एव कुदृष्टीनां कुत्सितज्ञानानां, अत्र दृशिर्ज्ञाने । दुष्टो यः समयः सिद्धान्तः " समयाः शपथाचार-कालसिद्धान्त-संविदः । " इत्यमरः । तस्य उत्सादाय त विनाशयितुमित्यर्थः । "तुमर्थात्—" इत्यादिना चतुर्थी । अग्रेऽप्येवमेव ज्ञेयम् । बोधाङ्कुरस्य उद्भेदाय उत्पादनाय, प्रबलेऽपि कलौ युगे वेदाध्वनः कर्म ज्ञानरूपवेदमार्गस्य जयोत्पादाय सर्वोत्कर्षमुत्पादयितुमित्यर्थः । श्रीमतो लक्ष्मणस्य रामानुजाचार्यस्य यः पक्षः विशिष्टाद्वैतरूपः तत्पक्षरक्षकाः ये बुधाः पण्डितास्तेषां मोदाय आनन्दमुत्पादयितुमित्यर्थः । पापान्येवाटवी अरण्यं तस्याश्छेदाय, तां छेत्तुं चेत्यर्थः । अर्थिनां विशिष्टाद्वैतज्ञानाभिलाषिणां मरुत्तरुः कल्पवृक्षः वेदान्तविद्यागुरुः, विजयतां सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् ॥ ३०० ॥

---

१ 'कोपाविष्ट.' २ 'भेदाङ्कुरोद्बोधाय.' ३ 'महा.' ४ 'विजयते.'

अथ कामासिकानगरवासिनृसिंहवर्णनम् २३.

इत्यन्यतो दृष्टिं विन्यस्य प्राञ्जलिः सन्—

श्रीमान्गभीरतरवेगवतीप्रतीर-
भूमावघद्रुहि सुरद्रुरिवावतीर्णः ॥
कामादिवैरिगणमुल्बणमस्मदीयम्
कामासिकानरहरिः कवलीकरोतु ॥ १०१ ॥

इत्यन्यतश्चक्षुर्निक्षिप्य प्राञ्जलिः सन्—

भयार्तजीवातुदयामहिम्ने वैकुण्ठधाम्ने तनवै नमांसि ॥
आम्नाय उक्तः परमेशितेति नाम्नाय उक्तः परमत्र चित्रम् ॥१०२॥

युक्तं चैतत् । यतो ' विष्णुः परमः ' इति श्रुता श्रुतिः ॥ ११९ ॥

अथ कामासिकावासिनृसिंहवर्णनं सूचयन्नाह कविः— इतीत्यादि । अन्यतः अन्यस्मिन्स्थले दृष्टिं विन्यस्य दत्त्वा—

श्रीमानिति । अघेभ्यः पापेभ्यः द्रुह्यति जिघांसतीति अघध्रुक् तस्मिन् गभीरतरायाः अतिनिम्नायाः वेगवत्या नाम नद्याः प्रतीरभूमौ तटभुवि सुरद्रुः कल्पतरुरिव अवतीर्णः आविर्भूतः, श्रीमान् लक्ष्मीवान् लक्ष्म्या सहित इत्यर्थः । कामासिकानरहरिः कामासिकानगरनिवासी श्रीनरसिंहः, उल्बणं प्रबलं अस्मदीयं अस्मत्संबन्धिनं कामः आदिः प्रमुखो येषु ते ये वैरिणः क्रोध लोभादयः शत्रवः तेषां गणं समुदायं कवलीकरोतु ॥ १०१ ॥

भयार्तेति । भयेन संसार-भीत्या आर्तानां पीडितानां जीवातुर्जीवनौषधरूपः दयाया महिमा यस्य तस्मै, वैकुण्ठधाम्ने वैकुण्ठनिवासिने इत्यर्थः । नमांसि नमस्कारान् तनवै करोमि । तनोतेरुभयपदिनः आत्मनेपदे लोडुत्तमैकवचनम् । आम्नाये वेदे यः परमेशिता परमेश्वर इति उक्तः, परं स आम्नाये न उक्तः, इत्यर्थे विरोधाभासस्त्वे इत्यर्थः । परमत्रत्वं चित्रमाश्चर्यम् । वस्तुतस्तु य आम्नाये परमेशितेति नाम्ना उक्तः स इति तस्मै वैकुण्ठधाम्ने इत्यन्वयेन च तत्परिहारः ॥ १०२ ॥

युक्तमिति । एतत् परमेश्वर इति श्रुतिकथनरूपं युक्तं योग्यमेव । यतो यस्मात् ' विष्णुः परमः उत्तमः ' इत्यभिधा प्रत्यक्षा श्रुतिः श्रुता आकर्णिता । अस्माभिरिति शेषः ॥ ११९ ॥

अनपायरमो विष्णु कस्मादपरमो भवेत् ॥
युक्तं रमापतेरन्ये देवास्त्वपरमा इति ॥ ३०३ ॥

किंच—

जाग्रत्येव शिरांसि नित्यवचसां सर्वोन्नतौ शार्ङ्गिण-
स्तत्र व्यास-पराशरादिकृतयो दत्तादरा वस्तुत ॥
य पादाम्बु ददाति यस्तदुपसगृह्णाति धत्तेऽथवा
यश्चैतच्छिरसैव तेषु परमं जानाति को नात्मवान् ॥ ३०४ ॥

पुन सचमत्कारम्—

दुर्वादिनो विष्णुपदारविन्दं दोषापहं नानुसरन्ति मोहात् ॥
तेषा मतं तु स्वयमत्र विष्णुपदारविन्दानुस्मृतिं विधत्ते ॥ ३०५ ॥

एतदेव सोपपत्तिकमाह— अनपायेति । यत्र न विद्यते अपायो वियोगो यस्यास्तथाभूता सततमाश्लिष्टेत्यर्थ । रमा लक्ष्मीर्यस्य विष्णु , अपगता वियुक्ता रमा यस्मात् तथाभूत अपकृष्टरूपश्च कस्माद्धेतोर्भवेत् ? लक्ष्म्या अनपायित्वं "राघवत्वेऽभवत्सीता विष्णोरेषानपायिनी ।" इत्यादिपुराणग्रन्थै प्रतिपादितम् । तस्मात् रमापतेर्विष्णोरन्ये देवास्तु अपरमा लक्ष्मीरहिता अपकृष्टाश्च इति युक्त योग्यमेव ॥ ३०३ ॥

अधुनान्यरीत्या सर्वोत्तमत्वं प्रपञ्चयति— जाग्रतीति । नित्यवचसा अविनाशिवचनाना, वेदानामित्यर्थ । शिरासि उपनिषद शार्ङ्गिण विष्णो सर्वोन्नतौ सर्वोत्तमत्वे विषये जाग्रति सतत विभान्त्येव । तत्र उपनिषत्प्रतिपादित एवार्थे व्यास-पराशरादीना ऋषीणा, आदिशब्देन वाल्मीकि वसिष्ठ मार्कण्डेयादीना ग्रहणम् । कृतय पुराण स्मृत्यादिरूपा , दत्तादरा उपनिषत्प्रतिपादित तात्पर्यमेव विस्तारेण वर्णितवन्त इत्यर्थ । नन्वेतद्यद्यपि वेदादिभि प्रतिपादित तथाप्यनुभवमन्तरेण अविश्वसनीयमेवेति चेदाह— वस्तुत तत्त्वत अत्रार्थे केवल वेद शास्त्रादिरूपमेव न प्रमाण, किंतु प्रत्यक्षमप्यस्तीत्यर्थ । तदेव दर्शयति— य विष्णु पादाम्बु पादोत्पन्न गङ्गाजलमित्यर्थ । ददाति, यश्च ब्रह्मा तत् उपसगृह्णाति स्वीकरोति, कमण्डलुमेत्यर्थे । अथवाऽथ च यश्च श्रीशकर तत् पादाम्बु, शिरसा मस्तकेनैव धत्ते धारयति । तेषु ब्रह्म विष्णु शिवेषु मध्ये, परम श्रेष्ठ आत्मवान् परमात्मज्ञानी को न जानाति ? अपि तु सर्व एव जानातीत्यर्थ ॥ ३०४ ॥

दुर्वादिन इति । दुर्वादिन केवल शिवमेव श्रेष्ठ मन्वाना दोषापह पापहर विष्णो पदारविन्द चरणकमल मोहात् वस्तुतस्त्रयाणामप्येकरूपत्वसत्त्वे स्वमताभि-

---

१ 'मुनयो,' 'गुरवो' २ 'गृह्णाति वा' ३ 'नानुसरन्तु'

अथ श्रीत्रिविक्रमवर्णनम् २४.

इत्यन्यतो दृष्टिं निक्षिप्य—

समन्तरूढद्रुमपुष्पनिष्पतन्मरन्दसंतत्यभिषिक्तमुत्तमम् ॥
रविक्रमाशुत्वनिरोधिगोपुरं त्रिविक्रमस्यायतनं निशाम्यताम् ॥ ३०६ ॥

सविस्मयमभिध्यायन्—

अव्यादाश्रयतामनश्वरपदप्रासादनिश्रेणिका
हर्षादूर्ध्वमुदञ्चितः स चरणस्त्रैविक्रमो नः क्रमात् ॥
त्रैलोक्यार्पणतः सितं शुभयशश्छत्रं यदासीद्बले-
र्द्राघिष्ठो हरिनीलदण्ड इव यस्तद्धारणायोद्धृतः ॥ ३०७ ॥

मानान्धाः सन्तः " शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः । " इत्यादितत्त्वाशानाद्धेतोः नानुसरन्ति न भजन्ति । तस्मात्तेषां मतं स्वयं स्वत एव अत्र उक्तेऽर्थे तु विष्णुपदे आकाशे यत् अरविन्दं कमलं कदाप्यसंभवि, तस्यानुसृतिमनुसरणं विधत्ते करोति । यथा तावदाकाशपुष्पं कदाप्यसंभवि तथैतेषां मतं मिथ्यैव भवतीत्यर्थः । ' अत्राप्याकाशे अरविन्दस्य गङ्गाजलरुहस्य आगोपालाङ्गनमाद्य पण्डितं सर्वसंप्रतिपन्नत्वाद्विष्णोः पदं व्यवसितं निश्चितमिति यावत् । अर्यते गम्यतेऽनेनेत्यरो मार्गः विष्णुनिश्चितसिद्धान्तः तं विन्दन्तीति तद्विन्दाः तेषामनुस्मृतिं अनुसरणं प्रचारमिति यावत् । इत्यर्थं वदन्ति शैवाः ' इति भावदर्पणकृत् ॥ ३०५ ॥

समन्तेति । समन्ते आसमन्तभागे रूढाः वृद्धाः ये द्रुमा वृक्षास्तेषां पुष्पेभ्यः निष्पतन् निर्गलन् यो मरन्दो मकरन्दः तस्य संततिभिः धाराभिः अभिषिक्तम्, अत एव उत्तमम्, रवेः सूर्यस्य क्रमे गमने यदाशुत्वं शीघ्रत्वं तस्य निरोधि प्रतिबन्धि गोपुरं पुरद्वारं यस्य तत् "पुरद्वारं [illegible] गोपुरम्" इत्यमरः । एतादृशं त्रिविक्रमस्य एतदाख्यविष्णोः आयतनं स्थानं निशाम्यतामवलोक्यताम् । हे कृशानो, त्वयेति शेषः ॥ ३०६ ॥

तमेव प्रार्थयते— **अव्यादिति** । आश्रयतां सेवमानानां जनानां नश्यतीति नश्वरं विनाशि न नश्वरमनश्वरं कालत्रयेऽप्यविनाशीत्यर्थः । नश्पूर्वकात्करोः " इण्-नश-जि-सर्तिभ्यः— " इति क्वरप् प्रत्ययः । यत् पदं वैकुण्ठस्थानं तदेव प्रासादः तस्य निश्रेणिका आरोहणसाधनं, तत्प्रापिकेति यावत् । हर्षात् ऊर्ध्वं उदञ्चितः उन्नमितः बलिमखे इत्यर्थः । यः त्रयो भू-स्वर्ग-ब्रह्मशिरोव्यापनरूपाः विक्रमाः पादक्षेपा यस्य सः त्रिविक्रमः तस्यायं त्रैविक्रमः स चरणः नोऽस्मान् क्रमात् संसारभयात् अव्यात् रक्षतु । यस्त्रिविक्रमस्य चरणः, यत्समये इति शेषः । त्रैलोक्यस्य अर्पणतः दानाद्धेतोः

---

१ 'सम्पतन्.' २ 'भक्त.'

कृशानुः– किमरे मायाविन्मेनमक्रमं निविक्रममभिनन्दसि[1] ॥१२०॥

पद्य—

श्रीमानपि स्वयं दैत्यात्कुर्वाणः कुप्रतिग्रहम् ॥
विन्दन् स महतीं वृद्धिमिष्टां गोत्रभिदे ददौ ॥ ३०८ ॥

विशिष्यायमकपदाना कवीना न श्लाघनीय. ॥ १२१ ॥

यत —

नित्यानपायिप्रमदोऽपि नायो बद्रूमवन्वञ्चितदातृकोऽसौ ॥
कविव्यथाकृत्खलु भूसुरोऽपि भूदानवत्त क्षममेव भेजे[2] ॥ २०९ ॥

बलेर्विरोचनसुतस्य दैत्यस्य शुभ कल्याणावह यश कीर्तिरेव छत्र आतपत्र यत् आसीत् उत्पन्नमभूत्, तस्य छत्रस्य धारणाय उद्धृत ऊर्ध्वं धृत द्राघिष्ठ दीर्घतर दीर्घशब्दादिष्ठन्प्रत्यये द्राघादेश. । हरिरेव नीलो मणिस्तम्भयो दण्ड छत्रमध्यवर्तियष्टिरिव स्थित, स चरण इति सबन्ध ॥ ३०७ ॥

अथ कृशानुः कपटाचरणरूप दोषमुद्घाटयन्नाह— किमिति । मायाविनं कपटयुक्त, मायाशब्दात् "अस्-माया मेधा–" इत्यादिना विनिप्रत्यय । त्रिपदभूमियाचनव्याजेन सर्वस्वापहारात् । अत एवाक्रम अनुचितकृत्यकारिण, एन निविक्रम वामनं कि कुतो हेतोरभिनन्दसि ? ॥ १२० ॥

मायाविलमेव प्रपञ्चयति– श्रीमानपीति । य स्वय श्रीमान् सपत्तिमान् लक्ष्मीवानपि सन्, दैत्यात् दितिवशजात्, बले सकाशात्, नतु सजातीयादेवादे सकाशात्, कुप्रतिग्रह कुत्सित याचितसुवर्णादिग्रहण, को पृथिव्या प्रतिग्रह स्वीकारं च " गोत्रा कु पृथिवी पृथ्वी " इत्यमर । कुर्वाण सन्, तत इष्टा ईप्सिता महतीं विपुला वृद्धि समृद्धि विन्दन् प्राप्नुवन् सन्नपि, स निविक्रम गोत्रभिदे इन्द्राय कुलोच्छेदकाय च ददौ समर्पितवान् । नतु ता स्वयमुपबुभुजे । हीनोऽपि जन स्वसपादितमर्थं न परस्मै अर्पयतीत्यतोऽयमतीवानुचितकारीति भाव । अत्र निन्दाया स्तुतौ पर्यवसानाद्व्याजस्तुतिरलंकार ॥ ३०८ ॥

विशिष्येति । अय त्रिविक्रम विशिष्य विशेषत कृत्वा, अल्पदानां निर्व्यानां शुद्धमानसानामिति यावत् । कवीनां कविभिरित्यर्थ । न श्लाघनीय ॥ १२१ ॥

तदेवोपपादयति— नित्येति । नित्य सतत अनपायिनी अवियुक्ता प्रमदा लक्ष्मी पत्नी यस्य स तथाभूतोऽपि सन्, बद्रूमवन् अवटुर्वटुरिव भवन् छद्मना ब्रह्मचारिवेषधारीत्यर्थ । " कृ भ्वस्तियोगे– " इत्यादिना अभूततद्भावे च्विप्रत्यय । " च्वौ च " इति दीर्घ । स्त्रीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मचारिवेषधारण एक दूषण, अपरं कथयति— वञ्चित दातैव दातृक वलिर्येन तथाभूत, तृतीय दोषमाह– कवीनां पण्डितानां कवे शुक्राचार्यस्य च " सत्यावान् पण्डित कवि ", " शुक्रो दैत्यगुरु काव्य

---

१ 'पृथ्वीमिष्टां ' २ 'भेजे '

विश्वा०— अभ्युपगच्छाम एव भवत प्रौढगुणदोषीकरणपाण्डित्यम् । आस्तामेष श्लेषचमत्कार, आकर्णय तावदेतत् यदाश्रितरक्षणाय पद्मेक्षण स्वमहत्त्वाननुरूपमपि रूपमापेदे ॥ १२२ ॥

नित्योन्नतोऽपि निरपायरमाश्रयोऽपि
दातापि हन्त बहुशो महता पदानाम् ॥
स्वीकृत्य वामनवपु श्रितमिन्द्रमीश
पातुं पदत्रितयमत्र बलि बिभिक्षे ॥ ३१० ॥

पुन सभक्तिप्रकर्षम् । अत्र हि—

त्रैविक्रमस्त्रिपथगाजनक स पाद
पायात्पुरस्य मरुता मरुता निहन्ता ॥

उशना भार्गव कवि " इत्युभयत्राप्यमर । अपर च असौ नाथ वामन भूसुरो ब्राह्मणोऽपि सन्, भुवि भूमौ दानवत्व दैत्यत्व भुव पृथिव्या दान बलिकृतमस्यास्तीति तद्वत्त्व च भेजे सेवितवान्, इति क्षममेव युक्तमेवेति काकु । एव च चत्वारि दूषणानि तस्मिन् सन्तीति न स सत्प्रशंसार्ह इति भाव । अत्रापि निन्दाया स्तुतावेव पर्यवसानमिति ज्ञेयम् ॥ ३०९ ॥

अभ्युपगच्छाम इति । भवत सत्कृतमित्यर्थ । प्रौढाना प्रगल्भानामपि दोषीकरणे वस्तुतो दोषत्वाभावेऽपि दोषारोपे, एतदपि च्विप्रत्ययान्तम् । पाण्डित्य चातुर्य अभ्युपगच्छाम जानीम एव । अय श्लेषचमत्कार वस्तुनस्तु नैतद्दूषणमित्यर्थ । आस्ताम् । तत्त्वतस्तु पद्मेक्षण कमललोचन अय आश्रिताना भक्ताना रक्षणाय रक्षणार्थं स्वमहत्त्वस्य अननुरूप अयोग्यमपि रूप वटुवामनाकार आपेदे स्वीकृतवानिति यत्, तदेतदाकर्णय ॥१२२॥

'[1] नित्यानपायिप्रमद —' इत्यादिनोक्तस्यार्थस्यैव वास्तवत्व प्रतिपादयति—

नित्योन्नतोऽपीति । योऽय त्रिविक्रम नित्योन्नत नित्य महानपि, निरपाय विश्लेषरहित रमाश्रय लक्ष्म्याश्रयो यस्य स तथाभूतोऽपि, महता बहुश बहूनां न तु द्वि त्राणा " बह्वल्पार्थात्— " इत्यादिना विभक्त्यर्थे शस् प्रत्यय । पदानां वैकुण्ठादिस्थानाना दातापि, अनेकपदमितभूभागानामित्यर्थोऽप्यनुसधेय । हन्तेति हर्षे । ईश ईश्वरोऽपि श्रित अङ्गीकृत इन्द्र पातु रक्षितु, वामनवपु वटुशरीर स्वीकृत्य गृहीत्वा, बलि दैत्य अत्र भूलोके बलियज्ञे वा, पदाना त्रितयं त्रिपदपरिमितां भूमिमित्यर्थ । बिभिक्षे ययाचे । भिक्षतेर्द्विकर्मकत्वात् बलिशब्दादपि कर्मणि द्वितीया ॥ ३१० ॥

त्रैविक्रमेति । त्रिपथगाया गङ्गाया जनक उत्पादक, अत एव मरुता देवानां पुरस्य स्वर्गस्य मरुता निर्जलदेशत्व निहन्ता निवारक, गङ्गोत्पत्ते पूर्वं तत्र जला

---

१ 'प्रथम इत्यने आदर्शपुस्तके'

शम्भोः स्फुरन्मुकुटभूषणदानचुञ्चु-
मम्भोनिधेः श्वशुरमाप्तगिरो यमाहुः ॥ ३११ ॥

अथ श्रीकामाक्षीदेवीवर्णनम् २५.

इति किंचिदन्तरमतिक्रम्य । अत्र हि—

काञ्चीनगरविभूषा कामाक्षी कल्पमञ्जरी भजताम् ॥
रक्षा सुरसेनानां राजति शर्वस्य सर्वस्वम् ॥ ३१२ ॥

निरूप्य सविस्मयानन्दं कामाक्षीमामन्त्र्य—

दन्तश्रीस्तव दृश्यते यदि तत कुन्दं न निन्दन्ति के
वक्त्रं यद्यभिलक्ष्यते बुधजनश्चन्द्रं न सद्रक्ष्यते ॥
दृष्टे दृष्टियुगे पुनर्न विनुयाद्वालोऽपि नीलोत्पलैम्
सूक्तिश्चेदनुभूयते मधुरता कामाक्षि का माक्षिके ॥ ३१३ ॥

भावादिति भाव । नैविक्रम स पाद चरण, पायात् न सर्वान् रक्षतु । कथभूत स । य नैविक्रमपाद, आप्तगिरो वेदवाण्य शभो स्फुरत् प्रकाशमान यन्मुकुटभूषण तस्य दानेन चुञ्चु प्रसिद्धम् । शिवस्य गङ्गाशिरस्त्वादिति भाव । "तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ" इति प्रसिद्धार्थे चुञ्चुप् प्रत्यय । तथा अम्भोनिधे समुद्रस्य श्वशुर च, तस्य गङ्गापत्नीत्वात् । आहु कथयन्ति । स इति सबन्ध ॥ ३११ ॥

काञ्चीति । काञ्चीनाम नगरस्य विभूषा अलङ्काररूपा, भजतां सेवमानाना जनाना कल्पमञ्जरी कल्पवृक्षस्य वल्लरि, सुरसेनाना देवसैन्याना रक्षा रक्षणकर्त्रीत्यर्थ । शर्वस्य शिवस्य सर्वस्व सर्वद्रव्य, एतादृशी कामाक्षी एतन्नामिका देवी राजति शोभते ॥ ३१२ ॥

दन्तश्रीरिति । हे कामाक्षि देवि, तव दन्ताना श्री शोभा यदि दृश्यते तत तद्दर्शनात् कुन्द माघ्यपुष्पिका, के जना न निन्दन्ति ? अपि तु सर्व एव निन्दन्तीत्यर्थ । एवमुत्तरत्राप्यूह्यम् । तथा तव वक्त्र मुख यदि अभिलक्ष्यते दृश्यते, तदा बुधजन ज्ञानी नर चन्द्र न सद्रक्ष्यते नैव पश्यति । तथा तव दृष्टियुगे लोचनयुग्मे दृष्टे सति । पुन बालोऽपि किमुत प्राज्ञ नीलोत्पल नीलकमल न विनुयात् न स्तूयात् । तथा सुष्ठु मधुरा उक्ति वाणी अनुभूयते श्रूयते चेत्, तदा माक्षिके मधुनि मधुरता का ? अपि तु नास्त्येवेत्यर्थ । एव तव सौन्दर्यस्याग्रे सर्वमपि वस्तुजात तुच्छमिति भाव । अत्र दन्तश्रीरित्याद्युपमेयै प्रसिद्धकुन्दाद्युपमानाना तिरस्कारप्रती

---

१ 'शर्वस्य शर्वरी सुपदा,' 'सर्वस्य सर्वस्व ' २ 'दृष्ट दृष्टियुगं ' ३ 'नीलोत्पलै '

किंच—

रमणीयः स हि पुरुषो रमणी यत्रैव रज्यति विदग्धा ॥
श्लोकः स एव सुभगश्चित्तं सक्तं हि यत्र रसिकस्य ॥ ३१७ ॥

अवधार्यतामत्रैतदतिमात्रं चित्रम् ॥ १२६ ॥

शिवाक्ष्यालोकितः कामो जित इत्येव शुश्रुम ॥
व्यत्यासोऽत्र जितो[1] यस्मात् कामाक्ष्यालोकतः शिवः ॥ ३१८ ॥

पुष्कलं किल पुत्रभाग्यमपि पर्वतराजकन्यायाः ॥ १२७ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह— कमल शैवालैः परीतं वेष्टितं, पङ्केषु कर्दमेषु उषितं स्थितमपि, मलिनां कृष्णवर्णत्वेन मलयुक्तानां अलीनां भ्रमराणां विश्राणं धारकमपि, अलीनामित्यत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । "कर्तृ-कर्मणोः—" इति प्राप्तायाः षष्ठ्याः "न लोक— " इत्यादिना निषेधात् । तत् इहलोके कमनीयं सुन्दरं न किम् ? किंतु 'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्' इति कालिदासोक्तन्यायेन तदतीव सुन्दरमिति भावः ॥ ३१६ ॥

किंच शिवे पार्वत्याः प्रेमातिशयदर्शनादेव तत्सौन्दर्यमवगन्तव्यमिति कथयति— **रमणीय इति** । स हि स एव पुरुषः रमणीयः सुन्दरः । स कः । यत्रैव यस्मिन् पुरुषे एव विदग्धा चतुरा रमणी स्त्री रज्यति रमते, स इति सम्बन्धः । अत्र दृष्टान्तः— यत्र श्लोके रसिकस्य अलंकारादिसाहित्यसपन्नस्य, चित्तं सक्तं संलग्नं, स एव श्लोकः पद्यं सुभगः मनोहरः इति ज्ञेयम् ॥ ३१७ ॥

अवधार्यतामिति । अत्र शिवाम्बिकाविषये एतदतिमात्रं अतिशयितं चित्रमाश्चर्यं अवधार्यताम् निश्चीयताम् ॥ १२६ ॥

शिवेति । शिवस्य अक्ष्णा ललाटस्थतृतीयनेत्रेणेत्यर्थः । आलोकितः दृष्टमात्र एव कामो मदनः जितः इत्येव शुश्रुम पूर्वं शृणुमः । अत्रार्थे तु व्यत्ययः वैपरीत्यं वर्तते । यस्मात् कामस्य मदनस्य अक्ष्णः आलोकतः शिवः जितः । वस्तुतः कामाक्ष्या देव्याः आलोकतः जितः इत्यर्थः । इदमेव श्लेषार्थजन्यं चित्रमिति भावः ॥ ३१८ ॥

एतावता 'कान्तो विरूपाक्ष— ' इत्याद्यर्धदूषणं परिहृतं, इदानीं 'लम्बोदरमातुस्तनयः— ' इत्यादिनोक्तस्य दूषणस्य परिहारार्थमुत्तरमाह— **पुष्कलमिति** । पर्वतराजस्य हिमालयस्य कन्यायाः भगवत्याः अम्बिकायाः पुत्रभाग्यमपि पुष्कलं बहुलं, अस्तीति शेषः ॥ १२७ ॥

---

१ 'लोकतः.' २ 'चित्रः काव्यो.'

यतः—

कुशलीभनाथवक्त्रः पुत्रः प्रथमो हिमाद्रितनयायाः ॥
पञ्चास्यात्पितुरधिकः षडाननो नन्दनो द्वितीयोऽस्याः ॥३१९॥

अथ श्रीमदेकाम्रेश्वरवर्णनम् २६.

इत्यन्यतः किंचित्परिक्रामन् सामोदम्—

शशाङ्कमौलिः सहकारमूले कैलासवासी स इहाविरासीत् ॥
यस्याग्निभूर्दृक् च तनूभवश्च योषाऽपि भूषाऽपि च नागराजी ॥ ३२० ॥

कु०— वयस्य किं वर्णयसि विश्वविलक्षणचारित्रं रुद्रम्? लोके हि लोचनशैत्यसंपिपादयिषया यतमानान् जनानेव पश्यामः । अयं तु पशुपतिः स्थाणुरिति स्वाह्वयमन्वर्थयन्निव आशुशुक्षणिमक्षिणि निक्षिप्तवान् ॥ १२८ ॥

कुशलीति । हिमाद्रितनयायाः भगवत्याः पार्वत्याः, भानां नक्षत्राणां नाथश्चन्द्रः तदिव वर्णं मुखं यस्य, इभनाथस्य गजेन्द्रस्य च मुखं यस्य स इति च, कुशली प्रशस्तकल्याणयुक्तः प्रथमः पुत्रः अस्ति । अस्याः द्वितीयो नन्दनस्तु पञ्चास्यात् पञ्चमुखयुक्तात् पितुः शिवादपि अधिकः एकाननमात्रेणैवेत्यर्थः । षडाननः स्कन्दः अस्ति ॥ ३१९ ॥

अथ तस्मिन्नेव देशे स्थलान्तरवर्णनार्थमुपक्रमति कविः— इतीत्यादि । परिक्रामन् गच्छन् । सामोदं सानन्दम्—

शशाङ्कमौलिरिति । कैलासवासी कैलासपर्वताधिष्ठाता यः प्रसिद्धः शशाङ्कश्चन्द्रः मौली मस्तके यस्य तथाभूतः शिवः, इह काञ्चीनगर्यां सहकारस्य आम्रवृक्षस्य मूले आविरासीत् प्रकटीबभूव । स कीदृशः । यस्य शिवस्य अग्निर्भवस्युत्पद्यते यस्याः सा तथाभूता दृक् दृष्टिः तृतीयनेत्रमित्यर्थः । अग्नेर्भवतीत्यग्निभूश्च तनूभवश्च पुत्रोऽपि वर्तते । ■ षडानन इत्यर्थः । " पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः " इत्यमरः । तथा भूषा भूषणं चापि, नागानां सर्पाणां राजी पङ्क्तिः, योषा पत्नी चापि नगराजस्य पर्वतराजस्य हिमालयस्य अपत्यं स्त्री कन्या नागराजी, पार्वतीत्यर्थः । वर्तते । स तादृश इति सबन्धः ॥ ३२० ॥

वयस्येति । हे वयस्य, विश्वविलक्षण लोकविरुद्धं नश्वरजडप्रपञ्चासक्तजनविलक्षणमित्यर्थः । चारित्रं आचरणं यस्य सः सततमात्मलीनत्वात् । तं रुद्रं किं वर्ण-

---

१ 'भाविरासे.' २ 'च आग्दय.' ३ 'अन्वर्थयन्निह.'

कृ०— यद्यपि विद्यते कामाक्ष्याः सर्वाभिनन्दनीयं सौन्दर्यम्
तथापि मुधा तदिति प्रतिभाति ॥ १२३ ॥

तथाहि—

कान्तो विरूपाक्ष इति प्रतीत: कामस्य हन्ता गिरिराजपुत्र्या: ॥
स्तम्बेरमास्यस्तनयोऽपि तस्या लम्बोदरः किं फलमाभिरूप्यम् ॥३१४॥

अनयो: खल्वम्बिका त्र्यम्बकयोर्दाम्पत्यमननुरूपमिति व्यक्तमेतत् ॥ १२४ ॥

इयं हि सर्वमङ्गला स तु श्मशानमन्दिरो
विभाति हैमवत्यसौ स याति दिक्षु भिक्षुक ॥

ते प्रतीपालङ्कार । "आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता । तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धना" इति तल्लक्षणात् ॥ ३१३ ॥

यद्यपीति । यद्यपि कामाक्ष्या सर्वे त्वया वर्णित अभिनन्दनीय प्रशंसनीय सौन्दर्यं सुन्दरत्व विद्यते, तथापि तन्मुधा व्यर्थं "व्यर्थके तु वृथा मुधा" इत्यमर । इति प्रतिभाति ॥ १२३ ॥

मुधात्वमेवाह— कान्त इति । गिरिराजस्य हिमालयस्य पुत्र्या पार्वत्या कामाक्ष्या इति यावत् । कान्त पति शिव , विरूपे कुरूपे अक्षिणी, वस्तुत विरूपाणि विषमाणि त्रीणीति यावत् । अक्षीणि लोचनानि यस्य स तथाभूत , कामस्य धर्मादिक्रमेण तृतीयपुरुषार्थस्य, मदनस्य चेति वस्तुत , हन्ता विनाशक इति प्रतीत प्रसिद्ध । तथा तनय पुत्रोऽपि स्तम्बेरमास्य गजानन , स्तम्बेरमेत्यत्र "स्तम्बकर्णयो रमि जपो " इत्यच्प्रत्यय "तत्पुरुषे कृति—" इति सप्तम्या अलुक् । "इभ स्तम्बेरम पद्मी" इत्यमरश्च । लम्बोदर बृहदुदरश्चेति प्रतीत । तस्या कामाक्ष्या अभिरूपस्य योग्यमाभिरूप्य सौन्दर्योचितमित्यर्थ । किं फलम्[1] किमपि नास्तीति । अथवा तस्या आभिरूप्य कि फल कुत्सितफलमित्यर्थ । विरुद्धसामग्री प्रतीतेरिति भाव । वस्तुतस्तु शिवपत्नीत्वात् सकलविघ्नविनाशकगणाधिपमातृत्वाच्च तस्या सौन्दर्ये किं रिमप्यनिर्वाच्य फल सिद्धिर्यस्य तत्तथाभूतमित्यर्थ । व्याजस्तुतिरलङ्कार ॥ ३१४ ॥

अनयोरिति । अम्बिका कामाक्षी देवी च त्र्यम्बक शङ्करश्च तयो दम्पत्यो जायापत्यो भाव दाम्पत्य, पति पत्नीमिथुनमिति भाव । अननुरूपमयोग्य, अस्तीति शेष । इत्येतत् व्यक्त स्पष्टमेव खलु ॥ १२४ ॥

तदेवाह— इयं हीति । इयं अम्बिका कामाक्षी देवी हि, सर्वाणि मङ्गलानि शुभानि यस्या सा तथाभूता, अस्तीति शेष । स त्र्यम्बकस्तु श्मशानं पितृवनं, शून्य

---

१ 'दद'

इयं तु कुङ्कुमाङ्किता स भस्मराशिरूषित-
स्त्वरालकुन्तला च सा जटाभिरेष भीषण: ॥ ३१५ ॥

वि०—वयस्य मैवं वादी: । न खल्वप्रशस्तैरप्यावास-वास प्रभृतिभि: सांसिद्धिकमभिरूपाणामाभिरूप्यमपहीयते ॥ १२९ ॥

निवस्ता वा कृत्तिं निवसतु चिरं वा पितृवने
शिवस्तावद्धत्तामहिगणमथाप्येष सुगमः ॥
परीतं शैवालैरुषितमपि पङ्केषु मलिना-
मलीनां बिभ्राणं किमिहँ कमनीयं न कमलम् ॥ ३१६ ॥

त्वात् श्मशानतुल्यं दहराकाशं च मन्दिरं, उपलब्धिस्थानं च यस्य सः तथोक्तः, असौ कामाक्षी तु हेम्ना सुवर्णालङ्काराणां समूहः हैमं, हेमपदं सुवर्णालङ्कारार्थे लाक्षणिकं, समूहार्थेऽण् । तदस्यास्तीति तद्वती हिमवतोऽपत्यं हैमवतीति च । तादृशी विभाति विराजते । सः शिवस्तु दिक्षु भिक्षति याचतीति निजभक्तकल्याणमभिवाञ्छतीति च भिक्षुः स एव भिक्षुकः "सनाशंस—" इत्यादिना उप्रत्यये स्वार्थे कः । तादृशः सन् याति परिभ्रमति । वस्तुतस्तु धनदादिसुहृत्त्वेऽपि नश्वरैश्वर्ये तृष्णयैनैव परमात्मलाभ इति द्योतनार्थं भिक्षुवृत्त्या परिभ्रमतीति । तथा इयं कामाक्षी तु कुङ्कुमेन केशरकस्तूर्यादिसुगन्धद्रव्येण अङ्किता चिह्निता, सुगन्धिकुङ्कुमतिलकयुक्तेत्यर्थः । स शिवः भस्मराशिना भस्मसमूहेन रूषितः विलिप्तः, तथा सा कामाक्षी अराला कुटिला: कुन्तला: केशा यस्याः सा तथाभूता, सौभाग्यसूचककुटिलकेशयुक्तेत्यर्थः । "अरालं वृजिनं जिह्मं—" इति "चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः" इति चामरः । एष शिवश्च जटाभिः कदाप्यसंस्कृतत्वात् परस्परसंसक्तकेशैः, नियमार्थं तैलादिसंस्काररहिततया केवलं जलप्रक्षालनमात्रसंस्कृतकेशैरिति तु परमार्थः । भीषणः भयङ्करः । प्राकृतविदां, न तु परमार्थविदामिति तत्त्वार्थः ॥३१५॥

अथ विश्वावसुः प्रकृतिसिद्धविभूतीनां महात्मनां न खलु वासोऽलङ्कारादि भूषणमिति द्योतयन्नाह—वयस्येति । भो वयस्य मैवं वादी:, कुत इति चेदाह— अभिरूपाणां ज्ञानिनाम् आवासः वसतिस्थानं वासो वस्त्रं च तत्प्रभृतिभिः तत्प्रमुखैः सांसिद्धिकं स्वभावसिद्धम् आभिरूप्यं सौन्दर्यं न अपहीयते न विनश्यति । खलु निश्चयेन ॥ १२९ ॥

निवस्तामिति । शिवस्तावत् कृत्तिं गजचर्म "अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री" इत्यमरः । निवस्ता परिदधातु परिधानं करोत्वित्यर्थः । वाथवा चिरं बहुकालं पितृवने श्मशाने निवसतु वासं करोतु । वाथवा अहीनां सर्पाणां गणं समूहं कटककुण्डलादिरूपेण धत्तां धारयतु । अथापि तथापि एष शिवः सुभगः शोभनैश्वर्यसम्पन्न एव ।

१ 'अप्रशस्तैरपि वासः कृत्तिवास प्रभृतिभिः' २ 'अवहीयते.' ३ 'तदपि'

वि०— अवधेहि तावदभिधास्यामि रहस्यम् ॥ १२९ ॥

अङ्गानुपङ्गोदितशीतबाधामिन्दोर्द्युसिन्धोश्च समन्वयेन ॥
हर्तुं वहत्यग्निमयीं तृतीयां हरो हसन्तीमिव हन्त दृष्टिम् ॥ २२१ ॥

कृ०— हन्त तर्हि तुहिनकिरणशकलसुरसरिद्झरीशिशिरशिरसस्त्रिपुरहरस्य कथमभिषेकप्रियता [3] ॥ १३० ॥

ततश्च—

गङ्गातरङ्गावलिभि सुधांशो [4] सुधाझरैश्चानिशमार्द्रमूर्ध्ने ॥
वृथाभिषेकं कलयन्ति शम्भोस्तृप्ताय तोयस्य [5] ददत्यपः के ॥ २२२ ॥

यस्ति [1] हि यत लोके लोचनयो शैत्यसपिपादयिषया शीतलसंपादनेच्छया यतमानान् यत्न कुर्वाणान् जनान् पश्याम अवलोकयाम एव । अथ रुद्रस्तु पशूना गवादीनां " अहमेव पशूनामधिपति " " सर्वे देवास्तु पशवो ब्रह्मविष्ण्विन्द्रपूर्वकाः । प्रोक्तस्तेषां पतिर्यस्मादत पशुपति स्मृत ।" इति श्रुति स्मृत्यादिपर्यालोचनया पशूनां देवाना पति स्वामीति च, स्थाणु शुष्कवृक्ष, " सर्ववैकारिकलये स्थाणुस्तिष्ठति येन स " इति स्मृते प्रलयोत्तरमपि स्थितिमान् इति च, इत्येतद्द्वय स्वस्य आह्वय नाम अन्वर्थयन्निव यथार्थं कुर्वन्निव आशुशुक्षणिं अग्निं " अग्नि — " इत्यत " शिखावानाशुशुक्षणि " इत्यमर । अक्ष्णि लोचने निक्षिप्तवान् ॥ १२८ ॥

अवधेहीति । तावत् साकल्येन रहस्य गोप्य अभिधास्यामि कथयामि अवधेहि ॥ १२९ ॥

अङ्गानुपङ्गेति । इन्दोश्चन्द्रस्य द्युसिन्धो गङ्गायाश्च समन्वयेन सबन्धेन अङ्गेषु सर्वावयवेषु अनुपङ्गा प्रसरन्ती उदिता उत्पन्ना या शीतबाधा शीतपीडा ता हर्तुं दूरीकर्तुं अयं शिव अग्निमयीं अग्निप्रचुरां तृतीयां दृष्टिं हसन्तीं अङ्गारधानीमिव " अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि हसन्त्यपि " इत्यमर । वहति धारयति । हन्तेत्यानन्दे ॥ २२१ ॥

पुनरपि सपरिहास दोषान्तरमाह— हन्तेति । हन्तेति खेदे । यद्येवं तर्हि तुहिनकिरणश्चन्द्र तस्य शकल कलात्मक खण्ड, सुरसरित गङ्गाया झरी प्रवाहस्तेन शिशिर शीतल शिर यस्य तस्य त्रिपुरहरस्य शिवस्य अभिषेकस्य प्रियता कथम् [3] ॥ १३० ॥

उक्तामाशङ्कामेव द्रढयति— गङ्गेति । गङ्गायास्तरङ्गावलिभि ऊर्मिपङ्क्तिभि सुधांशोश्चन्द्रस्य सुधाझरै अमृतप्रवाहैश्च अनिश सतत आर्द्रमूर्ध्ने क्लिन्नमस्तकस्य शंभो, तद्भक्ता इति शेष । अभिषेक रुद्रसूक्तादिमन्त्रस्नान वृथा कलयन्ति कुर्वन्ति । यत तोयस्य जलपानेनेत्यर्थ । " कर्तृकर्मणो कृति " इति षष्ठी । तृप्ताय अप

---

१ 'अङ्गानुपङ्गामति', 'गङ्गानुपङ्गोदितशीतबाधाम्.' २ 'तदन्वयेन' ३ 'सुरसरिद्दरशिशिरशिरस' ४ 'सुधा' ५ 'तोयेन'

वि०— अत्रापि युक्तमुत्तरं व्याहरामि ॥ १३१ ॥

ज्वलनाकलनाद्विषस्य पानाद्विषभाजां वहनाच्च तत्समूर्तेः ॥
अनिशं त्रिदशापगाधरस्याप्यभिषेकप्रियता शिवस्य जाता ॥ ३२३ ॥

कु०— अस्त्विदमेवमथाप्यन्यदपि न युज्यते । किमसौ विहाय विहायसं संततं शङ्करशिरसि गङ्गातरङ्गान्तः प्रतिवसति मृगाङ्कः कृशाङ्गः[1] ॥ १३२ ॥

वि०— शृणु सखे तत्र कारणम् ॥ १३३ ॥

शिवशिरसि शीतभानुः सागरसूनुत्वसूचनाय परम् ॥
अधिवसति तन्महिष्या गङ्गाया जठरमल्पतनुरेषः ॥ ३२४ ॥

कु०— तथापि लुब्ध एष फलप्रेप्सुभिरनादृत्यः ॥ १३४ ॥

उदकानि पुनः पातुमित्यर्थः । के ददति प्रयच्छन्ति ? अपि तु केऽपि नैव ददतीत्यर्थः ॥ ३२२ ॥

अत्रापीति । अत्राभिषेकविषयेऽपि युक्तं समर्पकमेवोत्तरं व्याहरामि कथयामि ॥ १३१ ॥

किं तदित्यपेक्षायामाह— **ज्वलनेति ।** ज्वलनस्य ललाटस्थतृतीयनेत्राग्नेः आकलनात् स्वीकारात्, विषस्य कालकूटसंज्ञकस्य पानात् प्राशनात्, विषभाजां कटककुण्डलादिरूपेणालङ्कारभूतसर्पाणां वहनाद्धारणाच्च हेतोः तप्ता संतप्ता मूर्तिः शरीरं यस्य तस्य शिवस्य अनिशं सततं त्रिदशापगाया गङ्गाया धरस्य धारकस्यापि सतः, अभिषेकप्रियता जाता ॥ ३२३ ॥

अस्त्विति । इदं अभिषेकसंबन्धि कथनं अस्तु तिष्ठतु । अथापि अन्यत् इदं वक्ष्यमाणमपि न युज्यते । तत्किम् ? असौ मृगाङ्कश्चन्द्रः कृशाङ्गः अल्पशरीरः सन् विहायसमाकाशं विहाय त्यक्त्वा, सततं शंकरशिरसि गङ्गायास्तरङ्गाणामन्तः मध्ये किं कुतो हेतोः प्रतिवसति ? ॥ १३२ ॥

शिवशिरसीति । एष शीतभानुश्चन्द्रः सागरस्य समुद्रस्य सूनुत्वसूचनाय पुत्रत्वज्ञापनायेव, गम्योत्प्रेक्षेयम् । परमत्यन्तं अल्पतनुः कृशशरीरः सन् शिवशिरसि शंकरमस्तके तस्य समुद्रस्य महिष्याः स्त्रियाः गङ्गायाः जठरमुदरं अधिवसति अधितिष्ठति । " अधिशीङ्स्थासाम्– " इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा ॥ ३२४ ॥

अन्यदपि दूषणमुद्घाटयति— **तथापीति ।** तथापि गङ्गा-चन्द्रादियुक्तत्वे सत्यपि एषः शिवः लुब्धः लोभयुक्तः आदिकिरातश्च, फलप्रेप्सुभिः फलं स्वर्गापवर्गादिरूपमिच्छुभिः अनादृत्यः न आदरणीयः ॥ १३४ ॥

---

१ ' हरस्य. ' २ ' अस्त्वेवमथाप्यन्यदप्यनुयुज्यते. '

तथाहि—

[सौवर्णभूधरमपि स्वकरे निधाय
भिक्षां कपालभृदिहाटति कृत्तिवासाः ॥
आस्तामिदं स्वयमसौ परिगृह्य लुब्धो
लक्ष्मीपतिं तमपि मार्गणयांचकार ॥ ३२५ ॥]

सूक्ष्मसितांशुकलाभेऽप्यपटो हैमधरपदनिविष्टोऽपि ॥
लुब्धोऽयमयोहस्तस्तण्डुलसत्त्वेऽप्यटत्यहो भिक्षाम् ॥ ३२६ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते । यच्छङ्करसङ्गाद्गङ्गायामपि जीवनदायिन्यां संक्रान्ता तद्गता लुब्धता ॥ १३९ ॥

पश्य—

मुक्ताश्रिता विष्णुपदोदितापि गाङ्गेयमुत्पाद्य वसुप्रकृष्टम् ॥
प्राप्यापि रत्नाकरनित्यसङ्गं कपर्दिकाशां न जहाति गङ्गा ॥ ३२७ ॥

लुब्धत्वमेवोपपादयति—**सौवर्णेति**। असौ शिव· सौवर्णभूधरं सुवर्णमयपर्वत मेरुमपि स्वकरे स्वहस्ते निधाय गृहीत्वा, इह लोके कृत्तिवासा· चर्मवसन·, कपालभृत् नरकपालधारकश्च सन्, भिक्षा भिक्षार्थमित्यर्थः । अटति परिभ्रमति। इद स्वय भिक्षापरिभ्रमण आस्ताम्, परं च असौ लक्ष्मीपतिं श्रीविष्णुमपि स्वय परिगृह्य स्वीकृत्य लुब्ध अधिकधनाभिलाषयुक्तः, तमपि विष्णुमपि मार्गणयाचकार भिक्षाटन कारितवान्। वामनावतारे इत्यर्थः । प्रक्षिप्तमिद पद्यमिति प्रतिभाति । बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भात् ॥ ३२५॥

सूक्ष्मेति । अय शिवः लुब्ध आदिकिरातश्च सन्, सूक्ष्मस्य सितस्य शुभ्रस्य च अंशुकस्य वस्त्रस्य लाभे सत्यपि, पक्षे सूक्ष्मा· तापहारकत्वेन शीतला सिता शुभ्राश्च अशव· किरणा यस्य स सूक्ष्मसितांशुकश्चन्द्रः " शेषाद्विभाषा " इति कप्प्रत्ययः । तस्य लाभे सत्यपीति च । अपट· वस्त्ररहित दिगम्बरश्च सन्, हैमधरे सौवर्णधारके पदे स्थाने मेरुस्थाने च निविष्ट· स्थितोऽपि सन् अयो लोहमयपात्र शूलं च हस्ते यस्य स· तथाभूतः, तथा तण्डुलाना सत्त्व अस्तित्व, तण्डुरेतनामा कश्चिद्गणस्तेन लसतीति तस्य भावस्तत्त्व च तस्मिन् सत्यपि अहो इत्याश्चर्ये । भिक्षा अटति परिभ्रमति ॥ ३२६ ॥

अतीति । किच इद वक्ष्यमाण अत्यल्प अतिसूक्ष्म गुह्यमित्यर्थः । उच्यते । यत् शकरस्य सङ्गात् सबन्धात् जीवनं जल प्राणन च ददाति तच्छीलाया, नान्तत्वान्ङीप् । सत्यामपि गङ्गाया तद्गता शिवगता लुब्धता सक्रान्ता मिलिता ॥ १३५ ॥

लुब्धतामेवोपपादयति— **मुक्ताश्रितेति** । इयं गङ्गा मुक्तेः अर्थात् ससारात्, मुक्ताभिर्मौक्तिकैश्च आश्रितापि, विष्णोर्भगवतः पदात् आकाशाच्च "वियद्विष्णुपद वा

१ इद पद्य नोपलभ्यते आदर्शपुस्तके, अन्येषु पुस्तकेषु च। केवल मुद्रितैकस्मिन्नन्यपुस्तके दृश्यते । २ ' लाभो. ' ३ ' अन्यदल्प. ' ४ ' पदादुदीता. '

अन्यच्च—

सर्वतोमुखसमृद्धिजुषोयत्पौण्डरीकघनवासनयाऽपि ॥
यत्तयोप्यवधि जन्हुमखस्तत्तत्रघातिचिरसंगतिदोषात् ॥ ३२८ ॥

पुनर्विमृश्य—

ईशः करस्थीकृतकाञ्चनाद्रिः कुबेरमित्रं रजताचलस्थः ॥
तथापि भिक्षाटनमस्य जातं विधौ शिरःस्थे कुटिले कुतः श्रीः ॥३२९॥

पुंस्याकाश-विहायसी " इत्यमरः । उदिता उत्पन्नापि, प्रकृष्ट उत्तमं गाङ्गेयं स्वर्णं-प्रचुरं वसु धनं, पक्षे वसुषु अष्टवसुषु प्रकृष्टं श्रेष्ठं गाङ्गेयं भीष्मं च " देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसुः " इत्यमरः । " गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् " इति च सुवर्णनामसु । उत्पाद्य प्रसूय, रत्नानां मणीनां आकरेण खनिना समुद्रेण च सह, नित्यं सङ्गं प्राप्य लब्ध्वापि, कपर्दिकायां वराटिकायां, कपर्दिनः शङ्करस्य के मूर्ध्नि च "कं वारिणि च मूर्धनि " इत्यमरः । आशामभिलाषं न जहाति न त्यजति । अहो तस्याः भक्तिरिति तत्त्वम् ॥ ३२७ ॥

सर्वत इति । सर्वतोमुखानां यज्ञविशेषाणां उदकानां च "पुष्करं सर्वतोमुखम् " इत्युदकनामस्वमरः । समृद्धिजुषा आधिक्ययुक्तयापि तथा उपता प्रभूतानां उत्पन्नानां च, पुण्डरीकाणि कमलान्येव पौण्डरीकाणि तेषां पौण्डरीकाणां कमलसमूहानां वा । स्वार्थे समूहे वाण् । यज्ञविशेषाणां च घनवासनया अतिसुगन्धयुक्तया बहुसंस्कारवत्यापि च तया गङ्गयापि, जह्नोर्मुनेः मखः यज्ञः अवधि विनाशितः । हन्तेर्धातोः कर्मणि लुङि वधादेशः चिण् च । वधादेशस्य स्थानिवद्भावात् "नोदात्तोपदेश—" इति न वृद्धिः । इति यत्, तत् यज्ञविघातरूपं कर्म, तत्रघातिनः दक्षयज्ञविनाशकस्य शिवस्य चिरसंगतेः बहुकालसहवासस्यैव दोषात् । अन्यथा यज्ञवासनायुक्तायां तस्यां तदसंभवात् ॥ ३२८ ॥

अपि च ईश इति । यद्यपि ईशः शिवः करस्थीकृतः त्रिपुरविनाशसमये चापरूपेण हस्तस्थः कृतः, हस्ते धृत इत्यर्थः । काञ्चनाद्रिः मेरुपर्वतो येन सः, करस्वीकृत इत्यपि पाठान्तरम् । तथा कुबेरस्य मित्रं सुहृत्, रजताचले रौप्यमये कैलासपर्वते तिष्ठतीति तथाभूतः अस्ति । तथापि ईदृशसंपत्तिमत्त्वेऽपि अस्य शिवस्य भिक्षाटनं जातं प्राप्तम् । तस्मात् विधौ दैवे, इकारान्तो विधिशब्दः । "विधिर्विधाने दैवेऽपि" इत्यमरः । चन्द्रे च, अस्मिन्नर्थे उकारान्तः विधुशब्दः । " विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुः " इत्यमरः । कुटिले वक्रे वामे च शिरःस्थे चापि सति, कुतः श्रीः संपत् ? अपि तु दुर्लभैव सेत्यर्थः । वस्तुतस्तु एवंविधसंपत्तिमत्त्वेऽपि चञ्चलत्वात्तदनादरणं बोध्यम् ॥ ३२९ ॥

---

१ 'बनवासनया.' २ 'व्यवधि.' ३ 'करस्वीकृत.'

किं च—

एष विरुद्धधर्मा कृत्तिवासाः कुत स्तोतव्य [१] ॥ १३६ ॥

शृणु तावत्—

धत्ते महो मूर्ध्नि तदौषधीशमौषर्बुधं भालतलेऽङ्गकेषु ॥
फणीन्द्रमौलिस्थमणिप्रसूतं हरोऽन्धकारित्वमथाप्युपैति ॥ ३३० ॥

अपि च—

तारकारिं वहन्नङ्के मस्तके तारकाधिपम् ॥
अङ्गीकुर्वन्सुदृशमप्यलीकाक्षो विभात्ययम् ॥ ३३१ ॥

विश्वावसुः— किमेभिः शब्दश्लेषैकशरणैर्दूषणैरस्य खलु मृत्युंजयस्य विश्वस्तुत्यमसदृशं वदान्यत्वम् ॥ १३७ ॥

नैतावदेव, किंतु परस्परविरुद्धधर्मवस्तुपरिग्रहलमपि तस्मिन्नाह— **एष इति**। एष शिव विरुद्धधर्मा विरुद्धाचरणशील कृत्तिवासा चर्मवस्त्र कुत स्तोतव्य ?॥१३६॥

तदेवोपपादयति— **धत्ते इति**। हर मूर्ध्नि मस्तके तत् प्रसिद्ध औषधीश चन्द्रसबन्धि महस्तेजो धत्ते धारयति, भालतले कपालस्थलोचने इत्यर्थ । उषर्बुधस्य अग्ने इद औषर्बुध अग्निसबन्धीत्यर्थ । " बर्हि शुष्मा कृष्णवर्मा शोचिष्केश उषर्बुध । " इत्यभिनामस्वमर । तेजो धत्ते, शीतलप्राप्त्यर्थं चन्द्रधारणे कृते पुनरुष्णधर्माभिधारण विरुद्धमिति भाव । एवमग्रेऽपि यथायथमूह्यम्। तथा अङ्गान्येवाङ्गकानि तेषु सर्वावयवेष्वित्यर्थ । फणीन्द्रस्य शेषस्य मौलिस्थमणे प्रसूत उत्पन्न मह धत्ते। तथापि अन्धकार ध्वान्त अस्यास्तीत्यन्धकारी तस्य भाव अन्धकारित्व, पक्षे अन्धको नाम दैत्य तस्य अरित्व शत्रुत्व च उपैति प्राप्नोति ॥ ३३० ॥

अन्यदपि **तारकारिमिति**। अङ्के उत्सङ्गे " उत्सङ्ग चिन्हयोरङ्क " इत्यमर । तारकारिं तारकासुरस्य शत्रु स्कन्द, मस्तके च तारकस्य, तारकाना नक्षत्राणा च अधिप चन्द्र च वहन्धारयन्, तथा सुदृश शोभना दृष्टि, सुष्ठु शोभने दृशौ लोचने यस्या सा ता पार्वतीं च, अङ्गीकुर्वन् स्वीकुर्वन् वामभागेऽर्धाङ्गीकुर्वन्नित्यपि च, अलीके ललाटे अप्रियस्थले च " अलीकमप्रियेऽपि स्याद्भाल्यसत्ये नपुंसकम् । " इति मेदिनी। "ललाटमलिक गोधि " इत्यमरश्च । अक्षि नेत्र यस्य स अय शिव विभाति विरुद्ध प्रकाशते, विशेषेण दीप्यते इति चापि ॥ ३३१ ॥

पुन समाधत्ते— **किमिति**। एभि शब्दश्लेषैकशरणे शब्दश्लेषैकावलम्बै दूषणैर्दोषै किम् ? किंतु अस्य प्रसिद्धस्य मृत्युंजयस्य शिवस्य वदान्यत्व दातृत्व विश्वस्तुत्य सर्वैरपि स्तोतु योग्य, अत एव असदृश अन्यादृश अनन्यसाधारणमिति यावत्। अस्तीति शेष । खलु निश्चयेन ॥ १३७ ॥

---

१ 'जट.' २ 'दोषैरस्य.' ३ 'अन्यादृश.'

दीर्घायुर्मुनिसूनवे स ददते दिव्य तथाऽभीष्टदम्
  प्रख्याताय भगीरथाय भगवत्पादामृत प्रादात् ॥
पापेभ्योऽपि च बाणपङ्क्तिवदनप्रेष्ठेभ्य इष्ट फलम्
  प्रादात्तस्य शिवस्य भाति जगदाह्लादाय वादान्यकम् ॥ ३३२ ॥

कु०— तदेतद्व्याहत भाषितम् । यन्महादेवस्य वादान्यक जगदाह्लादायेति ॥ १३८ ॥

यत —

दत्त्वा वर दानवराक्षसेभ्यो विश्वस्य च स्वस्य च यो विषादम् ॥
सपादयामास शशाङ्कमौलिर्दातृत्वमेतस्य तवैव हृद्यम् ॥ ३३३ ॥

वि०— कुटिलधिषण, गुणमपि दोष इति घोषयति भवान् । ॥१३९॥

तदेवोपपादयति— दीर्घायुरिति । य शकर मुने मृकण्डो सूनवे पुत्राय मार्कण्डेयाय दीर्घायु चिरजीवित्व ददते स्म ददौ । 'दद दाने' इत्यस्माद्धातोर्लिड्रूपम् । तथा प्रख्याताय सचारिण्यप्रसिद्धाय एतत्पूर्वन (मुनिसूनवे इ०) अप्यनुसधेयम् । भगीरथाय एतन्नाम्ने राज्ञे अभीष्टद इच्छितफलप्रद भगवतो विष्णो पादसबन्धि अमृत जल गङ्गारूप प्रादात् दत्तवान् । तथा बाण यश्चिपुन पङ्क्तिवदन रावणश्च तौ प्रेष्ठौ मुख्यौ येषु तेभ्य पापेभ्य पापरूपेभ्यो दैत्येभ्योऽपि इष्टमभीष्ट फल प्रादात् समर्पितवान् । तस्य शिवस्य वादान्यक दातृत्व जगत आह्लादाय आनन्दाय भाति विराजते ॥ ३३२ ॥

पुनरपि दोषमाह— तदेतदिति । तदेतत् त्वयोक्त भाषित व्याहत व्याघातरूपदोषयुक्त भवति । किं तत् । यत् महादेवस्य वादान्यक जगत आह्लादाय इत्युक्त तत् ॥ १३८ ॥

कथ व्याहत भवतीत्येतदेवोपपादयति— दत्त्वेति । य शशाङ्कमौलि शिव दानवा दैत्याश्च राक्षसाश्च तेभ्य वर इच्छितफलप्राप्तिरूप दत्त्वा, विश्वस्य स्वस्य च विषाद दु ख सपादयामास । रावणादिराक्षसेभ्यो वरदानात् जगत , भस्मासुरादिसदृशेभ्यश्च स्वस्यापि दु खोत्पादनात् । तस्मादेतस्य शिवस्य दातृत्व तवैव हृद्य मनोहर, न तु सर्वस्येत्यर्थ ॥ ३३३ ॥

कुटिलेति । कुटिला वक्रा धिषणा बुद्धिर्यस्य तत्सबुद्धौ हे कुटिलधिषण, भवान् गुणमपि दोष इति घोषयति उच्चारयति ॥ १३९ ॥

---

१ 'पापिभ्यो' २ 'श्रेष्ठेभ्य' ३ 'आहत' ४ 'आह्लादायति' ५ 'मौलेर्'

तथाहि—

दैत्येभ्यो न वरान् स दास्यति यदि त्र्यक्षो मुहुस्तर्हि ते
नाशक्ष्यन्भुवनानि पेष्टुमुदयं नाप्स्यद्दया शार्ङ्गिणः ॥
नोदायिष्यत मानुषादिषु हरिर्नो सेतु-गीतादिकम्
प्रारप्स्यद्भगवान् भवार्णवममी नालङ्घयिष्यन्नराः ॥ ३३४ ॥

किंच—

पम्पातरङ्गशिशिरानिलडिम्भजात-
कम्पाम्रनिष्पतितपुष्परसाभिषिक्तः ॥
संपादयत्यतुलसंपदमर्थिनोऽनु-
कम्पासुधाम्बुधिरयं पतिरम्बिकायाः ॥ ३३५ ॥

पुनर्निरीक्ष्य सश्लाघम्—

अल्पोऽपि काञ्च्यामावासादासादयति गौरवम् ॥
यत एतत्पुरस्थाणुर्गिरीश इति गीयते ॥ ३३६ ॥

दैत्येभ्य इति । सः त्रीणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य सः शिवः दैत्येभ्यः वरान् यदि न दास्यति, तर्हि ते दैत्याः मुहुर्वारंवारं भुवनानि त्रीन् लोकान् पेष्टुं चूर्णयितुं नाशक्ष्यन् समर्था नाभविष्यन्, ततश्च शार्ङ्गिणो विष्णोः दया उदयमुत्पत्तिं नाप्स्यत् न प्राप्स्यत् । ततोऽपि मानुषादिषु आदिशब्देन मत्स्य-वराहादीनां ग्रहणम् । हरिः श्रीविष्णुः नोदायिष्यत न प्रकटोऽभविष्यत्, ततः भगवान् सेतुः रामावतारे लङ्कागमनसमये समुद्रे रचितः, गीता कृष्णावतारे भक्तमर्जुनं प्रति कथिता भगवद्गीता च ते आदी यस्य तत् सेतुगीतादिकं, नो प्रारप्स्यत् नारचयिष्यत् । भवतु नाम तथा, का वा हानिरित्याशङ्कायामाह— अमी नरा मनुष्याः भवार्णवं संसारसमुद्रं नालङ्घयिष्यन् । अत्र " लिङ्निमित्ते लृङ्— " इत्यादिसूत्रेण शक-आङ्-उदाङ्पूर्वाय-आङ्पूर्वरभ-लङ्घिधातुभ्यः क्रियातिपत्तौ लृङ् । तत्रायतेरात्मनेपदम् । ददातेस्तु लृङेव । क्वचित् तत्रापि ' वरानदास्यत ' इत्यपि पाठान्तरं दृश्यते ॥ ३३४ ॥

पम्पेति । पम्पा नाम श्रीमदेकाम्रेश्वरसमीपस्थं सरः तस्य तरङ्गैर्लहरीभिः शिशिराः शीतला ये अनिलस्य वायोः डिम्भाः शिशवः मन्दवायव इत्यर्थः । तैः जातः कम्पो येषां ते ये आम्रा रसालवृक्षाः तेभ्यः निष्पतितः निर्गलितो यः पुष्परसो मकरन्दः तेन अभिषिक्तः, अनुकम्पा दया एव सुधा अमृतं तस्याः अम्बुधिः समुद्रः अपरिमितदयावानित्यर्थः । अयमम्बिकायाः पतिः श्रीमदेकाम्रेश्वरः अर्थिनः याचकजनसमूहस्य अतुलां संपदं संपादयति ॥ ३३५ ॥

अल्पोऽपीति । अल्पोऽपि पदार्थः काञ्च्यां नगर्यामावासाद्वसतेर्हेतोः गौरवं मह-

---

१ 'अदास्यत यदि.' २ 'भुवनस्य.' ३ 'प्राभन्त्स्यत्.' ४ 'कम्पा.' ५ 'पुरी.'

कृशानुः— अन्योन्यविरुद्धस्वभावाभ्यां देवाभ्यामाक्रान्तामेनां नगरीं किं विनौषि[1] ? ॥ १४० ॥

देवौ द्वावधिकाञ्चि पश्य रसतः प्राचीप्रतीच्याशयो-[3]
स्तत्रैकः कुरुते विनायकमधश्चान्यः पुरश्चापरः ॥
एको नित्यमनष्टमूर्तिरितरः ख्यातोऽष्टमूर्तिर्जग-
त्येको वारितवान् गजार्तिमचिराद्धत्ते गजार्तिं परः ॥ ३३७ ॥

एव आसादयति संपादयति । यतो यस्मात् कारणात् एतस्मिन् काञ्चीसंज्ञके पुरे नगरे तिष्ठतीति तत्स्थः स चासावणुश्च एतत्पुरस्थाणुः अणुमात्रः, एतस्मिन् पुरे स्थाणुः शिवः श्रीमदेकाम्रेश्वरसंज्ञकश्च, गिरीशः पर्वताधिपः कैलासाधिपश्च इत्येवंप्रकारेण गीयते स्तूयते ॥ ३३६ ॥

काभ्यामपि दोषोद्धाटनार्थमुपक्रमति— **अन्यो-न्येति** । अन्योन्यविरुद्धः परस्परभिन्नः स्वभावः ययोस्ताभ्यां देवाभ्यां विष्णु-शिवाभ्यामाक्रान्तामधिष्ठितामेनां काञ्चीं नगरीं किं कथं विनौषि स्तौषि ? णु स्तुतौ' इत्यादादिकस्य रूपम् । "उतो वृद्धि—" इति वृद्धिः ॥ १४० ॥

अन्योन्यविरुद्धस्वभावत्वमेवोपपादयति— **देवाविति** । द्वौ देवौ वरदराजैकाम्रेश्वरसंज्ञौ विष्णुशंकरौ अधिकाञ्चि काञ्च्यां नगर्याम्, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावश्च' इति नपुंसकत्वम् । प्राची पूर्वा च प्रतीची पश्चिमा च ते आशे दिशौ तयोः, प्राच्यां प्रतीच्यां च दिशीत्यर्थः । रसतः शोभते । तत्र तयोर्द्वयोर्मध्ये एकः वरदराजः वीनां पक्षिणां नायकं गरुडमधः अधोभागे कुरुते करोति, वाहनत्वेनेत्यर्थः । अपरः श्रीमदेकाम्रेश्वरस्तु विनायकं गणपतिं पुरः अग्रभागे कुरुते धत्ते, पुत्रत्वात् । एकः वरदराजः नित्यं अनष्टमूर्तिः अष्टमूर्तिर्न भवति । वस्तुतस्तु नष्टा नाशं प्राप्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य सः तथा न भवतीति, अविनाशिस्वरूप इत्यर्थः । इतरः एकाम्रेश्वरश्च अष्टौ भूरादिपञ्चमहाभूतानि चन्द्रसूर्ययज्वानश्चेति त्रयः एव मूर्तयः यस्य तथाभूतः जगति ख्यातः प्रसिद्धः । तथा एकः गजस्य सरःस्थस्य ग्रहग्रस्तस्य आर्तिं पीडां नक्रकृतां अचिरात् शीघ्रं वारितवान् । परः अन्यस्तु गजस्य गजासुरस्यार्तिं पीडां धत्ते करोति । अत्र भावदर्पणकृता 'गजस्य आर्तिं चर्म धत्ते धारयति' इति यदुक्तं तदविचाररमणीयमेव । आर्तिशब्दस्य चर्मवाचकत्वं क्वापि कोशादौ नोपलभ्यते । एतच्चिन्त्यमाश्चर्यं पश्य । क्वचित् ' रत्या ' इति पाठान्तरं दृश्यते । तत्पक्षे अगजायाः हिमालयोत्पन्नायाः पार्वत्याः आर्तिं काममयीं पीडां रत्या सुरतेन वारितवान् इत्यर्थः । एतदेव पाठान्तरमादृत्य भावदर्पणकृता व्याख्यातम् । परं चैतस्मात् ' धत्ते ' इत्येव पाठान्तरं युक्तमिति भाति ' वारितवान् ' इत्येतदपेक्षया तस्यैव स्वारस्यादित्याकलयन्तु सुधियः ॥ ३३७ ॥

---

१ ' विरुद्धधर्मस्वभावाभ्यां ' २ ' विस्तौषि ' ३ 'प्राचीप्रतीच्यन्तयो ' ४ 'रत्या.'

यद्वा—

काञ्चीनाम्नि पुरे सुरेन्द्रमहिते प्राक्पश्चिमोद्देशयो-
श्चित्रं दैवतयोश्चिरं निवसतो रीतिर्विरुद्धा मिथः ॥
एको हि द्विजराजमप्यधरयत्यन्यस्तमुत्तंसय-
त्यङ्घ्रौ हन्त बिभर्ति कश्चिदपरः स्वे मूर्धनि स्वर्धुनीम्॥३३८॥

विरुद्धदेवाक्रान्तकाञ्चीनगरसमागमाद्वारणधराधरोऽप्येवम् ॥ १४१ ॥

तथाहि—

भेत्ता गोप्ता च हरिर्महासवजुषो हिरण्यगर्भस्य ॥
भयकृदिभस्याभयकृन्मूलाञ्चलयोश्चकास्ति हस्तिगिरेः ॥ ३३९ ॥

अयं चापरो दोषः—

दरानुपङ्कं च गदान्वयं च त्यक्तुं जना ये निवसन्ति काञ्च्याम् ॥
दन्तावलाद्रीश्वरमाश्रितास्ते देहक्षये तौ नियत भजन्ते ॥ ३४० ॥

पक्षान्तरेणापि तदेवोपपादयति— **काञ्चीनाम्नीति** । सुरेन्द्रेणेन्द्रेण महिते पूजिते काञ्चीनाम्नि पुरे नगरे, प्राक्पश्चिमोद्देशयोः पूर्वपश्चिमदिशोरित्यर्थः । चिरं बहुकालं निवसतो वासं कुर्वतोः दैवतयोः वरदराजैकाम्रेश्वरयोः मिथः परस्परं विरुद्धा रीतिः आचारः । हि यस्मात् एकः वरदराजः द्विजराजं पक्षिराजं ब्राह्मणराजं चापि, अधरयति वाहनत्वेनाधरीकुरुते तिरस्करोति च । अन्यः एकाम्रेश्वरस्तु तं द्विजराजं चन्द्रं उत्तंसयति पूजयति शिरोभूषणत्वेन स्वीकरोति च । हन्तेत्याश्चर्ये । कश्चिदेकः स्वर्धुनीं गङ्गां अङ्घ्रौ चरणे बिभर्ति धारयति, अपरः स्वे मूर्धनि मस्तके च स्वर्धुनीं बिभर्ति । एतद्वा चित्रमाश्चर्यं पश्येति पूर्वेणान्वयः ॥ ३३८ ॥

अपि च **विरुद्धेति** । विरुद्धौ यौ देवौ वरदराजैकाम्रेश्वरौ ताभ्यामाक्रान्तमधिष्ठितं यत्काञ्चीनगरं तस्य समागमात् सबन्धाद्धेतोः वारणधराधरः हस्तिशैलोपि एवं विरुद्धाचार एव ॥ १४१ ॥

भेत्तेति । अथ हरिः श्रीवरदराजरूपः महाश्वासौ आसवः मधु महांश्चासौ सवो यज्ञश्च तं जुषत इति तज्जुषः नित्य मद्यपायिनोऽश्वमेधादिसदशमहायज्ञकर्तुश्चेत्यर्थः । हिरण्यं चासौ गर्भश्च तस्य हिरण्यकशिपोरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणश्च भेत्ता विनाशकर्ता गोप्ता रक्षिता च । तथा इभस्य हिरण्यकशिपुरूपस्य गजेन्द्रस्य च भयकृत् भीत्युत्पादकः, अभयकृच्च भयविनाशयिता च हस्तिगिरेः मूलाञ्चलयोः मूले शिखरे चेत्यर्थः । चकास्ति प्रकाशते ॥ ३३९ ॥

अपरमपि दोषं कथयति— **दरानुपङ्कमिति** । ये जनाः दरस्य भयस्य अनुपङ्ग

---

१ 'सुरेश.' २ 'यद्वि.' ३ 'मूर्धरो' ४ 'छेत्ता गोप्ता च हरो हरिः सव', 'भेत्तास्ति' ५ 'दारानुपङ्क.'

विo— सखे मैव संभाषिष्ठा, यत एकरूपदैवतमिदं नगरमिति समर्थ्यते। शृणु तावत् ॥ १४२ ॥

फणिपतिसरस्फुरन्तीमनायकधरोत्तमाङ्गशोभितनु· ॥
भवहरिसज्ञा काञ्च्यो· पूर्वापरयोर्हि देवता जयति ॥ ३४१ ॥

अन्यच्चास्य नगरस्य भूषणमेव न तु दूषणम् ॥ १४३ ॥

इत्यन्यत्र दृष्टिमादाय सानन्दम्—

अहो खलु ममाद्य पचेलिमं भागधेयम् ॥ १४४ ॥

यत —

सुरयौवतोपगीत प्रीत पद्मानननो मुनिध्यात ॥
व्यासकृतौ य ख्यात पाण्डवदूत' स दृक्पथं नीत ॥ ३४२ ॥

सबन्ध, गदस्य रोगस्य अन्यय सर्गो च त्वकु हातु काञ्च्या नगर्यों वसन्ति, ते जना दन्तावनगद्रीश्वर हस्तिशैलाधिपति वरदराजमित्यथ । " दन्ती दन्तावलो हस्ती " इत्यमर । आश्रिता सन्त, देहक्षये देहावसाने जाते सति तौ दरान्तपद्म गदान्वयौ भगवत्सारूप्यात् पाञ्चजन्याभिधशङ्खस्य कौमोदकीसारयगदायाश्च सबन्धमित्यर्थ । नियत नियमेन निश्चयेनेत्यर्थ । भजन्ते सेवन्ते ॥ ३४० ॥

अथ समाधत्ते— सखे इति । हे सखे, मैव सभाषिष्ठा पूर्वोक्तदोपयुक्तभाषण मा कुरु । यतो यस्मात्कारणात् एकरूपे अभिन्नस्वरूपे दैवते वरदराज एकाम्रेश्वररूपे यस्मिन् तथाभूतमिद काञ्चीसज्ञक नगर इत्येव समर्थ्यते साध्यते। मयेति शेष ॥१४२॥

तमेव प्रकार दर्शयति— फणिपतीति । फणिपतिसरसि तन्निकटवर्तिनि अनन्तसरोवरे स्फुरन्ती प्रकाशमाना अर्थाद्वरदराजरूपा, फणिपतीना सर्पाधिपाना सरे हारे स्फुरन्तीति च एकाम्रेश्वरसज्ञकशिवरूपेत्यथ । इभनायकधरस्य हस्तिशैलस्य उत्तमाङ्गे शिरसि शिखरे इत्यर्थ । भाना नक्षत्राणा नायकश्चन्द्र तस्य धरेण धारकेणोत्तमाङ्गेन शिरसा च शोभिनी तनु शरीर यस्या सा, भव हरिश्च इति सज्ञे नामनी, भव ससार हरन्ति तथाभूताश्च सज्ञा वरदराज रामकृष्णादिनामानि च यस्या सा देवता पूर्वा चापरा च तयो विष्णु शिवसज्ञयोरित्यर्थ । काञ्च्यो जयति हि जयत्येव । एव चेद नगरमेकरूपदैवतमेवेति भाव ॥ ३४१ ॥

अथ तत्रस्थपार्थसारथिभगवद्वर्णन सूचयन्नाह— अन्यच्चेति । अस्य नगरस्य काञ्चीनगरस्य भूषणमेव ॥ १४३ ॥

अहो इति । आश्चर्ये । ममाद्य पचेलिम फलाभिमुख " द्वित क्त्रि " इति सूत्रस्थेन " केलिमर उपसख्यानम् " इति वार्तिकेन केलिमर्प्रत्यय । भागयम् दैवम् ॥ १४४ ॥

सुर इति । सुरयौवतेन देवस्त्रीसमूहेन । समूहार्थेऽण् । " गणिकादेश्च

---

१ 'दर ' २ 'सुदवरपमासनामुनि '

कृ०— अनुचितकर्मासौ किमर्थमनुवर्ण्यते ? ॥ १४५ ॥

सकलजगतामीशानोऽपि स्वयं विगतश्रिया-
मिदमनुचितं दूतो जातो यदेष पृथाभुवाम् ॥
किमिह महता हृद्या खद्योतपोतनिकेतने
चिरमधिपतेर्भासा दासानुदासतया स्थितिः ॥ २४३ ॥

वि०—पुरोभागिन्, भगवद्गुणेषु दोषमनीषया भवानेव दुष्यति॥१४६॥

श्रूयतामेतत्—

कवित्वस्य गाम्भीर्यमौदार्यमृद्धे: प्रभुत्वस्य शौर्यं गुरुत्वस्य विद्याम् ॥
महावश्यताया सदाचारपूर्तिं महत्त्वस्य सौलभ्यमाकल्पमाहुः ॥२४४॥

गणिकस्य गार्भिण यौवत गणे " इत्यमर । सुरयुवतीना समूह इति विग्रह । उपगीत प्रशसित , प्रात प्रभातकाले मुनिभि सनकादिभि ध्यात अनन्यमनसा चिन्तित , यश्च व्यासस्य कृतौ महाभारते ख्यात नायकत्वेन प्रसिद्ध' स पद्मानन कमलमुख' पाण्डवाना दूत' भगवान् श्रीकृष्ण , दृक्पथ दृष्टिपथ नीत प्रापित । मया दृष्ट इत्यर्थ ॥ ३४२ ॥

त दूषयति— अनुचितेति । अनुचितानि अयोग्यानि कर्माणि यस्य स असौ पाण्डवदूत किमर्थमनुवर्ण्यते स्तूयते । त्वयेति शेष ॥ १४५ ॥

अनुचितकर्मत्वमेव प्रतिपादयति— सकलजगतामिति । यत् यस्मात् कारणात् एष श्रीकृष्ण स्वय सकलजगता त्रयाणामपि लोकानामित्यर्थ । ईशानोऽधिपतिरपि सन्, विगता कपटद्यूते विनष्टा श्री राज्याद्यैश्वर्य येषा तेषा पृथाभुवा कुन्तीपुत्राणा पाण्डवाना दूत जात इदमेव अनुचितमयोग्यम् । अत्र दृष्टान्तमाह— भासा कान्तीनामधिपते सूर्यस्य खद्योतपोताना ज्योतिरिङ्गणशिशूना निकेतने गृहे । " यानपात्रे शिशौ पोत " इत्यमर । दासाना सेवकाना अनुदास तस्य भावो दासानुदासता तया तद्रूपेणेत्यर्थ । स्थिति सापि चिर बहुकालपर्यन्त, इह लोके महता किं हृद्या मनोहरा भवति ? अपि तु नैवेत्यर्थ ॥ ३४३ ॥

पुरोभागिन्निति । हे पुरोभागिन् दोषैकदर्शिन् , भगवतो गुणेषु दोषमनीषया दोषबुद्ध्या भवानेव दूष्यति ॥ १४६ ॥

कवित्वस्येति । कवित्वस्य काव्यरचनस्य गाम्भीर्यं अर्थबाहुल्यालकारादिसपन्नत्वेन गभीरत्व आकल्प भूषणमाहु' । ऋद्धे' सपत्ते औदार्यं दातृत्व आकल्प, प्रभुत्वस्य आधिपत्यस्य शौर्यं शूरत्व, गुरुत्वस्य आचार्यत्वस्य विद्या, महावश्यताया' सद्वंशोत्पन्नत्वस्य सदाचारेण सत्कर्माचरणेन पूर्तिं परिपूर्णता, महत्त्वस्य सर्वजनश्रेष्ठत्वस्य सौलभ्य सुलभत्व सर्वेषामपि जनाना सहजदर्शनत्वमिति यावत् । सर्वत्र आकल्पमित्यनुसधेयम् ॥ ३४४ ॥

इत्यपरत्र विमानमानयन् सानन्दम्—

अत्र हि—

विकचरुचिरपुण्डरीकषण्डद्युतिमदमोचनलोचनप्रभाव ॥
जयति विजयराघव स देवं शुचितरगृध्रसरोवरोपकण्ठे ॥ ३४५ ॥

किंच—

सम्पातिसोदरसरस्तटसप्ररूढो
भात्यद्भुतो विजयराघवपारिजात ॥
शाखाततेरुपरि सद्भिरुदीक्ष्यते यो
यस्याध एव सकल सुमन प्रपञ्च ॥ ३४६ ॥

पुन सभक्तिप्रकर्षं जनानुद्दिश्य—

भो भो भक्तिमुक्तिप्रेप्सव, इद शृण्वन्तु भवन्त ॥ १४७ ॥

अथ विजयराघववर्णनमुपसूचयनाह— **विकचेति** । विकच विकासित अत एव रुचिर सुन्दर यत्पुण्डरीकषण्ड श्वेतकमलवृन्द "पुण्डरीक सिताम्भोजम्" इत्यमर । तस्य द्युतिमद कान्तिगर्वं मोचयतीति तथाभूत लोचनयो प्रभावो यस्य स, स त्रिलोकीविश्रुत विजयराघवो देव शुचितरस्य अतीव पवित्रस्य गृध्रसरोवरस्य एतदाख्यतीर्थस्य उपकण्ठे अन्तिके "उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्" इत्यमर । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ३४५ ॥

सम्पातीति । सम्पाते सोदरस्य बन्धोर्जटायुष सबन्धि सर गृध्रतीर्थमित्यर्थ । तस्य तटे तीरे सप्ररूढ उत्पन्न अद्भुत आश्चर्योत्पादक विजयराघव एतत्सज्ञको भगवानेव पारिजात वृक्ष भाति शोभते । अद्भुतत्वमेव प्रपञ्चयति— लोके हि वृक्षस्योपरितनभागे शाखा सभवन्ति । य अयं विजयराघवस्तु सद्भि सज्जनै शाखाना वृक्षस्कन्धाना वेदशाखाना आश्वलायनापस्तम्ब बौधायनादीनां च तते उपरि ऊर्ध्वभागे उपनिषत्सु च उदीक्ष्यते अवलोक्यते । तथा लोके वृक्षशाखाग्रे पुष्पाण्युद्भवन्ति । यस्यास्य विजयराघवस्य तु, अध एवाधोभागे एव सकल सपूर्ण सुमनसा पुष्पाणा प्रपञ्च विस्तार उदीक्ष्यते अवलोक्यते । एतेन 'ऊर्ध्वमूलमध शाखमश्वत्थ प्राहुरव्ययम् ।" इति भगवद्गीतोक्तोऽर्थ स्मारित । तत्र अश्वत्थरूपकमत्र च पारिजातरूपकमियानेव भेद ॥ ३४६ ॥

भो भो इति । भो भो इति सबोधने । भक्तिश्च मुक्तिश्च ते प्रकर्षेण ईप्सन्ति इच्छन्ति ते तथाभूता हे जना इद वक्ष्यमाण शृण्वन्तु भवन्त ॥ १४७ ॥

---

१ 'एष'

विश्रुताश्रितवात्सल्यं वीरं विजयराघवम् ॥
नमस्कुरुत यो गृध्रं समस्कुरुत दाहतः ॥ ३४७ ॥

अत्र च गृध्रपतिक्षेत्रे विश्वप्रसिद्धा काचिद्वैचित्री ॥ १४८ ॥

तनयार्थनया समागताभिस्तरुणीभिः परिभर्जिताश्च मुद्गाः ॥
दृढमङ्कुरमत्र देवशक्त्या सममासां पुलकाङ्कुरैः फलन्ति ॥ ३४८ ॥

कृ०—निजरूपमहिमाननुरूपस्थितिरसौ विजयराघवः किमीड्यते? १४९

शुकस्तुतो हंसमयूरवाहमुखप्रगीतो गरुडासनोऽसौ ॥
क्षीराब्धितीरावसथोऽपि वासं करोत्यहो गृध्रसरोऽन्तिकेऽस्मिन् ॥३४९॥

किं तदित्यपेक्षायामाह— **विश्रुतेति** । यो विजयराघवः गृध्रं जटायुषं दाहतः दहनेन समस्कुरुत संचस्कार। तस्य दाहादिसंस्कारांश्चक्रे इत्यर्थः । "संपरिभ्यां करोतौ भूषणे" इति सुडागमः स च " अडभ्यासव्यवायेऽपि " इत्युक्तत्वात् तद्व्यवधानेऽपि । अत एव विश्रुतं प्रसिद्धं आश्रितेषु भक्तेषु वात्सल्य प्रेम यस्य ॥ः तं वीरं शौर्यादिगुणयुक्तं विजयराघवं नमस्कुरुत । यूयं सर्वे इति शेषः ॥ ३४७ ॥

अत्र चेति । अत्र गृध्रपतिक्षेत्रे जटायुषस्तीर्थे इत्यर्थः । विश्वप्रसिद्धा काचित् चित्ताह्लादकर्त्री वैचित्री आश्चर्यम् ॥ १४८ ॥

वैचित्रीमेवाह— **तनयार्थनयेति** । अत्र विजयराघवक्षेत्रे तनयानां पुत्राणां अर्थनया प्रार्थनया समागताभिः प्राप्ताभिः तरुणीभिः वन्ध्यस्त्रीभिः परिभर्जिताः भक्षणार्थं पाचिताः मुद्गाः देवस्य विजयराघवस्य शक्त्या सामर्थ्येन आसां स्त्रीणां पुलकाङ्कुरैः रोमाञ्चोद्गमैः सम सह, दृढमत्यर्थं यथा तथा अङ्कुरं फलन्ति उत्पादयन्ति । भर्जितधान्यस्य कुत्राप्यङ्कुरासंभवात्तदेवात्राश्चर्यमिति भावः ॥ ३४८ ॥

निजेति । निजस्य आत्मनः रूपस्य यो महिमा माहात्म्यं तस्य अननुरूपा अयोग्या स्थितिः रीतिर्यस्य सः असौ विजयराघवः किं कुतो हेतोः ईड्यते स्तूयते? । त्वयेति शेषः ॥ १४९ ॥

कथं वाननुरूपस्थितिरित्याकाङ्क्षायामाह— **शुकस्तुत इति** । यो विजयराघवः शुकेन कीरेण शुकाचार्येण योगिना च स्तुतः, हंसश्च मयूरश्च तौ वाहौ वाहने ययोस्तौ ब्रह्म-षडाननौ मुखं मुख्यौ येषां तैरिन्द्रादिदेवैः प्रगीतः प्रकर्षेण वर्णितः, पुनश्च गरुडासनः क्षीराब्धितीरे क्षीरसागरतीरे आवसथं स्थानं यस्य तथाभूतोपि सन्, असौ विजयराघवः अस्मिन् गृध्रसरसः गृध्रतीर्थस्य अन्तिके तीरे वासं करोति । अहो अतीवायुक्तमेतदित्यर्थः । श्लेषमूलकविरोधाभासोऽत्रालंकारः । भक्तत्वाद्गृध्रेऽपि वात्सल्यप्रतीतेश्चालंकारस्य ध्वनिमात्ररूपत्वम् ॥ ३४९ ॥

---

१ ' राघवः.' २ ' गृध्रसरस्तीरे.'

वि०— तदेतद्दयापयोनिधेरस्य भूषणमेव न तु दूषणम् ॥ १५० ॥
तत्तादृगुत्तमपदे तमसः परस्तादस्तामयैरतुलसूरिभिरर्चितोऽपि ॥
अत्राविरस्ति हरिरेष चिरं नराणां दृष्टिं कृतार्थयितुमेव दयानुकम्प.३५०

अथ क्षीरनदीवर्णनम् २७.

इति दक्षिणतो विमानं प्रस्थापयन् सहर्षम्—
इयं हि—

गङ्गा-सिन्धु-सरस्वती भवहरातुङ्गा-पतङ्गात्मजा-
रङ्गाभ्याशतरङ्गिणीर्वदधतत्यङ्गारभङ्गावहा ॥
शुग्धाराशमनी मनीषिजनतारब्धावगाहा मुहु-
र्मुग्धानामपि शुद्धबुद्धिजननी दुग्धापगा दृश्यते ॥ ३५१ ॥

तदेतदिति । तदेतत्त्वया वर्णितं दयापयोनिधेर्दयासागरस्यास्य विजयराघवस्य भूषणमेव न तु दूषणम् ॥ १५० ॥

तदिति । तमसः अज्ञानस्य परस्तात् परस्मिन् "दिक्छब्देभ्यः सप्तमी पञ्चमी प्रथमाभ्यः–" इत्यादिसूत्रेण सप्तम्यर्थेऽस्तातिप्रत्ययः । तत्तादृशि तथाविधप्रसिद्धे उत्तमपदे वैकुण्ठे अस्तामयैर्दोषरहितैः अत एव अतुलसूरिभिः अनन्यसदृशैः विद्वद्भिः सनकनारदप्रभृतिभिः अर्चितः पूजितोऽपि सन्, दयानुकम्पः सततभक्तप्रेमवान्, एष हरिर्विजयराघवरूपः, अत्र गृध्रसरसि चिरं बहुकालं आविरस्ति प्रकटो वर्तते इति यत्, तत् नराणां मनुष्याणां दृष्टिं नेत्रं, जातावेकवचनम् । सफलयितुं स्वदर्शनेन सफलीकर्तुमेव ॥ ३५० ॥

अथ क्षीरनदीवर्णनार्थमुपक्रमते— गङ्गेति । गङ्गासिन्धुर्गङ्गा नदी अथवा सिन्धुनाम्नी अन्या नदी, सरस्वती, भवहरा संसारनाशिनी तुङ्गा, पतङ्गस्य सूर्यस्य "पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च" इत्यमरः । आत्मजा यमुना "कालिन्दी सूर्यतनया यमुना" इति चामरः । रङ्गाभ्याशे रङ्गनाथक्षेत्रसमीपे या तरङ्गिणी नदी कावेरी च ता इव तद्वत् । अघानां पापानां तति परंपरैव अङ्गाराः दाहकत्वात् उल्मुकानि "अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्" इत्यमरः । तेषां भङ्गावहा नाशसंपादयित्री, तथा शुचां तु खानां धारायाः पङ्क्तेः शमनी विनाशयित्री मुहुर्वारंवारं मनीषिजनतया विद्वत्समूहेन आरब्धा उपक्रान्ता अवगाहाः स्नानानि यस्याः सा तथाभूता, मुग्धानां मूर्खाणामपि "मुग्धः

---

१ 'एतत् क्वचिन्नास्ति.' २ 'अस्तामयेऽप्य.' ३ 'आविरास' ४ 'वदयदा गम्भीरभङ्गा.' ५ 'शुद्धि.'

किंच—

मम दुग्धनदी घनटीकृतमज्जन्मानवा नवाम्भोभि[1] ॥
बुधजातनुता तनुतां तनुता तनुतापहृद्घनाघानाम् ॥ ३५२ ॥

कृ०— भवत्वेवमथाप्यस्या· क्षीरतरङ्गिण्या विधिना कृता विरसता ॥ १५१ ॥

कालुष्यलेशविधुरा मधुराऽपि पयोनदी ॥
रोचते साधवे युक्ता नो चेल्लवणसिन्धुना ॥ ३५३ ॥

वि०—' गुणमपि भणसि दोषतया ॥ १५२ ॥

यत·—

क्वचन समागतसिन्धुनि धुनीजले साधुनि स्नानम् ॥
पङ्कविलोपं कलयति सघटयति श्रियमिति स्मरन्ति बुधाः ॥३५४॥

सुन्दर-मूढयो " इति कोश । शुद्धा निर्मला बुद्धिं जनयति उत्पादयतीति तज्जननी दुग्धापगा क्षीरनदी दृश्यते ॥ ३५१ ॥

ममेति। नवानि च तानि अम्भासि उदकानि च तैर्धनदीकृता पूर्वं दरिद्रा सन्त· धुवैरवद्धनाढ्या· कृता· मज्जन्त स्नस्या अवगाहमाना· मानवा यया सा, बुधानां जातेन समूहेन नुता स्तुता, तनो शरीरस्य तापहृत्, सतापहर्त्री, दुग्धनदी क्षीरनदी, मम सम्बन्धिना घनाघाना महापापाना तनुता क्षीणत्व, तनुता करोतु, विनाशयस्त्वित्यर्थ ॥ ३५२ ॥

भवत्विति । एव लदुक्तप्रकारं भवतु अस्तु, अथापि अस्या क्षीरतरङ्गिण्या क्षीरनद्या विधिना दैवेन विरसता रसरहितता अनास्वाद्यतेत्यर्थं । कृता ॥ १५१ ॥

कालुष्येति । कालुष्यस्य मालिन्यस्य लेशेन लवेनापि विधुरा रहिता सत्यपि, मधुराऽपि पयोनदी क्षीरनदी, लवणसिन्धुना क्षारसमुद्रेण युक्ता नो चेत् न भवेद्यदि तर्हि साधवे सज्जनाय रोचते ॥ ३५३ ॥

क्वचनेति । समागत सगत सिन्धु समुद्र येन तस्मिन्, अत एव साधुनि पवित्रतया शोभने क्वचन कस्मिन्नपि धुनीजले नद्या उदके स्नान पङ्कस्य पापस्य कर्दमस्य च विलोप नाश कलयति सपादयति । श्रिय सपत्तिं च सघटयति उत्पादयति । इत्युक्तप्रकारं, बुधा स्मरन्ति जानन्ति । क्वचित् ' धिय ' इति पाठान्तर, तत्पक्षे उत्तमां बुद्धिमित्यर्थ । अत्र च " समुद्रगानदीस्नान नराणा शुद्धबुद्धिदम् " इति स्मृतिरप्यनुकूला ॥ ३५४ ॥

---

१ ' घनाघाना ' २ ' नीरसता ' ३ ' सिन्धुजले, ' ४ ' धिय, '

अथ वाहानदीवर्णनम् २८.

किंचिद्दक्षिणतोऽभिक्रम्य—

मोहादिदोषरहिता तटवासिदेहि-
व्यूहाय कामपि मतिं महतीं दिशन्ती ॥
स्वाहाकरोति दुरितानि शुभप्रवाहा
वाहानदी बुधसमूहकृतावगाहा ॥ १९५ ॥

अस्याश्चोत्तरतीरे श्रोत्रियोत्तंसनिवासयोग्यः समग्रगुणोऽस्त्यग्रहारः सलक्ष्यते यस्य ॥ १९२ ॥

कर्णानन्दकरस्फुरन्मधुकरव्याहारवाहापगा-
रोधःशाखिमरन्दतुन्दिलपयःकल्याणकुल्यावृतः ॥
आग्नेयान्वयविद्वदध्वरहविर्गन्धानुबन्धार्पित-
क्षेमो भात्यरशाणिपाल इति हि ग्रामोऽभिरामो भुवि ॥ १९६ ॥

अथ वाहानदीं वर्णयति—मोहेति । तटयोस्तीरयोर्वासिनां वसतिं कुर्वतां देहिनां प्राणिनां व्यूहाय समूहाय, मोहादिदोषरहितां, आदिशब्देन लोभादीनां ग्रहणम् । कामप्यनिर्वाच्यां, महतीं स्वर्गापवर्गादिमहाफलप्रदामित्यर्थः । मतिं ज्ञानं दिशन्ती ददती । बुधसमूहकृतावगाहा पण्डितजनवृन्दकृतस्नाना वाहानदी शुभप्रवाहा मङ्गलकरप्रवाहा, दुरितानि पापानि स्वाहाकरोति विनाशयतीत्यर्थः ॥ १५५ ॥

अस्या इति । अस्या वाहानद्या उत्तरे तीरे श्रोत्रियोत्तंसानां अग्निहोत्रनिष्ठानां निवासयोग्यः समग्राः संपूर्णा गुणाः तृण-काष्ठसमृद्ध्यादयो यस्मिन् असौ अग्रहारः ब्राह्मणस्वामिको ग्रामः । अस्तीति शेषः ॥ १५१ ॥

कर्णेति । कर्णानन्दकरा श्रोत्रयोरानन्दजनकाः स्फुरन्तश्च मधुकराणां व्याहारा शब्दा गुञ्जारवरूपा इत्यर्थः । येषु तेषां वाहापगायाः रोधसि तटे ये शाखिनो वृक्षास्तेषां संबन्धिभिः मरन्दैस्तुन्दिलस्य परिपूर्णस्य पयसः जलस्य कल्याणाभिः कुल्याभिः कृत्रिमसरिद्भिः 'पाट' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धैरित्यर्थः । वृतः वेष्टितः । अग्नेर्मुनेरयम् आग्नेयः स चासौ अन्वयः वंशः येषां तेषां विदुषां अध्वरेषु यज्ञेषु हविषां पुरोडाश-वपादीनां गन्धस्य अनुबन्धेन संबन्धेन अर्पितः दत्तः क्षेमः कुशलं यस्य सः । अभिरामः मनोहरः भुवि 'अरशाणिपाल' इति तन्नामकः ग्रामः भाति प्रकाशते । हि प्रसिद्धौ । अयं कवेरग्रहारः केनचिद्राज्ञा विद्याचरणादिसंतुष्टेन समर्पित इति बोध्यम् ॥ १५६ ॥

---

१ 'शुभप्रवाहैर्'

किंच—

साध्वग्रे-सरयूपेतः साकेतनगरश्रियम् ॥
अग्रहारो बिभर्त्येष रघुनाथाभिरक्षितः ॥ ३५७ ॥

किंचिद्विमानमुन्नमय्य नद्योः पार्श्वद्वयमवलोक्य सश्लाघम्—

चारुगुणैः सन्मणिभिर्जुष्टा बाहानदी-पयस्विन्यो ॥
उपकूलमग्रहारा उदग्रहारा इवावनेर्भान्ति ॥ ३५८ ॥

कृ०— अमून् ग्रामान् कथंकारमग्रहारान् प्रचक्षते ॥
सुवृत्तमुक्तारहिता यदेनानाश्रिता जनाः ॥ ३५९ ॥

विश्वावसुः— सखे भवता स्तुतिरेवैषा भङ्ग्यन्तरेण कृतेति मृष्यामि तुष्यामि च ॥ १५४ ॥

साध्विति । साधुषु मध्ये अग्रेसराणा श्रेष्ठाना आग्नेयगोनाणा यूपै यज्ञपशुबन्धनस्तम्भै इत प्राप्त, पक्षे साधु अग्रे सरय्वा नाम नद्या उपेत', रघुनाथेन श्रीरघुनाथदीक्षितेन कवे पित्रा, श्रीरामेण च अभिरक्षित एष अग्रहार साकेतस्य अयोध्याया श्रिय शोभा महति धारयति ॥ ३५७॥

किंचिदिति । उन्नमय्य ऊर्ध्वं नीत्वा, नद्यो बाहा-क्षीरनद्यो'—

चार्विति । चारव गुणा दया दाक्षिण्यादय सूत्राणि च येषा तै सता साधूना मणिभि श्रेष्ठै, पक्षे सद्भिर्वृत्तै' मणिभी रत्नैश्च जुष्टा युक्ता बाहानदी पयस्विन्यो बाहानदी क्षीरनद्यो कूलाना तीराणा समीपे इत्युपकूल, सामीप्येऽव्ययीभाव । " कूल रोधश्च तीरं च " इत्यमर । अग्रहारा', अवनेर्भूमे उदग्रा उन्नता हारा इव "उच्च प्राशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गेऽथ वामने ।" इत्यमर । भान्ति प्रकाशन्ते ॥३५८॥

अमूनिति । अमून् नदीद्वयतीरस्थान् ग्रामान् कथंकारं कथमित्यर्थ । अग्रहारान् प्रचक्षते वदन्ति[1] बुधा इति शेष । यद्यस्मादेनान् ग्रामान् आश्रिता जना, सुवृत्ताभि सुन्दरवर्तुलाकृतिभि मुक्ताभिर्मौक्तिकै रहिता, सुवृत्तै साध्वाचारै मुक्तैर्विगतससारबन्धनैश्च जनै अरहिता सगताश्च, "वृत्तोऽधीतेऽप्यतीतेऽपि वर्तुलेऽपि मृते दृते । वृत्तेऽन्यलिङ्ग वा क्लीबे छन्दश्चारित्रवृत्तिषु" इति मेदिनी । सन्तीति शेष ॥ ३५९ ॥

सख इति । भवता भङ्ग्यन्तरेण अन्यया रीत्या व्याजस्तुतिप्रकारेणेति यावत् । एषा जनाना स्तुति प्रशंसैव कृता, इति हेतो. मृष्यामि सहे, तुष्यामि सतुष्टश्च भवामि ॥ १५४ ॥

---

१ ' वहत्येष. '

अथ तुण्डीरमण्डलवर्णनम् २९.

अथ सर्वतस्तुण्डीरमण्डलमवलोकयन् सहर्षातिरेकम्—

वयस्य स्फुटमस्य तुण्डीरमण्डलस्य पश्यतु भवान् पावनत्वं रमणीयत्वं च ॥ १९९ ॥

तीरे तीरे स्फुरति सरितामग्रहारोऽत्र भूया-
नग्यो वर्गो धरणिमरुतामग्रहारेऽग्रहारे ॥
वर्गे वर्गे धरणिमरुतां वर्धते साधु यज्ञो
यज्ञे यज्ञे श्रवणसुभगः स्तोत्रशाखानुघोषः ॥ २६० ॥

किंच—

तुण्डीरमण्डलनिवासिषु दुग्धसिन्धु-
डिण्डीरखण्डनिभकीर्तिषु पण्डितेषु ॥
आप्यायमानमगिरिंगिरिंगीतमेत-
द्वोनेत धूतदुरितं चरितं न कस्मै ॥ २६१ ॥

अथेति । तुण्डीरमण्डलमिति देशविशेषनाम, भाषायां ‘ तोण्डमनाडु ’ इति टीकान्तरे दृश्यते—

कृशानुः— हन्त एतस्मिन् अन्तिमयुगेऽपि अध्वरकर्माचरताममीषां चरितानि कथमिव रोचेरन् कोविदेभ्यः ? ॥ १९६ ॥

न ऋत्विक्संपत्तिर्न च कुशलता यष्टुरनघा
न च द्रव्यं शुद्धं न च हृदयशुद्धिः कलियुगे ॥
प्रसिद्धिं काङ्क्षन्तः परिमितधनं[1] हन्त कृपणा
वृथा पश्वालम्भं विदधति तथापि क्षितिसुराः ॥ १९२ ॥

किंच—

शौचं नाचरितुं यथाविधि कलौ शक्ता द्विजाः किंच ते
ये[2] खल्वाचमनाप्लवादिनियमास्तान् स्मर्तुमप्यक्षमाः ॥
क्वामीषां पुनरग्निहोत्रनियमः क्वेष्टेरनुष्ठानधीः[3]
क्वाग्निष्टोममुखा मखाः सपशुकाः क्वात्याग्निचित्या[4] तु सा ॥१९३॥

हन्तेति । अस्मिन् अन्तिमयुगे चरमयुगे कलियुगे इत्यर्थः । "अन्तो जघन्यं चरममन्त्यं पाश्चात्यं पश्चिमम् ।" इत्यमरः । अध्वरकर्म यज्ञकर्म आरभतां कुर्वाणानां अमीषां लोकानां चरितानि कोविदेभ्यः बुधेभ्यः कथमिव रोचेरन् ? कलौ यज्ञकर्मणां निषेधादिति भावः ॥ १९६ ॥

कलौ यज्ञकरणानर्हत्वमेवाह—**नेति** । कलियुगे ऋत्विजां मन्त्रतद्विनियोगादिज्ञानिनां संपत्तिः सुलभत्वं न, तथा यष्टुर्यजमानस्य "यष्टा च यजमानश्च" इत्यमरः । अनघा निर्मला, एतत्पूर्वेणाप्यनुसंधेयम् । कुशलता निपुणता न च नास्त्येव, तथा शुद्धं विधिमन्त्रपूतं द्रव्यं चरुपुरोडाशादिकं न च, किंच हृदयस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः कामक्रोधादिराहित्यं च न, तथापि कृपणाः द्रव्यव्ययकातराः क्षितिसुरा ब्राह्मणाः, प्रसिद्धिं 'अयं यज्ञकर्ता, अयं दीक्षितः, अयं सोमयाजी' इत्यादिरूपां प्रख्यातिं काङ्क्षन्तः वाञ्छन्तः सन्तः परिमितं अल्पं धनं यस्मिन् अल्पद्रव्यव्ययसाध्यमित्यर्थः । वृथा सम्यगृत्विगादिसंपत्त्यभावाद्व्यर्थमेव पशोः यज्ञीयमेषादेः आलम्भं वधं विदधति कुर्वन्त्येव ॥ १९२ ॥

अपि च **शौचमिति** । किंच कलौ युगे ये द्विजाः शौचं मृज्जलादिना शरीरशुद्धिं, यथाविधि शास्त्रविधिमनतिक्रम्य आचरितुं न शक्ताः न समर्थाः, ते द्विजाः आचमनं आप्लवः स्नानं च तौ आदी येषां ते ये नियमाः स्वाध्यायादयः खलु प्रसिद्धाः सन्ति, तान् नियमान् स्मर्तुमपि, किमुताचरितुं, अक्षमाः असमर्थाः । एतादृशाममीषां ब्राह्मणानां पुनः अग्निहोत्रनियमः क्व ? इष्टेः दर्शपूर्णमासादियागरूपायाः अनुष्ठानधीः अनुष्ठानज्ञानं क्व ? तथा पशुभिः सहिताः सपशुकाः पशुवधयुक्ता इति भावः । अग्नि

१ 'परिमितधना.' २ 'य स्त्वाचमनाप्लवादिनियमस्त.' ३ 'अनुष्ठानगीः.' ४ 'क्वात्याग्निचित्यादयः.'

निश्वासम्:— स्थूलेमनीप मृषा किमिति भाषसे ? ॥ १५७ ॥

यतः—

शिष्टेभ्यः प्रतिगृह्य वित्तमुचितं संपाद्य विद्याः कशौ
श्रद्धालून् श्रुति-चरणसूत्रचतुरान् लब्ध्वा शुचीनृत्विजः ॥
प्रीतिं भागवतीं प्रकाममभिसंधायाहरन्तः क्रतून्
धीमन्तो युगमन्तिमं तु कृतयन्त्यन्तर्मुखाः संततम् ॥ २६४ ॥

किंच—

अयज्ञार्हद्रव्या वयमिति तु यज्ञाद्विरमताम्
न वस्पेन स्नानैर्ननु भगवदाराधनमपि ॥
प्रयत्नेन द्रव्यं शुचि किमपि लब्ध्वा भगवतः
कृतं चेत्तैङ्कर्यं किमिति न तदेवाध्वरमयम् ॥ २६५ ॥

होम मुख आदिर्येषां ते मता यज्ञा च सर्वेष सा प्रसिद्धा अमेधयननामिचित्या अग्निचयनादिभिया "चित्याग्निचित्ये च" इति निपातनात् चिनोते क्यप् तुगागमश्च । पत्ता पुनः प्राप्ता भवन्ति ? अपि तु एतत्पूर्वोक्त सर्वमपि दुर्लभमेवैतेषामिति भाव ॥ २६३ ॥

स्थूलेति । हे स्थूलमनीप मन्दमते, किमिति पूर्वोक्तप्र मृषा मिथ्या भाषसे ? ॥ १५७ ॥

अपि च—

हिंसाकृत्प्रत्यवेयादिति कथयति यो वेद एवैष यागे
पश्वालम्भं विधत्ते यदि क इह मखे वैदिकः संशयीत ? ॥
हिंसात्वाभावमेवाध्वरपशुनिहतेराह रामानुजार्य-
स्तत्पक्षस्थोऽपि यो न प्रसजति यजने कस्तदन्यो गुरुद्विट् ॥३६६॥

इद चावधेयम्—

हिंसान्तरेष्विव मखाश्रितहिंसनेऽपि
जैनेतरो यदि जनो भजते जुगुप्साम् ॥

ते परस्मैपदविधानात् शतृप्रत्यय । ननु तर्हि स्वे आत्मीये अग्नै भगवत आराधन नैवेद्यार्पणरूपमपि न कल्पेत न क्रियेत । तस्याप्यल्पत्वाद्भगवदाराधनानर्हत्वादिति भाव । प्रयत्नेन अनिन्द्यप्रयासेन शुचि शाठ्याद्यभावात् पवित्र किमपि यत्किंचित्स्वल्पमपि द्रव्य लब्ध्वा सपाद्य तेनेति शेष । भगवत ईश्वरस्य वैदूर्ये पूजन नैवेद्यार्पणादिरूप कृत चेत् तदेव अध्वरमय यज्ञप्रचुर यज्ञरूपमित्यर्थ । किमिति न भवति ? अपि तु भवत्येवेति । एव च यदि कलौ यज्ञकरणमयुक्त स्यात्, तर्हि भगवत्पूजनादिकमपि स्वन्मते त्याज्यमेव स्यात् । उभयोरपि यज्ञत्वाविशेषात्कृत्यानर्हत्वस्य चापि समत्वादिति भाव ॥ ३६५ ॥

किंच **हिंसाकृदिति** । ' हिंसाकृत् प्राणिप्राणवियोगानुकूलव्यापारकर्ता जन प्रत्यवेयात् दोषीभवेत् ' इति य वेद " न हिंस्यात् सर्वभूतानि " इत्यादिरूप कथयति, एष एव वेद यागे यज्ञे पशो आलम्भ वध " आग्नीषोमीय पशुमालभेत " इत्यादिनेति भाव । विधत्ते कथयति यदि, तर्हि इह मखे यज्ञविषये क वेदमधीते वेद वा वैदिक वेदवेत्ता पुरुष इत्यर्थ । सशयीत सदेही स्यात् ? अपि तु न कोऽपि *सशयीतेति । उभयत्र प्रामाण्ये सशयाभावादिति भाव । अपि च रामानुजार्यो* रामानुजाचार्यस्तु, अध्वरे यागे या पशोर्निहतिर्वध तस्या हिंसात्वस्य अभावमेवाह । तथा च मनुरपि— " यज्ञार्थं पशव सृष्टा स्वयमेव स्वयभुवा । यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवध ।" इत्याह । तस्मात् तस्य रामानुजार्यस्य पक्षे मते तिष्ठतीति तन्मतस्थ , तन्मताभिमानीत्यर्थ । सोऽपि, अपिशब्दोऽस्यविधे सार्वत्रिकत्वबोधनार्थ । सन् यो जन यजने यज्ञकर्मणि न प्रसजति नोद्युक्तो भवति, ' षञ्ज सङ्गे ' इत्यस्मात् प्रपूर्वकाद्धातोर्लट् । " दश सञ्ज स्वञ्जाम् " इति नलोप । तस्माद्गुरुपादन्य क पुरुष गुरु द्वेष्टीति तथोक्त गुरोर्द्वेष्टेत्यर्थ । भवति ? अपि तु स एव तथाविध इत्यर्थ ॥ ३६६ ॥

किंच **हिंसान्तरेष्विति** *। यदि जैनात् महावीरजिनस्थापितमतानुयायिन* श्रावकादे इतर भिन्न जन हिंसान्तरेष्विव यज्ञकर्मबहिर्भूतकेवलस्वशरीरपोषणार्थं कृतेषु पशुवधेष्विव, मखे यज्ञे आश्रित श्रुति स्मृतिविहितत्वादवश्यप्राप्त तद्व तद्धि-

नार्यन्तरेष्विव न निन्दति नन्दनानाम्
निष्पादनं किमनघेऽपि निजे कलत्रे ॥ ३६७ ॥

इदमप्यवगन्तव्यम्—

कश्चिद्विशुद्धिविरहादतिशङ्कया चेत्
केचित्कलौ जहति नित्यमपि क्रतुं ते ॥
मुह्यन्ति गुर्वशुचितातिशयेन किं नु
चक्राङ्कवैष्णवमनुग्रहणादि सर्वम् ॥ ३६८ ॥

किञ्च—

सर्वैर्वेदैः स्मृतिगणयुतैः सेतिहासैः पुराणैः
शिष्टाचारैरपि नियमितानध्वरानध्वराते ॥
आम्नासिद्धानहह जहतस्तद्विरुद्धानि कृत्या-
न्यातन्वन्तः कतिचिदपरानप्यमी शिक्षयन्ति ॥ ३६९ ॥

धनं यथा तस्मिन्नपि जुगुप्सां निन्दां भजते चेत्, यवीयसां पुत्रिणामपि निन्द्य मयते चेदित्यर्थः । तर्हि नार्यन्तरेष्विव परस्त्रीष्विव नन्दनानां पुत्राणां निष्पादनमुत्पादनं, अनघे पातित्यादिस्त्रीधर्मसम्पत्त्याऽनिन्द्ये निजे स्वकीये कलत्रे भार्यायामपि, पुत्रोत्पादनं किं कस्मादनेन निन्दति ? अनुकाले स्वस्त्रीगमनस्य स्वधर्मत्वात् परदारगमनस्य चापि शास्त्रेण विहितत्वादुभयमपि तुल्यमिति भावः ॥ ३६७ ॥

किं बहुना—

यागं ये बत वैष्णवा विजहति छागच्छिदाभीतितः

शिष्यक्लेशनसाध्वसाज्जहतु ते चक्राङ्कनप्रक्रियाम् ॥

पूर्वस्मिन्बहुसंमतिर्भगवत. प्रीति. फलं नो धना-

न्यल्पीयोऽभिमति. परत्र फलमप्यर्थाप्तिरित्थं भिदा ॥ ३७० ॥

कृ०—(विहस्य) तप्ताभ्यां शङ्खचक्राभ्यां तापनं प्राणिनामिदम् ॥

छागालम्भसमत्वेन साधो ! किमिति वर्ण्यते ? ॥३७१॥

वि०— गुणदोषतारतम्यानभिज्ञ, शृणु तावदिदम् ॥ १५८ ॥

छागालम्भसहस्रतः क्षितिसुरस्यैकस्य हिंसाधिका

तस्माद् ब्राह्मणतापनं न किमिदं तुल्यं पशोर्हिंसया ॥

ध्वरान् यज्ञान्, अहहेति खेदे । जहत त्यजन्त, तेषां वेद शास्त्रादीना विरुद्धानि स्वसकल्पसिद्धानीत्यर्थ । कृत्यानि कर्माणि आतन्वन्त आचरन्त सन्त, कतिचित् अमी जना अपरानप्यन्यानपि जनान् शिक्षयन्ति । एतदेवायुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ३६९ ॥

किंच **यागमिति** । ये वैष्णवा छागस्य मेषस्य छिदाया हिंसाया. भीतित' भयाद्धेतो याग यज्ञ विजहति त्यजन्ति । बतेति खेदे । ते वैष्णवा' शिष्याणा क्लेशन तापोत्पादन तद्रूप यत् साध्वस भय तस्माद्धेतो चक्राङ्कनस्य तप्तचक्र-शङ्ख-दिमुद्रालक्षणस्य प्रक्रिया करण जहतु त्यजन्तु । किंच यागाङ्कनयोर्मध्येऽङ्कनमेव त्याज्य स्यादित्याह— पूर्वस्मिन् यज्ञे विषये बहूना मतान्तरस्थानामपि समतिरङ्ग मति, भगवतो विष्णो प्रीति. सतोष फल, धनानि विषयादिलालसाजनकानि तु नो न भवन्ति । परत्र चक्राङ्कने तु अल्पीयसी अत्यल्पा एकदेशीयमतस्थाना जना नामित्यर्थ' । अभिमति, समति फलमपि अर्थाना द्रव्याणा आप्ति प्राप्ति, पूर्वप्र तिपादितजार-चोरादिनीचजनेभ्य इत्यर्थ । इत्थमेवरूपा भिदा भेद अस्ती त्यर्थ ॥ ३७० ॥

कृशानुः सोपहासमाह— **तप्ताभ्यामिति** । हे साधो ! एतत् परिहासद्योतक सबोधनम् । तप्ताभ्या शङ्ख चक्राभ्या तन्मुद्राभ्यामित्यर्थ' । प्राणिना शिष्यजनाना तापन सतापोत्पादक, छागालम्भसमत्वेन पशुहिंसातुल्यत्वेन किमिति कुतो हेतो वर्ण्यते ? प्राणवियोजन, किंचित्कालपर्यन्त शरीरस्यैकस्मिन् भागे तापन च नैव तुल्यमिति भाव' ॥ ३७१ ॥

गुणदोषेति । हे गुणदोषतारतम्यानभिज्ञ गुण दोषभेदाभेदनिर्णयविचारशून्य, इद वक्ष्यमाण शृणु ॥ १५८ ॥

छागेति । छागस्य आलम्भ हिंसा तेषां सहस्र तस्मादिति तत सहस्रपशुहिं

---

२ ' उप. '

शास्त्रात्तप्ततयाङ्कधारणमपि श्रेयस्करं चेत्तदा
वैदैरेव सवे पशोर्विशसनाद्धर्मोऽपि किं? हीयते ॥ १७२ ॥

इत्यलं श्रुत्ययुतविहितसेवनकरणावश्यकतासमर्थनेन करबदरास्तित्व-साधकप्रमाणान्तरपरिकल्पनकल्पेन ॥ १९९ ॥

अथ तञ्जीपुरी (तंजावूर्) वर्णनम् ३०.

इति दक्षिणतो विमानेमानयन् सशिरःकम्पम्—

तञ्जीकृतारिल्हृदां रमणीमणीनाम्
मञ्जीरमञ्जुतरशिञ्जितरञ्जितेन ॥
तञ्जीपुरी सुजनगणेन चकास्ति पूर्णा
संनीतिनोम्रपरिवर्धितपद्मबाणा ॥ १७३ ॥

त्यादेशयेऽर्थः । एतस्य क्षितिगुरस्य ब्राह्मणस्य एका हिंसा अधिका । तस्मात् कारणात् ब्राह्मणतापेन तत्समुद्भवायेत्यर्थात् । इदं पुष्करं पशोर्हिंसया तुल्य शर्म न किम् ? अपि तु अल्पमेवेत्यर्थः । यतः मुद्राधारणकाले ' हा ! हा ! ' इत्यादिविस्वरदीर्घशब्दाः श्रूयन्ते । तस्मात् यद्यपि तस्मिन् काले प्रत्यक्षप्राणहानिर्न भवति तथापि तदुत्पत्त्यैकदुःखानुभवेन तदिति भावः । वाच्यप्रसत्यान्मुद्राधारणमपश्यत्कथमिति चेत्तत्राह—तप्ततया चक्राद्याकारेण अङ्गाङ्कनादिमुद्राधारणमपि शास्त्रात् नारदपाञ्चरात्रागमात्, प्रमाणमिति शेषः । श्रेयस्करं कल्याणकरं अस्ति चेत्, तदा वैदैरेव वेदविहितविधिवत्वेनैव सवे यज्ञे पशोर्विशसनात् हिंसनात् धर्मः हीयते अपि किम् ?

किंच—

ऋक्सामयोश्च यजुषा च निवासभूता
पूता द्विजा स्मृति-पुराण कलाधुरीणा ॥
कुर्वन्ति वासमिह कर्कशतर्कशब्द-
तन्त्रत्रयीशिखरसिन्धुतलस्पृशोऽमी ॥ ३७४ ॥

कृ०— (सहासम्) नैतद्विभाति नगरं नगरम्यदुर्ग-
प्राकारसाधनदशासु विशा पतीनाम् ॥
युद्धोन्नमद्भटशिरस्तटनिस्सृतासृक्-
स्रोत सहस्रभरविस्रपलास्थिसान्द्रम् ॥ ३७५ ॥

पञ्चबाणो मदनो यया सा चञ्जीपुरी ' तजावूर् ' इति भाषाप्रसिद्धा नगरी चकास्ति शोभते ॥ ३७३ ॥

किंच वेद शास्त्रनिपुणा विद्वांसोऽप्यत्र सन्तीत्याह—**ऋक्सामयोश्चेति** । ऋग् ऋग्वेदश्च साम सामवेदश्च तयो " अचतुर विचतुर- " इत्यादिनिपातनादकारा न्तत्वम् । यजुषा यजुर्वेदस्येत्यर्थ । इति त्रयाणामपि वेदानामित्यर्थ । निवासभूता गृहरूपा सपूर्णवेदानामध्येतार इति यावत् । अत एव पूता पवित्रा, न तु केवल वैदिका एव, किंतु स्मृतय मन्वादयश्च पुराणानि पाद्म वैष्णवादीनि च कलाश्चतु षष्टिसख्याका प्रसिद्धा ताश्च तासु धुरीणा प्रवीणा, अपि च कर्कशा अर्थगाम्भीर्येण कठिना ये तर्क न्यायशास्त्र शब्दो व्याकरण तन्त्र मीमासा त्रय्या वेदत्रितयस्य शिखर वेदान्तशास्त्र च तान्येव सिन्धव समुद्रा तेषा तल स्पृशन्तीति तादृशा, तेष्वप्यन्तसो निपुणा इत्यर्थ । अनेन सवज्ञत्व तेषा सूचितम् । अमी द्विजा ब्राह्मणा इह चञ्जीपुर्यां वास कुर्वन्ति ॥ ३७४ ॥

अथ कृशानुः सत्यप्येव बहुवार युद्धादिप्रसङ्गात् नैतत्पुर विभातीत्याह— **नैतद्विभातीति** । विशा मनुजाना "द्वौ विशौ वैश्य-मनुजौ" इत्यमर । पतीना राज्ञा नगवरपर्वतवत् रम्यस्य रमणीयस्य पर्वत इवोन्नतस्येत्यर्थ । अत एव दुर्गस्य गन्तुमशक्यस्य प्राकारस्य सालस्य ' किल्ला ' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धस्य " प्राकारो वरण साल " इत्यमर । साधनदशासु स्वीकारावसरेषु युद्धे समरे उन्नमन्त जयावेशेन शत्रुपूत्पतन्त ये भटा योधास्तेषा शिरस्तटेभ्य मस्तकप्रान्तेभ्य नि सृतानि निर्गलितानि असृजा रक्ताना स्रोत सहस्राणि प्रवाहसहस्राणि तेषां भरेण अतिशयेन विस्राणि आमगन्धीनि " विस्र स्यादामगन्धि यत्" इत्यमर । यानि पलानि मासानि "पलमुन्मान मासयो "इति रुद्र । अस्थीनि च तै सान्द्र निबिड एतन्नगर चञ्जीपुर न विभाति विशेषेण न शोभते । युद्धव्यग्रचित्तत्वादतिनिन्द्यत्वाच्च स्वास्थ्याभावादिति भाव ॥ ३७५ ॥

---

१ ' युद्धोन्नटद्. ' २ ' निस्सृतासृस्रोत ' ३ ' पलास्थि. '

वि०— वयस्य गुणान्वयस्य पुनरस्य नगरस्य निन्दाच्छद्मना प्रशंसामेव भवान् कृतवान् ॥ १६० ॥

यत —

पुरातनानां हि पुरान्तराणां प्रशंसितारोऽपि दिशासु भूपाः ।
पुरं तदेतद्वपुरन्तभाजो हन्ताभ्युपेत्याप्यलमर्थयन्ति ॥ २७६ ॥

कृशा०— निरूपणमभिनीय सावैरसम्—

हन्त चिरन्तनानामिदानींतनानां च वसुन्धराधुरंधराणामवारणीयोऽमावविवेकः ॥ १६१ ॥

पश्य—

प्राज्ये हन्त धने स्थितेऽपि नृवरो राज्येऽपि सत्यूर्जिते
संभोगानुगुणा विलोचनगुणैरम्भोजदम्भद्रुहः ॥
कल्याणीस्तरुणीरुपेक्ष्य करुणाहीनः ससेनः स्वयम्
हर्तुं शत्रुधरां चिरादभिलषन् मर्तुं रणे जृम्भते ॥ २७७ ॥

वयस्येति । हे वयस्य मित्र, गुणानां शमदमादीनां पूर्वश्लोकप्रतिपादितानां शौर्यतेजआदीनां च अन्वयः सम्बन्धो यस्मिन् तस्य पुनरस्य नगरस्य चम्पीपुरस्य निन्दाया छद्मना मिषेण, प्रशंसामेव स्तुतिमेव भवान् कृतवानसि ॥ १६० ॥

पुरातनानामिति । हि यस्मात्, दिशासु दशदिक्षु, स्थितानामिति शेषः । पुरातनानां पुराणानां, पुराशब्दात् ट्यु तुडागमश्च " पुराणे प्रतन प्रत्न पुरातन चिरन्तनाः । " इत्यमरः । पुरान्तराणां अन्यनगराणां प्रशंसितारोऽपि स्तुतिकारोऽपि सन्तः, सर्वे भूपा राजानः, हन्तेत्यानन्दे । आजौ युद्धे वपुषः शरीरस्य अन्तं नाशं अभ्युपेत्य स्वीकृत्यापि, तत् प्रसिद्धमेतत्पुरं नगरं अलं अत्यर्थं अर्थयन्ति इच्छन्ति । ' युद्धे मरणमपि भवतु, परं च बहुतरसुखप्रदेऽस्मिन्नेव पुरेऽस्माभिर्वर्तितव्यं ' इति वाञ्छन्तीत्यर्थः ॥ २७६ ॥

निरूपणमिति । सावैरसं वैरसेन असंतोषेण सहितं यथा तथा—

हन्तेति । चिरन्तनानां पुरातनानां इदानींतनानां च, अत्राप्युभयत्र "साय चिर " इतिसूत्रेण ट्यु तुट् च । वसुंधरायाः पृथ्व्याः धुरंधराणां भारभृतां राज्ञां, अयं वक्ष्यमाणः अवारणीयः निवारयितुमशक्यः अविवेकः अविचारः । अस्तीति शेषः ॥ १६१ ॥

अविवेकमेवोपपादयति— प्राज्य इति । हन्तेति खेदे । प्राज्ये बहुले "प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु । " इत्यमरः । धने स्थिते सत्यपि, तथा राज्ये ऊर्जिते बलविशिष्टे च सत्यपि, तथैव संभोगस्य सुरतस्य अनुगुणाः अनुरूपाः, सुरतयोग्याः

---

१ 'दशदिगन्तरे ह.' २ 'अर्धयन्ते.' ३ 'सान्द्ररस,' 'सानुकम्पं.' ४ 'द. दशानी दशाँ.'

वि०— विरुद्धबुद्धे[1] विवेकमेव तावदविवेकमाकलयसि ॥१६२॥

तथाहि—

सपद्वन्यसरिज्झरीसहचरी शम्पासम प्राभवम्
नार्यः सूर्यकरावलीढरजनीच्छायासुहृद्यौवना[2] ॥
देहः स्नेहविहीनदीपसख इत्यालोच्य पृथ्वीश्वरा
प्राणान् जुह्वति नाकमाकलयितुं शुद्धा हि युद्धानले ॥ ३७८ ॥

इत्यर्थः । विलोचनयोर्नयनयोर्गुणे विशालत्वसुभगत्वादिरूपे, अम्भोजानां कमलानां दम्भद्रुहः गर्वविनाशयित्री, कच कल्याणी कल्याणगुणयुक्ता राज्यसंपत्तिवर्धकसल्लक्षणैर्युक्ता इत्यर्थः । एतादृशोऽपि तरुणी स्त्री उपेक्ष्य अनादृत्य, अत एव करुणया दयया हीन रहित नृवर राजा, धनो धरा पृथ्वीं चिरात् चिरकालपर्यन्तं हर्तुं अपहर्तुमभिलषन् काङ्क्षमाण सन्, ससेन सेनया सहित स्वयं रणे युद्धे मर्तुं प्राणांस्त्यक्तुं समुज्जृम्भते उद्युक्तो भवति । बहुलधन-दारादिसंपन्नं स्वराज्यमुपेक्ष्य परराज्याभिलाषकरणमविवेकमूलमिति भाव ॥ ३७७ ॥

विरुद्धेति । विरुद्धा युक्तायुक्तविवेकशून्या वस्तुस्थित्यननुरूपा या बुद्धिर्यस्य तत्संबुद्धौ हे विरुद्धबुद्धे इति । विवेकमेव क्षत्रियस्य सद्धर्मत्वेन विहितत्वादिति भाव । तावत्साकल्येन अविवेकमाकलयसि कथयसि । त्वमिति शेष ॥ १६२ ॥

सपदिति । हि यस्मात् कारणात् शुद्धा शास्त्रविहिताचरणेन निर्मलान्तःकरणा पृथ्वीश्वरा राजान , सपत् सपदि वने भवा वन्या सा चासौ सरित् नदी झरी प्रवाह वर्षाकालोत्पन्नवन्यकुल्याप्रवाह इत्यर्थः । तस्या सहचरी सदृशी, तद्वच्चञ्चलेत्यर्थ । प्रभो भाव प्राभवं प्रभुत्वं, शम्पया विद्युता "शम्पा शतह्रदा ह्रादिन्यैरावत्य क्षणप्रभा । तडित् सौदामिनी विद्युत्" इत्यमर । सम तुल्य, तद्वत् क्षणिकमित्यर्थः । तथा नार्य स्त्रिय , सूर्यस्य करै किरणै अवलीढाया व्याप्ताया , तत्प्रसारपर्यन्तस्थायिन्या इत्यर्थ । रजन्या रात्रेः छायाया सुहृत् मित्रभूतं सदृशमिति यावत् । यौवन तारुण्य यासां तास्तथोक्ता, सूर्योदयपर्यन्तस्थायिरजनीवत् स्वल्पकालपर्यन्तस्थायितारुण्यावस्था इत्यर्थ । अपि च देह स्नेहविहीन तैलरहित यो दीपस्तस्य सखा, तद्वदल्पकालनश्वर इत्यर्थ । एवं च धन दारा शरीरादिकं सर्वमस्थिरमित्यर्थ । इति एवं प्रकारेणालोच्य ज्ञात्वा, न विद्यते अकं दु ख यस्मिन्निति नाकः स्वर्गः "नभ्राण्नपान्नवेदा" इत्यादिसूत्रेण निपातनात्प्रकृतिभावः । तं आकलयितुं संपादयितुं युद्धानले युद्धाग्नौ प्राणान् जुह्वति त्यजन्ति । अयमेव राज्ञां मुख्यो धर्म इति ज्ञेयम् । तदुक्तम्— "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । योगनिर्भिन्नमूर्धा योऽपराङ्मुखमृत पर ।" इति । भगवद्गीतायामपि— "यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिन क्षत्रिया पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ।" इति । एवं च विवेक एवायमिति भाव ॥ ३७८ ॥

---

[1] 'नारूमपदि भवान्' [2] 'जन्द.'

श्रृणु चेमं चमत्कारम् ॥ ११३ ॥

रक्ते भटे रणमुखे रुधिरेण तस्मिन् रक्ता भवत्यमरयोषिदनुव्रतेव ॥

शूरः स चेदतनुसायकखण्डिताङ्गः साऽप्युच्चकैरतनुसायकखण्डितेवं २७९

किंच—

दीप्रोतिप्रभमाश्रितक्षितितलं दिव्ये विमाने स्थितो
 गाढाश्लिष्टकृपाणपाणि च करप्रस्तामरस्त्रीस्तनः ॥
तत्संदत्तनखक्षतो बहुतरप्रत्यर्थिबाणक्षतम्
 युद्धाप्तं हुतजीवितं निजवपुर्वीरो मुदा वीक्षते ॥ २८० ॥

अथ पिनाकिनीगरुडनदीश्रीदेवनायकवर्णनम् ३१.

इत्यन्यत्र विमानं संचारयन् परितो दृष्ट्वा—
पिनाकिनीं पश्य घनाघनाशिनीं जलाच्च लक्ष्मीं गरुडापगामपि ॥

अपि च रक्त इति । रणस्य युद्धस्य मुखे प्रारम्भे रुधिरेण रक्तेन "रुधिरेऽसृग्लोहितास्र-रक्त-क्षतज शोणितम् ।" इत्यमरः । रक्ते रक्तवर्णे सति, तस्मिन् पुरुषे अमरयोषित् स्वर्गाङ्गना स्वर्वेश्येत्यर्थः । अनुव्रतेव पतिव्रतेव रक्ता रक्तवर्णा अनुरागयुक्ता च भवति । किं च सः शूरः पुरुषः अतनुभिर्बहुभिः सायकैः बाणैः खण्डितानि छिन्नान्यङ्गानि यस्य सः तथाभूतश्चेत् भवति, तर्हि सापि स्वर्गाङ्गनापि उच्चकैः अतिशयेन अतनुसायकैः बहुभिर्बाणैः, अतनोः मदनस्य च बाणैः खण्डितेव छिन्नेव भवति ॥ २७९ ॥

किंच दीप्र इति । वीरः अत एव दीप्रः तेजस्वी, दिव्ये विमाने स्थितः कराभ्यां प्रस्तौ धृतौ अमरस्त्रियाः देवाङ्गनायाः स्तनौ येन सः, तया अमरस्त्रिया दत्तानि नखानां क्षतानि व्रणानि यस्मै सः तथाभूतश्च सन्, पूर्वं आश्रितं क्षितितलं पृथ्वीतलं येन तत्, गाढं यथा तथा आश्लिष्टः कृपाणः खड्गः येन तथाभूतः पाणिर्हस्तो यस्मिन् तत्, बहुतराणां अतिबहूनां प्रत्यर्थिनां शत्रूणां "दस्यु-शात्रव शत्रवः । अभियाति-परारति प्रत्यर्थि-परिपन्थिनः ।" इत्यमरः । बाणानां क्षतानि यस्मिन् तत्, तदेव युद्धाप्तं हुतं जीवितं यस्य तत् अत एव अतिप्रभं अतिशयकान्तियुक्तं निजवपुः स्वकीयशरीरं मुदा आनन्देन वीक्षते अवलोकयति ॥ २८० ॥

इदानीं पिनाकिनी-गरुडनद्योरधिपतिं देवनायकाभिधं भगवन्तं वर्णयति— पि-

१ 'खण्डिताङ्गा.' २ 'दीप्रो विप्रभमाश्रितक्षितितलं,' 'दीप्रोऽपि प्रभयाश्रितक्षितितलं,' 'दीप्रोप्यप्रभमाश्रितं क्षितितलं.' ३ 'जीवितो,' ४ 'जीवितं.'

इदंतटे राजति देवनाय क परोऽत्र सर्गादिवे देवनायक. ॥ ३८१ ॥

अथ श्रीमुष्णक्षेत्रयज्ञवराहवर्णनम् ३२.

इतरत्र विमान प्रस्पन्दयन् सानन्दम्—

अथ प्रत्नं पक्रिम सच्चरित्रम् देव प्रीत सुप्रभाता निशा मे ॥
श्रीमुष्ण यन्मुष्णदह सहस्र क्षेत्र प्राप्त नेत्रयो पात्रभावम् ॥ ३८२ ॥

अत्र हि—

वरा वराहरूपिणी चराचरान्तरस्थिता
सुरासुरानुसेविता धराधरादिदेवता ॥

नाकिनीमिति । घनानि बहूनि च यानि अघानि पापानि तेषा नाशिनीं जलात् लघ्वीं अल्पा, स्वल्पजलामिति यावत् । पिनाकिनीं एतनामिका नदीं पश्य अवलोकय । तथा गरुडापगा नाम नदीमपि पश्य । किं वा एतयोरेताव माहात्म्य यद्द्रष्टव्य इत्याकाङ्क्षायामाह— इदतट इति । एतयो पिनाकिनी गरुडनद्योस्तटे तीरे, सर्गात् प्राकृतप्रपञ्चात् परत्र इव परत एव तस्मादस्पृष्ट इत्यर्थ । अत्र इवेति निश्चये । तत्वत एव प्रपञ्चात् परत्र वर्तमाने भगवति उत्प्रेक्षादेरसंभवात् । देवनायक एत नामा क परमात्मा विष्णु "को ब्रह्मणि समीरात्मयम दक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि " इति मेदिनी । देवनाय क्रीडार्थं राजति शोभते । भगवन्निवासाद्दर्शनीयमिदं स्थलमिति भाव ॥ ३८१ ॥

अथ श्रीमुष्णक्षेत्रस्थयज्ञवराहवर्णन प्रतिजानीते । इद च रामानुजीयानां प्रसिद्ध स्थानानामेकतम प्रिय च दक्षिणत 'अर्काड्ड' इति तद्भाषाप्रसिद्धे प्रान्ते वर्तते इति पुस्तकान्तरादुपलभ्यते ।

अथेति । अथ मे मम, एतदग्रेऽपि योज्यम् । प्रत्न पुरातनं प्राग्जन्मकृतमिति यावत् । सच्चरित्र सत्कर्माचरण पक्रिमम् फलाभिमुख जातम् । देवो भगवान् प्रीत तुष्ट, तथा निशा रात्रि सुप्रभाता शोभनफलप्रदप्रातःकाला, जातेति शेष । यस्मात् कारणात् अहसां पापानां सहस्र मुष्णत् नाशयितृ । 'मुष स्तेये' इति धात्वर्थो धात्वर्थतस्तस्य रूपमिदम् । श्रीमुष्ण नाम क्षेत्र मे मम नेत्रयो पात्रभाव दृष्टिगोचरत्वमित्यर्थ । प्राप्तम् । तस्मादिति संबन्ध ॥ ३८२ ॥

पूर्वत्र 'मुष्णदहःसहस्रं' इत्युक्तमेव सहेतुकमुपपादयति— **वरेति** । वरा सकलदेवश्रेष्ठा चराचरयो स्थिरजङ्गमयो अन्तरे चित्ते स्थिता, अन्तर्यामिरूपेणेत्यर्थ । सुरा देवा असुरा दैत्याश्च तैरनुसेविता, धरा पृथ्वी धरति उद्धारयतीति

---

१ 'परत्र' २ 'दिवि' ३ 'नवचरित्रम्.' ४ 'समदो' ५ 'प्राप्तभावम्.'
६ 'धराधरादिदेवता'

सदा सदावलिस्तुता मुदामुदारशेवधि-
हिता हि तार्क्ष्यकेतना नतो न तापतां नयेत् ॥ ३८३ ॥
श्रीमत्कवीन्द्रश्चात्र कश्चित् इत्यमनुसन्धत्ते ॥१६४॥
सदावदातनिम्नगातटीकुटीरवासिनी
कैटिष्फुटीभवत्करा किटीश्वरी पटीयसी ॥
रसारसादिहोदिता रसालसालसंवृते
वनेऽवनेषु दीक्षिता मदीक्षिताधिदेवता ॥ ३८४ ॥

धराधरा, रसातलगतायाः पृथ्व्या दंष्ट्राग्रेणोद्धारयित्रीत्यर्थः । अत एव सदा सततं सतां साधूनां आवल्या पङ्क्त्या स्तुता प्रशंसिता, मुदां निरतिशयात्मानन्दानां उदारो महान् शेवधिः समुद्रः तद्रूपेत्यर्थः । हिता निखिलजगद्धितकर्त्री, तार्क्ष्यकेतना गरुडध्वजा एतादृशी आदिदेवता वराहरूपिणी सूकररूपधारिणी, नता नमस्कृता सती, तापतां संसारसंबन्धितापत्रयरूपं न नयेत् न प्रापयेत् । हिरवधारणार्थकः ॥ ३८३ ॥

अत्रार्थे अन्यकवेरपि संमतिं द्योतयन्नाह—श्रीमदित्यादि । अनयोश्चयाऽभिमयं न प्रस्तुतकवेरिति प्रतिभाति ॥ १६४ ॥

सदेति । रसायां भूमौ " भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा । " इत्यमरः । रसात् प्रीतेर्हेतोः " रसः स्वादे जले वीर्ये शृङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ तिक्तादौ पारदेऽपि च । " इति हैमः । इह रसाला आम्रवृक्षाश्च साला: सर्जवृक्षाश्च तैः " आम्रश्चूतो रसालोऽसौ " " साले तु सर्जं कार्श्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः । " इत्युभयत्राप्यमरः । संवृते वेष्टिते वनेऽरण्ये उदिता उत्पन्ना सदा अवदाता गौरवर्णा शुभ्रा वा " अवदातः सितो गौरः " इत्यमरः । या निम्नगा नदी पिनाकिनी तस्यास्तटी तीरं " कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु " इत्यमरात् तटशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वम् । तस्यां यत् कुटीरं अल्पगृहं कुटाररूपमित्यर्थः । "कुटी शमीशुण्डाभ्यो रः " इति सूत्रेणाल्पार्थे रप्रत्ययः । " वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ।" इत्यमरः । तस्मिन् वासिनी निवासिनी कट्यां स्फुटीभवन् प्रत्यक्षतया दृश्यमानः करो हस्तो यस्याः सा किटीनां वराहाणां ईश्वरी स्वामिनी आदिवराहरूपिणीत्यर्थः । " वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः । " इत्यमरः । पटीयसी अघटितघटनाचतुरा, पटुशब्दात् " द्विवचनविभज्य— " इत्यादिना ईयसुनि टिलोपः । अत एव अवनेषु पालनेषु दीक्षिता गृहीतव्रता एतादृशी आदिदेवता मदीक्षिता मया अवलोकिता ॥ ३८४ ॥

---

१ ' नता नति. ' २ ' कटीतटीस्फुटीभवत्करा किटी पटीयसी. ' ३ ' साधिदेवता'.

कृ०— सो'ऽयं हेयप्रत्यनीकोऽपि शार्ङ्गी कथं पृथ्वीकाङ्क्षयाभूद्वराहः॥
इत्थं सिद्धे ब्रूहि भूलाभलोभात्कं कं वेषं मानुषो नेहं धत्ते? ॥३८५॥

वि०— अनभिज्ञो भवान् भगवदवताररहस्यस्य ॥ १६५ ॥

शृणु—

पाठीनीयं कामठं कैटभारिः कैटं रूपं यातु काण्ठीरवं वा ॥
अन्यद्वा यत्सर्वमप्राकृतं तन्नासौ तेष्वप्युज्झति स्वस्वभावम्॥ ३८६॥

किं च—

कोलं भुवि कोऽलं जगदालम्बमवैतुम्
स्वामी शुभकामी किल भूमीमसुरौर्ताम् ॥

सोऽयमिति । सः अयं त्वया वर्णितः शार्ङ्गी श्रीविष्णुः, हेयानां राग द्वेषादिप्राकृतदोषाणां प्रत्यनीको विरुद्धः तद्रहितोऽपीत्यर्थः। पृथ्व्याः काङ्क्षया वाञ्छया वराहः सूकरः अभूत्, इति कष्टं अन्याय्यम् । यतः इत्थं भगवतोपि पृथ्वीलाभहेतुना पशुरूपस्वीकारे सिद्धे सति, इह लोके भूलाभलोभात् पृथ्वीप्राप्तिकाङ्क्षायाः हेतोः, मानुषो मनुष्यः कं कं नीचतरं वेषं न धत्ते स्वीकरोति। को वा अन्योऽपि सन् सेवकत्व-याचकत्वासत्याचरणानृतभाषणादि न करिष्यतीत्यर्थः । अपि तु भगवदुदाहरणात् सर्वमपि करिष्यत्येवेत्यर्थः । एतत् सत्यमसत्यं वेति ब्रूहि ॥ ३८५ ॥

अनभिज्ञ इति । भवान् भगवत ईश्वरस्यावताराणां रहसि भवं रहस्यं तस्य, गोप्यस्येत्यर्थः । "रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।" इत्यमरः । अनभिज्ञः अभिजानातीत्यभिज्ञः तथा न भवतीत्यनभिज्ञः, तन्न जानातीत्यर्थः॥१६५॥

अनभिज्ञत्वमेवाह— **पाठीनीयमित्यादिना** । कैटभारिः कैटभनामकासुरशत्रुः श्रीविष्णुः, पाठीनस्य सहस्रदंष्ट्राभिधमत्स्यविशेषस्येदं पाठीनीयं 'तस्येदम्' इत्यर्थे छः तस्य च ईयादेशः । "सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलुपी शिशुकः समौ ।" इत्यमरः । कमठस्य कूर्मस्येदं कामठं पूर्वोक्तेऽर्थे एवाण् । "कूर्मे कमठ-कच्छपौ " इत्यमरः । वा किटेर्वराहस्येदं कैटं, कण्ठीरवस्य सिंहस्येदं काण्ठीरवं वा रूपं यातु प्राप्नोतु, अन्यत् अश्वादिरूपं वा यातु । तथापि यद्यद्भगवान् रूपं धत्ते, तत्सर्वं अप्राकृतं प्रकृतिसम्बन्धरहितं, यद्यस्मात् असौ भगवान् तेषु रूपेषु स्वीकृतेष्वपि स्वस्य स्वभावं सामर्थ्यं न उज्झति न त्यजति । यथा— मत्स्यरूपेण वेदोद्धारणं, कूर्मरूपेण मन्दराचलधारणं, वराहेण धरण्युद्धारणमित्याद्यूह्यम् । नैतत् प्राकृतेन रूपेण कर्तुं शक्यमिति भावः ॥ ३८६ ॥

पुनरपि तमेव वराहं वर्णयति—**कोलमिति** । जगतः आलम्बं आश्रयं कोलं वराह "कोलः पोत्री किरिः किटिः ।" इत्यमरः । भुवि अवैतुं ज्ञातु, अवपूर्वकात्

---

१ 'सोऽयम्,' २ 'नेह धत्ते,' ३ 'असुराणाम्,'

वाराशिगभीराम्भसि काराभवनेऽभि-
ग्रस्तामिह मुस्तामिव यस्तामुदहार्षीत् ॥ ३८७ ॥

समक्तिप्रकर्षं यज्ञवराहमभिध्यायन् तमामन्त्र्य—

द्राघिष्ठं कुहनावराह! भगवन्दंष्ट्रात्मकं ते दृढ-
स्तम्भं सम्प्रति चिन्तयामि जलधिस्नेहौघसंपूरिता ॥
यस्मिन्विन्दति दीपभाजनविधामामोदिनी मेदिनी
चित्रस्तत्र च रत्नसानुरयते निष्कम्पदीपाकृतिम् ॥ ३८८ ॥

'इण् गतौ' इत्यादादिकात् तुमुन्। "एत्येधत्यूठ्सु—" इति वृद्धिः। कः पुरुषः अलं समर्थः ?। कोपि नैवेत्यर्थः। यतः यः शुभानि भक्तकल्याणानि कामयते वा करोति तच्छीलः स्वामी सकलजगदधिपतिः वराहः, असुरेण हिरण्याक्षनामकदैत्येन आर्तां पीडितां भूमीं पृथ्वीं, वाराशेः समुद्रस्य गभीरे निम्ने अम्भसि उदके तद्रूपे इत्यर्थः। काराभवने बन्धनालये "कारा स्याद्बन्धनालये" इत्यमरः। स्थितां तां पृथ्वीं अभिग्रस्तां भक्षितां मुस्तामिव वराहभक्ष्यदूर्वापरद्रव्यविशेषमिव 'नागरमोथा' इति महाराष्ट्रभाषाप्रसिद्धमित्यर्थः। इह लोके उदहार्षीत् समुद्धार। तं कोलमिति संबन्धः। अस्य वृत्तस्य वृत्तरत्नाकरादौ लक्षणं नोपलभ्यते। चित्रवृत्ते-ष्वस्यान्तर्गमः (?) ॥ ३८७ ॥

एवं यज्ञस्य भक्त्या तमेव चिन्तयति— द्राघिष्ठमिति। कुहनया दम्भेन चरतीति यावत् "कुहना दम्भचर्यायामीर्ष्यालौ कुहनस्त्रिषु।" इति मेदिनी। वराह शूकररूपधर तत्पयोधौ हे कुहनावराह, हे भगवन्! ते दंष्ट्रात्मकं दंष्ट्ररूपं द्राघिष्ठं अतिदीर्घं दृढस्तम्भं अशिथिलस्तम्भं सम्प्रति इदानीं चिन्तयामि स्मरामि। यस्मिन् स्तम्भे जलधिः समुद्र एव स्नेहौघः तैलपूरः तेन संपूरिता, अत एव आमोदिनी आनन्दवती मेदिनी पृथ्वी दीपभाजनस्य दीपपात्रस्य विधां प्रकारं विन्दति प्राप्नोति। किंच तत्र पात्रे चित्रः चित्रवर्णः रत्नसानुः सुमेरुः "मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः।" इत्यमरः। निष्कम्पः चलनरहितः अकृत्रिमत्वाद्वातापाताद्यभावाद्वेत्यर्थः। स चासौ दीपश्च तस्य आकृतिं आकारं अयते प्राप्नोति। तं स्तम्भमिति संबन्धः ॥ ३८८ ॥

---

१ 'ग्रस्तामिव दलामिव मुस्तामु–' २ 'तदृढम्,' 'ते दृढम्' ३ 'संपू-रितम्'

अथ कावेरीवर्णनम् ३३.

इत्यन्यत्राभिक्रामन् मन्दानिलस्पर्शसुखमभिनीय सानन्दम्—

कह्लारोत्पलतल्लजोल्ललनवत्कल्लोलनिर्लोलन-
क्रीडापाटवगाढरूढहिमतासौरभ्यविभ्राजितः ॥
कावेरीसलिलावगाहरसिकः कस्यैष नेड्यो मरुत्
क्लान्तानां पुनरध्वनीनवपुषां यन्निर्धुनीते श्रमम् ॥ १८९ ॥

कावेरीझरीं निरीक्ष्य सशिरःकम्पम्—

हन्त रङ्गपुरसङ्गतमत्राहं तरङ्गचलपङ्कजसङ्घम् ॥
सह्यजायतझरं बहु मन्ये स ह्यजायत तमःशमनार्थम् ॥ १९० ॥

अथ कावेरीं वर्णयितुमुपक्रमते । इतीत्यादि । अभिक्रामन् अभिगच्छन् "वा-भ्राश-भ्लाश-" इत्यादिना श्यनभावपक्षे शप् । "क्रमः परस्मैपदेषु" इति दीर्घः । अभिनीय प्रकटीकृत्य—

कह्लारेति । कह्लाराणि सुगन्धीनि यानि उत्पलानि कमलानि तानि कह्लारोत्पलानि प्रशस्तानि च कह्लारोत्पलानि कह्लारोत्पलतल्लजाः "प्रशंसावचनैश्च" इति समासः । "मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि" इत्यमरः । उल्ललनं उन्नयनं विद्यते यस्मिन् तथाभूतं यत् कल्लोलेषु महातरङ्गेषु निर्लोलनं ऊर्ध्वाधोभ्रमणं तद्रूपा या क्रीडा तस्यां यत्पाटवं कुशलत्वं तेन गाढं अतिमात्रं रूढाभ्यां हिमता शीतलता च सौरभ्यं सौगन्ध्यं च ताभ्यां विभ्राजितः विराजितः, एतादृशः कावेर्याः नद्याः सलिले जले योऽवगाहः स्नानं तस्मिन् रसिकः अनुरक्तः एषः मरुत् वायुः, "मरुती पवनामरौ" इत्यमरः । कस्य पुरुषस्य ईड्यः स्तुत्यः न भवति ? यत् यस्मात् कारणात् क्लान्तानां अतिमार्गक्रमणश्रान्तानां अध्वनीनानां पथिकानां, अध्वन्शब्दात् "अध्वनो यत्खौ" इति अलङ्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे खः "आत्माध्वानौ खे" इति टिलोपो न । "अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।" इत्यमरः । वपूंषि शरीराणि तेषां श्रमं क्लमं निर्धुनीते निवारयति । अतः स मरुत् सर्वस्यापि स्तुत्य इति भावः ॥ १८९ ॥

पुनरपि तामेव कावेरीझरीं वर्णयति—हन्तेति । हन्तेति हर्षे । अत्र पुरोवर्तिभागे रङ्गपुरेण श्रीरङ्गनाथक्षेत्रेण संगतं मिलितं तरङ्गैर्लहरीभिः चलाश्चपलाः पङ्कजानां कमलानां सङ्घाः समुदाया यस्मिंस्तं एतादृशं, सह्यजायाः सह्याद्रेरुत्पन्नायाः कावेर्याः आयतं दीर्घं झरं प्रवाहं, अहं बहु अतिशयेन मन्ये मानयामि । हि यस्मात् सः

---

१ 'रुम्नङ्गन्'. २ 'मरिस.' ३ 'निरूप्य.'

एषा खलु[1] दोषाकुलसकलम[2]नुजकुलसकलकलुषशोषणबद्ध[3]कङ्कणा । निजतटनिबिडतम[4]बकुलधवलकुलतिलकामलकाविरलसरलकुन्दचन्दनमन्दारसहकारकेरलकेस[5]रसर[6]लबदरकदम्बकदम्बकगम्भीरजम्बीरजम्बूसंपूर्णपर्णकुसुमपलाशसमृद्धकपित्थलोध्रनीरन्ध्रशिलीन्ध्रपाटलपटलजटिलक्रमुकप्रमुखविशङ्कटविटपिमञ्जरीपुञ्जसञ्जरीजृम्भदुरुतरश्रमशमकरमकरन्दरस-

---

कावेरीप्रवाह तमस अज्ञानस्य पापस्य वा शमनार्थं विनाशार्थं अजायत प्रदीपवभूव ॥ १९० ॥

एषेति । एषा कावेरी नदी खलु दोषै पापैराकुलानि व्याप्तानि यानि सकलमनुजकुलानि निखिलमनुष्यवृन्दानि तेषा सकलकलुषाणा सकलपातकाना शोषणे नाशने बद्ध कङ्कण यया सा, तदर्थं कृतनिश्चयेति यावत् । निजतटे स्वकीयतीरे निबिडतमा अतिसान्द्रा ये बकुला बकुलवृक्षाश्च धवलकुलानि अर्जुनवृक्षसमूहाश्च तिलका क्षुरकाश्च " तिलक क्षुरक श्रीमान् " इत्यमर । आमलकाश्च अविरला निबिडा सरला पीतद्रुसंज्ञकवृक्षाश्च " पीतद्रु सरल पूतिकाष्ठ " इत्यमर । कुन्दाश्च चन्दनाश्च मन्दारा पारिजातकाश्च " मन्दार पारिजातक " इत्यमर । सहकारा आम्रवृक्षाश्च केरलाश्च वृक्षविशेषा केसराश्च सरलाश्च, क्वचित् सरस इति पाठ । तत्पक्षे बदरविशेषणम् । बदराश्च कदम्बा नीपाश्च " तूल च नीप प्रियक कदम्बास्तु हलिप्रिये । " इत्यमर । तेषां वृक्षविशेषाणा कदम्बक समूह तथा गम्भीरा ये जम्बीराश्च जम्बव जम्बूवृक्षाश्च, जम्बूशब्द स्त्रीलिङ्ग । " बार्हत च फले जम्ब्वा जम्बू स्त्री जम्बु जाम्बवम् । " इत्यमरात् । संपूर्णानि समग्राणि निबिडानीति यावत् । पर्णानि कुसुमानि पुष्पाणि च येषु तादृशा पलाशा किंशुका " पलाशे किंशुक पर्णो वातपोथोऽथ वेतसे । " इत्यमर । समृद्धा ये कपित्था लोध्राश्च ते नीरन्ध्रा सान्द्रा शिलीन्ध्रा पाटलाश्च तेषा पटलानि समूहा " समूहे पटल न ना " इत्यमर । तैश्च जटिला निबिडा अन्योन्यसमिश्रा इत्यर्थ । ये क्रमुका पूगवृक्षाश्च " घोण्टा तु पूग क्रमुको गुवाक खपुरोऽस्य तु । " इत्यमर । ते सर्वे प्रमुखा मुख्या येषु ते ये विशङ्कटा विशाला " विशङ्कट पृथु बृहद्विशाल पृथुल महत् । " इत्यमर । विटपिनो वृक्षा तेषा मञ्जरीपुञ्जेभ्य मञ्जरीसमूहेभ्य सञ्जरीजृम्भन् अत्यन्त प्रवहन्, जृम्भतेर्यङ्लुकि द्वित्वे च " रीगृदुपधस्य च " इत्यभ्यासस्य रीगागम । उरुतर अतिबहुल श्रमशमकर ग्लानिनिवारक मकरन्दरस पुष्परसस्तस्य सुरसने सुष्ठु पाने तात्पर्यं अत्यन्तासक्तत्व तेन पर्यटन्त परितो भ्रमन्त अदभ्राणां बहूनां विभ्रमाणामालम्बा आश्रयभूता रोलम्बा भ्रमरास्तेषा निकुरम्बै समूहै

---

१ ' किल ' २ ' दोषाकुलमनुज ' ३ ' बद्धकङ्कणकङ्कणा ' ४ ' बकुलबकुल, ' ' बकुलधरबकुल, ' ' बकुलधवलबकुलकुल. ' ५ ' सहकारकसर. ' ६ ' सरसकदम्बकदम्बकबदर '

सुप्रसन्नतातपर्यपर्यटदभ्रविभ्रमालम्बरोलम्बनिकुरम्बकरम्भिततया कलिन्दनन्दिनीप्रतिच्छन्दतामनुविन्दन्ती । निशाकलितविशालसुरतदशाभवश्रमशालिक्षितीशालिनिशान्तकृशाङ्गीजनमज्जनवेलादोलायितपृथुलहारप्रत्युप्तमुक्ताफलरुचिनिचयपरिचयरचितया शुचितया पीताम्बरपदाम्बुरुहसम्भवसरिदम्बुडम्बरं विडम्बयन्ती । सततमन्तर्गतचिरन्तनपुरुषतल्पीभवदनन्तफणामणिघृणिश्रेणीशोणीभूततया सरस्वतीमनुकुर्वन्ती । पार्श्वद्वय्यामपि नैयमिककर्मानुष्ठानश्रद्धाबद्धासनशुद्धावनीसुरारब्धानवद्यब्रह्मयज्ञसमयसमधिगतमन्त्रब्राह्मणाम्रेडनपूर्वकमजस्रं सहस्रपत्रमध्यमध्यासीनाना श्रीरङ्गराजनाभिसरोजविराजमाननिखिलनिगमपठनमुखरचतुर्मुखवैख-

---

"समुदाय समुदय समवायश्चयो गण । स्त्रिया तु संहतिर्वृन्द निकुरम्ब कदम्बकम् । समूहे" इत्यमर । करम्भिततया व्याप्ततया कलिन्दनन्दिनी यमुना तस्या प्रतिच्छन्दतां तुल्यता अनुविन्दन्ती प्राप्नुवती । तथा निशाया रात्रौ आकलित आचरित यत् विशाल सुरत बहुव्यवाय तस्य दशायामवस्थाया भवो जातो य श्रम तेन शाली युक्त क्षितीशालीना राजसमूहाना निशान्तकृशाङ्गीजन अन्त पुरस्त्रीसमूह तस्य मज्जनवेलाया स्नानवेलाया दोलायिता दोलावदाचरिता ये पृथुला महान्तो हारा तेषु प्रत्युप्तानि खचितानि यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषा रुचिनिचयस्य कान्तिसमूहस्य परिचयेन रचितया निर्मितया शुचितया शुभ्रत्वेन पीताम्बरस्य विष्णो पदाम्बुरुहात् चरणकमलात् सम्भव उत्पत्तिर्यस्या सा तादृशी या सरित् गङ्गानदी तस्या अम्बुडम्बरं उदकाडम्बरं विडम्बयन्ती अनुकुर्वती । तथा सतत निरन्तरमन्तर्गत अन्त स्थितो यश्चिरन्तनपुरुष श्रीरङ्गनायकाख्यो भगवान् तस्य तल्पीभवन् शयनरूपीभवन् योऽनन्त शेष तस्य फणामणीना घृणिश्रेणीभि किरणपङ्क्तिभि "किरणोऽस्रमयूखांशु गभस्ति घृणि रश्मय ।" इत्यमर । शोणीभूततया रक्तीभूतत्वेन सरस्वतीं नाम नदीमनुकुर्वन्ती, तथा पार्श्वद्वय्यां तीरद्वयेऽपीत्यर्थ । द्वय्यामित्यत्रायच स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्तत्वात् "टिड्ढाणञ्—" इत्यादिना ङीप् । नैयमिकानि नियमसम्बन्धीनि यानि कर्माणि तेषामनुष्ठाने या श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धि तया बद्धानि रचितान्यासनानि यैस्ते अत एव शुद्धा पवित्रा ये अवनीसुरा ब्राह्मणा स्तैरारब्धो यो ब्रह्मयज्ञ तत्समये समधिगतानि प्राप्तानि मन्त्रब्राह्मणानि वेदमन्त्रा इत्यर्थ । तेषां आम्रेडनपूर्वकं द्वित्रिरुच्चारणपूर्वकं "आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तम् " इत्यमर । अजस्रं निरन्तरं सहस्रपत्रमध्यं कमलमध्यमध्यासीनानां श्रीरङ्गराजस्य भगवत नाभिसरोजे नाभिकमले विराजमानस्य शोभमानस्य निखिलनिगमानां चतुर्णामपि

---

१ 'लोलम्ब' २ 'रम्भित' ३ 'सुरतदशानुभव' ४ 'क्षितीशानि' ५ 'सरितं विडम्बयन्ती,' 'सरिज्झरं विडम्बयन्ती' ६ 'फणामणिश्रेणी' ७ 'भाप,' 'भनर्घ' ८ 'समेधित' ९ 'सहस्रपत्रपत्र'

री [1]व्याचक्षमाणानां मदकलमरालयूनां वरटापरि[2]रम्भचुम्बनमुखानङ्गसङ्गरप्रक्षोभसमुत्स्ख[3]लितैरभिरामतामरसपरा[4]गैरभिनवचन्दनरसमसृणैः शरीरैव। सलीलमाकण्ठनिमग्नमूर्तीनां सुगात्रीणां वदनैरदसीये पयसि विहायसा[5]ध्यासेन समागतश्चन्द्रमा. संनिहितश्रीरङ्गधामा स्वसमाननामा विधुर्विरचितानेकावतार इतीर्ष्यया स्वयमपि बहूनि रूपाणि विदधानो विराजत इति भ्रान्[6]त्यां सत्यामनुरागमान्द्यसंपादिकायामितरेतरदृढाश्लेषविशेषोन्मिपत्तोपाभि' कोकदम्पतीपरम्पराभिर्निराकृतायामकुण्ठोत्कण्ठेन युवलोकेन निर्निमेषमवलो[7]कयमानैरलंकृता सरस्[8]वत्याभिमुख्येन कवेरात्मजेति प्रसिद्धिं सार्थ-

वैतान। पटनेन सुस्वरं शब्दायमाना या चतुर्मुखवैखरी ब्रह्मवाणी तां व्याचक्षमाणानां स्पष्टीकुर्वतां मदकलानां मदोत्कटानां "मदोत्कटो मदकल" इत्यमरः । मरालयूनां तरुणहंसानां वरटाभिः हंसयोषिद्भिः सह "हंसस्य योषिद्वरटा" इत्यमरः । परिरम्भः आलिङ्गनं चुम्बनं च मुखं मुख्यं यस्मिंस्तादृशे मदनहृत्संगरे मदनयुद्धे सुरताचरणमित्यर्थः । तस्य प्रक्षोभेण समुत्स्खलितैः निःसृतैः, समुत्पूर्वकात्स्खलेः "इण्‌नश्‌जिसर्तिभ्यः –" इति क्वरप् प्रत्ययः, पित्त्वात्तुगागमः । अभिरामतामरसपरागैः मनोहरकमलरजोभिः अभिनवचन्दनरसेन मसृणमुपलिप्तं शरीरं यस्याः सेव, तथा सलीलं यथा तथा आकण्ठं कण्ठपर्यन्तं निमग्नाः जलाच्छादिताः मूर्तयो देहा यासां तासां सुगात्रीणां सुन्दरशरीराणां स्त्रीणां वदनैः मुखैः, हेतौ तृतीया । अदसीये अस्याः कावेर्याः सन्निधिनि पयसि जले विहायसाध्यासेन आकाशभ्रान्त्या समागतश्चन्द्रमाः संनिहितं समीपं श्रीरङ्गस्य भगवतः धाम स्थानं यस्य ▪ तथाभूतः सन्, स्वेन आत्मना समानं तुल्यं नाम विधुरिति यस्य सः, विधुः विष्णुः "विधुर्विष्णौ च द्रमसि" इत्यमरः । विरचिताः धृताः अनेके बहवः अवताराः येन तथोक्तः इति एवंरूपया ईर्ष्यया अक्षमया स्वयं चन्द्रमा अपि बहूनि रूपाणि विदधानः धारयन् सन् विराजति शोभते । इत्येवंरूपायां अनुरागस्य प्रेम्णः मान्द्यसंपादिकायां मन्दत्वोत्पादिकायां भ्रान्त्यां सत्यां, ततः इतरेतरदृढाश्लेषे परस्परदृढालिङ्गने विशेषेणातिशयेन उन्मिषन् उत्पद्यमानः तोपः संतोषो यासां ताभिः कोकदम्पतीपरम्पराभिः चक्रवाकमिथुनपङ्क्तिभिः निराकृतायां, 'यद्येते सर्वे चन्द्राः स्युस्तर्हि नास्माकं परस्परालिङ्गनं संभवति, परं चेदानीमेतत्संभवति, तस्मान्नेमे चन्द्राः, किंतु स्त्रीणां मुखान्येव' इति निवारितायां सत्यां, अकुण्ठा अप्रतिहता उत्कण्ठा यस्य तेन युवलोकेन तरुणजनेन निर्निमेषं नेत्रमीलनरहितं यथा स्यात्तथा अवलोकयमानैः स्त्रीमुखैरिति शेषः । अलंकृता, सरस्वत्याः वेदशास्त्रयाः सरस्वति समुद्रे च आभिमुख्येन, सांमुख्येन पण्डितबाहुल्यात्

१ 'आचक्षमाणानां' २ 'परिचुम्बचुम्बन' ३ 'विसत्वरैः' ४ 'मसृणैः' ५ 'वैहायसाध्वना.' ६ 'भ्रान्तावनुराग' ७ 'अवलोकने.,' अवलोकमानेन' ८ 'सारस्वत्याभिमुख्येन.'

यन्ती । शान्तनवास्पदतया गाङ्गेयतरङ्गिणीति संज्ञामन्वर्थयन्ती । संमज्जनैर्दुरितहराऽपि नमज्जनदुरितहरा निराकृतपथिकश्रान्तिः स्रवन्तीयं कंदलयति चक्षुषोरमन्दमानन्दम् ॥१६६॥

प्रहसति भवशोषकरी भवेन परितोषिता सुवर्णनदी ॥
दुर्वर्णरुचिरफेनैः सह्यसुता जान्हवीमसह्यसुताम् ॥ ३९१ ॥

पुनः सश्लाघम्—

स्वर्णवन्तं विदुः कान्तं रामा हेमापगामिमाम् ॥
दाम्पत्यमनयोरेतदनुरूपं विशोभते ॥ ३९२ ॥

प्रयत्नमन्तरा सपादनेन, समुद्रे च प्रेमातिशयेन चेत्यर्थ । कवे पण्डितस्य आत्मजा कवेरस्य सह्याद्रे आत्मजा कन्येति च प्रसिद्धिं ख्यातिं सार्थयन्ती यथार्थीकुर्वन्ती । शन्तनोरपत्य शान्तनवो भीष्म तस्य, शान्ताना शमयुक्ताना नवा स्तुतयश्च तासा च आसदतया स्थानतया योग्यतया च गाङ्गेयतरङ्गिणी भीष्मजननी गङ्गेत्यर्थ । पक्षे गाङ्गेय सुवर्णं तन्मयी तरङ्गिणीति च " स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् । तपनीय शातकम्भ गाङ्गेय भम कर्बुरम् । " इत्यमर । सज्ञा नाम अन्वर्थयन्ती अर्थयुक्ता कुर्वन्ती । समज्जनेन स्नानमात्रेण दुरितहरापि पापहरापि, मज्जनदुरितहरा ■ भवति इति विरोध , नमता नमस्कुर्वता जनाना दुरितहरा इत्यर्थेन च तत्परिहार । निराकृता निवारिता पथिकाना पान्थानां श्रान्ति श्रमो यया सा इय कावेरी नाम स्रवन्ती नदी चक्षुषोर्नेत्रयो अमन्द बहुल आनन्द कन्दलयति उत्पादयति॥१६६॥

पूर्वस्मिन् गद्ये गङ्गासाम्य प्रतिपादित कावेर्या , अधुना गङ्गाया अप्याधिक्य प्रतिपादयति उत्प्रेक्षया—**प्रहसतीति**। भवस्य ससारस्य शोषकरी नाशकरी भवेन शिवेन ससारेण च परितोषिता, सह्यस्य सह्याद्रे सुता कन्या तन्नोत्पन्नेत्यर्थ । सुवर्णा शोभनवर्णयुक्ता, सुवर्णा कनकमयी च नदी कावेरी दुर्वर्णं कृष्ण ताम्रादिरागे ,दुर्वर्णमिव रजतमिव च ' दुर्वर्णं रजत रूप्यम्" इत्यमर । रुचिरा मिश्रिता सुन्दराश्च फेना ते असह्यस्य निश्चलात् सोढुमशक्यस्य "अकारो वासुदेव स्यात्" इति कोशात् अस्य विष्णो सह्या मनोहरत्वात् सहनीयां लालनीयामिति यावत् । सुतां कन्या जाह्नवीं गङ्गा प्रहसति उपहसत्येवेति गम्योत्प्रेक्षेयम् । श्लेषमूलिका गम्योत्प्रेक्षेयम् ॥ ३९१ ॥

पुनरपि सश्लाघमाह— **स्वर्णवन्तमिति**। इमं कान्तं पतिं स्वर्णं कनकमस्यास्तीति तद्वन्त, तं प्रसिद्ध अर्णव समुद्र च विदु जानन्ति । इमां कावेरीं हेमापगां सुवर्णनदीं रामां कान्ता च विदुः जानन्ति । अत एव एतत् अनयोर्जायापत्यो दाम्पत्य अनुरूप योग्य विशोभते विशेषेण राजते ॥ ३९२ ॥

---

१ 'सज्जन,' 'ससज्जन ' २ ' स्रवन्ती चक्षुषोरमन्द कन्दलयत्यामोदम्,' ३ ' रुचि '

कृ०—साक्षेपम्—

परिशोभिताम्रपार्श्वा मध्यमहितरङ्गराजत स्फुरिता ॥
कथमिव दधाति कीर्तिं कावेरी कनकनिम्नगेत्येषा ॥ ३९३ ॥

विश्वावसुः— आपातदूषणमिदं निरूप्यमाणमस्या गुण एव स्यात् । तावदेतस्या रामणीयकम् ॥ १६७ ॥

पीताम्बरालंकृतमध्यभागा कह्लारमालाकमनीयवेणी ॥
सह्याद्रिकन्या जनकस्य गेहात् पत्युः समीपं व्रजति प्रसन्ना ॥ ३९४ ॥

पुनर्निर्वर्ण्य—

उद्गच्छदुच्छतमगुच्छलसच्छिरस्का-
स्तीरद्वयेऽपि तरव प्रतिभान्त्यमुष्याः ॥

अत्राक्षिपति कृशानुः—परिशोभीति । परितः आसमन्तात् शोभिनी ताम्रमयी पार्श्वौ यस्याः सा, परितः आसमन्तात् शोभिता फलपुष्पसंपन्नत्वेन विराजिता आम्रा आम्रवृक्षा ययोस्तथाभूतौ च पार्श्वौ यस्याः सा इति च, मध्ये मध्यभागे महिताभ्यां महत्त्वाभ्यां रङ्गः त्रपु " त्रपु पिच्चटम् । रङ्गं वङ्गे अथ पिचु " इत्यमरः । राजतं रजतसमूहश्च ताभ्यामिति ततः स्फुरिता, मध्ये महितेन पूज्येन रङ्गराजेन श्रीरङ्गराजेन च, सार्वविभक्तिकस्तसिः । स्फुरिता शोभिता एतादृशी एषा कावेरी नदी कनकनिम्नगा सुवर्णनदी इति कीर्तिं कथमिव दधाति धारयति ? व्यर्थैवेयं कीर्तिरस्या इति भावः ॥ ३९३ ॥

समाधत्ते— आपातेति । इदं पूर्वोक्तं निरूप्यमाणं त्वया दीयमानं आपातदूषणं सहजप्रतिपादितं, तत्त्वविचारशून्यं दूषणमित्यर्थः । अत एव तदस्याः कावेर्याः गुण एव स्यात् । तावत्तस्मात् तत्त्वतः एतस्याः रामणीयकं रमणीयत्वं परम् ॥ १६७ ॥

तदेवाह— पीताम्बरेति । इयं सह्याद्रिकन्या कावेरी पीतं च तत् अम्बरं वस्त्रं तेन, पीतकौशेयवस्त्रेणेत्यर्थः । पीताम्बरेण विष्णुना च " पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी " इत्यमरः । अस्मिन् पक्षे च बहुव्रीहिः समासः । अलंकृतः मध्यभागो मध्यप्रदेशो नितम्बप्रदेशश्च यस्याः सा, कह्लाराणां रक्तकमलानां मालया पङ्क्त्या च कमनीया सुन्दरा वेणी केशपाशः प्रवाहश्च यस्याः सा तथाभूता " वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताडे केशबन्धे " इति हैमः । प्रसन्ना प्रसन्नान्तःकरणा स्वच्छजला च सती, जनकस्य पितुः, सह्याद्रेश्च गेहात् गृहात्, प्रदेशाच्च पत्युः भर्तुः, समुद्रस्य च समीपं व्रजति गच्छति ॥ ३९४ ॥

किंच उद्गच्छदिति । अमुष्याः कावेर्यास्तीरद्वयेऽपि, स्थिता इति शेषः । उद्ग-

---

१ ' मध्यमितरङ्ग, ' ' मध्यमतोरङ्ग ' २ ' निरूप्यमाणाया अस्याः ' ३ ' एतां परमरमणीयाम्, ' ४ ' निरूप्य. ' ५ ' उच्चतम. '

एनां तरीतुमिह यत्नजुषः स्वशीर्ष-
वद्धावदातवसनाः पथिका इवामी ॥ ३९५ ॥

अथ श्रीरङ्गनगरीवर्णनम् ३४.

किंचिदन्तरमुपसृत्य अधस्तादवलोक्य सहर्षम्—

सारङ्गडिम्भनयनानवकेलियोग्यनारङ्गमुख्यतरुपुष्कलनिष्कुटेयम् ॥
श्रीरङ्गदिव्यनगरी प्रथते नयाब्धिपारंगतैर्बुधजनैः परिसेव्यमाना ॥३९६॥

निपुणं विभाव्य सशिरःकम्पम्—

हंसा निष्कुटदीर्घिकावसतयः प्रक्रान्ततर्कावहा
लीलोद्यानचरः पतञ्जलिगिरा पुंस्कोकिलः खेलति ॥
द्वैताद्वैतकथा यथो विदधति क्रीडामयूरा इह
स्वैरं तान्त्रिककारिका परिपठन्त्येता मुहुः सारिकाः ॥३९७॥

च्छन्तः उत्पद्यमानाः अच्छतमाः अतिस्वच्छा ये गुच्छाः पुष्पगुच्छास्तैः लसन्ति शोभमानानि शिरांसि शाखाग्राणि येषां ते लसच्छिरस्काः तरवो वृक्षाः भान्ति शोभन्ते। कथंभूताः। इह अस्यास्तीरे एनां नदीं तरीतुं पारं गन्तुं 'तॄ प्लवन तरणयोः' इति धातोः "तुमुन्ण्वुलौ" इत्यादिना तुमुनि इटि च तस्य "वॄतो वा" इति दीर्घः। यत्नजुषः प्रयत्नं कुर्वाणाः सन्तः अमी वृक्षाः स्वशीर्षे निजमस्तके बद्धानि जलस्पर्शभयेन अनार्द्रतार्थं वा वेष्टितानि अवदातानि शुभ्राणि वसनानि परिधानवस्त्राणि यैस्तथाभूताः पथिकाः पान्था इव, प्रतिभान्तीति संबन्धः। उत्प्रेक्षालंकारः॥३९५॥

सारङ्गेति। सारङ्गडिम्भस्य हरिणशिशोरिव नयने नेत्रे यासां तासां हरिणनयनानां स्त्रीणां नवकेलीनां नवीनशृङ्गारक्रीडानां "हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः। द्रव केलि परीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च।" इत्यमरः। योग्याः नारङ्गा नारङ्गवृक्षा एव मुख्या येषु ते ये तरवो वृक्षास्तैः पुष्कलाः परिपूर्णाः निष्कुटाः गृहारामा यस्यां सा तथाभूता, तथा नयाः न्यायशास्त्राण्येव, नीतिशास्त्राणि वा अब्धिः समुद्रः तस्य पारंगतैः परतीरप्राप्तैः, संपूर्णनयशास्त्रनिपुणैरित्यर्थः। बुधजनैः विद्वज्जनैः परिसेव्यमाना इयं पुरो दृश्यमाना श्रीरङ्गसंज्ञा दिव्यनगरी प्रथते प्रकाशते ॥ ३९६ ॥

किंच अत्र क्षेत्रे पक्षिणोऽपि विविधशास्त्रनिपुणा इत्याह— हंसा इति। इह श्रीरङ्गनगर्यां निष्कुटेषु गृहोद्यानेषु या दीर्घिका वाप्यस्तासु वसतिर्निवासो येषां ते

१ 'नग' २ 'परिभूष्यमाणा,' 'परिसेव्यमाना.' ३ 'तर्कभरो,' 'तर्कभरा' ४ 'मुहुः'.

किंच—

प्रातः प्रातः पयसि विमले पावने सह्यपुत्र्याः
स्नायं स्नायं सकलविषयत्यागिनो योगिनोऽमी ॥
वारं वारं भुजगशयनं लोचनाभ्यां पिबन्तः
क्षेमंक्षेमं[1] क्षणवदखिलं कालमत्र क्षिपन्ति ॥ ३९८ ॥

कृशानुः— वयस्य विरुद्धमेव भाषसे ॥ १६८ ॥

सारङ्गदृष्टिं[2] वयमुत्सृजन्त्यः सा रङ्गदृष्टिः स्वदते मुनिभ्यः ॥
कवेरजासंगतिमुत्सिसृक्षोः कवेरजासङ्गरुचिः कथं स्यात् ॥३९९॥

तथोक्ताः प्रक्रान्तान् स्वसमुदाये वक्तुमुपक्रान्तान्सर्वान् न्यायशास्त्राणि वहन्ति धारयन्तीति तद्वहाः, न्यायशास्त्रनिपुणा इत्यर्थः । हसाः यतिः । तथा लीलोद्याने क्रीडोपवने चरतीति तच्चरः पुंस्कोकिलः कोकिलपुरुषः अत्र 'पुम् कोकिलः' इति स्थिते "पुमः खयि—" इति रुत्वे विसर्गे सत्वे "अनुनासिकात् परः—" इत्युपरस्यानुस्वारे च सिद्धमिदम् । पातञ्जले गिरा व्याकरणमहाभाष्यरूपया खेलति क्रीडति । तथा क्रीडामयूराः द्वैतं जीवेश्वरयोर्भेदं अद्वैतं तयोरैक्यं च तयोः कथाः स्वसमुदाये सवादरूपा इत्यर्थः । यथा वितन्वति कुर्वन्ति, तथैव एताः सारिकाः शुकस्त्रियः ताम्रिकाः कारिकाः मीमांसाशास्त्रकारिकाः स्वैरं स्वच्छन्दं यथा तथा मुहुर्मुहुः वारंवारं परिपठन्ति उच्चारयन्ति ॥ ३९७ ॥

अथ तत्रत्यजनानां सदाचारं वर्णयति—प्रातः प्रातरिति । अत्र नगर्यां सकलविषयत्यागिनः ऐहिकशाकलकामाद्युपभोगत्यागिनः, अत एव योगिनः योगाभ्यासिनः अमी जनाः प्रातः प्रातः प्रतिप्रातःकालं सह्यपुत्र्याः कावेर्याः नद्याः पावने पवित्रे विमले निर्मले च पयसि उदके, स्नायं स्नायं स्नात्वा स्नात्वा "आभीक्ष्ण्ये—" इत्यादिना पौनःपुन्यार्थे णमुल् द्वित्वं च । वारं वारं निरन्तरं भुजगः शेषः शयनं यस्य क्षीराब्धेः, लोचनाभ्यां पिबन्तः अवलोकयन्तः सन्तः, क्षेमं क्षेमं निरन्तरकल्याणकारकं अखिलं सकलं कालं क्षणवत् क्षिपन्ति निर्यापयन्ति ॥ ३९८ ॥

अथ दूषयितुमुपक्रमते—वयस्येत्यादि ॥ १६८ ॥

विरुद्धत्वमेवाह— सारङ्गदृष्टिमिति । सारङ्गस्य हरिणस्येव दृष्टी नयने यस्याः सा तां स्त्रियं, जातावेकवचनम् । उत्सृजन्त्यः त्यजन्त्यः मुनिभ्यः योगिभ्यः सारङ्गदृष्टिः, सा प्रसिद्धा रङ्गस्य रङ्गनायकस्य दृष्टिः दर्शनं च कथं स्वदते रोचते ? तथा कः ब्रह्म वेत्तीति कविः तस्य ब्रह्मविदः "को ब्रह्मणि शरीरे च" इति कोशः । अजायाः मायायाः मायामयसंसारस्येत्यर्थः । संगतिं संबन्धं, कवेरजायाः कावेर्याश्च संगतिं उत्सिसृक्षोः त्यक्तुमिच्छोः कवेः पण्डितस्य अजायाः मायाप्रपञ्चे, कवेरजायाः कावेरीसम्बन्धे च रुचिः प्रीतिः कथं स्यात् ? अपि तु नैव भवेदित्यर्थः । अत्र 'सा-

---

१ 'क्षामक्षेमा,' 'क्षामाक्षेमा' २ 'दृष्टी,'

पुनर्निरूप्य—

क्षितिभृद्भिर्निजमौलिषु धृतपादो विरहितापकारी च ॥
इन्दुरिव रङ्गबन्धुर्दोषाभावे विलोक्यते किंतु ॥ ४०३ ॥

यद्वा—

न विधौ शुभरङ्गलक्षिताङ्गे सुमुदोप्यायनकारिणीह दृष्टे ॥
कलयामि कुरङ्गलक्षिताङ्ग कुमुदाप्यायनकारिण विधुं तम् ॥ ४०४ ॥

पुन सचिन्त्य सविस्मयम्—

रङ्गेशसेवको युक्त नार्तरीतिं भजेदिति ॥
चित्रमेतदसङ्गीति व्यपदेश यदश्नुते ॥ ४०५ ॥

यावहशब्दाश्रया, अत एव मे मम रोष क्रोध आवहन्ति सपादयन्ति तथाभूता रोषोत्पादका इति यावत्। न भवन्ति। प्रत्युत तर्हि तोषावहा संतोषजनका एव सन्तीति नाहमन्न खलुकदूषणेषु उत्तरयामि, प्रत्युत्तरं न ददामि ॥ १७१ ॥

क्षितिभृद्भिरिति। क्षितिभृद्भि राजभि पर्वतैश्च निजमौलिषु स्वकीयमस्तकेषु शिखरेषु च धृतौ पादौ चरणौ यस्य स, पक्षे धृता पादा किरणा यस्य स इति च, अपि पर्वत मेरुस्वरूप, सूर्यो वा "अवय शैल-मेषाऽर्का" इत्यमर। अथ वा वि पक्षी गरुड भगवद्विभूतिरूप "मेरु शिखरिणामहम्।" "आदित्यानाम ह विष्णुर्ज्योतिषा रविरंशुमान्।" "वैनतेयोऽसि पक्षिणाम्।" इति भगवद्गीतायां भगवतैवोक्तत्वात्। अहितानां शत्रूणां अपकारी नाशकर्ता, पक्षे विरहिणां प्रियजनवियोगयुक्तानां तापकारी संतापजनकश्च रङ्गबन्धु श्रीरङ्गनाथ इन्दुरिव चन्द्र इव, किंतु दोषाणां काम क्रोधादीनां अभावे सति, दोषाभावे निशाभावे च विलोक्यते दृश्यते ॥ ४०३ ॥

किंच नेति। शुभे कल्याणगुणयुक्ते रङ्गे क्षेत्रे लक्षित अङ्ग मूर्तिर्यस्य तस्मिन्, सुषु शोभना अत्यन्तकल्याणावहा या मुत् आनन्द तया आप्यायनकारिणि सुखकारिणि इह क्षेत्रे, विधौ चन्द्रे विष्णौ च "विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि" इत्यमर। दृष्टे सति, पुन कुत्सिते निन्दिते रङ्गे लक्षित अङ्ग यस्य स त, कुरङ्गेण मृगेण च लक्षित चिह्नित अङ्ग शरीरं यस्य स त च, कुत्सितया मुदा आनन्देन, कुमुदानां चन्द्रविकासि कमलानां च आप्यायनकारिण विकासकारिण च तं प्रसिद्ध विधु चन्द्र न कलयामि न पश्यामि ॥ ४०४ ॥

रङ्गेशेति। रङ्गेशस्य श्रीरङ्गनाथस्य उत्तमरङ्गस्य च सेवको भक्त आश्रितश्च आर्तस्य दु खिन रीतिं प्रकारं न भजेत् न सेवेत। नार्तां मुखसंबन्धिनीं रीतिं च भजेदिति च युक्त योग्यमेव। किंतु रङ्गेशसेवक असङ्गी व्यादिभोगासक्तिरहित इति व्यपदेश व्यवहारं अश्नुते प्राप्नोति इति यत्, एतदेव चित्रमाश्चर्यम् ॥ ४०५ ॥

---

१ 'निर्मोचयते' २ 'सुमुदाप्यायन' ३ 'विचिन्त्य'

अन्यदद्भुतमुद्भूतमत्र श्रीरङ्गधामनि ॥
यच्चन्द्राभिख्ययाप्येषा शोभते पुष्करिण्यहो ॥ ४०६ ॥

समन्तादवलोक्य सश्लाघम्—

रङ्गक्षेत्रमिदं रमेशितुरभिव्यक्तिस्थलेष्वादिमम्
तीर्थं सैव मरुद्वृधा भगवती या तोष्टवीति श्रुतिः ॥
सर्वात्मा नगरस्य चास्य जगतां निर्वाहको नायको
वासश्चेदिह लभ्यते जगति को वैकुण्ठमुत्कण्ठते ? ॥ ४०७ ॥

कृ०— सार्धाङ्गीकारम्—

सोऽयं यद्यपि हृद्य एव विषयः सायन्तनेन्दीवर-
श्यामाङ्गेन सनायकः कृततमोभङ्गेन रङ्गेन्दुना ॥
भ्रान्ताः किन्तु चरन्ति हन्त पिशुना शान्तात्मना तापदाः
श्रीमन्तो यदुदञ्चनाद्धत न खल्वत्रासमत्रासते ॥ ४०८ ॥

किञ्च अन्यदिति । अत्र श्रीरङ्गस्य भगवतः धामनि स्थाने क्षेत्रे अन्यत् उक्तादितरत् अद्भुतमाश्चर्यं उद्भूतमुत्पन्नम् । किं तत् यत् एषा पुष्करिणी कमलिनी चन्द्रस्य अभिख्यया नाम्ना, कान्त्या चन्द्रिकया चापि शोभते । तत् अद्भुतमिति सम्बन्धः ॥४०६॥

रङ्गक्षेत्रमिति । इदं रङ्गक्षेत्रं रमेशितुर्लक्ष्मीपतेर्विष्णोः अभिव्यक्तिस्थलेषु प्रकटीभावस्थानेषु मध्ये आदिमं प्रथमं, वर्तत इति शेषः । किञ्च यां नदीं श्रुतिः वेदः "इमं मे गङ्गे यमुने" इत्यादिरूपा इत्यर्थः । तोष्टवीति पुनः पुनर्भृशं वा स्तौति, 'ष्टुञ् स्तुतौ' इत्यस्माद्धातोर्यङ्लुकि लटि रूपम् । सैव भगवती मरुद्वृधा कावेरी नदी अत्र तीर्थं विरजाभिधं प्रसिद्धम् । अस्य च नगरस्य नायकोऽधिपतिस्तु जगतां सर्वेषां लोकानां निर्वाहको रक्षिता, सर्वेषां प्राणिनाम् आत्मा अन्तर्यामी, भगवान् विष्णुरित्यर्थः । अस्ति । तस्मात् इह क्षेत्रे वासः सततं वसतिः लभ्यते प्राप्यते चेत् जगति कः पुरुषः वैकुण्ठं लोकं, गन्तुमिति शेषः । उत्कण्ठते ? अपि तु न कोऽपीत्यर्थः ॥ ४०७ ॥

सोऽयमिति । साय भवानि सायतनानि यानि इन्दीवराणि नीलकमलानि तेषामिव श्यामम् अङ्गं मध्यभागश्च यस्य तेन, कृतः तमसोऽज्ञानस्य अन्धकारस्य च भङ्गो येन तेन, रङ्गे क्षेत्रे इन्दुरिव चन्द्र इव तेन रङ्गनाथेन, पक्षे रङ्गयुक्तेन रागयुक्तेन इन्दुना चन्द्रेण च सनायकः सनाथः नायकेन शृङ्गारिणा च सहितः सः प्रसिद्धः अयं विषयो देशः यद्यपि हृद्य एव मनोहर एव वर्तते, किन्तु तथापि भ्रान्ताः परधनलुब्धत्वेन अनवस्थितचित्ताः अत एव शान्तः आत्मा चित्तं येषां तेषां तापदाः सन्तापजनकाः पिशुनाः खलाः "पिशुनौ खलसूचकौ" इत्यमरः । एतादृशाश्चोरा इत्यर्थः । चरन्ति परिभ्रमन्ति । हन्तेति खेदे । येषां दुष्टानामुदञ्चनात् सर्वतः सञ्चारादेतो

वि०—सखे भवता भणितानां पदानां व्यासेनैव विरोधः समाधेयः १६९

इत्यग्रतः पश्यन्नञ्जलिं बद्ध्वा—

श्रीरङ्गे शोभते यस्य श्रीरङ्गे शोभते च यः ॥
नमोऽहं कलये तस्मै न मोहं कलये ततः ॥ ४०० ॥

किंच—

प्रणिपतिकर्मीकुर्मः फणिपतिभोगेशयं रथाङ्गशयम् ॥
कारणमेकं जगतां वारणपतिभीतिवारणं ज्योतिः ॥ ४०१ ॥

कृशानुः—किमस्मिन्नपि महाभुजङ्गशायिनि क्रियन्ते त्वया प्रणामाः ॥

तथाहि—

रङ्गदृष्टिं कवेरजासंगतिं ' इति श्लिष्टाभ्यां पदाभ्यां विरोधाभासोऽलंकारः, वास्तवार्थेन च तत्परिहारः । दूषणमपि श्लेषेणैव नतु वास्तवार्थेनेति ज्ञेयम् ॥ ३९९ ॥

सखे इति । हे सखे, भवता भणितानां उच्चारितानां पदानां शब्दानां विरोधः विरोधाभासः व्यासेनैव, न लम्पेनेति सूचनार्थमेवशब्दः । समाधेयः समाधातुं शक्यः परिहारार्य इत्यर्थः ॥ १६९ ॥

अहं तु केवलं भगवन्तं नमस्करोमीति सूचयनाह— **श्रीरङ्ग इति** । यस्य भगवतः अङ्के वक्षःस्थले श्रीर्लक्ष्मीः शोभते, स्वयं च यः श्रीरङ्गे नाम क्षेत्रे च शोभते । तस्मै श्रीरङ्गनाथाय अहं नमः नमस्कारं कलये करोमि । कुतः, ततः नमस्काराचरणात् मोहं प्रपञ्चासक्तिरूपं अविचारं, न कलये न स्वीकरोमि ॥ ४०० ॥

किंच प्रणिपतीति । फणिपतेः सर्पराजस्य शेषस्य भोगे शरीरे " अहेः शरीरं भोगः स्यात् " इत्यमरः । शेते इति तथाभूतः तं शेषशायिनमित्यर्थः । " शय-वास-वासिष्वकालात् " इति सप्तम्या अलुक् । रथाङ्गं चक्रं शये हस्ते यस्य सः तं, चक्रपाणिनमित्यर्थः । " पञ्चशाखः शयः पाणिः " इत्यमरः । जगतां एकमद्वितीयं मुख्यमित्यर्थः । कारणं, वारणपतेर्गजेन्द्रस्य भीतिवारणं भयनिवारकं ज्योतिः तेजोरूपं, प्रणिपतेः प्र नि- इत्येतदुपसर्गपूर्वकस्य पतधातोः अर्थात् प्रणिपातस्य नमस्कारक्रियाया इत्यर्थः । कर्मीकुर्मः, ईप्सिततमरूपं कुर्मः । तं प्रति नमस्कारकरणेन इष्टफलप्रदं कुर्म इत्यर्थः ॥ ४०१ ॥

पुनरपि दूषयति— **किमिति** । अस्मिन् महाश्चासौ भुजङ्गः विटः महाभुजङ्गः शेषश्च " भुजङ्गो विट-सर्पयोः " इति कोशान्तरम् । तस्मिन् शेते तस्मिन्नपि त्वया प्रणामा नमस्काराः क्रियन्ते किम् ? अहो शेषशायिभगवन्नमस्कारकरणान्महद्भाग्यं तवेति वास्तवोऽर्थः ॥ १७० ॥

---

१ ' भाम. ' २ ' किमस्मिन् महाभुजङ्गे. '

श्यामोत्तुङ्गपयोधरोज्ज्वलरुचिस्तन्वन्भुजङ्गान्वयम्
श्रीरङ्गस्थलनित्यवासरसिक शृङ्गारिणामग्रणी ॥
प्राकारप्रकरान्तरस्थितिमती या राजपद्मिन्यहो
निःशङ्क परपूरुषश्चिरमसौ निद्राति तत्सन्निधौ ॥ ४०२ ॥

विश्वावसुः— श्लेषावलम्बना दोषा इमे न मे रोषावहा, प्रत्युत तोषावहा इति नाहमत्रोत्तरयामि ॥ १७१ ॥

तदेव सविस्तृतमुपपादयति— **श्यामेति** । श्यामाना षोडशवर्षवयस्काना तरुणीना "श्यामा षोडशवार्षिकी" इति तल्लक्षणम् । उत्तुङ्गयोरुच्चयो पयोधरयो स्तनयो उज्ज्वला अतिशयिता रुचिरासक्तिर्यस्य स, श्यामस्य नीलवर्णस्य उत्तुङ्गस्योन्नतस्य च पयोधरस्य मेघस्येव "स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ" इत्यमर । उज्ज्वला भासमाना रुचि कान्तिर्यस्य स इति च तदर्थ । शृङ्गार रत्यासक्तिरूपो विद्यते येषा ते शृङ्गारिणस्तेषा अग्रणी अग्रेसर । शृङ्गारलक्षणमुक्त रससुधाकरे—"विभावैरनुभावैश्च स्वोचितैर्व्यभिचारिभि । नीता सदस्यरस्यत्व रति शृङ्गार उच्यते ।" इति । स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यासक्तिरूपेच्छाविशेषो रतिरित्युच्यते । तल्लक्षणमपि तत्रैव—"यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रति स्मृता ।" इति । अन्यत्रापि— "शृङ्ग हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुक । पुरुष प्रमदाभूमि शृङ्गार इति गीयते ।" इति । भरतोऽप्याह— "ऋतुमाल्यालङ्कारै प्रियजनगान्धर्व प्रणय सेवाभि । उपवनगमन विहारै शृङ्गाररस समुद्भवति । नयन वदनप्रसादै श्रुतिमधुर-वचो धृति प्रमोदैश्च । ललितैश्चाङ्गविहारैस्तदभिनय सम्प्रयोक्तव्य ।" इति । अत एव भुजङ्गाना विटाना भुजङ्गस्य शेषस्य च "भुजङ्गो विटसर्पयो "। अन्वय सबन्ध, अन्वय शयनरूप च तन्वन् कुर्वन्, श्रीमति रङ्गस्थले रङ्गशालाया नाट्यस्थले इत्यर्थ । नित्यवासे सतत निवासे रसिक, पक्षे श्रीरङ्गस्थले नाम क्षेत्रे नित्यवासरसिक तत्र नित्यनिवासीत्यर्थ । असौ पर यत्पुरुष्य जार इति यावत् । पूरुष, पक्षे पर उत्तम पूरुषश्च या प्राकाराणा पाषाणादिभित्तीना शैवलादिवेष्टनाना च प्रकरस्य समूहस्य अन्तरे मध्ये स्थितिमती स्थितिशीला राज्ञ चक्रवर्तिभूपते पद्मिनी तल्लक्षणोपेता पत्नी, पक्षे राज्ञ चन्द्रस्य पद्मिनी कमलिनी "द्विजराज शशधर" इति कोशोक्तद्विजराजशब्दस्य राजेत्येकदेशेन ग्रहणम् । अथवा "सोमो वै राजा ब्राह्मणानाम्" इति श्रुतश्चन्द्रस्य राजत्वस्य प्रसिद्धम् । चन्द्रोदये विकासशालिनी कमलिनीत्यर्थ । तस्या सन्निधौ समीपे निःशङ्क निर्भय यथा तथा चिर बहुकालपर्यन्त निद्राति । अहो इत्याश्चर्ये ॥ ४०२ ॥

एव श्लेषगर्भित भाषण श्रुत्वा सतुष्ट सन्नाह **विश्वावसुः**— **श्लेषावलम्बना** इति । इमे 'श्यामोत्तुङ्ग-' इत्यादिना प्रतिपादिता दोषा श्लेषावलम्बना अर्थद्वि-

---

१ 'निःशङ्क' २ 'दोषावहा'

पुनर्निरूप्य—

क्षितिभृद्भिर्निजमौलिषु धृतपादो विरहितापकारी च ॥
इन्दुरिव रङ्गबन्धुर्दोषाभावे विलोक्यते किंतु ॥ ४०३ ॥

यद्वा—

न विधौ शुभरङ्गलक्षिताङ्गे सुमुदाप्यायनकारिणीह दृष्टे ॥
कलयामि कुरङ्गलक्षिताङ्गं कुमुदाप्यायनकारिणं विधुं तम् ॥ ४०४ ॥

पुनः संचिन्त्य सविस्मयम्—

रङ्गेशसेवको युक्तं नार्तरीतिं भजेदिति ॥
चित्रमेतदसङ्गीति व्यपदेशं यदश्नुते ॥ ४०५ ॥

यावहशब्दाश्रया, अत एव मे मम रोष क्रोध आवहन्ति संपादयन्ति तथाभूता रोषोत्पादका इति यावत्। न भवन्ति। प्रत्युत तर्हि तोषावहा सतोषजनका एव सन्तीति नाहमन त्वदुक्तदूषणेषु उत्तरयामि, प्रत्युत्तर न ददामि ॥ १७१ ॥

क्षितिभृद्भिरिति। क्षितिभृद्भि राजभि पर्वतैश्च निजमौलिषु स्वकीयमस्तकेषु शिखरेषु च धृतौ पादौ चरणौ यस्य स., पक्षे धृता पादा किरणा यस्य स इति च, अवि पर्वत मेरुस्वरूप, सूर्यो वा "अवय शैलमेषाऽर्का" इत्यमर। अथवा वि पक्षी गरुड भगवद्विभूतिरूप "मेरु शिखरिणामहम्।" "आदित्यानाम् अहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्।" "वैनतेयोऽस्मि पक्षिणाम्।" इति भगवद्गीतायां भगवतैवोक्तत्वात्। अहिताना शत्रूणा अपकारी नाशकर्ता, पक्षे विरहिणां प्रियजनवियोगयुक्तानां तापकारी सतापजनकश्च रङ्गबन्धु श्रीरङ्गनाथ इन्दुरिव चन्द्र इव, किंतु दोषाणां काम क्रोधादीना अभावे सति, दोषाभावे निशाभावे च विलोक्यते दृश्यते ॥ ४०३ ॥

किंच नेति। शुभे कल्याणगुणयुक्ते रङ्गे क्षेत्रे लक्षित अङ्ग मूर्तिर्यस्य तस्मिन्, सुमु शोभना अत्यन्तकल्याणावहा या मुत् आनन्द तया आप्यायनकारिणि सुखकारिणि इह क्षेत्रे, विधौ चन्द्रे विष्णौ च "विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि" इत्यमर। दृष्टे सति, पुन कुत्सिते निन्दिते रङ्गे लक्षित अङ्ग यस्य स' त, कुरङ्गेण मृगेण च लक्षित चिह्नित अङ्ग शरीरं यस्य स ॥ च, कुत्सितया मुदा आनन्देन, कुमुदानां चन्द्रविकासिकमलानां च आप्यायनकारिण विकासकारिण च त प्रसिद्ध विधुं चन्द्र न कलयामि न पश्यामि ॥ ४०४ ॥

रङ्गेशेति। रङ्गेशस्य श्रीरङ्गनाथस्य उत्तमरङ्गस्य च सेवको भक्त: आश्रितश्च आर्तस्य दु:खिन. रीतिं प्रकारं न भजेत् न सेवेत। नार्तौ नृत्यसंबन्धिनीं रीतिं च भजेदिति च युक्त योग्यमेव। किं तु रङ्गेशसेवकः असङ्गी स्त्र्यादिभोगासक्तिरहित इति व्यपदेश व्यवहार अश्नुते प्राप्नोति इति यत्, एतदेव चित्रमाश्चर्यम् ॥४०५॥

---

१ 'विलोक्यते.' २ 'सुखदाप्यायन.' ३ 'विचिन्त्य.'

अन्यदद्भुतमुद्भूतमत्र श्रीरङ्गधामनि ॥
यच्चन्द्राभिख्ययाप्येषा शोभते पुष्करिण्यहो ॥ ४०६ ॥

समन्तादवलोक्य सश्लाघम्—

रङ्गक्षेत्रमिदं रमेशितुरभिव्यक्तिस्थलेष्वादिमम्
तीर्थं सैव मरुद्वृधा भगवती या तोष्टवीति श्रुतिः ॥
सर्वात्मा नगरस्य चास्य जगतां निर्वाहको नायको
वासश्चेदिह लभ्यते जगति को वैकुण्ठमुत्कण्ठते ? ॥ ४०७ ॥

कृ०— सार्धाङ्गीकारम्—

सोऽयं यद्यपि हृद्य एव विषयः सायन्तनेन्दीवर-
श्यामाङ्केन सनायकः कृततमोभङ्गेन रङ्गेन्दुना ॥
भ्रान्ता किन्तु चरन्ति हन्त पिशुना शान्तात्मना तापदाः
श्रीमन्तो यदुदञ्चनाद्बृत न खल्वत्रासमत्रासते ॥ ४०८ ॥

किंच अन्यदिति । अत्र श्रीरङ्गस्य भगवतः धामनि स्थाने क्षेत्रे अन्यत् उक्तादितरत् अद्भुतमाश्चर्यं उद्भूतमुत्पन्नम् । किं तत् यत् एषा पुष्करिणी कमलिनी चन्द्रस्य अभिख्यया नाम्ना, कान्त्या चन्द्रिकया चापि शोभते । तत् अद्भुतमिति सम्बन्धः ॥४०६॥

रङ्गक्षेत्रमिति । इदं रङ्गक्षेत्रं रमेशितुर्लक्ष्मीपतेर्विष्णोः अभिव्यक्तिस्थलेषु प्रकटीभावस्थानेषु मध्ये आदिमं प्रथमं, वर्तत इति शेषः । किंच या नदीं श्रुतिः वेदः "इमं मे गङ्गे यमुने-" इत्यादिरूपा इत्यर्थः । तोष्टवीति पुनः पुनर्भृशं वा स्तौति, 'ष्टुञ् स्तुतौ' इत्यस्माद्धातोर्यङ्लुकि लटि रूपम् । सैव भगवती मरुद्वृधा कावेरी नदी अत्र तीर्थं विरजाभिधं प्रसिद्धम् । अस्य च नगरस्य नायकोऽधिपतिस्तु जगतां सर्वेषां लोकानां निर्वाहको रक्षिता, सर्वेषां प्राणिनां आत्मा अन्तर्यामी, भगवान् विष्णुरित्यर्थः । अस्ति । तस्मात् इह क्षेत्रे वासः सततं वसतिः लभ्यते प्राप्यते चेत्, जगति कः पुरुषः वैकुण्ठं लोकं, गन्तुमिति शेषः । उत्कण्ठते ? अपि तु न कोऽपीत्यर्थः ॥ ४०७ ॥

सोऽयमिति । सायं भवानि सायन्तनानि यानि इन्दीवराणि नीलकमलानि तेषामिव श्यामः अङ्कः मध्यभागश्च यस्य तेन, कृतः तमसोऽज्ञानस्य अन्धकारस्य च भङ्गो येन तेन, रङ्गे क्षेत्रे इन्दुरिव चन्द्र इव तेन रङ्गनाथेन, पक्षे रङ्गयुक्तेन रागयुक्तेन इन्दुना चन्द्रेण च सनायकः सनाथः नायकेन शृङ्गारिणा च सहितः सः प्रसिद्धः अयं विषयो देशः यद्यपि हृद्य एव मनोहर एव वर्तते, किंतु तथापि भ्रान्ताः परधनलुब्धत्वेन अनवस्थितचित्ताः अत एव शान्तः आत्मा चित्तं येषां तेषां तापदाः सन्तापजनकाः पिशुनाः खलाः "पिशुनौ खलसूचकौ" इत्यमरः । एतादृशाश्चोरा इत्यर्थः । चरन्ति परिभ्रमन्ति । हन्तेति खेदे । येषां दुष्टानामुदञ्चनात् सर्वतः सञ्चारादेतो

किं बहुना—

नित्यं काञ्चनसिन्धुमध्यरुचिरो निष्कम्पसंपन्निधि-
निस्तुल्यामपि काञ्चनश्रियमुरोमध्ये दधानः स्वयम् ॥
बिभ्यत्किं पिशुनेभ्य एष बहुलप्राकारसंवेष्टिते
शेते धामनि रङ्गनायक इति स्वाख्यामिह ख्यापयन् ॥ ४०९ ॥

वि०— सखे न जातु श्रीमतां हानिः, प्रत्युत तद्द्वेष्टॄणां पिशुनानामेव भवन्त्यनर्थाः ॥ १७२ ॥

परवित्तजिहीर्षया प्रवृत्तः पिशुनस्तु स्वयमेव नाशमेति ॥
सुलभः शलभस्य किं न दाहः पृथुदीपग्रसनाय जृम्भितस्य ॥ ४१० ॥

अलमन्यप्रसङ्गेन, तमेवं च रङ्गेशं श्रीरङ्गधामानमनुसंदधामि ॥ १७३ ॥

अत्र क्षेत्रे श्रीमन्तः सपत्तिमन्तो जनाः अत्रासं भयरहितं यथा तथा न खलु आसते तिष्ठन्ति, न वसन्तीत्यर्थः । बतेति खेदे ॥ ४०८ ॥

किंच नित्यमिति । नित्यं संततं काञ्चनसिन्धोः सुवर्णसमुदायस्य कावेर्या नद्याश्च मध्ये रुचिरः सुन्दरः, तत्र वसान इत्यर्थः । अत एव निष्कम्पायाश्चलनरहितायाः शाश्वताया इत्यर्थः । संपदः संपत्तेः निधिः, तत एव च निस्तुल्यां निरुपमां काञ्चनस्य सुवर्णस्य सुवर्णालंकारस्येत्यर्थः । श्रियं, पक्षे कांचन अनिर्वाच्यगुणयुक्तामित्यर्थः । श्रियं लक्ष्मीं च उरसो वक्षस्थलस्य मध्ये मध्यभागे दधानः धारयन् सन्नपि स्वयं एष भगवान् पिशुनेभ्यः खलेभ्यः बिभ्यत् किं भयं प्राप्नुवन्निवेत्युत्प्रेक्षा । बहुलाः अनेके ये प्राकाराः शिलादिनिर्मिताः प्रासादभित्तयः तैः संवेष्टिते परितो वृते धामनि स्थाने रङ्गस्य एतत्क्षेत्रस्य वङ्गस्य च नायकः पतिः इति स्वस्य आख्यां नाम, चोरभयात् स्वर्णनायक इति नाम निह्नुवन्नित्यर्थः । इह प्रदेशे ख्यापयन् प्रकथयन् प्रसिद्धीकुर्वन्निति यावत् । शेते निलीय तिष्ठति निद्रातीति च ॥ ४०९ ॥

सखे इति । जातु कदाचिदपि श्रीमतां संपत्तिमतां लक्ष्मीवतां च पिशुनेभ्य इति शेषः । न हानिः, प्रत्युत किं तु तान् लक्ष्मीवतः द्विषन्ति ते तद्द्वेष्टारस्तेषां पिशुनानामेव अनर्थाः शिक्षादिरूपाः भवन्ति ॥ १७२ ॥

एतदेव सविस्तरमाह— परवित्तेति । यस्तु पिशुनः परेषामन्येषां वित्तस्य द्रव्यस्य जिहीर्षया हर्तुमिच्छया प्रवृत्तः उद्यतः, सः स्वयमेव नाशं एति प्राप्नोति । एतदेव सदृष्टान्तमाह— पृथोर्महतः दीपस्य ग्रसनाय भक्षणाय जृम्भितस्य उद्यतस्य शलभस्य कीटविशेषस्य दाहो दहनं भस्मीभाव इत्यर्थः । सुलभः न किम् ? किंतु स एव सुलभः नान्यत् किमपीति भावः ॥ ४१० ॥

अत एव भगवदन्यकथाप्रसङ्गो मास्त्विति सूचयन्नाह— अलमिति । अन्यस्य

---

१ ' बिद्भ्य, सखे. ' २ ' द्रोहिणां. ' ३ ' परमेशं. '

सविसयम्—

सपर्यां विरुद्धादपि प्राप्तुमीष्टे
समर्थो जगत्यां यतो रामचन्द्रात् ।
अरं-गाधिराजोदितप्रौढभक्ते-
रपि प्राप पूजां स रङ्गाधिराजः ॥ ४११ ॥

अथवा नात्र विरोध इति समर्थये ॥१७४॥

कुवस्तुहानात् सद्वस्तुसंग्रही राघवः क्षमम् ॥
हन्ता कुरङ्गराजस्य रङ्गराजमपूजयत् ॥ ४१२ ॥

पुनः सभक्तिप्रकर्षं भगवन्तमुद्दिश्य—

श्रुतसुरनुतिघोषे शत्रुषु स्फीतरोषे
निहतविनतदोषे नित्यदास्याभिलाषे ॥
ललितवपुषि शेषे लब्धसंपूर्णतोषे
परमपुरुष! शोपे पर्वचन्द्राविशेषे ॥ ४१३ ॥

भगवद्व्यपेतरस्य प्रसङ्गेन अवसरेण अलं पर्याप्तं, स न कार्य इत्यर्थः । किंतु तं प्रसिद्धमेव च श्रीरङ्गे क्षेत्रे धाम स्थानं यस्य तं रङ्गं भगवन्तं अनुसंदधामि वर्णयामि॥१७३॥

सपर्यामिति । जगत्यां पृथिव्यां समर्थः संपत्तिमान्, कर्तुमकर्तुमित्यादिसामर्थ्ययुक्तश्च विरुद्धात् शत्रोरपि विपरीताचारादपीति च, सपर्यां पूजां, "पूजा नमस्यापचितिः सपर्या" इत्यमरः । प्राप्तुं लब्धुं ईष्टे समर्थो भवति । यतो यस्मात् स प्रसिद्धः रङ्गाधिराजः भगवान् अरङ्.धिराजे रङ्गनाथभगवदितरस्मिन्, पक्षे 'अरं' इति छेदः । अरमतिशयितं गाधिराजे विश्वामित्रे च उदिता उत्पन्ना प्रौढा प्रगल्भा भक्तिर्यस्य तस्मात् रामचन्द्रादपि पूजां प्राप स्वीकृतवान् । तस्मात् इति संबन्धः । श्रीरङ्गशायी रघुकुलदैवतमिति हि पुराणप्रसिद्धिः ॥ ४११ ॥

किंच कुवस्त्विति । राघवः कुवस्तूनां कुत्सितवस्तूनां हानात् त्यागात् सतां उत्तमानां प्रशस्तानां वा "सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सन्" इत्यमरः । वस्तूनां संग्रही स्वीकारकर्ता एतत् क्षमं युक्तम् । यतः कुत्सितस्य निन्द्यस्य रङ्कराजस्य, कुरङ्गराजस्य मायामृगस्य च मारीचस्येत्यर्थः । हन्ता मारयिता राघवः इमं रङ्गराजं रङ्गनाथं अपूजयत् पूजितवान् ॥ ४१२ ॥

श्रुतेति । श्रुतः आकर्णितः सुराणां देवानां नुतिघोषः स्तुतिघोषो येन तस्मिन्, शत्रुषु वैरिषु स्फीतः प्रवृद्धः रोषः क्रोधो यस्य तस्मिन्, निहताः विनाशिताः विनतानां नम्राणां दोषाः पापानि येन तस्मिन्, नित्यं दास्ये भगवद्दासकर्मणि अभिलाष

---

१ 'अरं गाधि.' २ 'हन्ता.' ३ 'श्रित.'

भगवन् रङ्गनायक[1] भवदीये सदसि भाषितुमपि वयं बिभीम ॥१७५॥

तथाहि—

कर्तुं व्याकरणस्य वाममितरद्यस्य प्रवक्रीक्षणम्
भाष्यं व्याकरणस्य साधु विदधे शय्या यदीया पुन ॥
यद्वाहो द्विजशेखर श्रुतिमयो यस्य स्नुषा भारती
गोष्ठ्या त्रस्यति तस्य ते कविजनो रङ्गेश[1] कर्तुं स्तुतिम्॥४१४॥

पुनरञ्जलिं बद्ध्वा सप्रार्थनम्—

वरगुणगणसीमा वारिदश्यामधामा
सततममररामासघसंगीतनामा ॥
परिहृतभवदामा भासिताकल्पहेमा
मम कलयतु भूमा मङ्गल रङ्गधामा ॥ ४१५ ॥

इच्छा यस्य तस्मिन्, लब्ध प्राप्त सपूर्णस्तोष सतोषो येन भगवद्दृढभक्त्येत्यर्थ । तस्मिन्, ललित मृदु सुन्दरं वा वपु शरीरं यस्य तस्मिन्, पर्वणि पौर्णमास्या यश्चन्द्र तस्मादविशेषे विशेषरहिते तत्सदृशे इत्यर्थ । एतादृशे शेषे अनन्ते, हे परमपुरुष भगवन् रङ्गनाथ ! शेषे शयन करोषि ॥ ४१३ ॥

भगवन्निति । हे भगवन् रङ्गनायक ! भवदीये त्वत्सबन्धिनि सदसि सभाया भाषितु वक्तुमपि वय बिभीम भय प्राप्नुम ॥१७५॥

भयकारणमेवोपपादयति— कर्तुमिति । यस्य भगवत वाम सव्य ईक्षण नेत्र, चन्द्ररूपमित्यर्थ । व्याकरणस्य चान्द्रव्याकरणस्य कर्तृ उत्पादक, तथा इतरत् वा मात् भिन्न दक्षिणनेत्र सूयरूप सौरव्याकरणशास्त्रस्य प्रवक्तृ प्रणेतृ, पुनश्च यस्य रङ्गनाथभगवत इय यदीया भगवत्सबन्धिनीत्यर्थ । शय्या शेषरूपा व्याकरणस्य पाणिनीयव्याकरणशास्त्रस्य भाष्य महाभाष्यरूप व्याख्यानं साधु यथा यथा विदधे कृतवान्, तथा यस्य भगवतो वाहो वाहन श्रुतिमयो वेदरूप द्विजानां ब्राह्मणानां पक्षिणां च श्रेष्ठ गरुड, यस्य भगवत स्नुषा पुत्रपत्नी भारती सरस्वती, तस्मात् हे रङ्गेश रङ्गनाथ भगवन् ! तस्य एतादृशगुणविशिष्टस्य ते तव गोष्ठ्यां सभायां कविजन काव्यकर्तृसमुदाय स्तुतिं स्तव कर्तुं त्रस्यति बिभेति ॥ ४१४ ॥

पूर्वोक्तगुणविशिष्टा देवता मम कल्याण विदधातु इति मनसि निधाय प्रार्थयत —वरगुणेति । वराणां श्रेष्ठानां गुणगणानां गुणसमुदायानां सीमा मर्यादा वारिदस्य मेघस्येव श्याम नीलवर्ण धाम देहो यस्य स , "गृह देह त्विट् प्रभावा धामानि" इत्यमर । सततं निरन्तरं अमररामाणां देवस्त्रीणां सघेन समुदायेन सगीतं उत्तम

---

१ 'रङ्गचन्द्र! भवदीयसमुरो' २ 'वद्' ३ 'ग्रति.'

अन्यतो वीक्ष्य सश्लाघम्—

स्वामिनीं स्तौमि नीलाब्जमदमोचनलोचनाम् ॥
अङ्गनां रङ्गनाथस्य दीप्तिं मूर्तिमतीमिव ॥ ४१६ ॥

देवीमुद्दिश्य—

मोहोन्मूलनमूलिका भवजुषां मोक्षाध्वनिःश्रेणिका
चेतःशुद्धिविधानसिद्धगुलिका चिन्तातमश्चन्द्रिका ।
विद्याविभ्रमसारिकासि कमले ! विष्णोरुरोमालिका
मातस्त्वं मम पारिजातलतिका मोदाम्बुधेर्वीचिका ॥ ४१७ ॥

कृ०— कान्त्येव हन्त वृत्त्याऽपि कमलामपि चञ्चलाम् ॥
अशिष्टेष्वेव रज्यन्तीमभिष्टौति कथं बुधः ॥ ४१८ ॥

प्रकारेण गानेन वर्णितं नाम यस्य सः, परिहृतं निवारितं भवस्य संसारसम्बन्धि दाम बन्धनपाशो येन सः, समस्तसंसारबन्धनरहित इत्यर्थः । भासितं प्रकाशितं आकल्पानां भूषणानां हेम सुवर्णं यस्य सः, रङ्गे रङ्गक्षेत्रे धाम स्थानं यस्य सः भूमा महात्मा भगवान् रङ्गनाथः, मम मत्सम्बन्धि मङ्गलं कल्याणं कल्पयतु करोतु ॥४१५॥

एवं भगवन्तं रङ्गनाथं स्तुत्वा तत्पत्नीं भगवतीं महालक्ष्मीं स्तौति—**स्वामिनीमिति** । नीलाब्जस्य नीलकमलस्य मदमोचने सौन्दर्यगर्वनिवारणे लोचने नेत्रे यस्याः सा तां, मूर्तिमतीं प्रत्यक्षशरीरधारिणीं दीप्तिं कान्तिमिव स्थितां स्वामिनीं सर्वजनानामीश्वरीं, रङ्गनाथस्य भगवतः अङ्गनां पत्नीं लक्ष्मीं स्तौमि वक्ष्यमाणप्रकारेण स्तुतिं करोमि ॥ ४१६ ॥

मोहोन्मूलनेति । भो मातः सकललोकजननि ! कमले महालक्ष्मि ! त्वं भवजुषां संसारिणां मोहस्याज्ञानस्य उन्मूलने निर्मूलने मूलिका मूली, अत एव मोक्षाध्वनः मोक्षमार्गस्य निःश्रेणिका अधिरोहिणी, चेतसः अन्तःकरणस्य शुद्धिविधाने पवित्रीकरणे सिद्धगुलिका सिद्धगुटिका, चिन्तारूपस्य तमसः अन्धकारस्य चन्द्रिका चन्द्रकान्तिः, विद्याविभ्रमस्य विद्याक्रीडायाः सारिका, विष्णोर्भगवतः उरोमालिका वक्षःस्थलमाला, मम पारिजातलतिका कल्पवल्ली, अत एव मोदाम्बुधेरानन्दसमुद्रस्य वीचिका लहरी च असि । एतदेव क्रियापदं पूर्वविशेषणेष्वपि योज्यम् ॥ ४१७ ॥

एवं लक्ष्मीवर्णनमाकर्ण्य चपलत्वरूपं दोषं तस्यामुद्भाव्य कृशानुः प्राह—**कान्त्येवेति** । हन्तेति खेदे । कान्त्या प्रभयेव वृत्त्या स्थित्या स्वभावेन चापि चञ्चलां चपलां विद्युतं चापि, किं च अशिष्टेष्वेव असभ्येष्वेव रज्यन्तीं रममाणां कमलां लक्ष्मीमपि बुधः पण्डितः कथमभिष्टौति प्रशंसति ? अपि तु नैव स्तौतीत्यर्थः । "उपसर्गान् शृणोति—" इत्यादिना यतम् ॥ ४१८ ॥

---

१ 'शरभयम्.' २ 'नौमि.' ३ 'रक्षणायोऽयम्.' ४ 'गुटिका.' ५ 'शाटिका.' ६ 'कमलामपि.'

तथाहि—

प्राक्पर्यङ्कमधिष्ठितोपि मृदुलं पालाशशय्यामपि
प्रायः प्रार्थयते कदन्नमिव यः क्षीरौदनं भुक्तवान् ॥
प्राश्नात्येप कदुष्णिकाममृतवत् प्रागासपीताम्बरः
कन्थां याचति भृत्यति क्षितिपतिर्लक्ष्मीकटाक्षात्यये ॥ ४१९ ॥

अन्यच्चावधेयम्—

दातुर्द्वारि य एप वारणमगात्तद्वार्यहो वारणम्
पश्याम्यद्य चिरादशेत भुवि यो भूस्तस्य शेते भुजे ॥
नाहारानपि लेभिरे यदबला हारानमूस्तत्प्रिया
विन्दन्ते कमलादृगूर्मिभिरहो निम्ने भवत्युन्नतिः ॥ ४२० ॥

लक्ष्म्याश्चञ्चलत्वमेव तावत्सविस्तृतमाह— प्रागिति । यः क्षितिपतिः पृथ्वीपती राजा, प्राक् लक्ष्म्याः कृपाकटाक्षसमये मृदुलं मृदुतर पर्यङ्कं अधिष्ठितः आरूढोऽपि सन्, लक्ष्म्याः कटाक्षस्य नेत्रोपाङ्गदर्शनस्य अत्यये नाशे सति लक्ष्मीप्रसादाभावे इत्यर्थः । एतदेवाग्रेष्वपि वाक्येषु योज्यम् । पलाशानां पर्णानामिय पालाशी ता पर्णनिर्मितामित्यर्थः । शय्यामपि प्रायः प्रार्थयते वाञ्छति । तथा यः प्राक् क्षीरौदन दुग्धयुक्त भोजनं भुक्तवान् बुभोज, सः एपः कदुष्णिका कुत्सिता यवागूं अमृतवत् प्रकर्षेण अश्नाति भुनक्ति । तथा यः प्राक् आत्तं परिहितं पीत कौशेय अम्बर वस्त्र येन सः तथाभूतः आसीत्, स एव कन्था बहुवस्त्रखण्डरचिता याचति, अत एव भृत्यति दासवदाचरति च ॥ ४१९ ॥

किंच दातुरिति । यः एपः याचकः दातुः उदारधनिकस्य द्वारि द्वारदेशे वारण निवारण अन्तर्गमननिषेधं अगात् प्राप्तवान्, तस्य याचकस्य द्वारि वारण निवारण, गज वा पश्यामि अवलोकयामि । अहो इत्याश्चर्ये । तथा यः चिरात् बहुकालपर्यन्त भुवि केवलभूमावेव अशेत शयनं करोति स्म, तस्यैव भुजे बाहौ अद्य भूः पृथ्वी शेते । भुजबलात् भुव लब्धवानित्यर्थः । तथा यस्य दरिद्रस्य अबलाः स्त्रियः आहारान् भोजनान्यपि न लेभिरे न प्राप्तवत्यः, तस्य दरिद्रस्य प्रियाः अमूः स्त्रियः हारान् मुक्ताफलमणिरचितान् विन्दन्ते प्राप्नुवन्ति । तस्मात् कमलाया लक्ष्म्याः दृशः दृष्टय एव ऊर्मयः तरङ्गास्तैर्हेतुभिः निम्ने नीचेऽपि उन्नतिः उच्चता सपत्त्यादिनेति भावः । भवति ॥ ४२० ॥

---

१ ' मणिमय. ' २ ' दृष्टवान् '. ३ 'प्रागात्त.' ४ ' कन्था याचति च ज्वरपि-
*श्मी. ' ५ ' भृत्यवप. ' ६ ' निम्नो भवत्युन्नतः '.

इदं च पुनर्बोद्धव्यम्— (श्रियमुद्दिश्य—)

हन्तुर्बन्धुजनान् धनार्थमनघान् गन्तुः परस्त्रीशतम्
　रन्तुर्जन्तुविहिंसकैः सह जनैः संतुप्यतो वञ्चनैः ॥
वक्तुस्तीक्ष्णमयुक्तमेव वचनं पक्तुर्मितं चौदनम्
　नित्यं नृत्यसि मन्दिरेषु कमले ! कस्त्वं तवैतन्मतम् ? ॥४२१॥

अन्यच्च—

येषामन्यकलत्रदर्शनकलाव्युत्पत्तिशून्ये दृशौ
　मूढं हृच्च परार्थचिन्तनविधौ मिथ्यानभिज्ञं मुखम् ॥
अप्रज्ञातपशून्बुभुक्षितशिशूनम्भोदकैस्ताम्यत-
　स्तेषां लक्ष्मि गृहान् दृशौ च भयभीतेवेह नावेक्षसे ॥ ४२२ ॥

अपि च हन्तुरिति । हे कमले लक्ष्मि ! धनार्थं द्रव्यार्थं अनघान् निरपराधान् बन्धुजनान् हन्तुः, परस्त्रीणां शत, अनेकपरस्त्रीरित्यर्थः । गन्तुः उपभोगार्थं गच्छतः, जन्तुविहिंसकैः प्राणिवधकर्तृभिः जनैः सह रन्तुः विहारशीलस्य, वञ्चनैः परप्रतारणैः संतुप्यतः, किंच अयुक्तं सभ्यजनानामयोग्यं तीक्ष्णं कठोरं च वचनं भाषणं वक्तुः, मितं स्वोदरपूर्तिमात्रमेव ओदनमन्नं च पक्तुः, "आत्मार्थं पाचयेन्नान्नं" इत्यादिशास्त्रात् आत्मपर्याप्तिमात्रान्नपचनमयुक्तमिति भावः । एतादृशजनस्य मन्दिरेषु गृहेषु नित्यं नृत्यसि । एतत् तव मतं कस्त्वं कुत उत्पन्नम् ? नान्यतः कुतोऽपि तु स्वत एवोत्पन्नमित्यर्थः ॥ ४२१ ॥

अथ ये तावत् सदाचरणतत्परास्तेषां गृहे नैव तिष्ठसीति वदन् लक्ष्मीं दूषयति— येषामिति । येषां निर्मलमानसानां जनानां दृशौ लोचने अन्यकलत्राणामन्यस्त्रीणां दर्शनरूपा या कला कटाक्षादिरूपा तस्याः व्युत्पत्तिज्ञानं तेन शून्ये रहिते, कदापि परस्त्रीदर्शनवर्जिते इत्यर्थः । तथा येषां, हृदेव सर्वत्राभिमनास्येषु योग्यम्, हृत् हृदयं च परार्थचिन्तनविधौ अन्यद्रव्यग्रहणविचारकरणे मूढं, सर्वदा स्वकार्यपरतया परद्रव्यापहारावसरसंविचारशून्यमित्यर्थः । क्वचित् 'परार्तिचिन्तनविधौ' इति पाठः । तत्पक्षे परपीडाकरणविचाररहितमित्यर्थः । तथा मुखं मिथ्यानभिज्ञं असत्यभाषणज्ञानरहितं, सर्वदा सत्यभाषणपरमेवेत्यर्थः । तेषां जनानां अप्रज्ञाताः कदाप्यदृष्टाः पशवो गोमहिष्यादयो येषु तान्, बुभुक्षिताः क्षुधिताः शिशवो बालाः येषु तान्, अम्भोदकैः वर्षाकालिकमेघजलैः ताम्यतः सच्छिद्र जलधारणाभावात् दुःखप्रदांश्च गृहान् प्रति हे लक्ष्मि ! इह भयभीतेव दृशा न अवेक्षसे नैव पश्यसि । सदाचारमद्विचारिसंपन्नान् जनान् तत्र दारिद्र्यावस्थायामेव पातयसीत्यर्थः ॥ ४२२ ॥

---

१ 'शत.' २ 'कथा.' ३ 'दर्शनि.' ४ 'इदा कवचरिकारः.'

विश्वा०— सखे ! मानसखेदजननी तवेयं वाणी। यतो दु शीलेषु दृश्यमाना साधुजनानुपयुक्ता संपदाभासा, प्रत्युत मृत्युतरणकारणभुवनजननीकृपाकटाक्षवैधुर्यनिबन्धना एव । उक्तं हि गुणहानेरुदधिदुहितृवैमुख्यनिबन्धनत्वमुचितज्ञेन केनचिद्विदुषा॥ १७६ ॥

' सद्यो वैगुण्यमायान्ति शीलाद्या सकला गुणाः ॥
पराङ्मुखी जगद्धात्रि! यस्य त्वं विष्णुवल्लभे!॥ ४२३ ॥' इति।

सख इति । हे सखे मित्र ! मानसस्य मनस खेदजननी तव इय ' कान्त्येव हन्त—'इत्यारभ्य '—नावेक्षसे ' इत्यन्ता वाणी। यतो यस्मात् कारणात् दु शीलेषु दुष्टस्वभावाचारेषु जनेषु दृश्यमाना सपद द्रव्यादिसमृद्धे आभासा, न तु सत्या चिरकालस्थायित्वाभावात् । अत एव साधुजनाना अनुपयुक्ता, प्रत्युत विचारं कृते तु मृत्यो जन्म मरणादिपरपरायुक्तस्य ससारस्य तरणे पारगमने कारण रूपा ये भुवनजनन्या लक्ष्म्या कृपाकटाक्षा तेषा वैधुर्यं शन्यत्व निबन्धन प्रयोजक येषा तथाभूता एव । सदाचार सद्विद्यादिसपन्नसज्जनाना जन्ममरणादिराहित्य चिरसुखस्थायित्वादिदर्शनात्, तद्विरुद्धाचाराणा च धनादिसपन्नत्वेऽपि पुन पुनर्जन्म मरण दुर्गतिप्रापणादिश्रवणाच्च । उक्तार्थे विद्वत्समतिमाह— उक्त हीति गुणाना दया दाक्षिण्यादीना हाने उदधिदुहितु क्षीरसागरकन्यकाया लक्ष्म्या वैमुख्य पराङ्मुखत्वमेव निबन्धनत्व प्रयोजकत्व केनचित् उचित लक्ष्मीकटाक्षस्य भवसागरमोचनमेव सत्य फलमिति योग्य जानातीति तज्ज्ञस्तेन विदुषा पण्डितेन । उक्त हि कथितमेव । क्वचित् ' नमुचिद्विषा ' इति पाठ । तत्पक्षे इन्द्रेणेत्यर्थ । इममेव पाठमनुसृत्याभिमपद्ये ' इय हि (' सद्यो वैगुण्यमायान्ति ' इत्यादिरूपा) इन्द्रायैरावतारूढाय राजोपहारकारणीभूता केनचित् स्वस्मै समर्पिता पुष्पमाला सहजमन्युना दुर्वाससा मध्येमार्गमेव दत्ता । शक्रश्च ता गृहीत्वा गजेन्द्रगण्डस्थलोपरि निक्षिप्तवान् । स चैरावतस्ता पुष्करेण गृहीत्वाछिन्नामकरोत्। तद्दृष्ट्वा परमकोपनो मुनिराट् इन्द्राय ' त्वत्पालितेषु भुवनेषु लक्ष्मीर्न वत्स्यति ' इति शापमदात् । ततश्च सर्वत्र लक्ष्मीप्रादुर्भावाभावे यज्ञादिसपर्यभावे च देवानां हविर्भागाद्यप्राप्त्या चिन्ताविष्टतया ब्रह्मादिकृतस्तवसतुष्टाया लक्ष्म्या सर्वलोकहितावहे प्रादुर्भावे शक्रकृतलक्ष्मीप्रसादरूपा प्रासङ्गिकी उक्ति विष्णुपुराणे दृश्यते । ' इति टिप्पणी मुद्रितपुस्तके दृश्यते ॥१७६॥

तामेवोक्तिं दर्शयति–सद्य इति। हे विष्णुवल्लभे विष्णुप्रिये, जगद्धात्रि जगन्मात ! त्व यस्य पुरुषस्य पराङ्मुखी भवसि, तस्य शील सद्वृत्त आद्य मुख्य येषा ते गुणा सदाचरणपरोपकारादय सकला अपि सद्य सपद्येव विगुणानां दोषाणां भाव वैगुण्य दोषरूपत्व आयान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ४२३ ॥

---

१ ' नमुचिद्विषा '

ततश्च—

संपत्तिः किंपचानानां संप्राप्ता कापथेन या ॥
नरकानुभवोदर्का न सा लक्ष्म्याः कृपाफलम् ॥ ४२४ ॥

तथाहि—

धन्यंमन्यतया तृणीकृतबुधा धर्मेषु दुर्मेधसः
सेर्ष्यास्तामसपुण्यलेशविलसत्संपल्लवाः पल्लवाः ॥
पश्चैरसूनपहाय पञ्चषड्दिनान्याकल्पमल्पा इमे
भोक्ष्यन्ते बत यातना बहुविधाः कार्तान्तगर्तान्तरे ॥४२५॥

यच्च भणितं भवता तत्रभवतः शिष्टान् लक्ष्मीर्न वीक्षत इति तदज्ञानोपबृंहितमेव । यतः साधुजनेभ्यो मुक्त्यैश्वर्यपर्यन्तनिरन्तरभगव-

---

संपत्तिरिति । किंपचानानां कृपणानां "कदर्ये कृपण क्षुद्र-किंपचान मितंपचाः ।" इत्यमरः । संपत्तिः या कापथेन कुत्सितमार्गेण प्राप्ता, सा नरकानुभवः उदर्कः उत्तरं फलं यस्याः सा तथाभूता । अत एव सा लक्ष्म्याः कृपाफलं न भवति । नहि खलु लोकमातुः कृपारसार्द्रचित्ताया लक्ष्म्याः प्रसादेन दुर्गत्युदर्काणि फलानि भवन्तीति भावः ॥ ४२४ ॥

नरकानुभवोदर्कत्वमेव प्रपञ्चयति—धन्यंमन्यतयेति । आत्मानं धन्यं मन्यन्ते ते धन्यंमन्यास्तेषां भावो धन्यंमन्यता तया हेतुना तृणीकृतास्तृणवत्तुच्छीकृता बुधाः पण्डिता यैस्ते तथाभूताः अत एव दुर्मेधसो दुष्टबुद्धयः, धर्मेषु सेर्ष्याः धर्मनिबन्धनान्यसहमाना इत्यर्थः । पल्लवाः परदारायासक्ततया जाराः "पल्लवः किसले चले । विटपे विस्तरेऽलक्तरागे शृङ्गार-विटयोः ।" इति कोशः । अल्पाः क्षुद्राः पञ्चषड्दिनानि पञ्चषड्दिनपर्यन्तमित्यर्थः । "बहुव्रीहौ संख्येये-" इत्यादिना डचि टिलोपः । तामसः तमोगुणप्रभावः यः पुण्यस्य लेशः अंशः तेन विलसन् संपद्‌ः धनादिसंपत्तेः लवो लेशो येषां ते तथोक्ताः इमे जनाः अन्ते असून् प्राणानपहाय त्यक्त्वा आकल्पं कल्पपर्यन्तं बहुविधाः यातनाः तीव्रनरकवेदनाः कृतान्तस्य यमस्य अयं कार्तान्तः ॥ यासौ गर्तः नरककूपः तस्य अन्तरे मध्ये भोक्ष्यन्ते, पचय । बतेति खेदे ॥ ४२५ ॥

एतावता 'दस्युद्वारि य एव—' इत्यादिना 'दस्युर्वेन्दुजनान्-' इत्यादिना योऽयं दूषणं परिहृत्य 'येषामन्यतमत्प्रदर्शन—' इत्यादिनोक्तं दूषणं परिहर्तुमाह—यच्चेति । यच्च तत्रभवतः पूज्यान् शिष्टान् जनान् प्रति लक्ष्मीर्न वीक्षते नाशो-

---

१ 'लक्ष्मीकृपा.' २ 'पथ.' ३ 'पञ्चषड्दिनेतराल्पतरा.' ४ 'विन्दो.' ५ 'मदनोत्सवमनुभेजिरे.'

द्भक्तिसंपदं प्रदत्ते दूरापास्तमारामयविकारा वाराशिदुहितुरुदारकटाक्षसाधुसुधाधारा ॥ १७७ ॥

संभोगारम्भजृम्भन्मदकितवपरीरम्भसम्पीड्यमान-
प्रौढस्त्रीरत्नहारप्रशिथिलगुणवद्भङ्गुराः सम्पदोघाः ॥
साधूना मा स्म भूवन्सुरपुरनिरसीकारदक्षं हि लोके
भोक्ष्यन्ते मोक्षमन्ते स्थिरनिरवधिकानन्दधारात्मकं ते॥४२६॥

किंच—

लक्ष्मीकटाक्षपूरः स जयति यदुपचयतारतम्येन ॥
नरसुरपशुप्रजाना पतय. स्युर्हन्त जन्तवः केऽपि ॥ ४२७ ॥

कयति इति भणित 'येपामन्यकलन—' इत्यादिना प्रतिपादित तद्ज्ञानेन तत्वतोऽवबोधाभावेन उपबृंहितमुपरद्धमेव । यतो हेतो वाराशिदुहितु समुद्रकन्या या लक्ष्म्या दूरं अपास्तस्त्यक्त मार काम एव आमयो रोगस्तस्य विकारो यया सा उदारा मोक्षपर्यन्तानन्तसुखप्रदत्वान्महान्तो ये कटाक्षास्तद्रूपा या साध्वी उत्तमा सुधाधारा अमृतसपात मुक्त्यैश्वर्ये मोक्षरूपा भूति पर्यन्ते अवसाने यस्यास्तादृशी निरन्तरा अविच्छिना भगवति विष्णौ भक्तिसपद प्रदत्ते प्रददाति ॥ १७७ ॥

'दूरापास्तमारामयविकारा' इति यल्लक्ष्मीकटाक्षाणामुदारत्वमुक्त तदेव सहेतुकमुपपादयति— संभोगेति । सभोगस्य सुरतसुखस्य आरम्भे जृम्भन्त उद्यन्तः मदयुक्ताश्च ये कितवा धूर्तास्तेषा परीरम्भेणाश्लेषेण सपीड्यमाना प्रौढस्त्रीणा तरुणीना रत्नहाराणा प्रशिथिला अतिशयशिथिला ये गुणा सूत्राणि तद्वत् भङ्गुरा विनाशिन, क्षणमात्रनश्वरा इत्यर्थ । सपदा ओघा समूहा साधूना सततपरोपकारतत्पराणा सज्जनानां मा स्म भूवन् मा भवन्तु, एतादृशनश्वरसपदो नैव तेषामपेक्षिता इति भाव । हि यस्मात् कारणात् लोके ते साधव सुरपुरस्य स्वर्गस्य निरसीकारे नीरसीकरणे तुच्छीकरणे इत्यर्थ । दक्ष समर्थ, तस्याप्यनित्यत्वात् । तदुक्त भगवतैव– " त्रैविद्या मां सोमपा पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥ ते त भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशाल क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति । " इति । श्रुतिरपि— " तद्यथेह कर्मजितो लोक क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोक क्षीयते " इति । किं तर्हि स्थिरसुखं यत्साधुभिरुपभुज्यते इत्याकाङ्क्षायामाह–स्थिरा कालत्रयेऽप्यनश्वरा अत एव निरवधिका निःसीमा च अनुत्तमेत्यर्थ । आनन्दस्य धारैव आत्मा स्वरूप यस्य त मोक्ष मुक्तिं अन्ते देहावसाने भोक्ष्यन्ते ॥ ४२६ ॥

लक्ष्मीति । स पूर्वोक्तरीत्या प्रसिद्ध लक्ष्म्या भगवत्या कटाक्षाणां पूर अति

---

१ 'संगरसो दूरापास्तमोहविकारा वाराशिदुहितुरुदारा कटाक्ष साधुसुधाधारा'.
२ ' निरसीकार.' ३ ' दक्ष, ' ' दक्षो. '

कु०— कमलाकटाक्षातिशयो विभवोपचयहेतुरिति नोपपद्यते यतस्तदरपीयस्त्वमेव सम्पदुत्कर्षसम्पादकम् ॥ १७८ ॥

तथाहि—

गजशिबिकातुरगाः स्युर्नरस्य तन्व्या दृशा हरेस्तन्व्याः ।

तद्भूम्नि भवति वाहो नीरद उक्षा च हन्त पक्षी च ॥ ४२८ ॥

वि०—विहस्य—

ईदृशीमुत्कर्षपिशुनामरविन्दाख्याया निन्दामभिनन्दामि ॥१७९॥

किं दर्पदायकधनोपचयप्रमत्तैः कन्दर्पसायकहतैः क्षितिपैरिहेति ॥

सन्तः पुरन्दरनुतं त्वरविन्दनाभेरन्तः पुरं तदवनावनुचिन्तयन्ति॥४२९॥

शय जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । कथंभूतः सः । यस्य कटाक्षपूरस्य उपचयो वृद्धिः तस्य तारतम्येन न्यूनाधिकभावेन हेतुना केऽपि पूर्वं हीनदशापन्ना अपि जन्तवः प्राणिनः नराणां मनुष्याणां, सुराणां देवानां, नरसुराणां ब्राह्मणानां वा पशूनां सर्वजीवानां गोमहिष्यादीनां च, प्रजानां च पतयः पालकाः स्वामिनश्च, हन्तेत्यानन्दे । नृपतिः इन्द्रः रुद्रः ब्रह्माणो वा स्युः ॥ ४२७ ॥

कमलेति । कमलाकटाक्षाणां लक्ष्मीकटाक्षाणामतिशयो विभवस्यैश्वर्यस्य उपचयहेतुर्वृद्धिकारणमिति नोपपद्यते नैव युज्यते । यतः कारणात् तेषां लक्ष्मीकटाक्षाणामल्पीयस्त्वमेव अल्पत्वमेव सम्पदः सम्पत्तेः उत्कर्षसम्पादकं भवति ॥ १७८ ॥

तदेवोपपादयति— गजशिबिकेति । हरेः विष्णोस्तन्व्याः कान्तायाः लक्ष्म्याः तन्व्या अल्पयैव दृशा कटाक्षरूपया नरस्य गजाः हस्तिनश्च शिबिका आन्दोलिकाश्च तुरगाः अश्वाश्च ते स्युः भवन्ति । तेषां लक्ष्मीकटाक्षाणां भूम्नि अतिशये सति क्रमेण नीरदो मेघः वाहो वाहनं भवति । एतदेव पदद्वयमग्रेऽपि योज्यम् । अनेन चेन्द्रस्वरूपमुक्तम् । उक्षा वृषभश्च, अनेन शिवस्वरूप, पक्षी गरुडश्च, एतेन विष्णुस्वरूपं चोक्तम् । एतयोरुत्तरमाधिक्ये ज्ञेयम् । हन्तेत्यानन्दे ॥ ४२८ ॥

ईदृशीमिति । ईदृशीं वाच्यमात्रविरोधदर्शिनीं वस्तुतस्तत्त्वार्थप्रतिपादिनीं अत एवोत्कर्षस्यातिशयस्य पिशुनां सूचकां अरविन्दाख्यायाः पद्माख्यायाः लक्ष्म्याः निन्दामप्यभिनन्दामि आनन्दयामि ॥ १७९ ॥

यतः राज्ञां क्षणभङ्गुरत्वं ऐहिकराज्यादिश्वर्यस्यालोच्य मोक्षमार्गमेवानुसरन्तीत्याह—किमिति । दर्पदायकः गर्वसम्पादको यो धनस्य द्रव्यस्योपचयो वृद्धिः तेन प्रमत्तैः सदसद्विवेकशून्यैः केवलं कन्दर्पस्य मदनस्य सायकैः बाणैः करणैः हतैः, सततं कामासक्तैरित्यर्थः । क्षितिपैः राजभिः इह लोके किं कर्तव्यमस्ति ? इत्यालोच्य सन्तः पुरंदरेन्द्रेणापि नुतं स्तुतं अरविन्दं कमलं नाभौ यस्य तस्य विष्णोः तत्

---

१ 'हते'

पुनरनुध्याय साञ्जलिबन्धम्[१]—

मातस्ते मधुसूदनप्रणयिनि! प्रातः सरोजच्छटा-
मुष्टीमुष्टिविचक्षणे शुभगुणे दृष्टी नमस्कुर्महे ॥
अष्टाभि किल दृष्टिभिश्च तिसृभिर्जुष्टा सहस्रेण वा
देवा द्वादशभिश्च यद्विषयतामेवार्थयन्ते क्षणम् ॥ ४३० ॥

इत्यन्यतो वीक्ष्य सामोदम्—

उग्ररिपुनिग्रहपविग्रहदिवौकश्चक्रवृतशक्रमदविक्रमनिहन्ता ।
मोदरसमादरसमेत इह पूर्णे प्रक्षिपतु पक्षिपतिरक्षियुगले मे ॥४३१॥

कृ०—किं वर्णयसि ? सुपर्णममुमतिक्रान्तमर्यादम् ॥१८०॥

शाश्वतसुखप्रदत्वेन प्रसिद्ध, सुरवधारणाथक , अन्त पुर स्त्रीं लक्ष्मीं, अवनौ पृथिव्या अनुचिन्तयन्ति ध्यायन्ति ॥ ४२९ ॥

मातरिति । हे मधुसूदनस्य विष्णो प्रणयिनि, मात लक्ष्मि ! ते तव प्रात प्रात काले सरोजानां कमलाना छटा समूह तथा मुष्टीमुष्टि मुष्टिभ्या मुष्टिभ्या प्रवृत्त युद्ध तस्मिन् " इच् कर्मव्यतिहारे " इति समासान्त इच्प्रत्यय । विचक्षणे कुशले, कमलशोभामपि तुच्छीकुर्वन्त्यावित्यर्थ । शुभगुणे कल्याणगुणयुक्ते दृष्टी नमस्कुर्महे । किवा दृष्टयोरेतावन्माहात्म्य यत्ते नमस्करोषि इति चेदाह— ययोर्दृष्ट्यो विषयता गोचरता देवा ब्रह्म रुद्रेन्द्र षडानना अष्टाभिरष्टसङ्ख्याकाभि दृष्टिभि , अनेन चतुर्मुखब्रह्मणग्रहण , तिसृभिश्च दृष्टिभि , अनेन त्र्यम्बकस्य शिवस्य ग्रहण, सहस्रेण दृष्टिभि सहस्रसङ्ख्याकलोचनैरित्यर्थ । अनेनेन्द्र , द्वादशभिर्दृष्टिभिश्च अनेन षडाननश्चोक्त , क्षण क्षणमात्रमपि अर्थयन्ते याचन्त एव ॥ ४३० ॥

उग्रेति । उग्राणामपि रिपूणा शत्रूणा निग्रह पराभवो यस्मात् तादृश य पविवज्र तस्य ग्रहात् स्वीकाराद्धेतो दिवौकसां देवाना चक्रेण समूहेन वृत स चासौ शक्र इन्द्रस्तस्य मदस्य गर्वस्य विक्रमस्य पराक्रमस्य च, मदकरो गर्वोत्पादको यो विक्रम इति वा तस्य निहन्ता विनाशयिता । अमृताहरणसमये इत्यर्थ । अत एव पूर्ण सकलगुणै परिपूर्ण आदरेण प्रेम्णा समेत युक्त पक्षिपतिर्गरुड इह मे अक्षियुगले नेत्रयुग्मे मोदरसमानन्दरस प्रक्षिपतु योजयतु । इन्दुवदना वृत्तम् " इन्दुवदना भजसनै सगुरुयुग्मै " इति वृत्तरत्नाकरे तल्लक्षणात् ॥ ४३१ ॥

किमिति । अतिक्रान्ता उल्लङ्घिता मर्यादा स्थितिर्येन तममु सुपर्णं गरुडं किं कुत कारणात् वर्णयसि ? ॥ १८० ॥

---

१ 'दर्वीमुद्रिय'. इ० अ० २ 'शतसृभि' ३ 'दविग्रह' ४ 'पूर्णे' ५ 'प्रक्षिपति'

तथाहि—

अधिगतनिगमाङ्गोऽपि द्विजराजोऽप्यच्युतं दधानोऽपि ॥
निजगार ? कथंकारं निःशङ्कं भिल्लपल्लिकां गरुडः ॥ ४३२ ॥

वि०— पक्षिराजस्य भिल्लपल्लीनिगरणेन साधुजनानुग्रहासाधुजननिग्रहसामर्थ्यं सदसद्विवेचनचातुर्यं च व्यञ्जितमेतत्कथं भूषणमेव दूषयसि ? ॥ १८१ ॥

शृणु—

गरुडो गिलन् कमपि निलिम्पाविलं खलभिल्लजाङ्गमुषितं तदन्तरे ॥
निरजीगलन्निजगलाद्दिलसुरं भरतः प्रपन्नमिव पन्नगेशयः ॥४३३॥

हन्त शकुन्तपुरन्दरस्यास्य स्वच्छन्दविहारावसरेऽप्यभङ्गुरमेव स्वामिकैङ्कर्यम् ॥ १८२ ॥

अतिमान्द्यमर्यादलमेवाह— **अधिगतेति** । अधिगतानि ज्ञातानि निगमा वेदाश्च अङ्गानि शिक्षा-व्याकरणादीनि च येन, अधिगतानि प्राप्तानि निगममयान्यङ्गानि हस्तपादाद्यवयवा येनेति वा, तथाभूतोऽपि द्विजानां ब्राह्मणानां पक्षिणां च राजा श्रेष्ठः अधिपतिश्चापि, अच्युतं विष्णुं दधानोऽपि धारयन् सन्नपि गरुडः भिल्लपल्लिकां भिल्लगोष्ठीं, हिरण्यपुराभिधं ग्रामं चेति भावदर्पणकारः । निःशङ्कं भयरहितं यथा तथा कथंकारं कथं निजगार भक्षितवान् । एतदेवातिमान्द्यमर्यादत्वमित्यर्थः ॥ ४३२ ॥

पक्षिराजस्येति । भिल्लपल्ल्या निगरणेन भक्षणेन साधुजनेषु अनुग्रहः कृपा च असाधुजनेषु दुष्टजनेषु च निग्रहः शिक्षा च तयोः सामर्थ्यं, तत एव च सदसतोः सत्त्वासत्त्वयोः विवेचने चातुर्यं नैपुण्यं च पक्षिराजस्य गरुडस्य व्यञ्जितं प्रकटीभूतं, एतच्च भूषणमेव तत् त्वं कथं दूषयसि ? ॥१८१॥

निरूप्य सविस्मयम्—

शक्राद्यर्थं हविरघहरं शौरिणाऽऽस्वादितं यत्
दत्तं वित्तग्रहणचपलाः केऽपि विक्रीणते तत् ॥
धाम श्रीमद्यदि मधुजिता प्रीयते[1] स्वीयमेते
नो त्रस्यन्ते[2] धनकणतृषा तच्च विक्रेतुमज्ञाः[3] ॥ ४३९ ॥

वि०—मन्दमते मैवं भाणीः ॥ १८४ ॥

किं किं न जीर्यति मुकुन्दपदारविन्द-
द्वन्द्वाभिवन्दनकृतामिह देहभाजाम् ॥
अत्यद्भुतौषधविशेषनिषेवकाणा-
मापादयेत्किमनर्थमपथ्यसेवा ॥ ४४० ॥

'अहशला' इत्युक्तमेव सविस्तृतमुपपादयति— **शक्राद्यर्थमिति** । यत् हविः शौरिणा विष्णुना आस्वादितं भक्षितं, तस्मै समर्पितमिति यावत् । अत एव तदघहरं पापनिवारकं हविः शक्र इन्द्रः आदिर्मुख्यो येषां अग्निवरुणादीनां तदर्थं दत्तं समर्पितं च तत् हविः केऽपि नीचाः वित्तग्रहणचपलाः द्रव्यसंपादनलोलुपाः सन्तः विक्रीणते । नैतावदेव किंतु मधुजिता विष्णुना यद्यपि श्रीमत् संपत्तियुक्तं लक्ष्मीयुक्तं वा स्वीयं धाम वैकुण्ठस्थानं प्रीयते समर्प्यते, तथापि एते धनकणे अल्पद्रव्ये इत्यर्थः । तृट् वाञ्छा येषां ते, अतितुच्छद्रव्यलोलुपा इत्यर्थः । अत एव अज्ञाः तच्च विष्णुपदमपि, विक्रेतुं नो त्रस्यन्ते नैव बिभ्यति । तस्मान्नैतेभ्य अन्ये नीचा इति भावः ॥ ४३९ ॥

किं किमिति । इह रङ्गक्षेत्रे मुकुन्दस्य भगवतो विष्णोः पादारविन्दयोश्चरणकमलयोर्द्वन्द्वस्य अभिवन्दनं अभिवादनं कुर्वन्तीति तथाभूतास्तेषां देहभाजां प्राणिनां किं किं पापाचरणं न जीर्यति न नश्यति ? अपि तु सर्वमेव जीर्यत्येवेत्यर्थः । एतदेवार्थान्तरन्यासेनाह— **अत्यद्भुतेति** । अत्यद्भुतः सकलरोगनिवारकत्वादत्याश्चर्यावहः यः औषधविशेषः तस्य निषेवकाणां पानं कुर्वतां रोगिणां अपथ्यसेवा अपथ्यभक्षणं अनर्थं रोगवृद्धिकरणरूपं आपादयेत् संपादयेत् किम् ? अपि तु नैव संपादयेदित्यर्थः । पथ्यसेवनं हि क्षुद्रौषधस्वीकारे, न दिव्यौषधस्वीकारे इति भावः । तथैव रङ्गभगवदासक्तिसत्त्वे एतादृशक्षुद्रपापाचरणं नैव दोषायेति ज्ञेयम् ॥ ४४० ॥

---

१ 'दीयते.' २ 'नो नश्यन्ते.' ३ 'विक्रीणतेऽज्ञाः.'

समन्तात् पुरीं निरीक्ष्य सश्लाघम्—

रङ्गादन्यदनङ्गारेः कंसारेर्वा स्थलेष्वहो ॥
किं दृष्टं[1] किमपि क्षेत्रं सप्तप्राकारवेष्टितम् ॥ ४४१ ॥

अथ श्रीजम्बूकेश्वरवर्णनम् ३५

कु०—वयस्य मैवं वोच ॥ १८९ ॥

अभ्यर्णेऽस्य पुरस्यैतदधिसह्यात्मजातटम् ॥
शैवक्षेत्रमवेक्षेथाः सप्तप्राकारसंवृतम् ॥ ४४२ ॥

वि०—विहस्य—

सत्यं जटाधरप्राकारसंवृतस्यास्य श्लेषनैपुण्येनैव रङ्गसाधर्म्यं समर्थनीयम् ॥

निपुणं निरूप्य—

नन्दत्कन्दर्पदर्पक्षपणनिपुणहस्तहिस्पन्नमाला-
रुण्यः फण्यग्रगण्यप्रकरमयतया भीषणैर्भूषणैर्यः ॥

किंच रङ्गादिति । अनङ्गारेर्मदनशत्रोर्महादेवस्य कंसारेर्विष्णोर्वा स्थलेषु स्थानेषु अहो हे कुशानो ! रङ्गात् श्रीरङ्गक्षेत्रात् अन्यदितरत् सप्तभिः प्राकारैः सालैर्वेष्टितं क्षेत्रं किमपि कुत्रापि वा दृष्टं किम् ? अपि तु नैवेत्यर्थः ॥ ४४१ ॥

अभ्यर्ण इति । यस्मादस्य पुरस्य श्रीरङ्गक्षेत्रस्य अभ्यर्णे समीपे " समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् । सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ।" इत्यमरः । अधिसह्यात्मजातटं कावेरीनदीतीरे, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सप्तभिः प्राकारैः संवृतं वेष्टितं, पक्षे सप्तसु जटाधरस्य (?) प्राकारैः संवृतं च एतत् प्रसिद्धं शैवक्षेत्रं शिवस्थानं जम्बुकेश्वराभिधं अवेक्षेथाः अवलोकय ॥ ४४२ ॥

सत्यमिति । सत्यं त्वदुक्तमित्यर्थः । यतः जटाधरस्य शङ्करस्य प्राकारैस्त्वनुसार्यार्थक संवृतस्यास्य जम्बुकेश्वरक्षेत्रस्य श्लेषस्य सप्तशब्दसवधिनोऽर्थद्वयस्येत्यर्थः । नैपुण्येनैव न तु वास्तवार्थेन साम्यापरेणेत्यर्थः । रङ्गस्य रङ्गक्षेत्रस्य साधर्म्यं सादृश्यं समर्थनीयम् प्रतिपादनीयम् ॥ १८६ ॥

एवं दृष्टान्तं प्रयुक्तस्य भगवन्तं शङ्करं वर्णयति— नन्ददिति । नन्दन् सकलविश्वजनेनानन्दं प्राप्नुवन् च कन्दर्पो मदनस्तस्य यो दर्पो गर्वस्तस्य क्षेपणे

---

१ ' पुण्याङ्गगन्च. ' २ ' भीषणो. '

यत —

स्वज्येष्ठप्रेर्यहर्याश्रितरथघृणिमन्मण्डलस्थाच्युताप्यम्
सन्मार्गं पक्षवातोद्धतधरणिरजश्छन्नमेतज्जवेन ॥
कल्लोलैरुल्लसद्भिः प्रचलजलनिधेः क्षालयन्घूर्णदर्णः-
प्रेङ्खड्डिण्डीरखण्डच्छलकुसुमकुलैर्मण्डयत्यण्डजेन्द्र ॥४३४॥

पुनरभिध्यायन्—

यद्वीक्षा धैर्यरक्षा किल पुलकभृतां धावतां दैवतानाम्
सेवासमर्दकाले गिरिशफणिगणाद्बिभ्यतामभ्यतानीत् ॥
सोऽयं गाङ्गेयपृथ्वीधरवरशिखरच्छायदायादकाय-
श्छिन्दन्वृन्दं रिपूणां कलयतु कुशलं छान्दसो नः शकुन्तः ॥४३५॥

स्वज्येष्ठेति । अण्डजेन्द्र पक्षीन्द्र गरुड पक्षयोः पक्षयोर्वातेन उद्धतं ऊर्ध्वं गतं यद्धरण्याः पृथ्व्याः रजस्तेन छन्नं आच्छादितं स्वस्य ज्येष्ठेन ज्येष्ठभ्रात्रा अरुणेन प्रेर्याः प्रेरणीयाः ये हरयोऽश्वाः " यमाऽनिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु । " इत्यमरः । तैराश्रितो रथो यस्य स चासौ घृणिमान् किरणवान् सूर्यश्च तस्य मण्डले तिष्ठतीति तत्स्थः यः अच्युतो विष्णुः तेन आप्यं प्राप्यं अत एव सन्मार्गमुत्तमाध्वानमाकाशं च एतस्य पक्षवातस्य जवेन वेगेन प्रचलः प्रकर्षेण चञ्चलः यः जलनिधिः समुद्रः तस्य उल्लसद्भिः उद्यमानैः कल्लोलैः महातरङ्गैः क्षालयन् सन्, घूर्णत् क्षुभ्यत् अर्णः समुद्रोदकात् प्रेङ्खन्ति निर्गच्छन्ति यानि डिण्डीरस्य फेनस्य खण्डानि शकलानि तेषां छल व्याजो येषां तथाभूतानि यानि कुसुमकुलानि पुष्पबृन्दानि तैः मण्डयति भूषयति च ॥ ४३४॥

यद्वीक्षेति । सेवायां भगवत्पूजायां यः समर्दः युगपदेवाग बहुजानां समागमः तत्काले गिरिशस्य शङ्करस्य फणिगणात् सर्पसमुदायात् बिभ्यतां अत एव पुलकभृतां भयाद्रोमाञ्चयुक्तानां अत एव च धावतां पलायमानानां दैवतानां देवानां यस्य गरुडस्य वीक्षा दर्शनं धैर्येण रक्षां रक्षणं अभ्यतानीत् विस्तारयामास चकारेति यावत् । किल निश्चये । गाङ्गेयपृथ्वीधरस्य सुवर्णपर्वतस्य मेरोः वरशिखराणां उत्तमशृङ्गाणां छाया इति वरशिखरच्छायं " छाया बाहुल्ये " इति नपुंसकत्वम् । तस्य दायादः भागहरः कायः शरीरं यस्य सः, मेरुशिखरवत् स्वर्णकान्तिरित्यर्थः । सः अयं छान्दसः वेदप्रतिपाद्यः शकुन्तः पक्षी गरुडः नोऽस्माकं रिपूणां शत्रूणां वृन्दं समूहं छिन्दन् विनाशयन् सन् कुशलं कल्याणं कलयतु करोतु ॥४३५॥

---

१ 'कल्लोलैरु' २ 'धावताम.' ३ 'च्छायवच्छायकायो नि रम्.'

पुन सविस्मयम्—

नगरूपमुपैति युक्तमङ्गीकृतशाखोऽपि सुपर्ण उन्नतोऽपि ॥
विनतैकविधेय एष चित्र स्थिरमामोदमगान्मधोर्विपक्षात् ॥४३६॥

अथ सर्वत पुरीं निरीक्ष्य साञ्जलिबन्धम्—

श्रीवल्लभदासेभ्यः श्रीरङ्गक्षेत्रनित्यवासेभ्यः ॥
त्रुटितभवत्रासेभ्यो नमोऽस्तु कृतशिष्यधीविकासेभ्य. ॥ ४३७॥

कु०— सखे ! सर्वानेतत्पुरवास्तव्यान्मा स्म भवान्नमस्कार्षीत् ॥१८३॥

निबिरीसगुणस्तोमैर्हरिदासैरलङ्कृते ॥
अट्टशूला कतिपये पत्तनेऽस्मिन्प्रतिष्ठिता ॥ ४३८ ॥

नगेति । अङ्गीकृता स्वीकृता शाखा शिफा ऋग्वेदादिशाखाश्च येन स तथाभूतोऽपि अत एव उन्नत उच्चोऽपि सुष्ठु पर्णानि पलाशानि पक्षाश्च यस्य स गरुड नगस्य वृक्षस्य मेरुपर्वतस्य च रूप साम्य उपैति प्राप्नोतीति तु युक्त योग्य मेव । परतु एष विनताना नम्राणां विनताभिधायाः स्वमातुश्च एक अद्वितीय विधेय वचनग्राही आज्ञाधारक इत्यर्थ । " विधेयो वचनग्राही " इत्यमर । मधोर्वसन्तस्य मधुनामकदैत्यस्य च विपक्षात् शत्रो विष्णोश्च स्थिरमनश्वर आमो द सुगन्ध आनन्द च अगात् प्राप्तवानिति यत्, एतदेव चित्रमाश्चर्यम् । नेयत्र को विरोधाभासोऽलङ्कार ॥ ४३६ ॥

श्रीति । श्रीवल्लभस्य भगवतो विष्णो दासेभ्यो भक्तेभ्य श्रीरङ्गक्षेत्रे नित्य वस्तुं शील येषां तथाभूतेभ्य अत एव त्रुटित भवस्य संसारस्य त्रासो येषां तेभ्य कृत शिष्याणां धियो बुद्धे विकास विविधशास्त्राध्यापनेन प्रकाशो यैस्तेभ्यश्च नम अस्तु ॥ ४३७ ॥

सखे इति । सर्वान् एतत्पुरस्थान् रङ्गक्षेत्रनिवासिनो जनान् भवान् मा स्म नमस्कार्षीत् मा नमस्करोतु ॥ १८३ ॥

निबिरीसेति । निबिरीसा अतिसान्द्रा, अत्र सान्द्रार्थे "नेर्बिडज्बिरीसचौ" इति सूत्रेण तद्धितो बिरीसच् प्रत्यय । ये गुणा शीलादयस्तेषां स्तोम समूहो येषां तै अतिगुणवद्भिरित्यर्थ । हरिदासैर्भगवद्भक्तै अलङ्कृते विराजितेऽप्यस्मिन् पत्तने श्रीरङ्गक्षेत्रे कतिपये जना अट्टशूला अन्नविक्रयिण " अट्टमन्न शिवो वेद शूलो विक्रय उच्यते । " इति कोश । प्रतिष्ठिता स्थिता, सन्तीति शेष ॥४३८॥

---

१ 'मधात्' २ 'श्रीवल्लभादिभ्य'

निरूप्य सविस्मयम्—

शक्राद्यर्थं हविरघहरं शौरिणाऽऽस्वादितं यत्
दत्तं वित्तग्रहणचपलाः केऽपि विक्रीणते तत् ॥
धाम श्रीमद्यदि मधुजिता धीयते स्वीयमेते
नो त्रस्यन्ते धनकणतृषा तच्च विक्रेतुमज्ञाः ॥ ४३९ ॥

वि०—मन्दमते मैवं भाणीः ॥ १८४ ॥

किं किं न जीर्यति मुकुन्दपदारविन्द-
द्वन्द्वाभिवन्दनकृतामिह देहभाजाम् ॥
अत्यद्भुतौषधविशेषनिषेवकाणा-
मापादयेत्? किमनर्थमपथ्यसेवा ॥ ४४० ॥

'अट्टशाला' इत्युक्तमेव सविस्तृतमुपपादयति— **शक्राद्यर्थमिति** । यत् हविः शौरिणा विष्णुना आस्वादितं भक्षितं, तस्मै समर्पितमिति यावत् । अत एव तदघहरं पापनिवारकं हविः शक्र इन्द्रः आदिर्मुख्यो येषां अग्निवरुणादीनां तदर्थं दत्तं समर्पितं च तत् हविः केऽपि नीचाः वित्तग्रहणचपलाः द्रव्यसंपादनलोलुपाः सन्तः विक्रीणते । नैतावदेव किंतु मधुजिता विष्णुना यद्यपि श्रीमत् संपत्तियुक्तं लक्ष्मीयुक्तं वा स्वीयं धाम वैकुण्ठस्थानं धीयते समर्प्यते, तथापि एते धनकणे अल्पद्रव्ये इत्यर्थः । तृट् वाञ्छा येषां ते, अतितुच्छद्रव्यलोलुपा इत्यर्थः । अत एव अज्ञाः तच्च विष्णुपदमपि, विक्रेतुं नो त्रस्यन्ते नैव बिभ्यति । तस्मादेतेभ्य अन्ये नीचा इति भावः ॥ ४३९ ॥

किं किमिति । इह रङ्गक्षेत्रे मुकुन्दस्य भगवतो विष्णोः पादारविन्दयोश्चरणकमलयोर्द्वन्द्वस्य अभिवन्दनं अभिवादनं कुर्वन्तीति तथाभूतास्तेषां देहभाजां प्राणिनां किं किं पापाचरणं न जीर्यति न नश्यति ? अपि तु सर्वमेव जीर्यत्येवेत्यर्थः । एतदेवार्थान्तरन्यासेनाह— **अत्यद्भुतेति** । अत्यद्भुतः सकलरोगनिवारकत्वादत्याश्चर्यावहः यः औषधविशेषः तस्य निषेवकाणां पानं कुर्वतां रोगिणां अपथ्यसेवा अपथ्यभक्षणं अनर्थं रोगवृद्धिकरणरूपं आपादयेत संपादयेत किम् ? अपि तु नैव संपादयेदित्यर्थः । पथ्यसेवनं हि क्षुद्रौषधस्वीकारे, न दिव्यौषधस्वीकारे इति भावः । तथैव रङ्गभगवदाराधकत्वे एतादृशक्षुद्रपापाचरणं नैव दोषायेति ज्ञेयम् ॥ ४४० ॥

---

१ 'दीयते.' २ 'नो त्रपयन्ते.' ३ 'विक्रीणतेऽज्ञाः.'

समन्तात् पुरीं निरीक्ष्य सश्लाघम्—

रङ्गादन्यदनङ्गारेः कसारेर्वा स्थलेष्वहो ॥
किं दृष्टं ? किमपि क्षेत्रं सप्तप्राकारवेष्टितम् ॥ ४४१ ॥

अथ श्रीजम्बूकेश्वरवर्णनम् ३५

कृ०—वयस्य मैवं वोच ॥ १८५ ॥

अभ्यर्णेऽस्य पुरस्यैतदधिसह्यात्मजातटम् ॥
शैवक्षेत्रमवेक्षेथा सप्तप्राकारसंवृतम् ॥ ४४२ ॥

वि०—विहस्य—

सत्य जटाधरप्राकारसंवृतस्यास्य श्लेषनैपुण्येनैव रङ्गसाधर्म्यं समर्थनीयम् ॥

निपुणं निरूप्य—

नन्दत्कन्दर्पदर्पक्षपणनिपुणदृग्वह्निसम्पन्नभाला-
रुण्यः फण्यग्रगण्यप्रकरमयतया भीषणेभूषणेर्यैः ॥

किंच रङ्गादिति । अनङ्गारेर्मदनशत्रोर्महादेवस्य कंसारेर्विष्णोर्वा स्थलेषु स्थानेषु अहो हे ध्रुवानो ! रङ्गात् श्रीरङ्गक्षेत्रात् अन्यदितरत् सप्तभिः प्राकारैः सालैर्वेष्टितं क्षेत्रं किमपि कुत्रापि वा दृष्टं किम् ? अपि तु नैवेत्यर्थः ॥ ४४१ ॥

अभ्यर्ण इति । यस्मादस्य पुरस्य श्रीरङ्गक्षेत्रस्य अभ्यर्णे समीपे " समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत् । सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसदेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम् ।" इत्यमरः । अधिसह्यात्मजातटं कावेरीनदीतीरे, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सप्तभिः प्राकारैः संवृतं वेष्टितं, पक्षे सप्तस्य जटाधरस्य (?) प्राकारैः संवृतं च एतत् प्रसिद्धं शैवक्षेत्रं शिवस्थानं जम्बुकेश्वराभिधम् अवेक्षेथाः अवलोकय ॥ ४४२ ॥

सत्यमिति । सत्यं त्वदुक्तमित्यर्थः । यत जटाधरस्य शंकरस्य प्राकारैस्तु सप्तांकैः संवृतस्यास्य जम्बुकेश्वरक्षेत्रस्य श्लेषस्य सप्तशब्दसंबन्धिनोऽर्थद्वयस्येत्यर्थः । नैपुण्येनैव न तु वास्तवार्थेन सत्यापरेणेत्यर्थः । रङ्गस्य रङ्गक्षेत्रस्य साधर्म्यं सादृश्यं समर्थनीयम् प्रतिपादनीयम् ॥ १८६ ॥

एवं ध्रुवानु प्रयुक्तस्य भगवतः शंकरं वर्णयति— नन्ददिति । नन्दन् सर्वाङ्गनिश्वनयेनानन्दं प्राप्नुवन् यः कन्दर्पो मदनस्तस्य यो दर्पो गर्वस्तस्य क्षेपणे

---

१ ' पुण्यामगण्य ' २ ' भीषणो '

कान्तः सान्तःपुरस्सन्कवलितगरलो राजते राजतेऽद्रौ
मह्या सह्यात्मजाग्रे विहरति सुचिरं शंकरः शङ्खरोचिः ॥ ४४३ ॥

कृ०—सखे ! नात्र स्थातव्यम् । यदिहं विश्वविलक्षणा रीतिरालक्ष्यते ॥

पश्य—

ये तोयैर्नादेयैरभिषिक्तास्ते हि तापमुज्झन्ति ॥
प्रत्युत जहाति तापं कावेरी शंकराभिषेकेण ॥ ४४४ ॥

वि०— कुत एवम् ? ॥ १८८ ॥

कृ०–शृणु तावत्—

गङ्गानुषङ्गाद्यमुना सदर्पेत्यसह्यतापा बत सह्यकन्या ॥
गङ्गाधरे स्वैरभिषिच्यमाने तोयैः स्वयं तापमियं जहाति ॥४४५॥

नाशने निपुणा चतुरा समर्थेत्यर्थः । या दृक् तृतीयनेत्रं तस्या यो वह्निरग्निस्तेन रापभ युक्त यद्भाल ललाट तस्मिन् आवण्य रचनं यस्य सः फणभृतगण्याना सर्पश्रेष्ठाना महासर्पाणामित्यर्थः । प्रकरमयतया समूहात्मकतया भीषणैः भयकरैर्भूषणैरलङ्कारैर्युः कान्तो मनोहरः । क्वचित् ' भूषण ' इति पाठः । तत्पक्षे भूषणैर्भीषण इति शंकरस्य विशेषणम् । अपि च कवलितं भक्षितं गरलं कालकूटं येन सः राजते रौप्यमये अद्रौ कैलासपर्वते यो राजते शोभते, स एव शङ्खवत् श्वेतवर्णे रोचिः कान्तिर्यस्य सः, सान्तःपुरः अन्तःपुरेण पत्न्या भगवत्या पार्वत्या सहितः सन् शंकरः शिवः, पूर्वोक्तैरलौकिकविशेषणैरतिसामर्थ्यं कृपालुत्वं च शंकरस्य सूच्यते । मह्या पृथिव्या सह्यात्मजायाः कावेर्याः अग्रे तीरप्रदेशे जम्बूकेश्वरक्षेत्रे इत्यर्थः । सुचिरं बहुकालपर्यन्तं विहरति क्रीडति ॥ ४४३ ॥

सख इति । नात्र स्थातव्यम् । यत् यतः इह क्षेत्रे विश्वविलक्षणा लोकविरुद्धा रीतिः आलक्ष्यते अवलोक्यते ॥ १८७ ॥

य इति । हि यस्मात् कारणात् ये जनाः नद्या इमानि नादेयानि तैः, नदीशब्दात् " स्त्रीभ्यो ढक् " इति ढक् प्रत्ययः । तोयैरुदकैरभिषिक्ताः स्नाताः भवन्ति, ते तापं संतापं उज्झन्ति त्यजन्ति । प्रत्युत तद्विरुद्धत्वेनेत्यर्थः । कावेरी नदी शंकरस्य अभिषेकेण तापं जहाति त्यजति ॥ ४४४ ॥

कुत इत्यादि । कस्मात् कारणादेवं भवतीति प्रश्नः ॥ १८८ ॥

तदेव कारणमाह— गङ्गानुषङ्गादिति । गङ्गायाः अनुषङ्गात् संगमाद्धेतोः यमुना नदी सदर्पा गर्वसहिता इति, विचार्येति शेषः । इति हेतोर्वा । एवञ्च कावेरी असह्यः सोढुमशक्यस्तापश्चित्तसंतापो यस्याः सा तथाभूता सती, यो हि

---

१ ' स चिरं ' २ ' यदीह. '

वि०–ईदृशं दूषणं गुणग्राहिणामभिमतमेव ॥१८९॥

अथ चोलदेशवर्णनम् ३६.

इत्यन्यतो विमानं प्रस्थाप्य सानन्दम्—

अमी खलु—

व्यालाधिपेशयशुभस्थलभूषितेलाः
क्ष्वेडाशनायतनसान्द्रतरान्तरालाः ॥
चोला विभान्ति पवमानविहारवेला-
दोलायमानसहकारनवप्रवालाः ॥ ४४६ ॥

निपुणं विभाव्य सोत्कण्ठम्—

नागवल्लीमतल्लीभिः सुमुखीभिरिवादरात् ॥
परिरब्धाः प्रमोदन्ते क्रमुकाः कामुका इव ॥ ४४७ ॥

खेदे । गङ्गाधरे शिवे स्वैस्तोयैरद्भिः अभिषिच्यमाने सति इव स्वयं तापं मनस्तापं न हाति त्यजति । तत्र गङ्गासम्बन्धादिति भावः ॥ ४४५ ॥

ईदृशमिति । ईदृशं गुणोत्कर्षव्यञ्जकं दूषणं गुणग्राहिणामभिमतमेवेष्टमेव ॥१८९॥

व्यालाधिपेति । व्यालानां सर्पाणामधिपे शेषे शेते इति व्यालाधिपेशयो विष्णुस्तस्य शुभे मङ्गलप्रदे स्थले स्थाने भूषिता अलङ्कृता इला भूमिर्येषां ते तथाभूताः, यद्देशे भगवतो विष्णोर्बहूनि स्थानानि सन्तीति भावः । तथा क्ष्वेडाशनः विषभक्षकः शङ्करः “क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ।” इत्यमरः । तस्य आयतनैः मन्दिरैः सान्द्रतराणि अतिनिबिडानि अन्तरालानि मध्यभागा येषां ते तथोक्ताः, पवमानस्य वायोः विहारवेलासु वहनकालेषु दोलायमानाः दोलावदाचरन्तः, चपला इत्यर्थः । सहकारस्य आम्रवृक्षस्य नवप्रवालाः नूतनपल्लवा येषु ते “प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे ।” इति विश्वः । चोलाः देशाः विभान्ति विराजन्ते ॥४४६॥

नागवल्लीति । किं च अस्मिन् देशे इति शेषः । नागवल्लीमतल्लीभिः प्रशस्तनागवल्लीभिः आदरात् प्रेमातिशयात् सुमुखीभिः स्त्रीभिः इव परिरब्धाः वेष्टिताः आलिङ्गिताश्च क्रमुकाः पूगवृक्षाः कामुकाः इव प्रमोदन्ते आनन्दयन्ति ॥ ४४७ ॥

---

१ 'कामिनीभिः.'

इतश्च भवानवेक्षताम्—

अभ्रंलिहानहह पश्य मरुद्वृधाया
रोधोरुहः पृथुफलानिह नारिकेलान् ॥
आगच्छते सवितृमण्डलमाश्रिताय
देवाय भक्तित इवात्तनवोपहारान् ॥ ४४८ ॥

मम तु एवं मतिः—

लोलद्दीर्घदला बृहत्तरफला वातोच्छलद्धूलिभि-
श्छन्नाः प्रांशुतमाः स्फुरन्ति पुरतो ये नारिकेलद्रुमाः ॥
धूमास्वादनपात्रधारिण इमे द्राघिष्ठचञ्चज्जटा
भस्मोद्धूलितमूर्तयो विवसनाः पाखण्डिभेदा इव ॥ ४४९

सहासमन्यतो निर्दिश्य—

पश्चिन्याकर्षोचितगन्धप्रसवान् प्रपश्य पुन्नागान् ॥

अभ्रंलिहानिति । मरुद्वृधायाः कावेर्याः रोधसि तीरे रुहन्ति उत्पद्यन्त इति रोधोरुहः अभ्रं आकाशं लिहन्ति स्पृशन्तीति तथाभूतास्तान्, अत्युच्चानित्यर्थः पृथूनि महान्ति फलानि येषां तान् नारिकेलान् तालवृक्षान् इह देशे पश्यावलोकय अहहेत्यानन्दे । कथभूतान् । सवितृमण्डलं सूर्यबिम्बं आश्रिताय आगच्छते देवाय भगवते नारायणाय, समर्पयितुमिति शेषः । भक्तितः भक्त्या आत्ताः स्वीकृता नवाः नूतनाः उपहारा उपायनानि यैस्तथाभूतानिव स्थितान् ॥ ४४८ ॥

ममेति । मम तु एव मतिरभिप्रायः—

लोलदिति । लोलन्ति वातेन चलन्ति दीर्घाणि दलानि पर्णानि येषां ते, बृहत्तराणि अतिमहान्ति फलानि येषां ते तथोक्ताश्च वातेन उच्छलन्तीभिरूर्ध्वं गच्छद्भिर्धूलिभिश्छन्नाः आच्छादिताः प्रांशुतमाः अतिशयोन्नताः नारिकेलद्रुमाः तालवृक्षाः ये पुरतः अग्रभागे स्फुरन्ति विलसन्ति, त इमे नारिकेलद्रुमाः द्राघिष्ठाः दीर्घतमाः चञ्चन्त्यश्चलाश्च जटा येषां ते धूमास्वादनस्य पात्रं धारयन्तीति तथाभूताः भस्मना उद्धूलिताः मूर्तयः शरीराणि येषां ते तथोक्ताः विवसनाः दिगम्बराश्च पाखण्डिनां नास्तिकसंन्यासिनां भेदा इव स्फुरन्ति प्रकाशन्ते । अत्र 'नागवल्ली–' इत्यादिश्लोकत्रयवर्णनेन चोलदेशस्य बहुलाम्र-नारिकेल-क्रमुकादिवृक्षसम्पत्त्व सूचितम् ॥ ४४९ ॥

सहासमिति । अत्रास्य पूर्वं विश्वावसुरिति दृश्यते । तदत्र निष्प्रयोजनमेवेति भाति । तस्यैव भाषणस्य अचलितत्वात् । एवं सति केनचित् तत्समर्थनार्थं 'इदं चासूयाविरहेण यथार्थोक्तितया कृशानुवर्तव्याक्षेपमन्तरेणैव विषयान्तरप्रक्रान्तायैकस्यैवोक्तिप्रक्रमभेदेऽपि पुनरुक्तिर्न दोषाय भवति' इति यदुक्तं तदप्य विचाररम-

---

१ 'नाथाय.' २ 'परितो.' ३ 'पाषण्ड.' ४ 'प्रसरान्.'

अतनूग्राशुगकलनात्संप्राप्तानधिकरेणुसंपर्कम् ॥ ४५० ॥

पार्श्वतो वीक्ष्य—

अहो महोन्नता जनपदानाममीषामभिजातता ॥१९०॥

पश्य—

ज्योतिष्टोमस्तोम उक्थ्योऽतिरात्रो-
ऽप्याप्तोर्यामः षोडशी वाजपेयः ॥
प्रौढा यज्ञाः पौण्डरीकादयो ये
चोलेष्वेते चित्रमौपासनन्ति ॥ ४५१ ॥

णीयमेव। अस्मिञ्श्लोकमारभ्य तद्भापणसमाप्तिपर्यन्तं नैव कुत्राप्यसूया, सर्वत्र यथार्थोक्तिरेव विद्यते। विषयान्तरप्रशान्तिरपि नैव पूर्वोक्तवर्णनस्यैवाग्रेपि सत्वात्। तस्मादिय पुनरुक्तिरेव सा च दोषायेत्यलमप्रकृतेन॥

पद्मिनीति। पद्मिनीना कमलिनीनां स्त्रीणा च आकर्षे आकर्षणे स्पर्धायामिति यावत्। अतिशयसौरभ्यद्योतनार्थमिदम्। वशीकरणे च उचितानि योग्यानि गन्धप्रसवानि सुगन्धिपुष्पाणि गन्धस्य मदस्य च प्रसव उत्पत्तिश्च येषां येभ्यश्च तान् असनोर्महत अस एवोग्रस्य भयकरस्य च आशुगस्य वायो अतनोर्मदनस्य च उग्राणामसाधाना आशुगाना बाणानां च " आशुगौ वायु विशिखौ " इत्यमर। कलनात् सम्बन्धात् अधिकस्य रेणो धूल्या सपर्के स्पर्शे, करेणुषु गजस्त्रीषु चेत्यधिकरेणु इति च। अस्मिन् पक्षे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव। सप्राप्तान् पुन्नागान् एतन्नामकवृक्षान् पुरुषगजांश्च प्रपद्यावलोक्य। यद्वा पद्मिनीनां पद्मिनीजातिस्त्रीणां आकर्षोचितानि वशीकरणयोग्यानि गन्धप्रसवानि सुगन्धपुष्पाणि येषा तान् अधिक रेणु रजो यासां तासामधिकरेणूनां स्त्रीणां सपर्कं स्पर्शं सभोगरूपमिति यावत्। सप्राप्तान् पुरुषेषु नागान् श्रेष्ठान् तांश्च प्रपद्येति तृतीयार्थोप्यत्र सभवति॥ ४५०॥

अहो इति। अमीषां चोलानां जनपदानां देशानां महोन्नता अभिजातता रमणीयता च अस्तीति शेष॥ १९०॥

ज्योतिष्टोमेति। ज्योतिष्टोमाना नाम यज्ञविशेषाणां स्तोम समूह, उक्थ्य, अतिरात्र, आप्तोर्याम, षोडशी, वाजपेयश्चापि। एते सर्वेपि यज्ञविशेषा क्रमात् पञ्च चतुस्त्रि द्व्येकरात्रकालसाध्या। प्रौढा बहुकालसाध्यत्वान्महान्त, पौण्डरीकादयश्च ये प्रसिद्धा यज्ञा सन्ति, त एते चोलेषु देशेषु औपासनन्ति औपासनवत् शुद्धा नित्यहोमवत् आचरेन्ति। तद्वन्नित्या भवन्तीत्यर्थ। आचारे क्विप्। एतच्चित्रमाश्चर्यम्॥ ४५१॥

---

१ 'ज्योतिष्टोम, साह्न उक्थ्योऽतिरात्रोप्या.' २ 'आप्तोर्यामा.' ३ 'वा.' ४ 'नित्यमेव क्रियन्ते.'

किंच—

गृहे गृहे पश्य कृताग्निहोत्रा·
शास्त्रौषधोल्लाघहृदो विदोषा· ॥
पुण्योत्तरा· पण्डितपुण्डरीका
पुनन्ति वेदैकधना जगन्ति ॥ ४९२ ॥

कृ०—एतद्विषयविषया श्लाघा शाखानुशाखं न कर्तव्या। यत एतद्देशे वसता सतामप्यनेकप्रकारा दुराचारा उपलभ्यन्ते ॥१९१॥

स्नान्ति प्रातरधिस्रवन्ति विधिवत्संध्यादि कर्माचर-
न्त्यग्नीनादधते मखान्विदधते शास्त्राणि चाधीयते ॥
अभ्यर्चन्ति सुरान्परार्घ्यकुसुमैरर्चन्ति किंचातिथी-
नन्नै किंतु पुरातनैस्तनुममी पुंष्यन्ति दुष्यन्त्यत ॥ ४९३ ॥

गृहे गृह इति। शास्त्राण्येवौषधानि तै उल्लाघानि नीरोगाणि हृन्दि अन्त करणानि येषा ते, विविधशास्त्राभ्यासेन निर्मलान्त करणा इत्यर्थ । उल्लाघ इति " अनुपसर्गात् फुल्ल क्षीब— " इत्यादिनिपातनात् साधु । " वार्तो निरामय कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात्। " इत्यमर । " उल्लाघो निपुणे हृष्टे शुचि नीरोगयो रपि। " इति हैमश्च। अत एव विदोषा पापरहिता वेदा एव एक मुख्य धन सपादनीय द्रव्य येषा ते पुण्योत्तरा अतिशयपुण्यवन्त पण्डितानां पुण्डरीका श्रेष्ठा गृहे गृहे प्रतिगृह कृत अग्निहोत्र यैस्ते तथाभूताश्च सन्त जगन्ति पुनन्ति पवित्रयन्ति पश्य ॥ ४५२ ॥

एतदिति। एष विषय चोलदेश विषय प्रतिपाद्यो यस्या सा श्लाघा प्रशसा शाखानुशाख प्रतिक्षण न कर्तव्या । यतो यस्मात् एतद्देशे चोलदेशे वसता वास कुर्वता सता विदुषामपि अनेकप्रकारा नानाविधा दुराचारा उपलभ्यन्ते दृश्यन्ते ॥ १९१ ॥

के ते दुराचारा इत्याकाङ्क्षायामाह—स्नान्तीति। अमी चोलदेशवासिनो जना प्रात स्रवन्त्यां कावेर्यां नद्यामित्यधिस्रवन्ति, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । " स नपु सकम् " इति नपुसकत्वम्। स्नान्ति स्नान कुर्वन्ति, सध्यादि कर्म च विधिवत् शास्त्रोक्तविधिमनुसृत्य आचरन्ति कुर्वन्ति, अग्नीन् दक्षिणादिग्नीन् आदधते स्थापयन्ति सततमग्निहोत्र पालयन्तीत्यर्थ । मखान् दर्शपूर्णमासादीन् विदधते कुर्वन्ति, शास्त्राणि धर्मप्रतिपादकानि पूर्वमीमांसादीनि च अधीयते अभ्यस्यन्ति, सुरान् विष्णु शिवादिदेवान् परार्घ्यकुसुमै सुगन्धिपुष्पै अभ्यर्चन्ति पूजयन्ति, किंच अतिथी

१ ' औषधोल्लास ' २ ' श्लाघानुश्लाघा न कर्तव्या'. ३ ' अनर्घ्य ' ४ 'अर्घन्ति'
५ ' पुष्णन्ति. '

पुनर्निरूप्य सविस्मयम्—

कष्टमेतद्देशवासिनीनां विलासिनीनां नित्यमेव लज्जाव्युत्पत्तिराहित्यम् ॥

तथाहि—

अपि हन्त चोलवासस्थैर्यवतीनां चिराय युवतीनाम् ॥
अपकञ्चुलिकाबन्धौ कुचकुम्भाविति विरुद्धमुपलब्धम् ॥ ४५४॥

किंच—

अगूढगाढस्तनकुम्भिकुम्भमम्भोजदम्भोदयजैत्रनेत्रम् ॥
चित्ते निधत्ते बत चोलदेशस्त्रैणं प्रवीणं रतिकान्तबाणम् ॥४५५॥

अपि च—

नवार्तवमहोत्सवे ननु सहस्रशः संगता
गृहाद्बहिरशङ्कितं गदितकामगाथाशताः ॥

नपि अर्चन्ति सत्कुर्वन्ति । किंतु स्वय पुरातनै· पर्युषितैरन्नैः तनुं शरीरं पुष्यन्ति पुष्टीकुर्वन्ति । अतः पर्युषितान्नभक्षणात् दुष्यन्ति दोषयुक्ता भवन्ति । शास्त्रे तस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥ ४५३ ॥

किंच कष्टमिति । एतद्देशवासिनीनां विलासिनीनां स्त्रीणां नित्यमेव सततमेव, अनेन सुरताद्युपभोगस्थले तथा करण न दोषायेति सूचितम् । लज्जायाः व्युत्पत्तिर्ज्ञानं तस्या राहित्यं अभावत्वमिति यत् तत् कष्टम् ॥ १६२ ॥

तदेवाह— अपीति । चोलस्य कूर्पासकस्य " चोलः कूर्पासको स्त्रियां " इत्यमरः । वाससः वस्त्रस्य च, चोले देशे वासस्य निवासस्य च स्थैर्यं स्थिरत्वं विद्यते यासां तथाभूतानां ' वासस्थैर्य— ' इत्यत्र " खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः " इति पक्षे विसर्गलोपः । युवतीनां स्त्रीणामपि कुचौ स्तनौ कुम्भाविव तौ चिराय बहुकालपर्यन्तं अपगतः कञ्चुलिकायाः बन्धो बन्धनं ययोस्तौ इति करणं विरुद्धं इतरजनविरुद्धं उपलब्ध दृष्टम् । हन्तेति खेदे ॥ ४५४ ॥

अगूढेति । अगूढौ अनाच्छादितौ गाढौ कठिनौ च स्तनौ कुचौ कुम्भिनः हस्तिनः कुम्भौ गण्डस्थले इव यस्य तत् अम्भोजस्य कमलस्य दम्भोदयस्य गर्वोत्पत्तेः जैत्रे जेतृणी नेत्रे यस्य तत् चोलदेशसंबन्धि स्त्रैणं स्त्रीसमूहः, प्रवीणं रतौ कुशलं सत्, मोहने कुशलं वा, एतत्पक्षे रतिकान्तबाणस्य विशेषणम् । रतिकान्तस्य मदनस्य बाणं चित्ते निधत्ते नितरां धारयति । सततस्तनानावृतत्वात्कामोद्दीपकमिव भातीति भावः । बतेति खेदे ॥ ४५५ ॥

नवार्तवेति । नव प्रथमप्राप्त यत् आर्तवं स्त्रीरजः तत्सबन्धी यो महानुत्सवः

---

१ ' देशवासिनीनां नित्यमेव. ' २ ' न वसे, ' ' विद्यते. '

अहार्यकठिनस्तनप्रकटनादनागस्विनो
मुनेरपि घनां धृतिं चुलुकयन्ति चोलाङ्गनाः ॥ ४९६ ॥

वि०—वयस्य मा स्म निन्द चोलमण्डलवासिनो जनान् ॥ १९३ ॥

याभिः सर्वपदार्थशुद्धिरुदिता तास्वप्सु देवार्पितम्
निक्षिप्तं निशि रक्षितं शुचि हविर्भक्ष्येत चेत्का क्षतिः ? ॥
त्याज्यं शास्त्रनिषेधतस्तदिति चेत्त्याज्यं सतैलं च त-
द्भोज्यं पर्युषितं स्मरन्ति यदतो योज्यं न तद्दूषणैः ॥४९७॥

तस्मिन् गृहात् बहिःप्रदेशे सहस्रशः सहस्रसंख्याकाः संगताः एकत्र मिलिताः अशङ्कितं भयरहितं यथा तथा गदितानि परस्परं भाषितानि कामगाथानां व्यवायाभिलाषोत्पादककथानां शतानि याभिस्ताः चोलाङ्गनाः चोलदेशीयस्त्रियः अहार्यवत् पर्वतवत् " महीध्रे शिखरि-क्ष्माभृदहार्य-धर-पर्वताः । " इत्यमरः. । कठिनौ यौ स्तनौ तयोः प्रकटनात् अनाच्छादनतया व्यक्तं प्रदर्शनात् अनागस्विनः कामादिवासनारहितत्वान्निरपराधिनः मुनेः मननशीलस्यापि घनां निबिडां अतिशयितामित्यर्थः । धृतिं धैर्यं ननु निश्चयेन चुलुकयन्ति चुलुकवत् कुर्वन्ति त्याजयन्तीत्यर्थः ॥ ४५६ ॥

एतदग्रे मुद्रितैकस्मिन् पुस्तके श्लोकद्वयमधिकं दृश्यते, परंतु तस्य प्राचीनादर्शपुस्तके अन्यपुस्तकेषु चानुपलम्भात् प्रकृतवर्णनासंगतत्वाच्च तन्मूले नैव निवेशितमत एव तत्र टीकामपि कर्तुं नोत्सहे। किंतु लोकबोधनार्थं यथास्थितं टीकायामेव निवेश्यते

किंच—

न केशेषु स्नेहो न च नयनयोरञ्जनकथा
न वा वीटी वक्त्रे न च कुचतटे चन्दनरसः ॥
न चाल्पोऽप्याकल्पो न च सुवसनं नैव कुसुमम्
स्नुषात्वं पापानां फलमधनगेहेषु सुदृशाम् ॥ १ ॥

अपि च—

अंसौ चेदुदकुम्भभारकिणितावङ्घ्री पुनर्गोमय-
स्फायत्पाल्यमलीमसौ करतलं घासच्छिदाकर्कशम् ॥
पाकाभ्युत्थितधूममेलनगलद्बाष्पाविले लोचने
कष्टं रिक्तगृहस्नुषात्वनरकः स्त्रीणामहो दुस्सहः ॥ २ ॥

वयस्येति । मा स्म निन्द निन्दां मा कुरु इत्यर्थः ॥ १९३ ॥

अथ क्रमेण दूषणानि निराकुर्वन् प्रथमं तावत् ' स्नान्ति प्रातरधिश्रयन्ति ' इत्यादिनोक्तं पर्युषितान्नभक्षणरूपं दोषं निराकरोति— **याभिरिति** । याभिरद्भिः सर्वपदार्थानां पवित्रापवित्रवस्तूनां शुद्धिरुदिता कथिता तास्वेवाप्सु जलेषु निक्षिप्तं एकस्मिन् पात्रे जलं संपूर्य तस्मिन्स्थापितं, कुलस्त्रियः ओदनिका या उर्वरितान्नपात्रं

---

१ ' मनोधृतिं. ' २ 'मा दूषय. ३ ' अनिदुरसहमन्यद्. ' ४ ' फलमिह भवान्तर-
पदृशां.'

पातिव्रत्यमुपेत्य नित्यमनघाचारावदातात्मनाम्
चोलीना यदि कञ्चुकी न कुचयोर्मालीमसी का तत [1] ॥
नारीणा सुरतोपयोग्यवयवस्पष्टीकृतिर्दोष इ
त्युक्ते चेदधरापिधानमपि किं न स्यात् सदा वाससा ? ॥४५८॥

अथ कुम्भघोणशार्ङ्गपाणिवर्णनम् ३७.

इति पार्श्वतोऽवलोक्य सश्लाघम्—
अस्य देवस्य [2] भाग्यवत्ता खल्वियत्तापरित्यक्ता ॥१९४॥

जलपूरितपात्रे पिपीलिकादिभ्यो रक्षणार्थं स्थापयन्तीति सुविदितमेव गृहस्थानाम् । तथ देवेभ्य अर्पित नैवेद्यादिरूपण निवेदित सत् निशि रात्रौ रक्षित मूषक-मार्जारा दिभ्य इत्यथ । अत एव गुचि प्रकारत्रयेण पवित्र हविश्च भक्ष्येत चेत् तस्मात् का क्षति को वा दोष ? तर्हि शास्त्रनिषेधस्य का व्यवस्था इत्याकाङ्क्षायामाह—शास्त्रनिषेधत तन्निशि रक्षितमन्न त्याज्यं इति चेत् साज्य घृतयुक्त सतैल तैलपक्व च यदन्न तत् पर्युषितमपि भोज्य भोजनार्हं स्मरन्ति । तथा च मनु — "यत्किंचित् स्नेहसंयुक्त भक्ष्य भोज्यमगर्हितम् । तत् पर्युषितमप्याद्य हविःशेष च यद्भवेत् ।" इति । अत कारणात् तत् पर्युषितान्नभक्षण दूषणे न योज्यम् । एतेषा शास्त्रविहितान्नस्यैव भक्षणात् ॥ ४५७ ॥

अथ स्त्रीणा कञ्चुक्यभावरूप दूषण निराकरोति— **पातिव्रत्येति** । पतिव्रताना भाव पातिव्रत्य पतिसेवापरत्व उपेत्य प्राप्य अत एव नित्य सतत अनघैर्निर्दोषैराचारै अवदात शुद्ध आत्मा चित्त यासा तासा चोलीना चोलदेशीयस्त्रीणा कुचयो स्तनयो यदि कञ्चुकी न भवति, तत कञ्चुक्यभावात् मालीमसी मलिनता का ? अपि तु कापि नास्तीति। पातिव्रत्येन शुद्धाचाराणां अवयवगोपनेऽगोपने वा न कोऽपि दोष समुज्जृम्भत इति भाव । अथ सुरत रतिकाले उपयोगिनामवयवाना स्पष्टीकृतिव्यक्तीकरण नारीणा दोष इति उक्त, शास्त्रे इति शेष । तस्मादेष एवाय स्तनाच्छादनरूप इति चेत् वाससा वस्त्रेण अधरस्याप्योष्ठस्यापिधानमाच्छादन तस्य सुरतोपयोगित्वात् किं कुतो हेतोर्न स्यात् ? सर्वासामपि स्त्रीणामिति भाव । एतेन चोलीना देशाचारात् कञ्चुक्यभावो न दोषायेति सूचितम् ॥ ४५८ ॥

अस्येति । अस्य पुरोदृश्यमानस्य देवस्य शार्ङ्गपाणिन भाग्यवत्ता ऐश्वर्यवत्त्व, इयत्तापरित्यक्ता परिमितिरहिता नि सीमेत्यर्थ ॥ १९४ ॥

---

१ 'कञ्चुक'. २ 'उच्यते.' ३ 'देवस्य.'

यतोऽत्र—

मणिमयफणितल्पे मल्लिकापुञ्जकल्पे
शमितजगदभद्रां संश्रयन्योगनिद्राम् ॥
दहरकुहरवर्ती देवताचक्रवर्ती
दलितदुरितबाणे दृश्यते कुम्भघोणे ॥ ४५९ ॥

अन्तर्नागरिकीं जनतामवेक्ष्य सशिरःकम्पम्—

स्नात्वा सह्यसुताजले शुचितमा भूत्वा जपादिक्रमै-
र्हुत्वाग्नौ च हविः कृतेतरगिरां कृत्वा च पारायणम् ॥
नत्वा शार्ङ्गधरं भवामयहरं स्तुत्वा च तं भक्तितः
श्रेष्ठाः कालममी क्षिपन्ति बहवः श्रीकुम्भघोणे द्विजाः॥४६०॥

अथ चम्पकारण्यश्रीराजगोपालवर्णनम् ३८.

इतश्च—

कुटीषु गोपीरुचिरासु योऽर्कभूतटीषु गोपाल इति श्रुतोऽचरत्[1]॥

मणिमयेति । मल्लिकापुञ्जकल्पे मल्लिकाकुसुमराशितुल्ये तद्वन्मृदुनीत्यर्थः । मणिमयो रत्नप्रचुरः फणी शेष एव तल्पं शय्या तस्मिन् शमितं जगतो विश्वस्य अभद्रममङ्गलं यया तां योगः स्वेच्छया सर्ग-स्थित्यादिकरणसामर्थ्यं तन्मयीं निद्रां प्रलयकाले सर्वमप्येकीकृत्य स्वस्थस्थितिं संश्रयन् आश्रयन् सन्, किंच दहरमन्तराकाशस्तदेव कुहरं विवरं तद्वर्ती अन्तर्यामीत्यर्थः । देवतानां चक्रवर्ती श्रेष्ठो भगवान्, दलितः भग्नः दुरितं पापमेव बाणः, (बाणवत् पीडाकरत्वात्) येन तस्मिन् कुम्भघोणे नाम क्षेत्रे दृश्यते अवलोक्यते, जनैरिति शेषः ॥ ४५९ ॥

अन्तरिति । अन्तः पुरमध्ये नगरे भवा नागरिकी तां जनतां जनसमूहम्—

स्नात्वेति । श्रीकुम्भघोणे नगरे श्रेष्ठाः अमी बहवो द्विजाः ब्राह्मणाः सह्यसुतायाः कावेर्याः जले स्नात्वा जपः गायत्र्यादिमन्त्रैरीश्वरचिन्तनं आदिर्मुख्यो येषु तैः क्रमैः संध्यादिभिः धर्मकर्मभिरित्यर्थः । शुचितमाः पवित्रतरा भूत्वा, अग्नौ च हविर्घृतादिकं हुत्वा विधिवत् प्रक्षिप्य, कृतेतराः कविविरचितभिन्नाः या गिरः वाच्यस्तासां, वेदवाचामित्यर्थः । पारायणं पठनं च ब्रह्मयज्ञसमये इत्यर्थः । कृत्वा, भवामयहरं संसाररोगहरं शार्ङ्गधरं विष्णुं नत्वा नमस्कृत्य तं विष्णुं भगवन्तं च भक्तितः स्तुत्वा च कालं क्षिपन्ति निर्यापयन्ति ॥ ४६० ॥

कुटीष्विति । अर्कभुवः सूर्यात्मजायाः यमुनायाः तटीषु तीरेषु गोपीभिर्गोपस्त्री-

[1] 'श्रुतश्चरन्.'

अकम्पकारुण्यमुपेत्य मोदते स चम्पकारण्यमगण्यवैभवः ॥४६१॥

अत्र किल राजगोपालपादकमलमुपाश्रयत· साधुजनस्येत्थमनुसंधानम् ॥१९५॥

कोपाटोपदशाविशालपरुषालापादिरूपाशुभ-
　व्यापारग्लपितार्थिलोकहृदयैर्भूपालपाशैरलम् ॥
तापाविष्टसकृत्प्रपन्नजनमुक्त्यापादने दीक्षितम्
　पापानामपनोदनाय कुहनागोपालमेवाश्रये ॥ ४६२ ॥

कु०— अत्रापि मे विरोध एव प्रतिभाति ॥१९६॥

यत·—

न्यस्तपादः सुमनसा शीर्षेषु मधुहार्यहो ! ॥
मुरारातिर्द्विरेफोऽपि चम्पकारण्यमाश्रितः ॥ ४६३ ॥

भी रुचिरासु सुन्दरासु कुटीषु लतागृहेषु य गोपाल इति नाम्ना श्रुत प्रसिद्ध सन् अचरत् यथाम, स एव भगवान्, सांप्रतमिति शेष· । अगण्य सत्यानुभवस्य वैभवमैश्वर्यं यस्य स अचिन्त्यैश्वर्य इत्यर्थ । तथाभूत सन्, अकम्प निश्चल शाश्वतमित्यर्थ । कारुण्य यस्मिंस्तत्तथाभूते चम्पकारण्य नाम क्षेत्र उपेत्य आगत्य मोदते क्रीडति ॥४६१॥

अत्रेति । अत्र चम्पकारण्यक्षेत्रे राजा त्रिलोक्यधिपतिश्चासौ गोपालश्च तस्य भगवत पादकमलमुपाश्रयतो भजत साधुजनस्य इत्थ वक्ष्यमाणप्रकारेण अनुसंधानम् ॥ १९५ ॥

कोपेति । कोपस्य क्रोधस्य आटोपदशायामतिशयावस्थायां ये विशाला बहुला· परुषा कठोराश्च आलापा अन्यैरसंपाद्यमानानि आदौ प्रथमतो येषु तद्रूपा ये अशुभा दुष्टा व्यापारा कर्माणि तैर्ग्लपित दु खीकृत अर्थिलोकानां याचकजनानां हृदयमन्त करण यैस्तै अत एव भूपालपाशैर्दुष्टराजन्यै अल पर्याप्तम् । न तेऽनुसार्या इत्यर्थ । किंतु तापाविष्टानां आध्यात्मिकादितापपीडितानां अत एव सकृदेकवारमपि प्रपन्नानां जनानां मुक्त्यापादने मुक्तिसंपादने दीक्षितं गृहीतव्रत कुहनागोपालं कपटगोपालमेव भगवन्तं पापानां दुरितानामपनोदनाय निवारणार्थं आश्रये भजे ॥ ४६२ ॥

अत्रापीति । अत्र गोपालस्तवनेऽपि मे विरोध एव प्रतिभाति ॥ १९६ ॥

तमेवोपपादयति—न्यस्तपाद इति । सुमनसां देवानां पुष्पाणां च शीर्षेषु मस्तकेषु अग्रभागेषु च न्यस्तौ पादौ येन तथाभूत सन्, मुरारातिर्मुरनामकदैत्यशत्रु विष्णु द्विरेफोऽपि रेफद्वययुक्तो मुराराति· इति शब्द भ्रमरश्चापि मधुहारी मधु-

---

१ 'साधुजनस्येदमाशय·.'

वि०— विरुद्धानामपि सहावस्थितिसंपादके देवे वासुदेवे का नाम विरोधकथा? ॥१९७॥

यस्मिन्विलोचनतया सह पुष्पवन्तौ
पर्यङ्कवाहनतया फणि-पक्षिराजौ ॥
तेजस्विनौ प्रमुदितौ स्थितिमाश्रयेते
तस्मिन्नहो भगवति क्व विरोधगन्धः? ॥ ४६४ ॥

इति परिक्रम्यावलोक्य प्राञ्जलिः—

परिगतसहकारैः प्रांशुभिर्नारिकेलै-
र्दिनकरकरधारादुष्प्रवेशान्तरेभ्यः ॥
चुलुकितदुरितेभ्यश्चोलदेशस्थितेभ्यो
नम इदमखिलेभ्यो नाथदिव्यस्थलेभ्यः ॥ ४६५ ॥

नामकदैत्यविनाशकः मकरन्दहारकश्च चम्पकारण्यं नाम क्षेत्रं चम्पकवनं च आश्रितः। अहो इत्याश्चर्ये। तत्र चम्पक-भ्रमरयोः स्वभावविरोधित्वादिति भावः ॥४६३॥

अनुकूलमेवैतदस्मन्मतस्येति सूचयन्नाह— **विरुद्धानामिति**। विरुद्धानां निसर्गविरोधिनामपि सहावस्थितिः एकत्र सहवासः तस्याः संपादके निर्मातरि देवे भगवति वासुदेवे विरोधकथा विरोधवार्ता का नाम भवति? ॥ १९७ ॥

यस्मिन्निति। यस्मिन् भगवति तेजस्विनौ शीतोष्णविरुद्धतेजोयुक्तौ पराक्रमयुक्तौ च प्रमुदितौ आनन्दयुक्तौ च पुष्पवन्तौ सूर्य-चन्द्रौ "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकर-निशाकरौ।" इत्यमरः। विलोचनतया नेत्ररूपेण, फणिराजः शेषः पक्षिराजो गरुडश्च तौ, द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकमभिसंबंधः राजशब्दस्योभयत्राप्यन्वयः। पर्यङ्कवाहनतया अत्रापि पूर्ववदेव। शयनतया वाहनतया चेत्यर्थः। स्थितिं वासं सह युगपदेव आश्रयेते कुरुतः। तस्मिन् भगवति गोपाले, अहो हे एकशानो! विरोधस्य गन्धः लेशोऽपि "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्ध गर्वयोः।" इति विश्वः। क्व अस्ति? अपि तु नास्त्येव ॥ ४६४ ॥

एवं भगवन्तं गोपालं स्तुत्वा तत्रस्थभगवत्प्रियासहस्थानानि स्तौति— **परिगतेति**। परिगताः सर्वतः संगताः सहकारा आम्रवृक्षा येषु तैः प्रांशुभिरुन्नतैः नारिकेलैस्तालवृक्षैः दिनकरस्य सूर्यस्य कराणां किरणानां धारायाः दुष्प्रवेशं प्रवेष्टुमशक्यं अन्तरं मध्यभागो येषां तेभ्यः चुलुकितं विनाशितं दुरितं पापं यैस्तेभ्यः चोलदेशस्थितेभ्यः अखिलेभ्यः सर्वेभ्यः नाथस्य भगवतो गोपालस्य दिव्यस्थलेभ्यः दिव्यमन्दिरेभ्य, इदं नमः तेभ्यो नमस्करोमीत्यर्थः ॥ ४६५ ॥

---

१ 'गरुडारुढान.'

कु०—भवतु तवैतेपु नमस्कर्तृता । मम तु देवलकादिदेवालयोपजीविदुराचारानालोकयतो न भवति नमश्चिकीर्षा ॥१९८॥

तथाहि—

वारस्त्रीकुचमर्दिभिर्विरचयन्त्यर्घ्यादिदानं करै-
स्त्वद्वीटीरसवासितैश्च वदनैर्जल्पन्ति मन्त्रानमी ॥
द्रव्य देवलका हरन्त्यचकिता देवस्य तत्पूजिता-
स्वेतासु प्रतिमासु हन्त भविता किं देवतासंनिधि ? ॥४६६॥

किंच—

आघ्राता न्वत पण्ययौवतकथा नो कर्म सध्यादिकं
यैरभ्यस्तमभूदसभ्यवचन न त्वेव वेदाक्षरम् ॥
अन्धश्चौर्यपरैर्दुरन्वयभवैः सूदैरमीभि कृता-
न्यन्नौघानि निवेदितानि भगवानङ्गीकरोत्येप किम् ? ॥४६७॥

भवत्विति । एतेपु नाथस्थलेषु तव नमस्कर्तृता नमस्काराचरण भवतु । मम तु देवलका वेतनादिना देवपूजका "देवाजीवस्तु देवल ।" इत्यमर । आद्यो मुख्या येषु तादृशा ये देवालयोपजीविन देवालयोत्पन्नधन फलादिभि स्वोदरनिर्वाहका अत एव दुराचारास्तान् आलोक्यत पश्यत सत नमश्चिकीर्षा नमस्कर्तुमिच्छा न भवति नैवोत्पद्यते ॥ १९८ ॥

वारस्त्रीति । अमी देवलका वारस्त्रीणा वेश्याना कुचमर्दिभि स्तनमर्दिभि करैर्हस्तै देवस्य, देवाय भगवते इत्यर्थ । अर्घ्य आदि प्रथम येषा पाद्यादिपोडश पूजोपचाराणां तेषां दान समर्पण विरचयन्ति कुर्वन्ति । तासा वेश्यानां वीट्या मुखसचर्वितताम्बूलस्य रसेन वासिते सुगन्धयुक्तैर्वदनैर्मुखैश्च मन्त्रानर्घ्य पाद्याद्युपचारसमर्पणमन्त्रान् " सहस्रशीर्षा पुरुष " इत्यादिकान् जल्पन्ति पठन्ति । तथा अचकिता परलोकभयरहिता सन्त द्रव्य कैश्चिद्भक्तै समर्पित फलादिक हरन्ति स्वयमेव गृह्णन्ति । तद्देवलकै पूजितासु एतासु प्रतिमासु देवमूर्तिषु देवताना संनिधि सामीप्य भविता भविष्यति किम् ? अपि तु नैवेत्यर्थ । हन्तेति खेदे ॥ ४६६ ॥

एव देवलकाना स्थितिमुक्त्वा तन्नैवेद्यान्नपाचकाना सूदानामाचरणमाह— आघ्रातेति । यै सूदै पण्ययुवतीनां वारस्त्रीणा समूह पण्ययौवत तस्य कथा आघ्राता अभ्यस्ता । सध्यादिक कर्म तु नो नैवाघ्रातम् । बतेति विषादे । तथा असभ्यवचन अश्लीलभाषण अभ्यस्तमधीतमभूत्, वेदस्य अक्षरमपि, किमुत मन्त्रादिक, तु नैवाभ्यस्तम् । किंच अन्धसोऽन्नस्य " भि सा सी भक्तम धोऽन्नमोदन " इत्य-

---

१ 'भवन्त्वेतेषु'.　२ 'आलोचयतो.'　३ 'रसमासितैश्च'　४ 'मदन्न'
५ 'मन्नाद्यानि'

विमृश्य—

अहो कलिमहात्म्यादखिलजनानामनिवार्यो विवेकविपर्ययः[1] १९९

यत —

सद्मस्वादरतोऽर्पितानि हरये सत्त्वोत्तरैर्भूसुरै-
रन्नान्यत्र न मानयन्ति विधिवत्सिद्धानि वृद्धा अपि ॥
देवस्यायतने स्वदन्ति[2] विभया आर्यैः कृतानोदनान्
स्पृष्टान्दुष्टजनेन कष्टमखिलै[3]र्दृष्टानशिष्टाहृतान्[4] ॥ ४६८ ॥

वि०— मादृशेभ्यो हि दिव्यक्षेत्रमाहात्म्यवेदिभ्यो भवदीयमत्र दूषणं न रोचते ॥२००॥

मर । चौर्यपरे चौर्यतत्परे यतो दुरन्वयभवे दुष्कुलोत्पन्ने अमीभि सूदे ओदनपाचकै कृतानि पाचितानि अन्नौघानि विविधान्नसमूहा, अन्नौघशब्दस्य नपुंसकत्व " स्तोमौघ निकर व्रात वार सघात सचया । " इत्यमरानुशासनात् प्रामादिकमिति भाति । क्वचित् ' अन्नाद्यानि ' इति पाठान्तरं दृश्यते तत्तु युक्तमेवेति मन्यामहे । तत्पक्षे च अन्न भक्त आद्य मुख्य येषु सूप शाकादिपदार्थेषु तानीत्यर्थः । परं तु प्राचीनबहुतरपुस्तकेषु अस्यैव पाठस्य स्वीकृतत्वादस्माभिरपि स एवाङ्गीकृत । निवेदितानि समर्पितानि सन्ति, एष भगवान् अङ्गीकरोति स्वीकरोति किम्? ॥४६७॥

अहो इति । कलिमाहात्म्यात् कलियुगप्रभावात् अखिलजनाना, न तु केवल देवलकादीनामेव, विवेकस्य विधि निषेधविवेचनस्य विपर्यय वैपरीत्यम् ॥ १९९ ॥

सद्मस्विति । सत्त्वेन सात्त्वगुणेन उत्तरै श्रेष्ठता प्राप्तै भूसुरैर्ब्राह्मणै सद्मसु स्वगृहेषु आदरत सत्कारेण हरये भगवते अर्पितानि निवेदितानि अत एव विधिवद्यथाशास्त्र सिद्धानि पक्वानि अन्नानि अत्र चोलदेशे वृद्धा अपि, किमुतेतरे ? न मानयन्ति निषिद्धानीति मत्वा नैव स्वीकुर्वन्ति । किंतु देवस्यायतने देवालये आर्यै पूर्वोक्तरीत्या विद्यादिसंस्कारहीनै कृतान् पाचितान्, किंच दुष्टजनेन दुराचारिणा मनुष्येण स्पृष्टान् कृतस्पर्शान्, अखिलै सर्वै शूद्रादिभिर्जनैर्दृष्टान्, अशिष्टैरसभ्यै आहृतान् आनीतान् ओदनान् अन्नानि ' ओदनोऽस्त्री ' इत्यनुशासनादोदनशब्दस्य पुंल्लिङ्गतापि । विभया भयरहिता सन्त स्वदन्ति आस्वादयन्ति भक्षयन्तीत्यर्थ ॥ ४६८ ॥

मादृशेभ्य इति । मादृशेभ्य मत्सदृशेभ्य दिव्यक्षेत्रस्य माहात्म्यवेदिभ्य प्रभावविद्भ्य हि भवदीय त्वत्सबन्धि, त्वयोक्तमित्यर्थ । अत्र श्रीगोपालविषये दूषण न रोचते ॥ २०० ॥

---

१ ' विपर्यास ' २ ' आयतनेष्वदन्ति, ' 'स्वदन्ति.' ३ 'नूनमखिलै '
४ ' शिष्टावृतान्. '

यत'—

उपस्येव स्नानादुचितशुचिताशालिवपुषो
विनीता स्वे शास्त्रे विगतवृजिना पूजकजना' ॥
परित्रातु लोकान्विधिवदपतन्द्रा विदधते
पवित्रैरन्नाद्यै परमपुरुषाराधनममी ॥ ४६९ ॥

आकर्ण्यतामिदमपि यदभ्युपगम्याप्यभिधास्यामि रहस्यम्॥२०१॥

विधिवदविधिवद्वा भक्तितोऽभक्तितो वा
ननु शुचिरशुचिर्वा नाथमर्चेत्विहत्य ॥
अनुदिनमुपयातैरर्च्यमानासु देवै-
ररुचिरजितमूर्तिष्वास्तिकस्यास्ति कस्य ? ॥ ४७० ॥

इद चावधेयम्—

केचिच्चक्रधरापरोधचकिता' क्ष्मापालभीता परे
श्रद्धात कतिचित्पचन्त्यवहिता शुद्धाश्च दिव्यं हवि ॥

उपसीति । अमी पूजकजना उपस्येव प्रात काले एव स्नानाद्धेतो उचिता यथाशास्त्राचारतया योग्या या शुचिता पवित्रता तया शालि शोभमान वपु शरीर येषां ते, स्वे आत्मीये शास्त्रे विनीता शिक्षिता स्वशास्त्रकृताभ्यासा इत्यर्थ । अत एव विगत विनष्ट वृजिन दु ख येषां ते लोकान् परित्रातु सरक्षितु अपगता तन्द्रा मन्दता येषां ते, सतत जागरूका इत्यर्थ । विधिवत्यथाशास्त्र पवित्रै अन्नाद्यै परमपुरुषस्य भगवतो गोपालस्य आराधन पूजन विदधते कुर्वन्ति ॥ ४६९ ॥

आकर्ण्यतामिति । किच यत् अभ्युपगम्य भवदीयदूषण स्वीकृत्यापि रहस्य गोप्य अभिधास्यामि कथयामि, तत् आकर्ण्यता श्रूयताम् । त्वयेति शेष ॥ २०१ ॥

' वारस्त्रीकुचमर्दिभि —' इत्यादिनोक्त दूषणमुद्धर्तुमाह— **विधिवदिति** । इहत्य एतद्देशीय जन शुचि पवित्र, अशुचि अपवित्रो वा सन्, नाथ गोपाल भगवन्त विधिवद्यथाशास्त्र वाऽथवा अविधिवत् शास्त्रविरुद्धतया, भक्तित अभक्तितो वा अर्चेतु पूजयतु । किंतु अनुदिन प्रतिदिन उपयातै आगतै देवैरिन्द्रादिभि अर्च्यमानासु पूज्यमानासु अजितमूर्तिषु भगवन्मूर्तिषु कस्य अस्ति परमात्मा इति मति यस्य स आस्तिक 'अस्तिनास्ति दिष्ट मति " इति ठक् प्रत्यय । तस्य पुरुषस्य अरुचि अप्रीति अस्ति ? अपि तु सततमिन्द्रादिदेवै पूजितत्वाद्देवतासंनिधानात्सर्वस्याप्यास्तिकस्य श्रद्धा जागर्त्येवेति भवादृशनास्तिकस्य तु अश्रद्धेवेति च भाव ॥ ४७० ॥

' आघ्राता यत–' इत्यादिश्लोकद्वयेनोक्त दूषण परिहरति— **केचिदिति** ।

---

१ ' विनित '२ 'मपि ' ३ 'अभिधास्यामि ' इत्येव क्वचिद्दृश्यते। ४ ' पचार.

अग्रे न्यस्तमिदं मुदैव भगवानालोकनैः स्वीकरो-
त्यंह संहरणास्थया च तदिदं प्राश्नन्ति भाग्योत्तरा ॥४७१॥

पश्य तावत् स्वानुभवसिद्धो प्रकर्ष-निकर्षौ भगवदायतन-तदितरस्थल-परिकल्पितयोरन्नयोः ॥ २०२ ॥

उपस्कारैः स्फारैरुपचितरसामोदभरम-
प्यवैत्यन्न गेहे कृतमनतिभोग्यं बुधजनः ॥
अभूय संस्कारिण्यपि हविषि देवालयभवे
त्वनल्पं भोग्यत्वं पुनरघहरत्वं च मनुते ॥ ४७२ ॥

केचित् सूदादय चक्रधरस्य विष्णो अपराधात् चकिता यदि तावत् अशुचितया ऽन्नादिक पाचित तर्हि भगवतोऽपराध स्यादिति भीता, परे अन्ये ये तावदीश्वराद्भ न मानयन्ति ते इत्यर्थ । क्ष्मापालात् राज्ञ सकाशात् भीता यदि तावदनवहितत्वे नाशुचित्वेन च पाकनिष्पत्ति कदाचिद्राज्ञा राजपुरुषेण वा केनचिद्दृष्टा स्यात्तदा व दण्ड्या भवमेति शङ्किता सन्त, अत एव अवहिता पाककर्मणि दत्तचित्ता, तत ए च शुद्धा स्नानादिना पवित्राश्च सन्त कतिचिदौदनिका श्रद्धात आस्तिक्यबुद्ध्य दिव्य सम्यग्विहितत्वेन तेजोयुक्त हविरन्नादिक पचन्ति । ततश्च इद सावधानतय पवित्रतया च निष्पादितमन्न अग्रे न्यस्त नैवेद्यार्थ पुर स्थापित सत् भगवान् मुदै आनन्देनैव आलोकनैरवलोकनै स्वीकरोति । तच्चेद भगवदीक्षणेनात्यन्तपरिशुद्ध मन्नादिक अहसा पापाना सहरणास्थया विनाशाशया भाग्योत्तरा अतिशयभाग्य य तो जना प्राश्नन्ति भक्षयन्ति ॥ ४७१ ॥

नन्वनुभवमन्तरेण व्यर्थमेवेद सर्वं स्वश्लाघनमिति चेदाह—पश्येति । भगवत आयतने स्थाने तदितरस्मिंश्च स्थले कस्यचिद्गृहे परिकल्पितयो पाचितयोरन्नयो स्वानुभवेनात्मीयानुभवेनैव न तु मत्सदृशान्येन केनचित्कथितमात्रेण, सिद्धौ प्रकर्ष देवालयनिष्पादितस्योत्कर्ष निकर्ष तदितरस्थलनिर्मितस्य चापकर्षश्च तौ पश्य ता त् ॥ २०२ ॥

उपस्कारैरिति । स्फारैर्बहुलै उपस्कारै वेसवारादिव्यञ्जनै उपचित वृद्ध रसस्य तिक्ताम्लादे आमोदस्य सुगन्धस्य च भर अतिशय यस्मिन् तथाविधमप्यन्न गेहे गृहे कृत पक्व चेत्, तत् बुधजन अनतिभोग्य अतीव भोजनानर्ह अवैति जाना ति । किंच देवालयभवे भगवन्मन्दिरपक्वे न विद्यन्ते भूयासो बहुला सस्कारा व्यञ्ज नादयो यस्मिन् तथाभूतेऽपि, किं पुनर्बहुतरसस्कारवति हविषि अन्ने अनल्प बहुतर भोग्यत्व भोजनयोग्यत्व, न त्वेतावदेव, पुन अघहरत्व पापनिवर्तकत्व चापि मनुते । अय हि केवलमीश्वरस्थानप्रभाव एवेति भाव ॥ ४७२ ॥

---

१ ' सहरणाशया. ' २ ' प्रकर्षापकर्षौ. ' ३ ' कृतमयमभोग्य '

इदं च बोद्धव्यम्—

देवागारनिषेविण किल जना दुष्यन्तु शुध्यन्तु वा
तेऽमी स्वामिपरिग्रहेण नियत मान्या मनीषाजुषाम् ॥
प्रायेणाश्रयगौरवेण लभते हीनोऽपि मानार्हताम्
कुब्जक्लीबमुखो जनोऽपि भजते पूजा हि राजाश्रयात् ॥४७३॥

अथ सेतुवर्णनम् ३९.

इत्यन्यतः परिक्रामन्नग्रेऽतोऽवलोक्य सहर्ष साञ्जलिबन्धम्—

पातुं पातकिनो जनानशरणान् पातुं तम सागरम्
यातुं यातुपुरीमरीन् रणमुखे जेतुं दशास्यादिकान् ॥
नेतुं भूतनया मुदं विरहिणीमेतु यश शाश्वतम्
दातुं शर्म च राघवेण रचित सेतुं नमस्कुर्महे ॥ ४७४ ॥

किंच देवागारेति। देवागारे देवमन्दिरे निषेविण पूजनाननिष्पादनादि-रूपेण सेवका जना प्रात काल्स्नानादिना शुद्ध्यन्तु सध्यानाचरणादिना दुष्यन्तु दोषयुक्ता भवन्तु वा। परंतु ते उभयविधा अपि अमी जना स्वामिन भगवत परिग्रहेणानुग्रहेण मनीषाजुषा बुद्धिमता नियत नियमेन मान्या पूज्या भवन्ति। अत्रार्थान्तरमुपन्यस्यति— लोके प्रायेण बहुधा हीनोऽपि नीचोऽपि जन आश्रय स्वाधारस्य गौरवेण महत्वेन मानार्हता पूज्यता लभते प्राप्नोति। हि यस्मात् कुब्ज मकाङ्ग क्लीबश्च तौ मुखे प्रमुखौ यस्मिन् तथाभूतो जनोऽपि, जातावेकवचनम्। राजाश्रयात् पूजां इतरजनेभ्य सत्कार, भजते प्राप्नोति ॥ ४७३ ॥

अथ दक्षिणत श्रीरामकृत सेतु दृष्ट्वा त नमस्कुर्वन्नाह—पातुमिति। अशरणान् रक्षकहीनान् पातकिनश्च जनान् पातु रक्षितु, तम सागरमज्ञानसमुद्र पातु तस्य पान कर्तु, पूर्वं 'पा रक्षणे' इति धातो रूपमत्र च 'पा पाने' इति धातोश्च रूपमङ्गीकृतमिति बोध्यम्। तेन सकलाज्ञान विनाशयितुमित्यर्थ। यातूनां रक्षसां "यातुधानः पुण्यजनो नैरृतो यातु रक्षसी।" इत्यमर। पुरीं लङ्कानगरीं यातु गन्तु, रणमुखे युद्धमध्ये दशास्यादिकान् रावणप्रमुखान् अरीन् शत्रून् जेतु परास्तवयितु, विरहिणीं स्ववियोगिनीं भूतनयां सीतां मुदमानन्दं नेतु प्रापयितु, शाश्वत विनाशरहित यशः कीर्तिं एतु सपादयितु, शर्म सुख दीनजनेभ्य इति शेष। दातु च राघवेण श्रीरामचन्द्रेण रचित निर्मित सेतु नमस्कुर्महे वन्दन कुर्म ॥ ४७४ ॥

१ 'निर्मित भगवता.'

हन्त कठिनानामप्यमीषामतिमहती प्रीतिरनुबन्धिजने ॥२०३॥

यत —

लङ्कापुरे पङ्क्तिमुखेन रुद्धा भूमे सुता भूमिभृतोऽनुबन्धात् ॥
पतिं पुन. प्रापयितु पयोधौ सेतूभवन्त स्वयमाप्लवन्ति ॥ ४७५॥

निरूप्य—

पयोधिमध्ये प्लवमानमूर्तयस्तरङ्गवेगार्पितफेनचिह्निता ॥
हसन्ति किं मन्दरमन्तरर्णवं निमग्नमेते नलसेतुभूधरा ॥४७६॥

पुनर्विमृश्य—

लङ्कापुरावासिरघूद्वहारिसंपर्कपापादिव सिन्धुराज ॥
सपक्षभूभृन्निबिडान्तरोऽपि विपक्षभूभृद्भिरबन्धि कष्टम् ॥४७७॥

शुद्धा सश्रितधर्मसेतव इमे सोढोग्रवर्षातपा
स्थित्वा सिन्धुजले सदा क्षितिभृतो घोरं तप कुर्वते ॥

हन्तेति । कठिनाना कठोराणामपि अमीषा सेतुसबन्धिना शिला पाषाणादिका नामिति शेष । अनुबन्धिजने स्वसबन्धिजने अर्थात् सीताविषये अतिमहती प्रीति प्रेम, अस्तीति शेष । हन्तेत्यानन्दे ॥ २०३ ॥

प्रीतिमेव विशदयति—**लङ्कापुर इति** । भूमिभृत सेतुसबन्धिपर्वता अनुबन्धात् भूमिकन्यात्वात्सोदरसबन्धादित्यर्थ । लङ्कापुरे दशाननगर्यां पङ्क्तिमुखेन रावणेन रुद्धा भूमे पृथिव्या सुता सीता पुन पति श्रीरामचन्द्रसनिधिं प्रापयितु पयोधौ समुद्रे स्वय सेतूभवन्त सन्त , आप्लवन्ति तरन्ति ॥ ४७५ ॥

किंच **पयोधिमध्य इति** । पयोधे समुद्रस्य मध्ये प्लवमाना तरन्त मूर्तयो येषा ते, तरङ्गाणा ऊर्मीणा वेगै जवै अर्पितै समर्पितै फेनै चिह्निता कृतलाञ्छना एते नलो नाम रामसैनिकाना वानराणामेकतम तन्निर्मितसेतुसबन्धिनो भूधरा पर्वता , अन्तरर्णव समुद्रमध्ये निमग्न म दर नाम पर्वत हसन्ति किं, उपहास कुर्वन्त्येवेति किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ४७६ ॥

पुनरिति । विमृश्य विचार्य—

लङ्केति। सिन्धुराज समुद्र लङ्कापुरावासिन रघूद्वहस्य रघुश्रेष्ठस्य रामचन्द्रस्य अरे शत्रो रावणस्य सपर्कपापात् स्पर्शदोषादिव सपक्षा समानमतस्था सुहृद इत्यर्थ । पक्षसहिताश्च ये भूभृत राजान पर्वताश्च तै निबिड घन अन्तर मध्यभागो यस्य स तथाभूतोऽपि विपक्षभूभृद्भि शत्रुभूतराजभि पक्षरहितैश्च पर्वतै अबन्धि बद्ध , कष्टमिति खेदे ॥ ४७७ ॥

शुद्धा इति । सश्रित आश्रित धर्मस्य सेतुर्मर्यादा यैस्ते, पक्षे सश्रित धर्मेण

नृत्यन्तीरिह नित्यमेव लुलितास्तीक्ष्णैरतन्वाशुगै-
लावण्यं दधतीः कदापि न चलन्त्यालोक्य वीचीरमूः ॥४७८॥

क्षणमभिध्यायन्नञ्जलिं बद्ध्वा—

अस्तोकदन्तिरपि वारिधिरेप यस्मात्
त्रस्तो बिभर्ति विपुलोपलसान्द्रसेतुम् ॥
गोपायते दुरितवन्ति जगन्ति तस्मै
कोपाय ते रघुपते महते नमोऽस्तु ॥ ४७९ ॥

कु०— साक्षेपम्—

काकुत्स्थकोपचकितः कमिता नदीना-
मासीद्यदानघगुरुप्लवनार्हतोयः ॥
शक्यस्तदेप तरितुं हरिभिः पदाभ्याम्
किं वा फलं कथय सेतुकृतिश्रमस्य ? ॥ ४८० ॥

धर्मरूपेण रामेण रचित सेतुर्यस्ते इति च, सोढौ मर्पितौ उष्मौ वर्पं वृष्टिः आतपः सूर्यप्रकाशश्च तौ द्वौ यैस्ते अत एव शुद्धाः पवित्राः सदा सिन्धुजले समुद्रोदके स्थित्वा क्षितिभृतः राजानः पर्वताश्च घोर भयंकरं तपः कुर्वते कुर्वन्ति । अतः इमे पर्वताः राजानश्च इह लोके समुद्रे च लावण्य सौन्दर्यं लवणस्य भावः लावण्यं क्षार-रसमित्यर्थः । दधतीः धारयन्तीः तीक्ष्णैस्तिग्मैः अतनुभिः बहुभिः आशुगैः वायुभिः अतनोर्मदनस्य च आशुगैर्बाणैश्च " आशुगौ वायु विशिखौ " इत्यमरः । लुलिताः क्षुभिताः पीडिताश्च अत एव नित्यमनवरतमेव नृत्यन्तीः वल्गिताः नृत्यमाचर-न्तीश्च अमूः वीचीः लहरीः आलोक्यावलोक्य कदापि न चलन्ति न क्षुभ्यन्ति न भ्रमन्ति च ॥ ४७८ ॥

अस्तोकेति । एप वारिधिः समुद्रः अस्तोका बहुला दन्तिर्गावो यस्य तथाभूतः सन्नपि, यस्मात् कोपात् त्रस्तो भीतः सन् विपुला बहुला ये उपलाः पाषाणास्तैः सान्द्रं निबिड सेतु बिभर्ति धारयति, तस्मै दुरितवन्ति पापयुक्तानि जगन्ति गोपायते रक्षते, 'गुपू रक्षणे' इत्यस्मात् "गुपू धूप-" इत्यादिना आयप्रत्यये शतृप्रत्ययः । हे रघुपते भगवन् रामचन्द्र ! ते तव महते कोपाय क्रोधाय नमः अस्तु ॥ ४७९ ॥

'वारिधिस्त्रस्तो बिभर्ति विपुलोपलसान्द्रसेतुं' इत्यत्राक्षिपति—काकुत्स्थेति । नदीनां कमिता पतिः समुद्रः ककुत्स्थस्य गोत्रापत्यं पुमान् काकुत्स्थः रामचन्द्रः तस्य कोपात् चकितो भीतः यदा अनघानां निर्मलानां गुरूणां महतां, सोढुमशक्यानामित्यर्थः । अर्थात् पाषाणानां प्लवनाय तरणाय अर्हं योग्यं तोयमुदकं यस्य तथाभूतः आसीत्, तदा तर्हि एपः हरिभिः वानरैः पदाभ्यां

---

१ 'चरण.' २ 'रोष.' ३ 'गुरुनग,' 'ननु गुरु.'

वि०—तत् कथितमेव मया । भवता तु न सम्यगवधारितम् । शृणु तर्हि पुनः सावधानम् ॥ २०४ ॥

अम्भोराशिं वानरा लङ्घयन्त्वित्येतद्व्याजीकृत्य राजीवनेत्र· ॥
अहोराशेर्लङ्घनार्थं नराणामम्भोराशौ सेतुमुच्चैरबध्नात् ॥४८१॥

पुनर्निरूप्य—

न सागरोऽसौ नभ एव फेनव्रजा न चामी विपुलोडुवर्गा ॥
न सेतुरेषोऽपि निशाचराणां नृपातकानामपि धूमकेतु ॥ ४८२॥

पश्यात्र जलचरभ्रमचमत्कारम् ॥ २०५ ॥

गजेन्द्रबुद्ध्या नलसेतुशैलान्ग्राहा प्रसन्ते जलधौ वसन्त ॥
तद्वासजायाससमुत्थदष्ट्राव्यथा· प्रधावन्ति यथागत ते ॥४८३॥

चरणाभ्या तरितु लङ्घयितुमपि शक्य स्यात् । तस्मात् सेतुकृतिश्रमस्य सेतुरचना प्रयत्नस्य किं वा फलमुपयोग ? कथय ॥ ४८० ॥

तद्दिति । तत् सेतुकृतिश्रमफल मया कथित ' दातु शर्म च राघवेण रचित' इत्यादिनोक्तमेव । भवता तु पुरोभागितया न सम्यक् अवधारित ज्ञातम् । तर्हि पुन क्थयामीति शेष । सावधान केवलपुरोभागित्व त्यक्त्वा तत्त्वजिज्ञासया मन·पूर्वक यथा तथा शृणु ॥ २०४ ॥

अम्भोराशिमिति । वानरा अम्भोराशि समुद्र लङ्घयन्तु तरन्तु इत्येतत् व्याजीकृत्य निमित्तीकृत्य, राजीवनेत्र कमलनयन श्रीरामचन्द्र नराणा अहसां पापाना राशे समुद्रस्य लङ्घनार्थं उल्लङ्घनार्थं अम्भोराशौ समुद्रे उच्चैर्महान्त सेतु अबध्नात् बबन्ध ॥ ४८१ ॥

नेति । असौ दृश्यमान सागर समुद्रो न, किंतु नभ आकाश एव । अमी सागरतरङ्गेषु विलसन्त फेनव्रजा फेनसमुदाया न, किंतु विपुलाना बहूना उडूना नक्षत्राणां वर्गा समुदाया एव । तथा एष सागरे श्रीरामनिबद्ध सेतुर्न, अपि तु निशाचराणा राक्षसाना नृणां मनुष्याणा सबन्धिना पातकानामपि च धूमकेतु उत्पातसूचकनक्षत्रविशेष । अत्र सागरादीना प्रकृतस्वरूप निषिध्य नभआदीनामप्रकृतानां साधनादपह्नुतिरलकार । तदुक्तम्— " प्रकृत यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुति । " इति ॥ ४८२ ॥

पश्येति । अत्र समुद्रे जलचराणां मत्स्यादीना भ्रमस्य मिथ्याज्ञानस्य चमत्कार आश्चर्यं पश्य ॥ २०५ ॥

गजेन्द्रेति । जलधौ समुद्रे वसन्तो वास कुर्वन्त ग्राहा नक्रा , गजेन्द्रा महाहस्तिन इति या बुद्धिस्तया नलस्य नलनिर्मितस्य सेतो· सबन्धिनो ये शैला· पापा

---

१ ' सावधान ' २ ' अहो राशो, ' ' पाथोराशो '

पुनर्विचिन्त्य—

डिण्डीरखण्डान्वयपाण्डुराभ द्राघिष्ठमुच्चै परिणाहवन्तम् ॥
काकुत्स्थसेतुं कलये गुणाढ्य धौतोत्तरीय धृतमर्णवेन ॥ ४८४ ॥

यद्वा—

चिराद्धराभूरिभरार्तमूर्तिर्हरित्करिष्वर्पितनैजकृत्य ॥
श्रमक्षयायार्णववारि शीते शेते स किं सेतुमिषेण शेष ॥ ४८५ ॥

विमृश्य सश्लाघम्—

य पुरा पापदशच्छेदे साधनता गत ॥
स सेतुर्न कथ शक्त ? पापपञ्चकभञ्जने ॥ ४८६ ॥

णात्तान् प्रसन्ते भक्षयन्ति । तत तेषा आसाआगता ये आयासा प्रयत्ना तेभ्य समुत्था उत्पना दुष्णी व्यथा येषा ते तथाभूता सन्त, यथागत आगतस्थानमनतिक्रम्य, स्वस्थानमित्यर्थ । प्रधावन्ति शीघ्रगत्या गच्छन्ति ॥ ४८३ ॥

डिण्डीरेति । डिण्डीरखण्डाना फेनशकलाना अन्वयेन स्पर्शसम्बन्धेन पाण्डुरा श्वेतवर्णा आभा कान्तिर्यस्य त द्राघिष्ठ अतिदीर्घ उच्चै परिणाहवन्त अतिविशालतास त च गुणै प्रणतजनदु खनिर्हरणादिभि, सूत्रैश्च आढ्य सपन्न काकुत्स्थसेतु श्रीरामनिर्मित सेतु, अर्णवेन समुद्रेण धृत परिधृत धौत प्रक्षालित उत्तरीय उपवस्त्र, कलये अवगच्छामि ॥ ४८४ ॥

अथवा एव कल्पनीयमित्याह— **चिरादिति** । चिरात् बहुकालपर्यन्त धराया पृथिव्या भूरिभरेणातिभारेण आर्ता पीडिता मूर्ति शरीर यस्य स, अत एव हरित्करिषु दिग्गजेषु अर्पित समर्पित नैज स्वकीय कृत्य पृथ्वीधारणरूप येन तथाभूत सन् श्रमक्षयाय पृथ्वीधारणायासपरिहाराय, स प्रसिद्ध शेष अनन्त सेतुमिषेण सेतुव्याजेन शीते अर्णववारि समुद्रजले, रेफान्तोय शब्द । शेते शयन करोति किम् ? उत्प्रेक्षालङ्कार ॥ ४८५ ॥

य इति । य सेतु पुरा रामावतारे पापानां दशक, तत्र त्रिविधकायिकचतुर्विधवाचिक त्रिविधमानसिकेति भेदेन दशसख्याकपापानामित्यर्थ । तानि स्कान्दे यथा—" *अदत्तानामुपादान हिंसा चैवाविधानत । परदारोपसेवा च कायिक त्रिविध स्मृतम्* ॥ पारुष्यमनृत चैव पैशुन्य चापि सर्वश । असबद्धप्रलापश्च वाङ्मय स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येष्वभिध्यान मनसाऽनिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च मानस त्रिविध स्मृतम् ॥ " इति । दशसख्यानि कानि शिरासि यस्य स दशक पापश्चासौ दशको रावणस्तस्य च छेदे विनाशे साधनतां निखिलवानरसैन्यस्य लङ्कायां प्रापणात् साहाय्यत्व गत, स सेतु पापानां ब्रह्महत्यादीना पञ्चक तस्य भञ्जने विनाशे कथ न शक्त न समर्थ ? अपि तु शक्त एव स्यादिति तत एव च स स्तुत्य एवेति च भाव ॥ ४८६ ॥

अथ ताम्रपर्णीवर्णनम् ४०.

इति परावृत्यान्यतोऽवलोक्य सामोदम्—

ताप विलुम्पति नृणामिह ताम्रपर्णी
त्याख्या वहन्नघदवानलजृम्भणोत्थम् ॥
पाथोनिधेस्त्रिजगति प्रथितोऽवरोधो
रोधोल्लसत्परमहर्षमहर्षियूथ ॥ ४८७ ॥

अथ कुरुकानगरश्रीशठकोपमुनिवर्णनम् ४१.

तदभ्यर्णं निर्वर्ण्य—

चकास्ति कुरुकापुरी शुचिनि ताम्रपर्णीतटे
विरक्तिपरिपवित्रमन्त्रियुगभक्तिभिर्वैष्णवै ॥
दृढव्रतशठारिउरोबकुलसंपतद्भ्रमर—
ध्वनिद्विगुणजृम्भणद्रविडवेदघोषोज्ज्वला ॥ ४८८ ॥

एव सेतु सवर्ण्य ततो निवृत्य ताम्रपर्णीत्याख्या नदीं वर्णयतीत्याह— इतीत्यादि ।

तापमिति । रोधसोस्तीरयो लसन्ति शोभमानानि परमहर्षाणा अतिशयानन्द युक्ताना महर्षीणा यूथानि समूहा यस्य स , अत एव त्रिजगति त्रैलोक्ये प्रथित प्रसिद्धः पायोनिधे समुद्रस्य अवरोध अन्त पुरस्त्री ताम्रपर्णी इति प्रसिद्धां आख्या नाम वहन् धारयन् सन् , इह लोके नृणा मनुष्याणा अघानि पापान्येव दवानल स्तस्य जृम्भणात् प्रज्वलनात् उत्थमुत्पन्न ताप आध्यात्मिकादिरूप विलुम्पति विनाशयति ॥ ४८७ ॥

एव ताम्रपर्णी प्रस्तूय तत्समीपवर्तिश्रीशठकोपमुनिं वर्णयितु प्रस्तौति— **तदित्यादि** । अभ्यर्णे समीपदेशम्—

चकास्तीति । शुचिनि पवित्रे ताम्रपर्ण्या नद्यास्तटे तीरे दृढव्रतस्य निर्भर नियमसपन्नस्य शठारे एतन्नामकवैष्णवगुरो उर स्थिते बकुले बकुलमालायां सप तन्त सप्राप्नुवन्त य भ्रमरा भ्रमरास्तेषा ध्वनिभि गुञ्जारवशब्दै द्विगुण जृम्भण ध्वनिप्रसारण येषा तैर्द्रविडपठितैर्वेदघोषै उज्ज्वला कान्तिमती कुरुकाह्वया पुरी

---

१ ' वह भवदवानलजृम्भितोत्थाम्. '

अन्नत्यानां धर्मनिरतानां हरिभृत्यानामित्थमनुसंधानम् ॥२०९॥
येरिदृष्टवते सहस्रशाखां परमां द्राविडसंहितां हितां नः ॥
गुरवे करवाम नित्यमस्मै शठकोपाय महर्षये प्रणामान् ॥४८९॥
अञ्चाम चिञ्चातरुमद्भुतं तं पञ्चामरद्रूनवधीरयन्तम् ॥
शठारिसंज्ञं किल यस्य मूले तप फलं किंचिदुदञ्चितं नः ॥४९०॥
दिशन् श्रितानाममृतात्मकं फलम्
  विलक्षणो भाति स तिन्तिडीतरु ॥
सहस्रशाख द्रविडागम सृजन्
  स यस्य मूलं समुपाश्रितो मुनि. ॥ ४९१ ॥

नगरी विरक्तैर्विषयवैतृष्ण्याद्धेतो परिपक्विमा फलाभिमुखा त्रियुगे विष्णौ भक्तिर्येषा तथाभूतैर्वैष्णवै विष्णुभक्तै करणै चकास्ति प्रकाशते ॥ ४८८ ॥

अन्नत्यानामिति । अन्नत्यानां कुरुकापुरनिवासिना धर्मनिरतानां पुण्यकर्मतत्पराणां हरेर्भृत्यानां सेवकानां इ थ वक्ष्यमाणप्रकारकम नुसधान नियमक्रम ॥२०९॥

परीति । सहस्रं शाखा विभागा यस्यास्तां, क्वचित् सहस्राणि चत्वारि इत्यर्थो दृश्यते तत्र सन्दिग्धत्वादनादरणीयत्व तस्येति भाति । अत एव परमा महतीं द्राविडे पठनीयां संहितां, न अस्माकं वैष्णवानां हितां हितकारिणीं परिदृष्टवते सम्यगवगच्छते, 'परिसृष्टवते' इत्यपि पाठ, तत्पक्षे परिसृष्टवते उत्पादयित्रे इत्यर्थ । शठकोपाय गुरवे महर्षये अस्मै नित्यं प्रणामान् नमस्कारान् करवाम कुर्म । "क्रियार्थोपपदस्य—" इत्यादिना चतुर्थी । 'स्वयंभुवे नमस्कृत्य' इत्यादिवत् । तेन शठकोपायेत्यस्य तमनुकूलयितुमित्यर्थ ॥ ४८९ ॥

अञ्चामेति । यस्य चिञ्चातरोर्मूले न अस्माकं वैष्णवजनानां किंचिदनिर्वाच्य शठारिसंज्ञं शठारिमुनिरूपमित्यर्थ । तप फलं उदञ्चितं प्रकटीभूतं किल, तं पञ्च अमरद्रून् मन्दारपारिजातादिदेववृक्षान् । "पञ्चैते देवतरवो मन्दार. पारिजातक. । संतान कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ।" इत्यमर । अवधीरयन्तं तिरस्कुर्वन्तं अत एव अद्भुतमाश्चर्यावहं चिञ्चातरुं तिन्तिडीवृक्षं अञ्चाम पूजयाम । 'अञ्चु गतिपूजनयो ' इत्यस्य लोडुत्तमपुरुष ॥ ४९० ॥

दिशन्निति । यस्य तिन्तिडीतरो मूलं स प्रसिद्ध सहस्रशाखं द्रविडागमं द्रविडवेदं सृजन्नुत्पादयन् मुनि शठारिसंज्ञ समुपाश्रित, स श्रितानामाश्रितानां अमृतात्मकं मोक्षरूपं पीयूषरूपं च फलं दिशन् समर्पयन् अत एव विलक्षण आश्चर्यावह स्वस्य आम्लमयत्वात् अमृतफलप्रदत्वेनेति भाव । तिन्तिडीतरु भाति शोभते ॥ ४९१ ॥

१ 'धर्मनित्यानां,' 'धर्मनित्यानां हरिभृत्यानां ' २ 'परिसृष्टवते.'

हरिमिव कृतावतरणं बकुलाभरणं वृणीमहे शरणम् ॥
ध्येय य विदुरार्या मुमुक्षुभिर्यत्प्रबन्धमध्येयम् ॥ ४९२ ॥

तस्मिन्मतिर्मेऽस्तु दृढा शठारौ गायन्त उच्चैरिह यस्य गाथा ॥
प्रहाय देह प्रथयन्ति दिव्ये पदेऽहमन्नाद इति प्रगीते ॥ ४९३ ॥

कृतदुरितनिरोधाना कलितश्रुतिमौलिभावबोधानाम् ॥
वशितरमानाथाना न सुधाऽपि समा शठारिगाथानाम् ॥ ४९४ ॥

जनानुद्दिश्य—

कठिनशठनरेन्द्रस्तावकान् श्लोकपाशान्
जठरपिठरपूर्त्यै जातु मा समिरैध्वम् ॥

हरिमिवेति । हरिमिव श्रीविष्णुमिव कृत अवतरणमवतारो येन स त भगवन्त विष्णुमिव लोकोपकारार्थमाविर्भूतमित्यर्थ । बकुलाभरण श्रीशठकोपमुनि शरण रक्षक वृणीमहे अङ्गीकुर्म । किं वा तस्मिन् रक्षणसामर्थ्ये यदङ्गीकर्तव्यमि त्याकाङ्क्षायामाह— य शठकोपमुनि आर्या श्रेष्ठजना मुमुक्षुभि ध्येय ध्यातु योग्य यत्प्रबन्ध यस्य शठकोपस्य ग्रन्थ अध्येय अभ्यसनीय च विदु जानन्ति । एतदेव शरणत्वन स्वीकारे बलवत्तर प्रमाणमित्यर्थ ॥ ४९२ ॥

तस्मिन्निति । इह लोके यस्य शठारे गाथा सहितारूपा उच्चैरुच्चस्वरेण गायन्त सन्त देह प्रहाय त्यक्त्वा अहमन्नाद इति प्रगीते वर्णिते, यजुर्वेदीयतै त्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्ल्या दशमेऽनुवाके " य एव वित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य " इत्युपक्रम्य " एतत्साम गायन्नास्ते । हा३वु हा ३ वु हा ३ वु । अहमन्नमहमन्नमह मन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादो२ऽहमन्नाद ।" इत्युपसहारपरया श्रुत्येति शेष । अत एव दिव्ये तेज सपन्ने पदे वैकुण्ठस्थाने प्रथयन्ति प्रसिद्धा भवन्ति । तस्मिन् शठारौ शठकोपमुनौ मे दृढा अनन्यविषया मति अस्तु ॥ ४९३ ॥

एव शठकोप वर्णयित्वा तद्गाथामाहात्म्य वर्णयति—**कृतेति** । कृत दुरितानां पापाना निरोधो वारण याभिस्तासा, कृत यत कलित प्रकटीकृत श्रुतिमौलीना उपनिषदा भावस्याभिप्रायस्य बोधो ज्ञान याभिस्तासा, अत एव वशित वशी कृत रमानाथो भगवान् विष्णुर्याभिस्तासा शठारिगाथानां सुधा अमृतमपि समा तुल्या न, का पुनरितरेषा वार्तेति भाव ॥ ४९४ ॥

कठिनेति । भो भो जना भवन्त कठिना निष्ठुरा अत एव शठा दुस्तर करभारादिग्रहणेन वञ्चकाश्च ये नरेन्द्रा राजान तेषा स्तावका वृथैव श्लाघाका रिणस्तान् अत एव श्लोकपाशान् निन्द्यश्लोकान् केवल जठरपिठरस्य उदरकुण्डस्य " पिठर स्थाल्युखा कुण्ड " इत्यमर । पूर्त्यै भरणार्थ जातु कदाचिदपि मा

---

१ 'प्रहाय देहं' २ ' प्रपठन्ति ' ३ ' समदिशा '

लुठत दृढतमस्के मा च संसारकूपे
पठत शठजिदुक्तीरश्रमानीतमुक्ती ॥ ४९५ ॥

कृशानुमामन्त्र्य—

ननु शठकोपाय त्वं प्रणतिं प्राशाय भावुकोपायत्वम् ॥
विमलमते ! कुरु कायान्निरसितुमहो विराजते कुरुकायाम् ॥ ४९६ ॥

किंच—

वकुलाभरणीयानां गाथानां सन्मुखेन भरणीयानाम् ॥
हरिगृहमध्ये तारस्वरेण पुनते प्रपञ्चमध्येतारः ॥ ४९७ ॥

सश्लाघम्—

विरक्तेरास्थानी मधुमथनभक्तेर्नटनभू-
र्विमुक्तेर्निःश्रेणी सुकृतपरिपक्के फलमणी ॥
प्रपत्तेरुद्यानक्षितिरकृतकोक्तेः प्रियसखी
चिदङ्कूरक्षोणी वकुलधरवाणी विजयते ॥ ४९८ ॥

गिरः श्रवणम् मा उच्चारयत। तथा दृढं गाढं तमोऽज्ञानं यस्मिन् तथाभूते संसारकूपे च मा लुठत मा तिष्ठत। किंतु अश्रमेणानायासेनैव आनीता प्रापिता मुक्तिर्याभिस्ताः शठजितः शठकोपस्य मुनेः उक्तीः गाथाः पठत उच्चारयत ॥ ४९५ ॥

अथ कृशानुमुपदिशति— नन्विति। हे विमलमते शुद्धबुद्धे कृशानो! त्वं कायात् शरीरात् अंहः पापं निरसितुं निवारयितुं भावुकं कुशलं श्रेयसामुपायं साधनं च "भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियम्। शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च" इत्यमरात् सुखादयः शब्दा विशेष्यनिघ्नाः। तत एवात्र भावुकशब्दस्य पुंलिङ्गत्वम्। स तस्य भावः भावुकोपायत्वं प्राशाय कुरुकायां नाम नगर्यां विराजते शोभमानाय शठकोपाय मुनये प्रणतिं नमस्कारं कुरु। ननु निश्चयेन। मा तस्मिन् दोषारोपं कार्षीरित्यर्थः ॥ ४९६ ॥

वकुलेति। सतां सत्पुरुषाणां सता सद्विद्यादिसंस्कारवत्त्वेनोत्तमेन यो मुखेन भरितुं पठितुं योग्या भरणीयास्तासां वकुलाभरणं शठकोपमुनिस्तत्संबन्धिन्यो वकुलाभरणीयाः श्रीशठकोपमुनिप्रणीता इत्यर्थः। तासां गाथानां हरिगृहस्य श्रीभगवद्विष्णुमन्दिरस्य मध्ये तारस्वरेण उच्चस्वरेण अध्येतारः अध्ययनकर्तारः जनाः प्रपञ्चं सकलं संसारं पुनते पवित्रीकुर्वन्ति ॥ ४९७ ॥

विरक्तेरिति। विरक्तेर्वैराग्यस्य आस्थानी सभा "समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः। आस्थानी" इत्यमरः। मधुमथनभक्तेर्विष्णुभक्तेः नटनभू

---

१ '[illegible]' २ '[illegible]'

समन्तादवलोक्य सानन्दं कृशानुमुद्दिश्य—

अभ्यस्तवेदमौलिभ्यः सद्यस्तत्त्वबुभुत्सया ॥
कुरुकापुरवासिभ्यः कुरु कामं नमस्क्रिया ॥ ४९९ ॥

कृ०—सत्यमेवम् तथापि पुनरतिपतितश्रुतिस्मृतयो यतयोऽपि कतिचिदत्र वर्तन्त इति भातीह नातिमाननीयता ॥२०७॥

तथाहि—

न संध्यासु स्नानं तिसृषु न कमण्डल्वभिधृति-
र्न चातुर्मास्यादिव्रतमपि न भिक्षाटनविधिः ॥
न लिप्सायास्त्यागो न परिपठनं चोपनिषदाम्
यतित्वं नैतेषां श्रुतिमतमतिक्रम्य चरताम् ॥ ५०० ॥

न केवलमेतावदेव शृणु तावदन्यदपि ॥ २०८ ॥

रङ्गभूमि', विमुक्तेर्मोक्षस्य नि श्रेणी, अधिरोहिणी, सुकृतस्य पुण्यकर्मण परिपक्ति परिपाकस्य फल इच्छितलाभ, प्रपत्ते शरणागते उद्यानक्षिति उपवनभूमि, विशिष्टसुखोत्पादकत्वात् । अकृतकाया अकृत्रिमाया उक्ते वेदस्य प्रियसखी, विदङ्कुरस्य चिन्मयनूतनप्ररोहस्य क्षोणी उत्पत्तिभूमि, एतदभ्यासादेव चिन्मयब्रह्मज्ञानं प्रादुर्भवतीत्यर्थः । एतादृशी असौ बकुलधरस्य श्रीशठकोपस्य वाणी प्रबन्धरूपा विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ४९८ ॥

अभ्यस्वेति । हे **कृशानो**, त्वमिति शेष । तत्त्वस्य आत्मयाथार्थ्यस्य बुभुत्सया जिज्ञासया हेतुभूतया अभ्यस्ता अधीता वेदमौलय उपनिषद यैस्तेभ्य अत एव सद्य कुरुकापुरवासिभ्य काम यथेच्छ नमस्क्रिया नमस्कारान् कुरु ॥ ४९९ ॥

सत्यमिति । सत्यमित्यर्धाङ्गीकारे । एवं त्वदुक्तप्रकारेण सत्य, तथापि अतिपतिता' अतिक्रमिता श्रुतय स्मृतयश्च यैस्ते कतिचित् यतय सन्यासिनोऽपि अत्र कुरुकानगर्यां वर्तन्ते इति हेतो अतिमाननीयता अतिपूज्यता इह न भाति ॥२०७॥

नेति । श्रुतिमत वेदमतमतिक्रम्य चरता एतेषा सन्यासिना एतत्प्रतिवाक्यान्वयि । तिसृषु सन्ध्यासु प्रातर्मध्याह्न सायाह्नासु स्नान यतिना वेदविहित न, कमण्डलो अभिधृतिर्धारण न, चातुर्मास्यादिव्रत एकस्मिन्नेव स्थाने सवासादिरूप एतच्च यतिना शास्त्रविहितम् । तदपि न, भिक्षाटन भिक्षार्थं परिभ्रमण तस्य विधि न, लिप्साया धनवाञ्छाया त्यागो न, किंच उपनिषदा पठनमपि न, अत एव एतेषां यतित्व न । केवल काषायवस्त्रपरिधानादिना मात्रत सन्यासित्वेपि न तथाऽन्तत इत्यर्थ ॥५००॥

---

१ ' सद्दर्पम् ' २ ' अतीन. ' ३ ' न भातीह माननीयता. ' ४ 'श्रुतिगतिं.'

संन्यासाश्रममाश्रितोऽपि सकलव्यापारलोपात्मकम्
  कैङ्कर्यं चपलो हरेरपदिशन्द्राग्राजधानीं विशन् ॥
अर्थानर्जयति श्रितोर्जितमठो मृष्टान्नमश्नात्यसौ
  को मृष्येदिह राम! राम! तदिदं कष्टं कलेश्चेष्टितम् ५०१

किं बहुना—
अन्याय्यमस्ति किमितोऽपि हते कलौ यत्
  संन्यासिनो विदधते गृहिणा प्रणामान् ॥
एतत्तु चेत इह कृन्तति वैष्णवोऽसा-
  वित्यत्र शूद्रममतिर्नमति द्विजो यत् ॥ ५०२ ॥

वि०—सखे मैवं संभाषिष्ठाः ॥ २०९ ॥
इच्छन्तु हन्त यतिनः कतिचिद्धनौघ-
  मुंज्झन्तु भैक्ष्यचरणं कलयन्तु मा वा ॥

सन्यासेति । सकलाश्च ते व्यापारा धनार्जनादिरूपाश्च तेषां लोपः शास्त्रतस्त्याग एवात्मा स्वरूपं यस्य तं सन्यासाश्रमं आश्रितोऽपि चपलः द्रव्याशाधीनलाघवस्वान्तःकरणः हरेर्भगवतः कैङ्कर्यं दास्यं अपदिशन् निमित्तीकुर्वन् सन्, द्राक् शीघ्रमेव राजधानीं राजनिवासनगरीं विशन् प्रविशन् सन् अर्थान् द्रव्याण्यर्जयति संपादयति । नैतावदेव, किंतु श्रितः निवासार्थमाश्रितः ऊर्जितः सुभगशिलाभित्यादिमत्त्वम मठः येन तथाभूतः सन्, असौ यतिः मृष्टान्नं मधुरान्नं अश्नाति भुनक्ति । तत् तस्मात् इदं कष्टं कलियुगस्य, क्वचित् 'यते' इत्यपि पाठः । अर्थात् कलियुगावच्छिन्नयतेः चेष्टितं कष्टं अन्याय्यम् । अत एव इह लोके को जनः मृष्येत् सहेत? राम! राम! इति खेदे ॥ ५०१ ॥

किंच अन्याय्यमिति । सन्यासिनः गृहिणां गृहस्थाश्रमिणां प्रणामान् नमस्कारान् विदधते कुर्वन्ति इति यत्, इतोऽप्यस्मादपि हते दुष्टे कलौ युगे अन्याय्यं किमस्ति? नान्यत् किमपीत्यर्थः । किंच एतस्मादपि अन्यदुच्यते एतत्त्विदमाह— एतत्त्विति । असौ शूद्रः वैष्णवः विष्णुभक्तः इति मत्वा, अत्र कुत्सितनगर्यां अमतिर्मन्दबुद्धिः स्वयं द्विजो ब्राह्मणोऽपि सन्, शूद्रं नमति नमस्करोतीति यत्, एतत्तु द्विजेन शूद्रनमस्काराचरणं च, इह नगर्यां चेतः चित्तं कृन्तति त्रोटयति ॥ ५०२ ॥

अथ धनार्जनादिभिर्यतिनामारोपितं दोषमुद्धारयन्नाह— इच्छन्त्विति । हन्तेति हर्षे । कतिचित् यतिनः न तु सर्वे । धनौघं द्रव्यसंचयं इच्छन्तु, उज्झन्तु त्यजन्तु वा । तथा भैक्ष्याचरणं च मा कलयन्तु न कुर्वन्तु । किं तु ते यतयः

१ 'यच्चेष्टितं.' २ 'कलौ युगे यत्.' ३ 'इत्यात्र.' ४ 'मुञ्चन्तु हन्त यतयः कतिचिद्धनौघान्.' ५ 'त्यजन्तु' ६ 'कलयन्तु वापि.'

हर्यङ्घ्रिपङ्करुहकिङ्करतारताश्रे-
दङ्कप्रसक्तिरकलङ्कहृदां क² तेषाम् ॥ ५०३ ॥

यत्पुनरभिहितं फणिवर्यपर्यङ्ककैङ्कर्यार्थं पर्यटनमपि तुर्याश्रमाननुगुणमिति तदपि निपुणनिरूपणविरहविजृम्भितम् ॥ २१० ॥

केचन पङ्कजलोचनकैङ्कर्यायैव पर्यटन्त्यन्ते ॥
सन्यासिन इह धन्यास्ते हि स्वत उपगतस्पृहाविरहा ॥ ५०४॥

इत्थं हि हेयोपादेयविद उदाहरन्ति ॥ २११ ॥

भोगायैव नितम्बिनीपरिणयो यागाहुतिः ख्यातये
स्वार्थे पाककृतिः कुपात्रविषये त्यागार्थमर्थार्जनम् ॥

हरेर्विष्णोरङ्घ्री चरणावेव पङ्करुहे कमले, पङ्करुह इति प्रामादिकम् । "तत्पुरुषे कृति" इत्यलुग्विधानात् । "पङ्केरुहं तामरसं" इत्यमरोऽपि । बहुलग्रहणाद्वा कथंचित् समाधेयम् । तयोः किङ्करताया दास्ये रतास्तत्परश्चेत् यदि भवेयुस्तर्हि, तत एव अकलङ्क दोषरहितं हृदन्तःकरणं येषां तेषां यतिनां अङ्कस्य कलङ्कस्य "उरसङ्कं चिह्नयो रङ्कः कलङ्कोऽङ्कापवादयोः ।" इत्यमरः । प्रसक्तिः संबन्धः क संभवति ? हरिभक्तिप्रभावादेव धनार्जनादिरूपाः क्षुद्रदोषा नश्यन्तीति भावः । तदुक्तं भगवतैव— "अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः —" इत्यादि ॥ ५०३ ॥

यदिति । यत् पूर्वं फणिवर्यः शेषः पर्यङ्कः शयनं यस्य तस्य विष्णोः कैङ्कर्यार्थं दासार्थं पर्यटनं परिभ्रमणमपि तुर्याश्रमस्य चतुर्थाश्रमस्य अननुगुणमयोग्यमिति यदभिहितं 'सन्यासाश्रममाश्रितोऽपि—' इत्यादिना प्रतिपादितं तत्प्रतिपादनमपि निपुणं सविवेकं यन्निरूपणं प्रतिपादनं तस्य विरहेणाभावेन विजृम्भितं समुल्लसितम् ॥ २१० ॥

केचनेति । केचन सन्यासिनः पर्यटाट्यन्ते पुनःपुनरतिशयेन वा परिभ्रमन्ति, राजधानीमिति शेषः । 'अट गतौ' इत्यस्मात् यङि रूपम् । ते पङ्कजलोचनस्य भगवतो विष्णोः कैङ्कर्यायैव दासार्थमेव, एवकारेणेतरदोषारोपव्यवच्छेदः । अत एव स्वतः उपगतः प्राप्तः स्पृहाया इच्छाया विरहः अभावो येषां तथाभूताः निःस्पृहा इत्यर्थः । सन्ति । अत एव च ते इहलोके धन्याः सुकृतिनः हि एव॥५०४॥

इत्थमिति । हेयं त्याज्यं उपादेयं ग्राह्यं च ते उभे विदन्ति जानन्तीति तद्विदः ते, इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण उदाहरन्ति कथयन्ति ॥ २११ ॥

भोगायैवेति । यदि हरेः कैङ्कर्यं, सन्यासिभिरिति शेषः । यत् आचर्यते तत् खोदरपूर्त्यै स्वस्योदरभरणार्थमिति दुष्येत्, तर्हि नितम्बिन्याः स्त्रियाः परिणयः विधिवत् पाणिग्रहः भोगायैव कामवासनापूरणायैव, एवकारः प्रतिचतुर्थ्यन्तमन्वे

१ 'पङ्कप्रसक्तिः' २ 'पयटन्तेऽमी' ३ 'स्वार्थे' ४ 'विषय'

स्वाध्यायाध्ययनं प्रतिग्रहकृते वादाय शास्त्रश्रमो
दुष्येत्स्वोदरपूर्तये यदि हरेः कैङ्कर्यमाचर्यते ॥ ५०५ ॥

अन्यच्च—

भूयोदोषैरपि परिवृतः पूरुषः सात्त्विकानाम्
प्रायः पूज्यो भवति भगवद्भक्तिमासाद्य हृद्याम् ॥
आक्रान्ताऽपि प्रबलभुजगैः कण्टकैरप्यनल्पैः
किं नादृत्या सुरभिकुसुमा केतकी भाग्यभाजाम् ॥ ५०६ ॥

अथ पाण्ड्य-चोलदेशनिवासिस्मार्त-शैवादिवर्णनम् ४२.

इत्यन्यतोऽभिरामन् समन्तादवलोक्य साञ्जलिबन्धम्—
क्रियासार्थितवेदेभ्यो माहयद्भ्यः श्रुतीर्बहून् ॥
पाण्ड्य-चोलनिवासिभ्यः पण्डितेभ्यो नमोऽस्तु वः ॥ ५०७ ॥

तस्य । न तु सतर्थ इति, यागानां ज्योतिष्टोमादीनाम् आहुतिरनुष्ठानं ख्यातये कीर्त्यर्थमेव, न तु स्वर्गार्थं इति, पाकस्य कृति निष्पादनं स्वार्थं स्वभक्षणार्थमेव, न तु पञ्चयज्ञार्थमिति, अर्थार्जनं द्रव्यसम्पादनं कुपात्रविषये कुत्सितवेश्यादिजनविषये स्वार्थं समर्पणार्थमेव, न तु धर्मार्थमिति, स्वाध्यायस्य वेदस्य अध्ययनमभ्यासः प्रतिग्रहकृते परदत्तद्रव्यादिग्रहणार्थमेव, न तु परमेश्वरप्रीत्यर्थं इति, शास्त्रेषु व्याकरणतर्कमीमांसादिषु श्रमोऽभ्यासः वादायैव, न तु ज्ञानार्थमिति च दुष्येदेव निन्द्य एव भवेत् । एवं च यद्येवं प्रतिकार्ये दोषबुद्धिरेवोत्पद्येत तर्हि जगति निर्दोषं किमपि कार्यं वस्तु वा नैवोपलभ्येतेति भावः ॥ ५०५ ॥

भूय इति । पूरुषो मनुष्यः भूयोदोषैर्बहुभिर्दोषैः रागादिकर्मलक्षणादिभिः परिवृतः युक्तोऽपि, सात्त्विकानां सत्त्वगुणयुक्तान्तःकरणानां सुहृदम् सज्जनानामित्यर्थः । जनानां हृद्यां मनोज्ञां भगवति विष्णौ भक्तिं आसाद्य सम्पाद्य प्रायः बहुधा पूज्यो मान्यो भवति । एतदेव सदृष्टान्तमाह— केतकी प्रबला दुस्सहप्रसरपराक्रमेण प्रवृद्धशक्तिमन्तश्च ते भुजगाः सर्पाश्च तैः अनल्पैर्बहुभिः कण्टकैश्चापि आक्रान्ता व्याप्तापि सुरभीणि सुगन्धीनि कुसुमानि पुष्पाणि यस्याः सा तथाभूता, केतक्या इदं विशेषणम् । सुरभिकुसुमसम्पन्नत्वादित्यर्थः । भाग्यभाजां आदृत्या आदरार्हा न भवति किम् ? अपि त्वादरणीयैव भवतीत्यर्थः ॥ ५०६ ॥

क्रियेति । क्रियाभिः यागाद्यनुष्ठानैः सार्थिताः सफलीकृताः वेदाः यैस्तेभ्यः, बहून् शिष्यवर्गानिति शेषः । श्रुतीर्वेदान् माहयद्भ्यः पाठयद्भ्यः पाण्ड्यश्च चोलश्च

---

१ 'ऽप्येषोदर.' २ 'भाग्यभाजाम्'

अथ वेदान्तिवर्णनम् ४३.

कृ०— सत्यं पुनर्मह्यमराणामप्येषां न रोचते नमस्क्रिया । यदेतेषु मिथ्यावादिन एव बहुलमुपलभ्यन्ते । अमी खलु प्रामाणिकार्थं दूरीकृत्याप्रामाणिकमर्थमुररीकुर्वन्ति ॥ २१२ ॥

तथाहि—

प्रत्यक्षगोचरमशेषमपि प्रपञ्चं मिथ्येति मायिन इमे प्रतिपादयन्ति ॥
सर्वप्रमाणसरणीमतिवर्तमानं ब्रह्माश्रयन्ति च परं बत निर्विशेषम् ॥५०८॥

देशभेदौ तयोः निवासो वसतिरस्त्येषां तेभ्यः पण्डितेभ्यो वो युष्माकं नमः अस्तु ॥ ५०७ ॥

सत्यमिति । सत्यं 'क्रियासार्पित—' इत्यादिनोक्त तथ्यमेव, पुनः किंतु एषां मह्यमराणामपि ब्राह्मणानामपि, अपिशब्दात्तत्वतस्तेषां पूज्यत्वं सूचितम् । नमस्क्रिया नमस्करणं, मह्यमिति शेषः । न रोचते । यदस्मादेतेषु ब्राह्मणेषु मध्ये मिथ्यावादिनः प्रपञ्चमिथ्याभाषिणः, असत्यभाषणशीला एव च बहुलं उपलभ्यन्ते दृश्यन्ते । अमी ब्राह्मणाः खलु प्रमाणेन चक्षुरादीन्द्रियसंनिकर्षेण प्रत्यक्षतया सिद्धः प्रामाणिकः, शास्त्रतः सिद्धश्च तमर्थं शरीरादेः सत्यत्वादिकं कर्तव्याकर्तव्यादिकं च दूरीकृत्य परित्यज्य, अप्रामाणिकं " यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह, न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन " इत्यादिश्रुतिभिः सर्वप्रमाणागोचरं, स्वकपोलकल्पितं च अर्थं परब्रह्मसत्यत्वादिकं द्रव्यादिसाधकं च उररीकुर्वन्ति अङ्गीकुर्वन्ति ॥ २१२ ॥

उक्तमेवार्थं विशदीकरोति— **प्रत्यक्षगोचरमिति** । प्रत्यक्षस्य चक्षुरादीन्द्रियस्य गोचरं विषयीभूतमपि, किमुत प्रत्यक्षागोचरं, अशेषं सकलं नतु यत्किंचिदशमात्रं, प्रपञ्चं संसारं इमे अद्वैतवादिनः मायायाः त्रिगुणप्रकृतेः संबन्धो येषां ते मायिनः, संबन्धे मतुप् । स च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः । तेन " अजामेकां लोहित-शुक्ल-कृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपाः " इत्यादिश्रुतिप्रमाणबलेन सर्वोऽयं प्रपञ्चो मायाया एव परिणामः अत एव स न सत्यः इति प्रतिपादयन्त इत्यर्थः । पक्षे मायिनः कपटिनः सन्तः मिथ्या सर्वमिदं दृश्यजातं नश्वरं इति प्रतिपादयन्ति । किं तर्हि सत्यमिति मानयन्तीत्याकाङ्क्षायामाह— **सर्वप्रमाणेति** । सर्वाणि च तानि प्रमाणानि प्रत्यक्षागमादीनि तत्र प्रत्यक्षाणि चक्षुरादीन्द्रियगोचराणि आगमादीनि तर्क-मीमांसादिशास्त्रप्रतिपादितानि च तेषां सरणीं पद्धतिं अतिक्रम्य वर्तमानं " न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याच-

१ 'मत.' २ 'श्रयन्ति परम.'

पुन सरोपम्—

हन्त ! ब्रह्मबन्धव इमे ब्रह्मणे परस्मै द्रुह्यन्ति ॥२१३॥

यत—

यदेव सर्वज्ञमपास्तदोष भवार्तिहारि श्रुतमागमान्ते ॥
अज्ञ पर ब्रह्म तदेव भुङ्क्ते ससारतापानिति संगिरन्ते ॥५०९॥

चक्षिरे ।" "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।" 'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।" इत्यादिबहुश्रुतिवल्न सर्वप्रत्यक्षागमप्रमाणातीतमित्यर्थ । पक्षे सर्वशास्त्रप्रमाणबहिर्भूतत्वात्स्वकपोलकल्पितमित्यर्थ । अत एव विशिष्यते न्यूनाधिकभावेन ज्ञायते, प्राणिना चित्तवृत्तिरिति शेष । एभिरिति विशेषा सत्त्व रजआदयो गुणास्ते निर्गता यस्मात् तन्निर्गुणमित्यर्थ । पक्षे निर्विशेष दृश्यपदार्थजातादाधिक्यरहित परं "इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्य परं मन । मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धे परतस्तु स ।" इत्यादिभगवद्वाक्यप्रामाण्यात्सकलकरणप्रवर्तक ब्रह्म "अणोरणीयान्महतो महीयान्" इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात्सर्वेभ्यो महत् परमात्मरूप आश्रयन्ति स्वीकुर्वन्ति च । यते स्वानन्दे खेदे च ॥ ५०८ ॥

ननु परं ब्रह्माश्रयन्ति चेत् का हानि, सत्यमेव तदित्याशङ्क्याह— हन्तेति । ब्रह्मबन्धव दुष्टब्राह्मणा परस्मै इन्द्रियसघातात् परत्र वर्तमानाय ब्रह्मणे पर मात्मने द्रुह्यन्ति ॥ २१३ ॥

द्रोहप्रकारमेवोपपादयति— यदेवेति । आगमान्ते वेदान्ते यदेव ब्रह्म सर्वं जाग्रत् स्वप्न सुषुप्त्यात्मकमवस्थात्रय जानाति अन्तर्यामित्वेन प्रत्यक्षयतीति तथाभूत सर्ग स्थित्यादिक वा जानातीति । तथा च श्रुति — "य सर्वज्ञ सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि ।" इति । अत एव अपास्ता निर्गता दोषा जन्मादिविकारा यस्मात् तत् "न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नाय कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् । अजो नित्य शाश्वतोऽय पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ।" इति श्रुतिरत्रार्थे प्रमाणम् । भवार्तिहारि ससारदु खनिवर्तक "ज्ञात्वा देव सर्वपाशापहानि क्षीणै क्लेशैर्जन्म मृत्युप्रहाणि ।" इति श्रुतिरपि । इति श्रुत आकर्णित, तदेव पर ब्रह्म अज्ञ जीववत् किंचिज्ज्ञ, अल्पार्थ सत् । ससारतापान् जन्म जरा मरणादीन् भुङ्क्ते इति सगिरन्ते । "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृ भोगार्थयुक्ता । अनन्त श्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता ।" 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समान वृक्ष परिषस्वजाते । तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ।' इत्यादिबहुलश्रुतिभ्य प्रतिपादयन्ति । जीव ब्रह्मणोरैक्यप्रतिपादकानामेतत्कथन व्याहन्यत इति भाव ॥५०९॥

---

१ 'भोक्तृ '

न केवलममी परस्मै ब्रह्मणे द्रुह्यंति, किंतु तत्प्रमाणेभ्यः श्रुतिभ्योऽपि२१४

यतः—

मिथ्यार्थावेदकत्वात् श्रुतिषु कुमतिभिः कर्मकाण्डे निरस्त-
प्रामाण्ये ब्रह्मकाण्डैः सह गुणवचनैः शेषितो ब्रह्मशब्दः ॥
मिथ्यार्थो सिन्विभक्तिः प्रकृतिरपि परं ब्रह्म नैवाभिधत्ते
वाच्यत्वानाश्रयत्वात्कथमुपनिषदां मानतां जानतां ते॥५१०॥

परमेते श्रुतिभ्यो न द्रुह्यन्ति, किंतु शारीरकायापि ॥ २१५ ॥

नेति। तस्मिन् परब्रह्मणि विषये यानि प्रमाणानि यथार्थतद्भावप्रतिपादकानि तेभ्यः, श्रुतिभ्यः उपनिषद्भ्योऽपि द्रुह्यन्ति ॥ २१४ ॥

द्रोहप्रकारमेवाह— **मिथ्येति**। श्रुतिषु कर्मकाण्ड-ब्रह्मकाण्डपरेषु सर्वेषु वेदवाक्येषु मध्ये मिथ्यार्थानां असत्यार्थानां " ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत " इत्यादिश्रुतिभिः स्वर्गप्राप्त्यादिरूपाणां आवेदकत्वाद्बोधकत्वाद्धेतोः कर्मकाण्डे पूर्वमीमांसारूपे, ब्रह्मकाण्डैः अपवादरूपोपनिषद्वाक्यैः " तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते ", इत्यादिभिः निरस्तं निवारितं प्रामाण्यं यस्य तथाभूते सति एभिः कुमतिभिः कुत्सितबुद्धिभिः, 'कु कुत्सितं असत्यं प्रपञ्चं अतन्ति जानन्तीति तैः कुमतिभिः प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञातृभिरित्यर्थः ।' इति भावदर्पणव्याख्यायामर्थान्तरं दृश्यते । तत्पक्षे ' अत सातत्यगमने ' इत्यस्माद्धातोर्गत्यर्थात् औणादिक इप्रत्यय इत्यवगन्तव्यम् । गत्यर्थस्य ज्ञानार्थकत्वं च । गुणवचनैः सगुणेश्वरप्रतिपादकैः कर्मकाण्डवाक्यैः सह ब्रह्म इत्येक एव शब्दः शेषितः एकार्थीकृतः, तत्र प्रमाणत्वेन स्वीकृत इत्यर्थः । उपनिषदां पूर्वमीमांसाया अपवादरूपत्वादेतदयुक्तमिति भावः । किंच अस्मिन् ब्रह्मशब्दे विभक्तिः सु औ इत्यादिरूपा मिथ्यार्था निरर्थका । ब्रह्मणः सदैकरूपत्वात् द्वित्वानेकत्वाभावादित्यर्थः । ततश्च प्रकृतिः केवलं विभक्तिरहितं रूपं वाच्यत्वस्य शब्दप्रतिपाद्यस्यार्थस्य अनाश्रयत्वादबोधकत्वाद्धेतोः परं ब्रह्म नैवाभिधत्ते नैव बोधयति । ततः प्रकृतिप्रत्ययाभावादेव ते अद्वैतवादिनः उपनिषदां मानतां पूज्यतां कथं जानतां विदन्तु ? नैव ज्ञातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ५१० ॥

परमिति। किंच परं अन्यदपि, कथयामीति शेषः। एते केवलं श्रुतिभ्यो वेदेभ्य एव द्रुह्यन्तीत्येतावदेव न, किंतु शरीरमधिकृत्य कृतं शारीरक श्रीमद्व्यासनिर्मितं सूत्ररूपं शास्त्रं तस्मै अपि द्रुह्यन्ति । उपनिषत्प्रतिपादितार्थमेव स्पष्टीकर्तुं तत्र भवता व्यासेन ब्रह्मसूत्ररूपं शास्त्रं व्यरचि, तत्रापि द्रोहाचरणमन्याय्यमित्यपिशब्दाद्बोध्यम् ॥ २१५ ॥

पराशरभुवा शास्त्रं ब्रह्मज्ञानाय निर्मितम् ॥
असमञ्जसता नीतमद्वैतब्रह्मवादिभि ॥ ५११ ॥

किं च यादृशस्वभावः सर्वेश्वरस्तद्विपरीतमेव तमुशन्ति विरुद्धमतय एते ॥ २१६ ॥

सर्वज्ञमज्ञ इति सर्वपदाभिधेयम्
कस्याप्यवाच्य इति सर्वमहागुणानाम् ॥
स्थानं च निर्गुण इतीह समस्तवेद-
वेद्यं त्ववेद्य इति ते जगदीशमाहुः ॥ ५१२ ॥

किं बहुना—

विविधदुरितव्रातस्फीतस्थिरव्यसनाकुला-
दतिमितमतेर्जीवादेवाभिदा परमेशितुः ॥
अपगतपरिच्छेदामोदाम्बुधेरपगच्छताम्
मशकशिशुतोऽभेदो न स्यात्कुतो मदहस्तिन ॥५१३॥

उक्तार्थमेव प्रपञ्चयति— पराशरभुवेति । पराशरभुवा श्रीमद्व्यासेन शास्त्रं सूत्ररूपं ब्रह्मज्ञानाय ज्ञानार्थमेव सर्वजीवानामिति शेषः । निर्मितं रचितम् । तदपि द्वे जीवब्रह्मणी इते गते यस्मात् तदीनं द्वीतमेव द्वैतं जीवब्रह्मणोर्द्विरूपत्व रूपं भवतीत्यद्वैतं जीवात्मपरमात्मनोरैक्यरूपं ब्रह्म एवमिति वदन्तीति तद्वादिभि र्भाग्या या इदमेव एकम् आसीत् नान्यत् किञ्चन मिषत्" "एकमेवाद्वितीयम्" "तत्त्वमसि" इत्यादिबहुलश्रुतिप्रामाण्यात् जीवात्मनोरैक्यप्रतिपादकै रित्यर्थः । असमञ्जसता अयोग्यता नीतं प्रापितम् ॥ ५११ ॥

किंचेति । किंच यादृशस्वभाव स्वात्मनो यत्प्रकाररूपो भगवान् सर्वेश्वर स्तस्माद्विपरीतं विरुद्धस्वभावमेव तं सर्वेश्वरं परमात्मानं उशन्ति इच्छन्ति । विरुद्ध मतयः एते अद्वैतिनः ॥ २१६ ॥

अपरं च—

दृश्य मिथ्या दृष्टिकर्ताऽपि मिथ्या
दोषो मिथ्यैवेति या धीरमीषाम् ॥
साधिष्ठानाशेपि किं नेति चिन्ता
साधिष्ठाना पण्डितानामुदेति ॥ ५१४ ॥

वि०—वयस्य! मैव महीसुरदूषणेषु विजृम्भिष्ठाः ॥ २१७ ॥

पारम्पर्यत आगतो निजकुले पन्था न हातव्य इ-
त्यद्वैतं परिगृह्य हन्त जगतो मिथ्यात्वमाचक्षताम् ॥

प्रवृद्धे स्थिरैव व्यसने आकुलात् पीडितात्, अत एव च अतिमितमते अत्यल्प बुद्धे जीवादेव, एवकारेणात्यन्तानौचित्य सूचितम्। अपगत परिच्छेद परिमितिर्यस्मात् तादृश य आमोदाम्बुधि आनन्दसागर तद्रूप, अपरिमितानन्दरूप इत्यर्थ । तस्य परमेशितुरीश्वरस्य अभिदामभेद उपगच्छता जानता तेषामद्वैतिनां मशकशिशुत मशकबालात् मदयुक्तस्य हस्तिन अभेद कुतो न स्यात्? अपि तु "विद्या-विनयसपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्वपाके च पण्डिता सम दर्शिन ।" इति गीताप्रामाण्यात् शरीरमात्रभेदेन विरोधेऽपि सर्वत्र जीवसाम्यात् स्यादेवाभेद इति भाव ॥ ५१३ ॥

दृश्यमिति। द्रष्टु योग्य दृश्य रज्जु-सर्पादि, शुक्ति-रजतादिक वा, मिथ्य असत्य, दृष्टेरय सर्प, इद रजत, इत्यादिभ्रान्ते कर्ता आश्रयो देवदत्तादिश्चापि मिथ्या, दोष पित्तादिश्च मिथ्यैव। अत्र दृश्य दृष्टिकर्तृ दोषशब्दै क्रमेण सकलप्रपञ्च अन्त करणावच्छिन्नचैतन्य अज्ञानानि ग्राह्याणि। तेनैतत्त्रयमपि ज्ञानोत्तरकाले बाध प्रतीतेर्मिथ्यैवावभासते इत्यद्वैतवेदान्तिनामभिप्राय । इत्युक्तप्रकारा या अमीषामद्वैतवादिना धीर्शान विद्यते, सा दृश्यादित्रयेऽपि मिथ्येति बुद्धि अधिष्ठान आश्रय रज्जु शुक्तिर्वा, परब्रह्म च तस्मिन्नशेपिऽकिं कुतो न भवति? इत्येवप्रकारा चिन्ता साधिष्ठाना श्रेष्ठाना पण्डितानां विदुषामुदेति उत्पद्यते। अत्र केचित् 'अज्ञाननाशात् सत्ये अधिष्ठानाशे सा मिथ्याबुद्धिर्नोत्पद्यते इत्यद्वैतिनामभिप्राय । अत एव आधिना कामादिमनोव्यथया सहिता तिष्ठन्तीति साधिष्ठा गाढाज्ञानिनस्तेषामेवेदृशी चिन्तेति न्यायावतार ' इत्याहु ॥ ५१४ ॥

वयस्येति। एवमुक्तप्रकारेण मा विजृम्भिष्ठा उद्युक्तो मा भव ॥ २१७ ॥

पारम्पर्यत इति। निजकुले स्ववंशे परम्परायां श्रीमद्व्यास-शङ्कराचार्यादि प्राचीनसंप्रदायस्य भाव पारम्पर्य तस्मादिति तत आगत प्राप्त पन्था अद्वैतमार्ग न हातव्य न त्याज्य । अन्यथा अतिप्राचीनपरंपरागतसंप्रदायत्यागदोषापातप्रसङ्गादिति भाव । अनेन अद्वैतसंप्रदाय माध्व रामानुजीयादिसंप्रदायवन्नाधुनिक, केव स्वकपोलकल्पितस्वेतच्छिद्य, किंतु अतिप्राचीनश्रुत्यर्थानुसरणपूर्वक श्रीमद्व्यास-

अध्येतु निगमानशेषत ईमाम् कर्माणि निर्मातुम-
प्यास्तिक्याचतुरा निकाममितरे के[2] तावदेतादृशा ॥५१५॥

किं च—

श्रुतीरध्येतार किमपि विदितार प्रतिदिन
क्रतूनाहर्तार किमपि जपितारो मनुगणम् ॥
अमी स्मार्ता श्राद्धान्यपि रचयितारो विधुनते
श्रुतेरप्रामाण्य प्रसजदननुष्ठापकतया ॥ ५१६ ॥

ङ्करप्रभृतिभिरीश्वरांशैरेव प्रवर्तित इति प्रतीयते। इति हेतो अद्वैत जीवेश्वरयो रैक्य परिगृह्य जगत मिथ्यात्वमसत्त्वं आचक्षता कथयन्ता[1]। एते अद्वैतवादिन इति शेष । अतिसर्गे लोट । हन्तेति हर्षे ' नेह नानास्ति किंचन " " मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। " इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् एकमात्मान विनाऽन्यत् सर्वमपि जगन्मिथ्यैवेति भाव । किंच एते इमान् प्रसिद्धान् निगमान् स्वस्वशाखीयऋगादिवेदान् अशेषत मूलमारभ्य समाप्तिपर्यन्त अध्येतु अभ्यसितु, तदुक्तानि कर्माणि नित्य नैमित्तिकादीनि आस्तिक्यात् अस्ति वेदविहित सत्यमिति बुद्धिर्यषा ते आस्तिका तेषा भावस्तस्माद्धेतो निकाम यथेच्छ निर्मातुमाचरितुमपि चतुरा कुशला इतरे अद्वैतिभ्योऽन्य एतादृशा अद्वैतिसमा क सन्ति[2] न केपीति भाव । अनेन वैष्णवादयो न तावद्वेदस्यैक मन्त्रमपि यथार्थतया पठितु शक्ता इति प्रसिद्धि सूचिता । दृश्यते हि साम्प्रतमप्येष रीति केषुचित् कर्नाटकीयवैष्णवेषु ॥ ५१५ ॥

श्रुतीरिति। अमी स्मार्ता अद्वैतिन , अत्र स्मार्तपद अद्वैतिषु योगरूढ पङ्कजादिवदिति बोध्यम्। श्रुतीर्वेदान्, प्रतिदिन ब्रह्मयज्ञसमये इति शेष । अध्येतार पठितार । न केवल पठितार एव, किंतु किमपि यथामति विदितार तदुक्तमर्थमपि जानन्त , क्रतून् ज्योतिष्टोमादियज्ञान् आहर्तार कर्तार , किमपि यथाशक्ति मनुगण स्वसंप्रदायप्रोक्त मन्त्रसमुदाय जपितार जप कुर्वन्त , क्वचित् ' ददितार प्रतिदिनम्' इति पाठ । तत्पक्षे दान कुर्वाणा इत्यर्थ । श्राद्धानि प्रतिवार्षिकविहितानि पितृतृप्तिकराणि, अपि समुच्चयार्थक । रचयितार कुर्वन्तश्च सन्त अननुष्ठापकतया अध्ययन तदर्थज्ञान होम जपाद्याचरणाभावतया प्रसजन्ति निकट प्राप्नोतीति प्रसजत् नित्य प्राप्नुवत् श्रुतेऋगादेर्वेदस्य अप्रामाण्य प्रमाणाभावत्व विधुनते निरस्यन्ति। यथार्थानुष्ठानाभावात् श्रुतेरप्रामाण्य प्राप्तावसरमिति भाव । अत्र वेदाप्रामाण्यनिरसनद्वारा अद्वैतवादिना वेदप्रमाणकत्वेन तदुक्तानुष्ठानतया च जगन्मिथ्यात्वादिका सकला अपि सिद्धान्ता सप्रमाणास्तेनैव हेतुना पूर्वोक्तानि सकलान्यपि दूषणानि निष्फलानीति सूचितम्। एवमेव भावदर्पणकृतोऽप्यभिप्राय ॥५१६॥

---

१ 'इमे' २ 'किमपि ददितार प्रतिदिनम्.'

कृ०—समन्तादवलोक्य—

निस्तुला अप्यमी विषयाः शैवप्रचुरतया न श्लाघामर्हन्ति । अत्र[1] हि तत्त्वहितपुरुषार्थानयथावस्थितानभिदधानाः शैवा विदुषोऽपि विमोहयन्ति ॥ २१८ ॥

तथाहि—

मदनजनके वीतातङ्के महागुणशेवधौ
परमपुरुषे नित्यासक्तां श्रुतिं कमलामिव ।
बत पशुपतौ शूलोपेते मनोभवदाहके
निहितहृदयां शैवा जल्पन्त्यभाग्यहता इव[2] ॥ ११७ ॥

उक्तार्थाङ्गीकारपूर्वकमाह कृशानुः— निस्तुला इति । अमी विषया देशाः निस्तुला वेदविहितकर्म ज्ञानविद्बहुजनसत्त्वान्निरुपमा अपि, शिवस्य भक्ताः शैवास्ते प्रचुराः बहुला येषु ते तत्प्रचुरास्तेषां भावस्तत्ता तया हेतुना श्लाघां प्रशंसां नार्हन्ति, तस्याः न योग्या भवन्ति । सन्तु नाम शैवाः किं वा तेन प्रशंसानर्हत्वमिति चेदाह— अत्रहीति । अत्र एषु देशेषु हि तत्त्वतः सत्यतया हिता हितकरा ये पुरुषार्थास्तान् अयथावस्थितान् स्थितिमतिक्रम्य वर्तमानान् विरुद्धस्वभावानिति यावत् । अभिदधानाः प्रतिपादयन्तः सन्तः, क्वचित् 'तत्पदार्थं यथावस्थितमनभिदधानाः' इति पाठः तत्पक्षे तदिति पदस्य शब्दस्य अर्थं ब्रह्मरूपं यथावस्थितं स्थितिमनतिक्रम्य वर्तमानं, यथास्थितस्वभावमित्यर्थः । अनभिदधानाः अकथयन्तः सन्त इत्यर्थः । शैवा-विदुषोऽपि पुरुषान् विश्रुतान्यान्, विमोहयन्ति विभ्रमयन्ति ॥ २१८ ॥

मोहनप्रकारमेव स्पष्टतयाह—मदनजनक इति । वीता गताः आतङ्काः रोगाः दोषाश्च यस्मात् तस्मिन्, महतां सत्कृत्य-पालकत्वादीनां गुणानां शेवधौ निधौ मदनस्य कामस्य जनके पितरि परमपुरुषे देवानामपि श्रेष्ठपुरुषे विष्णौ नित्यं सतत-मासक्तां अनुरक्तां, अत एव कमलां लक्ष्मीमिव स्थितां श्रुतिं सर्वमपि वेदं शूलेन रोगेण, शूलनामकायुधविशेषेण चोपेते युक्ते पशूनां गवादीनां ब्रह्मादिदेवानां च पति-स्तस्मिन् मनोभवस्य मदनस्य दाहके शिवे निहितं अनुरक्तं हृदयमिव च हृदयं मनः अभिप्रायश्च यस्याः सा तां श्रुतिं अभाग्येन प्राक्तनदुष्कर्मणा हता नष्टा इव शैवा जल्पन्ति वर्णयन्ति । अत्र शैवानां तात्पर्यं वर्णितं भावदर्पणकृता तदित्थम्— 'महतां अगुणानां काम-क्रोधादीनां शेवधिर्यस्मात्तस्मिन् राग द्वेषादिजनके अत एव मदनस्य स्मरविकारस्य जनके अत एव विशेषेण इताः प्राप्ताः आतङ्काः राग-

---

१ 'अत्र हि तत्पदार्थं यथावस्थितमनभिदधानाः'. २ 'हताभिव.'

सूर्यादारोग्यमिच्छेत्कमपि हुतवहात्सम्पदुल्लासमिच्छे-
दीशानात् ज्ञानमिच्छेदनवधिविभवं मोक्षमिच्छेन्मुकुन्दात् ॥
इत्याद्या सत्यवाद्यादिममुनिभणितीराकलय्यापि विष्णो
सेवां शैवास्त्यजन्तो बत भवहतये भावयन्ते भवं ते ॥५१८॥

अपि च—

तद्विष्णोः परमं पदं हि तमसः पारे सदा पश्यता
सान्द्रं सूरिगणेन निर्मलमहानन्दात्मकं शाश्वतम् ॥
अप्रेप्सन्त इमे समेतमनिशं वेतालभूतालिभि-
र्लोके भीकरमञ्चितुं व्यवसिता माहेश्वरं नश्वरम् ॥ ५१९ ॥

अय यस्मात्तस्मिन् तज्जनके "रुक् ताप शङ्कास्वातङ्कः" इत्यमरः । परं भूय अपु रूपे अल्पपुरुपे, अनुदरा कन्येत्यादाविव अल्पार्थे नञ्समास । निरय आ ईषद्दर्शन सक्ता अत एव के चित्त मत्र अपुरुषसम्बन्धजन्यदु ■ यस्यास्तयोक्तामिव स्थिता "काश्चित्तारम रवि ब्रह्म धाता" इति कोश । अत एव च अभाग्गहत्तामिव श्रुति मनसि भवन्तीति मनोभवा कामादयस्तद्दाहके शूलमिव खलु अज्ञाननाशकं ज्ञान तेनोपेते प्राप्ये इत्यर्थ । पशुपतौ सर्वेश्वरे निहितहृदया शैवा जल्पन्ति' इति ॥५१७॥

सूर्यादिति । सूर्यात् सूर्यमुपास्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी । आरोग्य इच्छेत्, हुतवहादग्ने कमप्यनिर्वचनीय संपद धनादिसम्पत्ते उल्लास विस्तारं इच्छेत्, ईशानात् भगवत शङ्करात् ज्ञान परमात्मविषय इच्छेत्, अनवधिर्निःसीम विभव ऐश्वर्य यस्मिन् तथाभूत अनश्वरसुखादिसम्पद्युक्तमित्यर्थ । मोक्ष मुक्तिं मुकुन्दात् भगवत श्रीविष्णो इच्छेत्, इत्याद्या सत्यवादिनो यथार्थवक्तार ये आदिमा प्रथमा मुनय व्यासवाल्मीकादयस्तेषा भणितीर्वाक्यानि "आरोग्य भास्करादिच्छेत्" इत्याद्या आकलय्य ज्ञात्वापि शैवा भवस्य ससारस्य हतये नाशार्थं विष्णो सेवा परिचर्यां त्यजन्त सन्त, ते भव शिवमेव भावयन्ते पूजयन्ति । अत्रार्थे शैवानामेवमभिप्राय — "तरति शोकमात्मवित्, ज्ञात्वादेव मृत्युमुखात् प्रमुच्यते, ज्ञानादेव ■ कैवल्यम्" इत्यादिबहुलश्रुतिस्मृतिप्रामाण्याज्ज्ञानेनैव मोक्ष, तज्ज्ञान च "ईशान सर्वविद्यानामीश्वर" इत्यादिश्रुतिभ्य शिवादेव प्राप्नोति ततश्च युक्तमेव तद्भजनमिति ॥ ५१८ ॥

तदिति । तमस अज्ञानस्य पारे समाप्तौ सत्या अज्ञानविनाशे सतीत्यर्थ । पश्यता अवलोकयता सूरिणा ज्ञानिना गणेन समुदायेन सनक नारदादिज्ञानि मुनिसमुदायेनेत्यर्थ । सान्द्र निबिड व्याप्तमिति यावत् । निर्मल जन्म-मरणादि-विकाररहितश्चासौ महानन्द अतिशयानन्दश्च स आत्मा स्वरूप यस्य स तथाभूत अत एव शाश्वत विनाशरहित अत एव च परम सर्वोत्तम, हि समुच्चायक । तत्

---

१ 'सूरात्' २ सत्यवाचो हितमुनि'

वि०—सखे गुणग्रहणकुतूहली भूयाः ॥ २१९ ॥

नित्यं कर्म समाचरन्ति निगमान् शास्त्राणि चाधीयते
संतन्वन्ति च सप्ततन्तुनिचयं धिन्वन्ति भक्त्यातिथीन् ॥
साम्बं त्र्यम्बकमर्चयन्ति शुचयः शैवा सदैवादरा-
देषामीदृशधर्मणा कतिपये दोषा विषह्या न किम् ? ॥५२०॥

प्रसिद्ध विष्णो पद वैकुण्ठ अप्रेप्सन्त अनिच्छन्त सन्त, वेताल पिशाचसे नानीध भूतानि च तेषामालिभि पङ्क्तिभि, वेतालो नाम पिशाचसेनापतिरिति हि रुद्रपटले पिशाचसाधनप्रकरणे दृश्यते । "वेतालो नीलदेहोऽसौ पिशाचगण नायक । सर्वकार्यकर शम्भो' सेनानी शवभूमिग ।" इति । एतेन 'वेताला नाम भूतानि' इति भावदर्पणकारोक्त व्याख्यान परास्तम् । यद्वा वेतालस्य भूतानामाधिपत्ये सेनानीत्वे वा सत्यपि भूतत्व पिशाचत्व वा नापैति । यथा मनुजसेनाने'। प्रत्यक्षशिवसन्निधौ च तदितरक्षुद्रभूताना प्रयोजनाभावात् युक्तमेव पूर्वोक्त व्याख्या नमिति समाधेयम् । अनिश सतत समेत व्याप्त अत एव भीकर सर्वलोकाना भयोत्पादक, नश्वर विनाशयुक्त च महेश्वरस्यायं माहेश्वर स लोक कैलास अभितु गन्तु व्यवसिता कृतनिश्चया इमे शैवा सन्ति । 'वस्तुतस्तु " यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च उभे भवत ओदन । मृत्युर्यस्योपसेचनम् ।" इति श्रुत्या वैकारिकमूर्तित्र यावसानाना त्रयाणामपि नश्वरत्वेन निर्विकारसदाशिवावासपरमकैलासकाङ्क्षिषु शैवे· पूक्तदूषणमारोपितमेवेति ध्येयम्' इति भावदर्पणकार' ॥ ५१९ ॥

सखे इति । गुणग्रहणे यथार्थगुणाङ्गीकारे कुतूहल कौतुक यस्यास्ति स तत्कु· तूहली भूया' भव ॥ २१९ ॥

के वा शैवानां गुणा इत्यपेक्षायामाह— नित्यमिति । शुचय पवित्रा शैवा सदैव नित्यमेव आदरात् नित्य सन्ध्योपासनादिक कर्म स सम्यक्, न तु यथाकथञ्चित्, आचरन्ति, निगमान् वेदान् शास्त्राणि च अधीयते अभ्यस्यन्ति, सप्ततन्तूना नित्य नैमित्तिकादियज्ञाना निचय समुदाय सतन्वन्ति सम्यगनुतिष्ठन्ति च, भक्त्या प्रेम्णा अतिथीनभ्यागतान् धिन्वन्ति प्रीणयन्ति, अम्बया भगवत्या पार्वत्या सहित साम्ब त्र्य त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य स त शिव, अर्चयेत्यत्रापि सम्बन्धनीयम्। अर्चयन्ति पूजयन्ति । ईदृशा पूर्वोक्तरीत्या शुद्धा धर्मा पुण्यकर्माणि येषां "धर्मो पुण्य यम न्याय स्वभावाचार-सोमपा ।" इत्यमर । तथाभूताना " धर्मादनिच् केवलात् " इति समासान्तोऽनिच्प्रत्यय' । एषां शैवाना कतिपये बहुगुणसमवाये द्वित्रा दोषा विषह्या विशेषेण सहनीया न किम्? अपि तु " एकोहि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाङ्क ।" इति न्यायमाश्रित्यावश्य सह्या एवेति भाव ॥ ५२० ॥

१ 'कौतुकी.' २ 'भृत्यातिथीन्.' ३ धर्मणां.'

अन्यच्च श्रोतव्यम् ॥ २२० ॥

स्मरहरपरिचर्या सांप्रतं तन्यते या
जनयति हरिभक्तिं हन्त जन्मान्तरे सा ॥
शमितदुरितवर्गा सा च सूतेऽपवर्गम्
कुत इव फलहानिः ? कुर्वतां शर्वपूजाम् ॥ ५२१ ॥

परंतु—

सा रुद्रभक्तिर्वितनोति भद्रं या विष्णुविद्वेषलवासहिष्णुः ॥
त एव धर्माय भवन्ति दाराः कदापि यान्नाभिमृशन्ति जाराः ॥५२२॥
शेषशायिविद्वेष एव हि मूर्धाभिषिक्तो दोषः पुरुषाणाम् ॥ २२१ ॥

पश्य—

नास्तिक्यमावहति नारकमातनोति
प्रौढिं निहन्ति परिलुम्पति संपदं च ॥
आयुः क्षिणोत्युपचिनोति समस्तदोषान्
द्वेषो मुकुन्दविषयो विषयोगतुल्यः ॥ ५२३ ॥

किंचैतेषां शिवपूजनं हरिभक्तिजननद्वाराऽपवर्गसाधकमतो महदुपकारकं तदिति वक्तुमवतारयति—**अन्यच्चेति** ॥ २२० ॥

स्मरहरेति । सांप्रतमधुना स्मरहरस्य शिवस्य परिचर्या पूजा या तन्यते क्रियते, जनैरिति शेषः । सा । हन्तेति हर्षे । जन्मान्तरेऽन्यस्मिन् जन्मनि हरिभक्तिं विष्णुभक्तिं जनयति उत्पादयति । सा हरिभक्तिश्चापि शमितः विनाशितः दुरितानां पापानां वर्गः समुदायो येन स तं, सकलपापसंबन्धनिवारकमित्यर्थः। अपवर्गं मोक्षं सूते उत्पादयति । तस्मात् शर्वस्य शिवस्य पूजां कुर्वतां जनानां फलहानिः कुतो भवति ? अपि तु कुतोऽपि नैव भवतीत्यर्थः ॥ ५२१ ॥

शिवभजनेऽपि विष्णुभजनमावश्यकमन्यथानर्थापात इति वक्तुमाह—**परमिति**—

सेति । या रुद्रभक्तिः विष्णौ द्वेषः अप्रीतिस्तस्य लवस्य लेशस्यापि, किमुताधिकस्य, असहिष्णुरसहनशीला, सा रुद्रे शिवे भक्तिः भद्रं मोक्षप्राप्तिरूपं कल्याणं वितनोति विस्तारयति। अन्यथाधःपातः स्यादिति भावः। एतदेवार्थान्तरेण द्रढयति—**त एवेति**। यान् दारान् स्त्रियः जाराः परस्त्रीलम्पटाः पुरुषाः कदापि न अभिमृशन्ति न स्पृशन्ति, ते एव दाराः स्त्रियः धर्माय धर्मसाध्यपुरुषार्थाय भवन्ति प्रभवन्ति ॥५२२॥

शेषशायीति । पुरुषाणां शेषशायिविद्वेषः विष्णुद्वेष एव हि मूर्धाभिषिक्तः सर्वदोषेभ्योऽधिकः दोषः ॥ २२१ ॥

एतदेव सप्रपञ्चमुपपादयति—**नास्तिक्यमिति** । विषस्य योगेन भक्ष्य-पेयपदार्थसंबन्धेन तुल्यः समः मुकुन्दविषयः श्रीविष्णुविषयः द्वेषः नास्तिक्यं ईश्वरास्ति-

कृ०—तथ्यमेव, तथाप्यवैदिकव्रतेष्वेव प्रयतता शिवभक्तिमभिनयता पाषण्डविशेषाणामेषा वेष एव भीषयति हृदयम् ॥ २२२ ॥

तथाहि—

श्रिताभव्यमार्गाश्चिताभस्मशुष्यन्निटाला जटालाः स्फुटालापशून्याः ॥
स्मशानाग्निसख्या दृशा निर्दहन्त पिशाचा इवामी दिशासु भ्रमन्ति ५२४

किंच—

एषामतिजुगुप्सिता रीतिः ॥२२३॥

पक्षीकृत्य गिरीशं सिद्धचा रहिताश्च मानहीनाश्च ॥
इच्छन्त्यधिगन्तुमिमे घनजयं लिङ्गदर्शनेनैव ॥ ५२५ ॥

लाभावत्ल आवहति संपादयति, नारक दुर्गतिं आतनोति विस्तारयति । पुन पुनर्नरक मेव प्रापयतीत्यर्थं । प्रौढिं महत्त्व निहन्ति विनाशयति, क्षुद्रत्व ददातीत्यर्थं । संपदमर्थ संपत्तिमपि परिलुम्पति परिहरति । आयुर्जीवितकाल क्षिणोति क्षीण करोति, तत श्चैव समस्तदोषान् उपचिनोति वर्धयति ॥ ५२३ ॥

तथ्यमिति । त्वयोक्त तथ्यमेव सत्यमेव, तथापि एतेषु शैवेष्वय प्रकारो न दृश्यते, किंतु अवैदिकानि वेदबाह्यानि यानि व्रतानि केवल शैवागमप्रोक्तानि तेष्वेव प्रयतता प्रयत्न कुर्वाणाना पाषण्डविशेषाणा वेददूषकभेदाना जनाना शिवभक्ति अभिनयता प्रकटीकुर्वता एषा शैवाना वेष जटा भस्मादिधारणरूप दिगम्बरत्वादि रूपश्च, हृदयम त करण भीषयत्येव ॥२२२॥

श्रितेति । श्रित अङ्गीकृत अभव्य अकल्याणकर मार्ग यैस्ते, चिताय भस्मना शुष्यत् शुष्कीभवत् निटाल भाल येषा ते, जटाला जटायुक्ता, स्फुट स्पष्ट श्रवणयोग्य य आलापो भाषण तेन शून्या रहिता, स्मशानाग्ने सख्या मित्रभूतया तरसदृश्या अतिरक्तवर्णयेत्यर्थं । दृशा लोचनेन निर्दहन्त इव सन्त, अमी पाषण्डा पिशाचा इव दिशासु दशसु भ्रमन्ति पर्यटन्ति ॥ ५२४ ॥

एषामिति । एषा पाषण्डाना अतिजुगुप्सिता अतीव निन्द्या रीति ॥ २२३ ॥

तामेव स्पष्टतया प्रतिपादयति—**पक्षीकृत्येति** । मानेन अभिमानेन, वह्निव्याप्य धूमवानय पर्वत इत्यनुमानेन च हीना रहिता अत एव सिद्धचा फलप्राप्त्या पर्वतो वह्निमान् इति निश्चयेन च रहिता इमे पाषण्डा लिङ्गस्य शिवलिङ्गस्य, धूम चिह्नस्य च दर्शनेनैव दर्शनमात्रेणैव गिरीश शिव पर्वत च पक्षीकृत्य इष्टदेवत्वेनाङ्गीकृत्य, साध्यधर्माश्रयत्वेन च कृत्वा, धन द्रव्य जयमुत्कर्षं च, धनंजयमग्निं च अधिगन्तु प्राप्तु इच्छन्ति ॥ ५२५ ॥

---

१ 'सत्यमेव तथाप्यवैदिकव्रतेष्वेव प्रयियासता'

अन्ये चात्र—

दीर्घनखनखरं खरकल्पा उद्धरन्त इव बाहुयुगं ते ॥
शौचमाचरितुमप्यसमर्था नीचैर्बुद्धिहृदया विहरन्ति ॥ ५२६ ॥

वि०—विमृश्य—

सखे गुणग्राहिणा नैतेऽपि दूषणीयाः ॥२२४॥

शीतोष्णजृम्भणसहेषु जितेन्द्रियेषु
कष्टोपवासपरिशुष्ककलेवरेषु ॥
पुण्यस्थलाटनपराकृतकिल्बिषेषु
जानीहि कानपि गुणान् जटिलेष्वमीषु ॥ ५२७ ॥

अथ ज्यौतिषिकवर्णनम् ४४.

इत्यन्यतो वीक्ष्य साशङ्कम्—

क इमे पुस्तकहस्ता कल्य एवोत्थाय तत इत पर्यटन्ति ? ॥ २२५ ॥

दीर्घेति । दीर्घाणि आयतानि वक्राणि कुटिलानि च नखानि यस्मिन् तत् बाहुयुगं भुजद्वयं, ते पाषण्डा उद्धरन्त उत्क्षिपन्त इव सन्त, अत एव खरकल्पा गर्दभतुल्याः शौचमप्याचरितुं असमर्थाः, नीचा हीना बुद्धिर्निश्चयो यस्मिन् तादृशं हृदयमन्तःकरणं येषां तथोक्ताः सन्त विहरन्ति इतस्ततः क्रीडन्ति ॥ ५२६ ॥

सख इति । गुणग्राहिणा "गुण-दोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः । शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ।" इति न्यायेन दोषसत्त्वेऽपि गुणमात्रस्वीकारपरेण पुरुषेण एते पाखण्डा अपि, अपिना दोषबाहुल्यं द्योत्यते । न दूषणीयाः ॥ २२४ ॥

शीतोष्णेति । शीतं वर्षं वातादि च उष्णं आतपादि च तयोः जृम्भणं अतिशयत्वं सहन्तीति तत्सहास्तेषु, अत एव जितेन्द्रियेषु कष्टा दुःखप्रदा ये उपवासाः प्रदोषशिवरात्र्यादिष्वनशनव्रतरूपास्तैः परिशुष्कं कृशीभूतं कलेवरं शरीरं येषां तथाभूतेषु पुण्यस्थलेषु वाराणसी-गोकर्ण-रामेश्वरादिक्षेत्रेषु अटनेन यात्रार्थं भ्रमणेन पराकृतं निरस्तं किल्बिषं पापं यैस्तेषु अमीषु जटिलेषु कानपि बहुमहत्त्वान् गुणान् जानीहि अवगच्छ । नहि तावदेतत्कष्टोपवासादि गृहिभिर्विषयिभिर्नैव कर्तुं शक्यं तस्मादेते पूज्या एवेति भावः ॥ ५२७ ॥

क इति । इमे पुस्तकपत्रादिकं हस्ते येषां ते जनाः कल्ये प्रातःकाले एवोत्थाय ततः इतः गेहाद्गेहं पर्यटन्ति भ्रमन्ति, ते के ? ॥२२५॥

---

१ 'नखाः' २ 'नीचबुद्धिहृदय भ्रमयन्ति'

कृ०—निपुणमवलोक्य सपरिहासम्—

ज्योतिःशास्त्रमहोदधौ बहुतरोत्सर्गापवादात्मभिः
कल्लोलैर्निबिडे कणान् कतिपयान् लब्ध्वा कृतार्था इव ।
दीर्घायुः-सुत-संपदादिकथनैर्दैवज्ञपाशा इमे
गेहंगेहमनुप्रविश्य धनिनां मोहं मुहुः कुर्वते ॥ ५२८ ॥

किंच—

विलिखति सदसद्वा जन्मपत्रं जनानाम्
फलति यदि तदानीं दर्शयत्यात्मदाक्ष्यम् ।
न फलति यदि लग्नं द्रष्टुरेवाह मोहं
हरति धनमिहैवं हन्त ! दैवज्ञपाशः ॥ ५२९ ॥

ज्योतिरिति । बहुतरा अतिबहुलाः उत्सर्गाः सामान्यवचनानि अपवादा विशेषवचनानि च आत्मा स्वरूपं येषां तथाभूतैः, अतिशयोत्सर्गापवादवचनरूपैरित्यर्थः । कल्लोलैस्तरङ्गैः निबिडे परिपूर्णे ज्योतिःशास्त्रं प्राणिनां महाभाग्यानुकूल्यप्रातिकूल्यज्ञानद्वारा शुभाशुभफलप्रतिपादकं ग्रहनक्षत्रस्वरूपगत्यादिज्ञापकं च शास्त्रं स एव महोदधिः समुद्रस्तस्मिन् कतिपयान् अत्यल्पान् द्वित्रान् कणान् लेशान् लब्ध्वा प्राप्य, अतिविशालज्योतिःशास्त्रस्य यत्किंचिदंशमधीत्येति यावत् । कृतार्था कृतकृत्या इव वर्तमानाः इमे कुत्सिता दैवज्ञा ज्योतिषिका दैवज्ञपाशाः, याप्ये पाशप् । गेहं गेहं प्रतिगृहं अनुप्रविश्य दीर्घायुः सुत संपदादिकथनैः कस्यचित् दीर्घायुष्यकथनेन, कस्यचित्सुतार्थिनः 'तव सद्गुणसंपन्नः पुत्रः स्यात्' कस्यचिद्दरिद्रस्य च 'अग्रे बहुतरद्रव्यसंपन्नो भविष्यसि' इत्यादिकथनरूपैः । धनिनां द्रव्यवतां मुहुर्वारंवारं मोहं कुर्वते । इमे भविष्यच्छुभकथनेनातीव विद्वांस इति भ्रान्तिमुत्पादयन्तीत्यर्थः ॥ ५२८ ॥

विलिखतीति । किंच अयं दैवज्ञपाशः ज्यौतिषिकाधमः जनानां सत् यथार्थफलज्ञापकं असत् अयथार्थफलं वा कथमपि जन्मपत्रं विलिखति । तन्मध्ये यदि कदाचिद्दैववशात् फलति स्वलेखनानुरूपफलप्राप्तिर्भवति चेत्, तदा आत्मनः दाक्ष्यं भविष्यत्फलकथनचातुर्यं दर्शयति । यदि च लग्नं न फलति तदा द्रष्टुर्जन्मकालीनलग्नवेलादिज्ञातुरेव मोहं अज्ञानं आह कथयति । अस्य जन्मकालीनलग्नादि सम्यक् ज्ञातं भवद्भिर्नास्माद्वक्तुमेवायं दोषो न ममेति वदतीत्यर्थः । एवं इह लोके धनिनामिति शेषः । धनं हरति । हन्तेति खेदे ॥ ५२९ ॥

---

१ 'लग्नद्रष्टुरेव दोषो.'

अपि च—

प्रमोदे खेदे वाऽप्युपनमति पुंसो विधिवशा-
न्मयैवं प्रागेवाभिहितमिति मिथ्या कथयति ॥
जनानिष्टानिष्टाकलनपरिहारैकनिरता-
नसौ मेषादीनां परिगणनयैव भ्रमयति ॥ ५३० ॥

अस्तु वा तथ्यवादी दैवज्ञस्तथापि वृथा तद्वचःश्रवणम् ॥ २२६ ॥

तथाहि—

असुखमथ सुखं वा कर्मणा पक्तिवेला-
स्वहह ! नियतमेते भुञ्जते देहभाजः ॥
तदिह पुरत एव प्राह मौहूर्तिकश्चेत्
कथय फलममीषामन्ततः किं तत स्यात्[1] ॥ ५३१ ॥

प्रमोद इति । पुंसो जनस्य विधिवशाद्दैववशादेव न तु स्वकथनेन, प्रमोदे आनन्दे वाऽथवा खेदे दुःखे उपनमति प्राप्नुवति सति, इदं सुखं दुःखं वा मया प्रागेव प्राप्तवारात् पूर्वमेव अभिहितं कथितं इत्येवं मिथ्या असत्यं कथयति । इष्टं सुखादि अनिष्टं दुःखादि च तयोः आकलनं स्वीकारः परिहारः निवारणं च तयोः एकं मुख्यं यथा स्यात् तथा निरतानासक्तान्, सुखस्याङ्गीकारे दुःखस्य परिहारे च तत्परानिति यथायथमूह्यम् । जनान् असौ ज्यौतिषिकः मेषादीनां राशीनां परिगणनया कथनेनैव भ्रमयति विमोहयति । 'तव जन्मराशेः सकाशाद्बृहस्पतेर्मेषस्येष्टफलप्रतिपादके एकादशादिस्थाने प्रवेशात् सुखोत्पत्तिः, जन्म चतुर्थादिस्थानप्रवेशाच्चानिष्टफलप्राप्तिः' इत्यादिकथनेन भ्रमयतीत्यर्थः ॥ ५३० ॥

अस्त्विति । किंच दैवज्ञः तथ्यवादी सत्यवक्ता, वाऽप्यर्थः । अस्तु तथापि तस्य वचसो भाषणस्य श्रवणं वृथा निष्फलमेव ॥ २२६ ॥

वृथात्वमेवाह— असुखमिति । एते दृश्यमाना देहभाजः प्राणिनः कर्मणा पूर्वजन्मकृतानां पक्तिवेलासु फलनिष्पत्तिकालेषु असुखं दुःखं अथवा सुखं च नियतं नियमेनैव भुञ्जते । अहहेत्याश्चर्य । तदेव सुखं दुःखं वा मौहूर्तिको ज्यौतिषिकः इह पुरतः तत्प्राप्तेः प्रागेव प्राह कथयति चेत्, ततः अग्रिमसुखदुःखादिकथनात् अमीषां देहभाजां फलं अन्ततः अन्तकालपर्यन्तं किं स्यात् ? कथय । प्राणिनामिष्टानिष्टप्राप्तिः स्वस्वकर्मानुसारेणैव भविष्यति ज्यौतिषिकादिकथनेन किमप्यन्यथा न भवेदित्यर्थः ॥ ५३१ ॥

---

1 'प्रमोदः खेदो वा.' 2 'मयेदं.' 3 'निरतान्.'

वि०—ऐहिकामुष्मिककर्मारम्भोपयोगिनो नोपालम्भमर्हन्ति ज्योतिर्विदः ॥ २२७ ॥

शृणु तावत्—

न दैवं न पित्र्यं च कर्मात्र सिध्येन्न यत्रास्ति देशे ननु ज्योतिषज्ञः ॥
न तारा न चारा नवानां ग्रहाणां न तिथ्यादयो वा यतस्तत्र बुद्धाः ५१२

यच्च समर्थितं मौहूर्तिकवचनैनिशमनं मुधेति तन्निपुणनिरूपणा न भणन्ति ॥२२८॥

यतः—

भानोः शीतकरस्य चापि भुजगग्रासे पुरो निश्चिते
तीर्थानामटनं जनस्य घटयेत्तापत्रयोच्चाटनम् ॥

ऐहिकेति । इहलोके भवान्यैहिकानि अमुष्मिन् परलोके भवान्यामुष्मिकानि च यानि कर्माणि तेषामारम्भे उपयोगिनः भविष्यदिष्टानिष्टकथनेनेति भावः । ज्योतिर्विदः ज्योतिःशास्त्रवेत्तारः उपालम्भं निन्दां नार्हन्ति निन्दितुं न योग्या भवन्ति ॥ २२७ ॥

ज्योतिर्विदां सर्वाण्यपि दूषणानि परिहरन् प्रथमं तावत्तेषामुपयोगमाह—नेति । ननु इति आमन्त्रणे । हे कृशानो इत्यर्थः । यत्र यस्मिन् देशे ज्योतिषं ग्रह-नक्षत्रादीनां स्वरूप-गत्यादिज्ञापकं शास्त्रं जानातीति तज्ज्ञः नास्ति न विद्यते, अत्रास्मिन् ज्योतिर्विदभाववति देशे दैवं देवसंबन्धि कर्म पूजादिकं एकादश्युपवासादिकं च सम्यक् तिथ्यादिज्ञानाभावात् न सिध्येत्, तथा पित्र्यं पितृनुद्देशेन कर्तव्यं श्राद्धादिकं चापि न सिध्येत् । अत्रापि पूर्वोक्त एव हेतुर्ज्ञेयः । किंच ताराः नक्षत्राणि न सिध्येयुः, तेषां स्वरूपज्ञानाभावादित्यर्थः । तथा नवानां नवसंख्याकानां ग्रहाणां रव्यादीनां चारा मेषादिराशिप्रवेशाश्च न सिध्येयुः, तिथ्यादयः प्रतिपदादितिथयः आदिशब्देन योग करणादीनां संग्रहः । न सिध्येयुः । वाऽप्यर्थेक॰ । यतः कारणात् तत्र दैव-पित्र्यादिकर्मसु ज्योतिर्विद इति शेषः । बुद्धाः ज्ञानवन्तः सन्ति । तस्मात् तेषामभावात् क्वापि दैव-पित्र्यादिकर्मज्ञानं नोत्पद्येतेत्यर्थः । क्वचित् ' यतोऽत्रैष बुद्धः ' इति पाठः । पूर्वसंबन्धदर्शनेन स एव शुद्ध इति भाति । परं च प्राचीनपुस्तकेषु तस्याभावात् स नादृतः ॥ ५१२ ॥

यच्चेति । मौहूर्तिकानां ज्योतिर्विदां वचनस्य भाषणस्य निशमनं श्रवणं मुधा व्यर्थमेव इति च यत् समर्थितं प्रतिपादितं तत् निपुणं युक्तायुक्तविवेकपूर्वकं निरूपणं भाषणं येषां ते न भणन्ति न प्रतिपादयन्ति ॥ २२८ ॥

तत्कारणमुपपादयति—भानोरिति । भानोः सूर्यस्य शीतकरस्य चन्द्रस्य चापि, भुजेन कौटिल्येन गच्छतीति भुजगस्तेन 'भुजो कौटिल्ये' इति धातोः 'अन्यत्रापि—'

---

१ 'ऐहिकामुष्मिकारम्भो.' २ ' यतोऽत्रैष बुद्धः' ३ ' वचःश्रवणं. ' ४ ' पृच्छनीया.

इष्टे प्रागवधारिते सति धृतेस्तुष्टेश्च लाभो भवे-
दृष्टे तु व्यसनेऽत्र तत्परिहृतिः कर्तुं जपाद्यैः क्षमा ॥ ५३३॥
अविस्रम्भश्च दैवज्ञवचनेष्वनुपपन्नः ॥ २२९ ॥
वृद्धि-ह्रासौ कुमुदसुहृदः पुष्पवन्तोपरागः
शुक्रादीनामुदयविलयावित्यमी सर्वदृष्टाः ॥
आविष्कुर्वन्त्यखिलवचनेष्वत्र कुम्भीपुलाक-
न्यायाज्ज्योतिर्नयगतिविदां निश्चलं मानभावम् ॥ ५३४ ॥

इत्यनेन क्तप्रत्ययः । राहुणा केतुना वा ग्रस्ते, चन्द्र-सूर्यग्रहणे इत्यर्थः । पुरः प्राक्कालात् पूर्वमेव निश्चिते ज्ञाते सति, ज्यौतिषिकेनेति शेषः । तापत्रयस्य आध्यात्मिकादिदुःखत्रयस्य उद्घाटनं निर्मूलनं यस्मात् तत्, तापत्रयनाशकरमित्यर्थः । तीर्थानां गङ्गादीनां यात्रार्थमिति शेषः । अटनं भ्रमणं जनस्य घटयेत् संपादयेत् । किंच ग्रहाणामानुकूल्येन इष्टे अभीष्टफले प्राक् तत्प्राप्तिकालात् पूर्वमेव अवधारिते निश्चिते सति धृतेर्धैर्यस्य तुष्टेः संतोषस्य च लाभः भवेत् । व्यसने दुःखे ग्रहाणां प्रातिकूल्येनेति शेषः । दृष्टे प्राग्गणितेन ज्ञाते सति तु, अत्र तस्य व्यसनस्य परिहृतिः परिहारः जपाद्यैः तत्तदनिष्टग्रहमन्त्रजपाद्यैः, आद्यशब्देन दानादेर्ग्रहणम् । कर्तुं क्षमा योग्या स्यात् । अनेन 'असुखमथ सुखं वा' इत्यादिनोक्तं दूषणं परिहृतमिति ज्ञेयम् ॥ ५३३ ॥

अत एव ज्यौतिषिकवचनमवश्यं माननीयमिति वक्तुमाह—अविस्रम्भ इति । दैवज्ञानां ज्योतिर्विदां वचनेषु भाषणेषु अविस्रम्भोऽविश्वासः अनुपपन्नः अयुक्तः २२९

कुत इत्यत आह—वृद्धि ह्रासाविति । कुमुदसुहृदश्चन्द्रस्य वृद्धिः शुक्लपक्षे प्रतिदिनमेकैककलया जायमाना पुष्टिः ह्रासः कृष्णपक्षे तत्क्रमेणैव जायमानः क्षयश्च तौ, पुष्पवन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ" इत्यमरः । तयोः उपरागः ग्रहणं "उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ।" इत्यमरः । शुक्रादीनां ग्रहाणां, आदिशब्देन गुर्वादीनां ग्रहणम् । उदयः विलयः अस्तमयश्च तौ, इत्येवंप्रकारेण अमी कालविशेषाः सर्वलोकैः दृष्टाः, एते ज्यौतिषिकनिश्चिता एवेति शेषः । अत्र लोके कुम्भी अन्नपचनपात्रं पुलाकः धान्यकणः तयोर्न्यायः एककणपचनज्ञानात् सर्वधान्यपाकज्ञानरूपः तस्मात् ज्योतिर्नयो ज्योतिःशास्त्रं तस्य गतिं ज्ञापनरीतिं विदन्ति जानन्तीति तद्विदस्तेषां अखिलानि सर्वाणि यानि वचनानि तेषु निश्चलं चश्चलतारहितं सनिश्चयमित्यर्थः । मानभावं पूज्यभावं आविष्कुर्वन्ति प्रकटीकुर्वन्ति ॥ ५३४ ॥

---

१ 'दृष्टे च.' २ 'वृद्धि. ३ 'पुष्पवन्तोपरागौ'. ४ 'विदो.'

इत्थं किल नीतिविदो विदुः ॥ २३० ॥

विदैवज्ञं ग्रामं विबुधविधुरं भूपतिसभम्

मुखं श्रुत्वा हीनं मनुजपतिशून्यं च विषयम् ॥

अनाचारान् दारानपहरिकथं काव्यमपि च

प्रवक्तृत्वापेतं गुरुमपि सुबुद्धिः परिहरेत् ॥ ५३५ ॥

अथ भिषग्वर्णनम् ४५.

कृ०— अस्त्वेवम् । इत्यन्यतो वीक्ष्य सोपहासम्—

मिथ्यौषधैर्हन्त! मृषाकषायैरसह्यलेह्यैरयथार्थतैलैः ॥

वैद्या इमे वञ्चितरुग्णवर्गाः पिचण्डमाण्डं परिपूरयन्ति ॥ ५३६ ॥

किंच—

न धातोर्विज्ञानं न च परिचयो वैद्यकनये

न रोगाणां तत्त्वावगतिरपि नो वस्तुगुणधीः ॥

तथाप्येते वैद्या इति तरलयन्तो जडजना-

नसून्भृत्या मृत्योरिव वसु हरन्ते! गदजुषाम् ॥ ५३७ ॥

विदैवज्ञमिति । सुष्ठु विचारसंपन्ना बुद्धिर्यस्य स सुबुद्धि पुरुषः विदैवज्ञ ज्योतिषिकरहित ग्राम, विबुधविधुर पण्डितशून्य भूपतिसभ राज्ञ सभां, क्वचित् 'विबुधविधुरा भूपतिसभा' इति पाठान्तर दृश्यते । तत्तु न युक्त, "सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा" इति राजपर्यायपूर्वसभान्ततत्पुरुषस्य नपुंसकत्वविधानात् । श्रुत्या वेदेन हीन रहित मुख, मनुजपतिना राज्ञा शून्य च विषय देश, अनाचारान् सतीत्वाचाररहितान् व्यभिचारसंपन्नानित्यर्थ । दारान् स्त्रिय चापि, अपगता हरिकथा यस्मात् तत्, हरिगुणानुवर्णनरहितमित्यर्थ । काव्य च, प्रकर्षेण यद्वक्तृत्व यथार्थोपदेशरूप तस्मादपेत निवृत्त गुरुमध्यापक च परिहरेत् त्यजेत् ॥ ५३५ ॥

मिथ्येति । इमे वैद्याः मिथ्यौषधै रोगादिसम्यक्परीक्षामन्तरा प्रयुक्तैरसत्यौषधै, मृषाकषायै. पूर्ववदेव वृथाप्रयुक्तै, असह्यै सोढुमशक्यैर्लेह्यै, अयथार्थै विरुद्धरोगप्रयुक्ततया अयोग्यैस्तैलैश्च, वञ्चित रुग्णानां रोगिजनानां वर्गः समुदायो यैस्तथाभूताः सन्त, पिचण्डमुदर भाण्डमिव परिपूरयन्ति पूर्ण कुर्वन्ति ॥५३६॥

नेति । एषां वैद्यानां धातो पारद-ताम्रादेः विज्ञान विशेषत शुद्धिकरणादिज्ञान न, वैद्यकनये वैद्यकशास्त्रे चरक सुश्रुतादिग्रन्थे परिचयोऽभ्यास न, रोगाणां ज्वरा-

---

१ 'विधुरा.' २ 'समान्.'

अपि च—

कषायैरुपवासैश्च नृणामुल्लाघतां कृताम् ॥
निजौषधकृतां वैद्यो निवेद्य हरते धनम् ॥ ५३८ ॥

वि०—वयस्य! विश्वोपकारिषु वैद्येषु अवद्यानि न कलयेथाः[1]॥२३१॥

पश्य—

मस्ते तु सहवेदनाकवलिते मग्ने स्वरेऽन्तर्गलम्
तप्तायां ज्वरपावकेन च तनौ तान्ते हृषीकव्रजे ॥
दूने बन्धुजने कृतप्रलपने धैर्यं विधातुं पुनः
कः शक्तः कलितामयप्रशमनाद्वैद्यात्परो विद्यते[2] ॥५३९॥

दीना सर्वत अवगतिर्ज्ञानं चापि न, वस्तुता औषधीना गुणा शैत्यौष्ण्यादय तेषा धीर्ज्ञानं नो नास्ति। तथापि औषधं रोगादिज्ञानाभावे सत्यपि वैद्या वय इति कथयित्वा जडजनान् मूर्खलोकान् तरलयन्तो मोहयन्तः सन्त मृत्योर्यमस्य भृत्या दूता इवेत्युत्प्रेक्षा। गदजुषा रोगिणा वसु द्रव्यं, असून् प्राणाश्चापि हरन्ते अपहरन्ति ॥ ५३७ ॥

कषायैरिति। कषायै त्रिकटु त्रिफलादिक्वाथरूपै उपवासैर्लङ्घनैश्चापि नृणा मनुष्याणा उल्लाघता नीरोगता "अनुपसर्गात्फुल क्षीव कृशोल्लाघा" इति निपातनात्साधु। "उल्लाघो निर्गतो गदात्" इत्यमर। कृतां संपादितां वैद्य निजे स्वकीये औषधे कृता संपादिता निवेद्य कथयित्वा, धन हरते। रोगिजनानामिति शेष ॥ ५३८ ॥

वयस्येति। हे वयस्य! विश्वोपकारिषु सर्वजनोपकारकर्तृषु, सदौषधप्रयोगादिभिरिति भाव। वैद्येषु अवद्यानि दूषणानि न कलयेथा दूषणाना वृथारोप मा कुर्वित्यर्थ ॥ २३१ ॥

विश्वोपकारित्वमेवाह— **मस्ते इति**। रोगिण इति शेष। मस्ते शिरसि तु सहा सोढुमशक्यया या वेदना रोगोत्पन्न दुःख तया कवलिते ग्रस्ते सति, स्वरे शब्दे च अन्तर्गलं कण्ठमध्ये एव मग्ने लीने सति, स्फुटतया कण्ठाद्बहिरप्रकटे सतीत्यर्थ। तनौ देहे च ज्वरो रोगविशेष स एव पावकोऽग्निस्तेन तप्तायां सत्या तत एव हृषीकाणा चक्षुरादीन्द्रियाणा व्रजे समुदाये तान्ते निश्रगतत्वेन सम्यग्दर्शनाद्यभावसपन्ने च सति बन्धूना मातृ पितृ भ्रातृ पुत्रादिस्वजनाना जने समुदाये दूने तु खिन्ने च सति अत एव कृत प्रलपन शोको येन तथाभूते च सति पुन धैर्यं विधातुमुत्पादयितु कलित सपादितमामयाना शिरोवेदनाना प्रशमनं शान्तिर्येन तस्मात् वैद्यात् परोऽन्य पुरुष क शक्त समर्थ विद्यते? अपि तु कोऽपि नास्तीत्यर्थ ॥ ५३९ ॥

१ 'न कल्पयेथाः.' २ 'दुस्तर.' ३ 'ग्लाने'.

मा बोधि वैद्यकमथापि महामयेषु
प्राप्तेषु यो भिषगिति प्रथितस्तमेव ॥
आकारयत्यखिल एव विशेषदर्शी
लोकोऽपि तेन भिषगेष न दूषणीयः ॥ ५४० ॥

कष्टमहो कृतोपकारेष्वगदङ्कारेषु कृतघ्न एव निर्विवेको लोकः । इत्थं हि कवयः कथयन्ति ॥ २३२ ॥

निर्वृत्ताध्वरकृत्य ऋत्विजमथोत्तीर्णापगो नाविकम्
युद्धान्ते सुभटं च सिद्धविजयो वोढारमाप्तस्थलः ॥
वृद्धं वारवधूजनं च कितवो निर्घृष्टयौवनो
ध्वस्तातङ्कचयश्चिकित्सकमपि द्वेष्टि प्रदेयार्थिनम् ॥५४१॥

'न धातोर्विज्ञान न च परिचयो वैद्यकनये' इत्यादिनोक्त दूषण परिहर्तुमाह— **मा बोधीति** । अथ वैद्य वैद्यक शास्त्र मा बोधि मा ज्ञासीत् 'बुध अवगमने' इत्यस्मात् माङ्योगाल्लुङि अडागमाभाव "दीप जन बुध" इत्यादिना विकल्पेन चिण् । तथापि आमयेषु रोगेषु प्राप्तेषु सत्सु विशेषदर्शी समयविशेषेण कार्याकार्यद्रष्टा अखिल एव सर्वोऽपि जन भिषक् वैद्य इति यो लोके प्रथित प्रसिद्ध तमेव आकारयति आह्वयति । तेन कारणेन एष भिषक् वैद्य न दूषणीय । अय भाव — वैद्यक्रिया हि न तावत्सर्वकालमेव ग्रन्थज्ञानमवलम्ब्य तिष्ठति, किंतु विशेषत अनुभवज्ञानमवलम्ब्यते । ततश्च यदि केषाचित् गुरुपरपरया रोगपरीक्षण तत्परिहर्त्रौषधविज्ञानं च स्यात्, तदा न ग्रन्थपगतिरावश्यकी, तत एव च तादृशा दोषारोपोऽपि वृथैवेति ॥ ५४० ॥

कष्टमिति । कृतोपकारेष्वप्यगदंकारेषु वैद्येषु विषये "अगदकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके" इत्यमर । निर्विवेक विचाररहित अत एव कृत औषधादिना सपादितमारोग्य हन्तीति कृतघ्न लोक, इति अहो कष्टमाश्चर्यम् ॥ २३२ ॥

उक्तार्थे वृद्धसमतिमाह— **निर्वृत्तेति** । निर्वृत्त समाप्त अध्वरकृत्य यज्ञकृत्य यस्य स जन, प्रदेय दक्षिणादिद्रव्य पूर्वं प्रतिज्ञात अर्थने याचते इति प्रदेयार्थी त, एतदेव विशेषण प्रतिद्वितीयान्त योजनीय द्वेष्टीति क्रियापद च । ऋत्विज यज्ञकर्तारं द्वेष्टि, उत्तीर्णा लङ्घिता आपगा नदी येन स नाविक कर्णधार, सिद्ध विजय यशो लब्धप्राप्तिर्यस्य स, युद्धान्ते समरावसाने सुभट वीरपुरुष, आप्त प्राप्त स्थल गन्तव्य स्थानं येन स वोढार वाहक, निर्घृष्ट भगवद्रुपभोगेन विनाशित सत्य वारस्त्रीजनस्य यौवन तारुण्य येन स कितवो धूर्त अत एव वृद्ध वारवधूना वेश्याना जन समूह

---

१ 'वेधस्कन्माध्ययमामयेषु' २ 'सुभटम्' ३ 'तु रिपो' ४ 'निर्दिष्ट'

अथ कविवर्णनम् ४६.

इति विमानमग्रतश्चालयन्नग्रतोऽवलोक्य सोपालम्भम्—

कृ०—सखेऽत्र पश्य कवीनामेषा शास्त्रैर्विप्रतिपिद्धां चर्याम्॥२२३॥

श्रीनाथस्तवनानुरूपकवनां वाणीं मनोहारिणीम्
　कष्टं हा कवयः कदर्यकुटिलक्ष्मापालसात्कुर्वते॥
दूरोपाहृतसौरसैन्धवपयो देवाभिषेकोचितम्
　संसेके विनियुञ्जते सुमतयः शाकालवालस्य किम् ? ॥ ५४२ ॥

किंच—

स्तुवद्भवनिवर्तके सति हरौ कवि सूक्तिभिः
　करोति वरवर्णिनीचरितवर्णनं गर्हितम्॥
अनीतिरवनीपतिर्गृहशुनीतनुं मौक्तिकै-
　र्विभूषयति देवतामुकुटभागयोग्यैर्यथा ॥ ५४३ ॥

च, ध्वस्तो विनष्ट आतङ्कानां रोगाणां चय समुदायो यस्य स चिकित्सक वैद्य चापि द्वेष्टि ॥ ५४१ ॥

अथ कविवर्णन सूचयितुमवतारयति— **इतीति**। सोपालम्भ सनिन्दम् ॥

सख इति। हे सखे विश्वावसो! अत्रास्मिन् देशे एषा कवीनां शास्त्रै विप्रतिपिद्धा निषिद्धा चर्यामाचार पश्यावलोकय ॥ २२३ ॥

श्रीनाथेति। श्रीनाथस्य भगवतो लक्ष्मीपते स्तवने स्तुतौ अनुरूप योग्य कवन शब्दनिवेशनचातुर्यं यस्या सा तां अत एव मनोहारिणी सहृदयजनचित्ताकर्षिणीं वाणीं एते कवय कदर्या कृपणा "कदर्ये कृपण क्षुद्र किंपचान मित पचा।" इत्यमरः। कुटिला वक्रान्तःकरणाश्च ये क्ष्मापाला भूपालास्तेषा सात्कुर्वते अधीनां कुर्वन्ति। हा कष्टमिति खेदे। एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति— **दूरोपाहृतेति**। दूरात् शतशो योजनप्रदेशात् उपाहृतमानीत सुरसिन्धो गङ्गाया इद सौरसैन्धव यत् पय उदक तत् अत एव देवस्य श्रीसेतुबन्धरामेश्वरादे अभिषेके उचित योग्य सुमतय सुबुद्धयो जना शाकस्य शाकवृक्षस्य आलवाल तस्य संसेके निषेचने विनियुञ्जते उपयुञ्जते किम् ? अपि तु नैवेत्यर्थ ॥ ५४२ ॥

स्तुवदिति। स्तुवता स्तुतिं कुर्वता जनाना भवनिवर्तके संसारनिवर्तके हरौ विष्णौ सत्यपि कवि सूक्तिभि मधुरवाणीभि गर्हित सद्भिर्निन्द्य वरवर्णिन्या स्त्रियाश्चरितस्य वर्णन नेत्रवदनाद्यवयवप्रशंसारूप करोति। किंच कतिपये कवय

वि०— आन्तरध्वान्तहरयः कवयस्त्वया नाधिक्षेप्याः ॥ २३४ ॥

कामं वाचः कतिचिदफलाः सन्तु लोके कवीनाम्
सन्त्येवान्या मधुरिपुकथासंस्तवाः कामदोग्ध्र्यः
वित्तं कामं भवतु विफलं दत्तमश्रोत्रियेभ्यः
पात्रे दत्तैर्भवति हि धनैर्धन्यता भूरिदातुः ॥ ५४४ ॥

कल्याण भगवत्कथाग्रथनतः काव्यं विधातुः कवे-
स्तस्यैवाङ्गतया क्वचिद्रचयतः श्रृङ्गार वीरादिकम् ॥
को दोषो भविता ? यदत्र कविताशीलैः समाश्रीयते
पन्था व्यास वसुन्धराश्रुतिभवग्रन्थादिषु प्रेक्षितः ॥ ५४५ ॥

प्रत्यक्ष ग्रन्थारम्भे मङ्गलादौ श्रीहरि शिवादिवर्णनप्रसङ्गेऽपि बीभत्स शृङ्गारादिवर्णनेन निजा वाणीं दूषयन्ति वास्तविकेश्वरसामर्थ्यं निह्नुवते च । यथा भट्टनारायणेन वेणी संहारनाटके मङ्गलाचरणतृतीयपद्ये 'उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ—' इत्यादिना भगवत्या लक्ष्म्या सम्भोगोत्थान वर्णित, तर्त्कि भगवत्या अन्यस्त्रियश्च माननीय च चरित्र नासीदेव ? पर तु तदेषा विषयवासनामलिनान्त करणाना कवीना मन कुत्र प्रवेष्टु शक्नोति ? इत्यलमप्रस्तुतप्रवचनेन । अत्रापि दृष्टान्तमाह—अनीति नय शिक्षणरहित अवनीपती राजा यथा देवताना मुकुटस्य किरीटस्य भागेषु प्रान्तेषु योग्यैरचितै , खचितुमिति शेष । मौक्तिके गृहे पालिताया शुन्या तनु शरीर विभूषयति । तथैवैतेषा कवीना कृतिरिति भाव ॥ ५४३ ॥

आन्तरेति । आन्तरस्य मनोगतस्य ध्वान्तस्य अन्धकारस्य अज्ञानरूपस्येत्यर्थ । हरय सूर्या तत्सदृशा इत्यर्थ । कवयस्त्वया नाधिक्षेप्या न निन्दनीया ॥ २३४ ॥

उक्तमेव स्पष्टयति— **काममिति** । लोके कवीना कतिचित् वाच ग्राम्य स्त्रीवर्णनादिरूपा काम अफला निष्फला सन्तु । नैतादृश सर्वेऽपि कवय इत्यर्थ । किंतु अन्या स्त्री राजादिवर्णनादितरा मधुरिपो श्रीकृष्णस्य कथाया सस्तव सम्यक् स्तुति यासु ता अत एव कामदोग्ध्र्य अभीष्टसद्गत्यादिप्रदा्य वाच सन्त्येव । अनेतादृशो वाच कालिदासस्य रघुवश कुमारसभवादिका , माघस्य शिशुपालवधादिरूपा , भवभूतेरुत्तररामचरित्राद्यश्चोह्या । अत्रार्थान्तर न्यस्यति— अश्रोत्रियेभ्य अनग्निहोत्रिभ्य अर्थात् कुपात्रेभ्य दत्त स्वत्वत्यागपूर्वकं परस्वत्वो त्पादनपूर्वक च समर्पित वित्त द्रव्य काम विफल भवतु । किंतु पात्रे सत्पात्रे अग्नि होत्रादिसपन्ने दत्ते समर्पिते धनै भूरिदातु अतिशयदानकर्तु पुरुषस्य धन्यता पुण्यवत्ता भवति हि एव ॥ ५४४ ॥

'शुपद्रवनिवर्तये—' इत्यादिनोक्त स्त्रीवर्णनरूप दोषमुद्धारयन्नाह— **कल्याणमिति** । भगवत श्रीविष्णो कथाना राम कृष्णाद्यवतारचरित्राणां प्रथनत रच नया कल्याण नि श्रेयसकर काव्य रघुवश कुमारसभव शिशुपालवध किरातार्जुनी

कु०— नरस्तुतेर्विधातारो न वस्तुत इमे बुधे ॥
श्लाघनीया इति कवीन् शास्त्राध्वन्यो विनिन्दति ॥ ९४६ ॥

वि०— धनचपलसकलपुरुषसाधारणमिदं दूषणमविवेकिभि कविष्वेव केवलमाधीयते ॥ २३१॥

यत —

पद्यैर्हृद्यतमै स्तुवन्ति कवय प्रायेण पृथ्वीपती-
　न्नन्ये तान् स्तुवते वचोभिरचमत्कारैरसारैरपि ॥
पद्यारम्भणशक्त्यशक्तिविहितो भेद कवीना भव-
　त्यन्येषा च पर नरस्तुतिकृतो दोषस्तु सार्वत्रिक ॥९४७॥

यादिक शाकुन्तल महावीरचरितोत्तररामचरितादिनाटकरूप च विधातु कर्तुं कवे कालिदास माघ भारवि भवभूत्यादे, तस्य काव्यस्यैवाहृतया यत्किंचिद्दल्पत्वेन क्वचित् विवाहादिप्रसङ्गे दम्पतीसमागमादिप्रसङ्गे वा, न तु सर्वत्र । यथा रघुवंशे इन्दुमत्या वर्णन, कुमारसंभवे भगवत्या पार्वत्याश्च वर्णन, रार्वतो वीररसप्रधाने वेणीसंहारनाटके च भानुमत्यादिवर्णन चेत्यादिक यथायथमूह्यम्। शृङ्गार वीरश्च तौ आदौ यस्मिन् तदादिक रस, आदिशब्दात् करुणाद्भुतादेर्ग्रहणम् । रचयत को दोषो भविता भविष्यति ? नैवाय सम्प्रदाय आधुनिककवीनामेव, किंतु प्राचीनानामपीत्याह— यत, यस्मात् अत्र लोके कविताशीलै काव्यकर्तृभि व्यास पाराशर वसुधराश्रुति पृथिव्या श्रवणेन्द्रिय लक्षणया वल्मीक तत्र भवो वाल्मीकिश्च तयोर्ग्रन्थादिषु महाभारत भागवत रामायणादिपुराणग्रन्थेषु प्रेक्षितोऽवलोकित पन्था क्वचिदहृतया शृङ्गारादिवर्णनरूप, यथा महाभारते द्रौपद्यादिसमागमवर्णन, भागवते च श्रीकृष्ण गोपिकारासक्रीडादिवर्णन, रामायणे सीतावर्णनादिक च ज्ञेयम् । समाश्रीयते स्वीक्रियते । स्वकपोलकल्पित इति भाव ॥ ५४५ ॥

पुनरपि दूषयति— **नरेति** । नरस्य मनुष्यस्य राजादे स्तुते स्तवस्य विधातार कर्तार इमे कवय, अत एव वस्तुत तत्वत बुधे पण्डितै न श्लाघनीया न प्रशसनीया । इति हेतो कवीन् शास्त्राध्वन्य शास्त्रपथिक "अध्वनो यत्खौ" इति सूत्रेण 'अध्व गच्छति' इत्यर्थे यत् प्रत्यय । शास्त्रोक्तमार्गेण गन्तेत्यर्थ । विनिन्दति ॥ ५४६ ॥

धनेति । धने द्रव्यसंपादने चपला आसक्ता ये सकला सर्वेऽपि पुरुषा कवय तदन्ये च तेषा साधारण समानमिद नरस्तवनरूप दूषण, पर तु अविवेकिभि अविचारिभि केवल कविष्वेव, न त्वन्येषु आधीयते आरोप्यते ॥ २३५ ॥

पद्यैरिति । कवय हृद्यतमै अतिमनोहरै रसालङ्कारादिपरिपूर्णत्वेनेत्यर्थ । पद्यै श्लोकै पृथ्वीपतीन् राज्ञ प्रायेण स्तुवन्ति । प्रायग्रहणात् केचित् पद्यादिरचनप्रयत्न विनैव स्तुवन्तीति ज्ञेयम् । अन्ये च तान् राज्ञ अचमत्कारै उपमाद्यलङ्काराभावात् आह्लादजननासमर्थै अत एव असारैरपि वचोभिर्भाषणै स्तुवते

क्षणमालोक्य सादरम्—

प्राचेतस-व्यास-पराशराद्याः प्राञ्चः कवीन्द्रा जगदञ्चितास्ते ॥
गोष्ठी नवीनापि महाकवीनां पूज्या गुणज्ञैर्भुवनोपकर्त्री ॥५४८॥

तथा हि—

माघश्चोरो मयूरो मुररिपुरपरो भारविः सारवित्
श्रीहर्षः कालिदासः कविरथ भवभूत्याह्वयो भोजराजः ॥
श्रीदण्डी डिण्डिमाख्यः श्रुतिमुकुटगुरुर्भल्लटो भट्टबाणः
ख्याताश्चान्ये सुबन्ध्वादय इह कृतिभिर्विश्वमाह्लादयन्ति ॥५४९॥

तेषां स्तुतिं कुर्वन्ति । उभयोस्तारतम्यमाह— पद्यानां श्लोकानां आरम्भणे करणे शक्तिः सामर्थ्यं अशक्तिरसामर्थ्यं च ताभ्यां विहितः कृतः कवीनां अन्येषां च मध्ये भेदः विशेषः अस्ति । परंतु नरस्तुतिकृतो दोषस्तु सर्वत्र कवि-तदितर धन-चपलजनेषु भवतीति सार्वत्रिक एव, न तु कवीनामेवायं दोषः, प्रत्युत चमत्कारज-नितो गुण एव सभवतीति ॥ ५४७ ॥

प्राचेतसेति । प्राचेतसः वाल्मीकिः, व्यासः सत्यवतीसुतः, पराशरश्च ते आद्याः प्रथमाः येषु ते प्राञ्चः प्राचीनाः अत एव कवीन्द्राः कविषु श्रेष्ठाः ते प्रसिद्धाः जगति अञ्चिताः पूज्याः, आसन्निति शेषः । तथा तत्पथसमाश्रयणात् नवीना अर्वा-चीनापि भुवनोपकर्त्री, विविधसत्पदार्थगुण-दोषवर्णनेनेति शेषः । महाकवीनां कालिदासादीनां गोष्ठी सभा " समज्या परिषद्गोष्ठी सभा— " इत्यमरः । गुणज्ञैः जनैः पूज्या माननीया ॥ ५४८ ॥

'कवीनां नवीनापि गोष्ठी पूज्या ' इत्युक्त तदन्तर्भूतानेव कांश्चित् प्रसिद्धान् नामतो निर्दिशति— **माघ इति** । माघः एतन्नामा कविः शिशुपालवधादिकाव्य-कर्ता, चोरः एतन्नामा कविः, अस्यैव बिह्लण इति नामान्तर श्रूयते । एतद्विषये अत्र-त्यमुद्रितपुस्तके टिप्पण्यामेव वृत्तान्त उपलभ्यते— 'चोरपञ्चाशिकाभिधमेकं काव्यमनेन कविना राजाज्ञैकविधेयराजपुत्र्युपकरिष्यमाणशूलारोपणप्राक्कालिकतद्वचन-लब्धावसरे कालचौरस्वापदेशेन निमित्तेन विरचितम् ' इति । मयूरः, मुररिपुर्मुरा-रिनामा कविः ख्यातप्रियैव नाटककर्ता, अपरः एभ्य अन्यः यः सारवित् काव्यनिर्मा-णसामग्रीभूतसाहित्यालंकारादितत्त्वज्ञः भारविनामा किरातार्जुनीयादिकाव्यनिर्माता, श्रीहर्षः वत्सराजचरितादिकर्ता, कालिदासः कविकुलगुरुत्वेन प्रसिद्धः रघुवंश-कुमार-संभव-मेघदूतादिकाव्यानां, अभिज्ञानशाकुन्तल विक्रमोर्वशीयादिनाटकानां च निर्माता, अत एवायं प्रथमं भवितुं योग्यः कविमालिकायां, परं छन्दोऽनुरोधात् तथा कृत-मिति बोध्यम् । अथ भवभूतिरिति आह्वयो नाम यस्य सः कविः मालतीमाधव उत्त-ररामचरितादिनाटककर्ता, भोजराजः प्रसिद्धः, श्रीदण्डी दशकुमारचरितादिकर्ता,

१ ' बिह्लणो. '

परं तु—

सपदिर्मिदभावयोरनघयो साहित्य पाण्डित्ययोः
सामर्थ्यान्यजनोपकारकतयो साम्राज्य-दाक्षिण्ययोः ॥
औदार्य-प्रियवादयोश्च कथयन्त्याचार विज्ञानयोः
सामानाधिकरण्यमेव विबुधोत्तंसप्रशंसास्पदम् ॥ ५५० ॥

इद चावधेयम्—

प्रणतचरणरेणुविष्णुचित्त शठमथनरसो मुनि स भूत ॥
मधुरकविरितोऽपरे च धन्या कति न पुनन्ति² जगन्ति सूक्तिपूरै ॥५५१॥

डिण्डिमाख्य, श्रुतिमुकुटगुरुर्वेदान्ताचार्य, मल्लट, भट्टबाण कादम्बर्यादिग्रन्थकर्ता च, अन्ये उक्तेभ्य इतरे सुबन्ध्वादय कवय, आदिशब्देन जयदेवादि ग्रहणम् । ख्याता प्रसिद्धा सन्ति । ते कृतिभि उपरिनिर्दिष्टस्वविरचितकाव्य नाटकादिग्रन्थै इह लोके विश्व आह्लादयन्ति आनन्दयन्ति ॥ ५४९ ॥

को वैतेषा कृतिभिर्जनाना लाभ इत्यपेक्षायामाह— **परं त्विति** । दुर्विरोधसूचक । तेन तत्कृतिषु वक्ष्यमाणप्रकारेण वर्णनमपेक्षितमिति तदर्थ ।

सपदिति । अनघयोर्निर्दोषयो, एतत्प्रतिपदयन्त योजनीयम् । सपद भाग्यलक्ष्म्या सत्ता निर्मदस्य अहकाररहित्यस्य भावश्च तयो, भावशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येक सबन्ध । साहित्य काव्यालकारादिज्ञान पाण्डित्य अन्यजनबोधजनक व्याख्यातृत्व च तयो, सामर्थ्य परपराभवशक्तत्व अन्यजनेषु उपकारकता च तयो, साम्राज्य सार्वभौमत्व दाक्षिण्य सरलत्व च तयो, औदार्य दातृत्व प्रियवाद प्रियभाषण च तयो, आचार शास्त्रोक्ताचरण विज्ञान शास्त्रज्ञान च तयोश्च सामानाधिकरण्यमेकत्र स्थितिमेव विबुधोत्तसाना ज्ञानिश्रेष्ठाना प्रशसाया स्तुते आस्पद स्थान कथयन्ति । जना इति शेष ॥ ५५० ॥

प्रणतेति । प्रणता प्रकर्षेण नमस्कृता अर्थाद्भक्तै चरणरेणव पादपांसवो यस्य स तथाभूत स चासौ विष्णुश्च भगवान् तस्मिन् चित्त यस्य स, सतत विष्णुध्यानतत्पर इत्यर्थ । शठाना कपटवादिना मथने पराजये रस उल्लासो यस्य स, स प्रसिद्ध मुनि मधुरकवि श्रीशठकोपमुनिरित्यर्थ । तस्यैवेद नामान्तरमिति भावि । भूत जात । इत श्रीशठकोपमुने अपरे अन्ये श्रीशकर रामानुजादयश्च धन्या पुण्यवन्त सन्त सूक्तीना मधुरभाषणाना अर्थात् भाष्यादिप्रबन्धरूपाणा पूरै प्रवाहै कति जगन्ति लोकान् न पुनन्ति ? अपि तु बहव एतादृशा सन्तीत्यर्थ ॥ ५५१ ॥

अथ तार्किकवर्णनम् ४७.

कृ०— पुरतो विमानं प्रस्थाप्य पार्श्वतो दृष्ट्वा—

पश्यैतानाग्रहिण पुरुषान् य एते व्यर्थमेव न्यायग्रन्थसंततचिन्तनेन विश्राम्यन्ति ॥२३६॥

तथाहि—

कर्म-ब्रह्मविचारणा विजहतो भोगापवर्गप्रदाम्
घोषं कंचन कण्ठशोषफलकं कुर्वन्त्यमी तार्किका॰ ॥
प्रत्यक्षं न पुनाति नापहरते पापानि पीलुच्छटा
व्याप्तिर्नावति नैव पात्यनुमितिर्नो पक्षता रक्षति ॥ ११२ ॥

किंच—

हेतु किंच विशिष्टधीरनुमितौ न ज्ञानयुग्मं मरुत्
त्वाचो नेति च मोहवादमुखरा नैयायिकाश्चेक्षुधा ॥

पश्येति। ये एते न्यायग्रन्थाना गादाधरी-जागदेशीत्यादितर्कशास्त्रग्रन्थानां सततचिन्तनेन निरन्तरविचारेण विश्राम्यन्ति विरमन्ति। न त्वन्यत् किमपि कुर्वन्तीत्यर्थः। अत एव आग्रहिण वादप्रसङ्गे परमतानङ्गीकारपूर्वकं स्वमतस्यैव प्रतिपादकान् एतान् दृश्यमानान् पुरुषान् पश्यावलोक्य ॥२३६॥

कर्मेति। अमी तार्किका तर्कशास्त्रविद भोग ऐहिकामुष्मिकसुख अपवर्गो मोक्षश्च तौ प्रददातीति तां कर्मण ज्योतिष्टोमादिरूपस्य ब्रह्मण परमात्मनश्च विचारणा मीमांसा, पूर्वमीमांसामुत्तरमीमासा चेत्यर्थः। तत्र पूर्वमीमासा कर्मकाण्डप्रतिपादका ऐहिकामुष्मिकभोगप्रदा। उत्तरमीमासा च जीव ब्रह्मणोर्याथार्थ्यविचारप्रतिपादका मोक्षप्रदा चेति ज्ञेयम्। विजहतस्त्यजन्त सन्त, कचन निष्फलं अत एव कण्ठशोष एव फल यस्मात् स तत्फलकस्त घोष कलकल कुर्वन्ति। निष्फलत्वमेवाह— प्रत्यक्ष चक्षुरादीन्द्रियजन्य ज्ञान प्रमाणचतुष्टयादेकतर प्रमाण न पुनाति न पवित्रीकरोति, पीलूनां परमाणूनां छटा समूह पापानि नापहरते न परिहरति, व्याप्ति लक्षणादेर्व्याप्तौ प्रवृत्ति नावति न रक्षति, अनुमिति धूमादिदर्शनेन पर्वतादौ वह्न्यादे कल्पनरूपा नैव पाति संरक्षति, पक्षता सदिग्धसाध्यवत्ता च न रक्षति। अत्र प्रत्यक्षादिशब्देन सर्वत्र तत्तद्विचारो ग्राह्य ॥ ५१२ ॥

हेतुरिति। किंच अनुमितौ पर्वतो वह्निमान् इत्यादिरूपसंभावनायां विशिष्टस्य साध्यव्याप्तिमतो धूमादेर्लिङ्गस्य धी पर्वतादौ सत्वज्ञान तदेव हेतु, ज्ञानयो

---

१ 'भाम्यन्ति'

मेषस्याण्डमियत्पलं बलिभुजो दन्ताः कियन्तस्तथे—
त्थेव सन्ततचिन्तनैः श्रमजुषो न स्युः ? कथं पण्डिताः ॥५५३॥
विशिष्य चैतस्य शुष्कतार्किकस्य रीतिर्विवेकिनामुपहासास्पदम् २३७
शृणु तावत्—
न जिघ्रत्याम्नायं स्पृशति न तदङ्गान्यपि सकृत्
पुराणं नाधीते न गणयति किंच स्मृतिगणम् ॥
वदन् शुष्कं तर्कं परपरिभवार्थोक्तिभिरसौ
नयत्यायुः सर्वं निहितपरलोकार्थयतनः ॥ ५५४ ॥
अपि च—
प्रयत्नैरस्तोकैः परिचितकुतर्कप्रकरणाः
परं वाचो वश्यान् कतिपयपदौघान्विदधतः ॥

वह्निव्याप्यो धूमः धूमवानयं च पर्वत इत्यादिरूपयोः युग्मं द्वयं तु न हेतुः, मरुद्वायुः त्वाच त्वगिन्द्रियग्राह्यः न भवति । इत्युक्तरीत्या मोहउपादकेन भ्रमसंपादकेन वादेन मुखराः शब्दायमाना नैयायिका न्यायशास्त्रविदः बुधाः पण्डिताश्चेत् स्युः, तर्हि मेषस्य अण्डं इयन्ति एतावत्परिमाणानि पलानि यस्य तत्तथाभूतं, पलं नाम कर्षचतुष्टयरूपं तोलप्रमाणम् । एतदेकं इत्यादिरूपोक्तपलप्रमाणमित्यर्थः । तथा बलिभुजः काकस्य " काके तु करटारिष्ट बलिपुष्ट सकृत्प्रजाः । ध्वाङ्क्षात्मघोष परभृद्बलिभुग् वायसा अपि । " इत्यमरः । दन्ताः कियन्तः कतिसंख्याकाः सन्ति ? इत्येवप्रकारेण सततं चिन्तनैर्विचारैः श्रमजुषः प्रयत्नकर्तारः जनाः पण्डिताः कथं न स्युः ? अपि तु उभयत्रापि फलाविशेषात्स्युरेवेति भावः ॥ ५५३ ॥

विशिष्येति । विशिष्य विशेषतः एतस्य शुष्कतार्किकस्य निष्फलतर्कशास्त्रमतस्य रीतिर्विवेकिनां इतरशास्त्रविवेचनशीलानां उपहासास्पदं परिहासास्पदं भवति ॥२३७॥

नेति । असौ तार्किकः आम्नायं वेदं न जिघ्रति नाभ्यस्यति, तस्य वेदस्याङ्गानि शिक्षादीनि सकृदेकवारमपि, किमु वारं वारं, न स्पृशति नाधीते, पुराणं पाद्मवैष्णवादिकं नाधीते, किंच स्मृतीनां मन्वादीनां गणं समुदायं न गणयति न मानयति । अत एव निहितः परित्यक्तः परलोकार्थं स्वर्गादिप्राप्त्यर्थं यतनं यत्नो येन सः तथाभूतः सन्, परस्मात्परशास्त्रवादिनः परिभवः पराभव एव अर्थः प्रयोजनं यासां ताश्च ता उक्तयश्च ताभिः उपलक्षितः शुष्कं निष्फलं तर्कं वदन् सन्, सर्वमायुर्जीवितकालं नयति गमयति ॥ ५५४ ॥

प्रयत्नैरिति । किंच अस्तोकैर्बहुभिः प्रयत्नैः श्रमैः परिचितान्यभ्यस्तानि कुत्सितानां तर्काणां प्रकरणानि वादजल्पवितण्डादिपरिपूरितानि यैस्ते परं वाचो वाण्याः वश्यान् स्वाधीनान् असकृत् परिशील्नादित्यर्थः । कतिपयानां त्रिचतुर्णां

सभायां वाचाटाः श्रुतिकटु रटन्तो घटपटान्
न लज्जन्ते मन्दाः स्वयमपि तु जिह्रेति विबुधः ॥ ५५५ ॥

वि०— वयस्य विविधोपकारविधायकान् नैयायिकान् मावमंस्थाः॥

शृणु तावत्—

मोहं रुणद्धि विमलीकुरुते च बुद्धिम्
सूते च संस्कृतपदव्यवहारशक्तिम् ॥
शास्त्रान्तराभ्यसनयोग्यतया युनक्ति
तर्कश्रमो न तनुते ? किमिहोपकारम् ॥ ५५६ ॥

तथाहि—

प्रायः काव्यैर्गमितवयसः पाणिनीयाम्बुराशेः
पारज्ञस्याप्यपरिकलितन्यायशास्त्रस्य पुंसः ॥
वादारम्भे वदितुमनसो वाक्यमेकं सभायाम्
प्रह्वा जिह्वा भवति कियतीं पश्य कष्टामवस्थाम् ॥ ५५७ ॥

पदानां अवच्छिन्नावच्छेदक-प्रतियोग्यादिशब्दानां ओघान् विदधतः प्रयोजयन्तः सन्तः, अत एव वाचाटाः बहुगर्ह्यवाचः "वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्" इत्यमरः। सभायां श्रुतिकटु कर्णकटु यथा तथा घटपटान् शब्दान् रटन्तः सन्तः मन्दाः मूढाः एते नैयायिकाः स्वयं न लज्जन्ते, अपि तु विबुधः पण्डितः जिह्रेति लज्जते ॥५५५॥

वयस्येति । विविधाः नानाप्रकाराः ये उपकाराः शास्त्रान्तराभ्यासे बुद्धिवैशद्यादयस्तेषां विधायकान् संपादकान् नैयायिकान् मावमंस्थाः वृथादूषणैस्तेषामपमानं मा कुर्वित्यर्थः ॥२३८॥

मोहमिति । तर्के तर्कशास्त्रे श्रमोऽभ्यासः मोहं बुद्धिभ्रमं रुणद्धि विनाशयति, बुद्धिं च विमलीकुरुते मान्द्यत्वादिदोषपरिहारपूर्वकं निर्दोषीकरोति, संस्कृतानि प्रौढत्व-परिशुद्धत्वादिसंस्कारयुक्तानि यानि पदानि तेषां व्यवहारे भाषणे शक्तिं सामर्थ्यं सूते जनयति । शास्त्रान्तरस्य व्याकरणाद्यन्यशास्त्रस्य अभ्यसने योग्यतया युनक्ति उपयुज्यते । ततः इह लोके तदध्येतरि वा तर्कश्रमः उपकारं न तनुते न करोति किम् ? ॥ ५५६ ॥

प्राय इति । काव्यैः काव्यग्रन्थाभ्यासैः गमितं यापितं वयो येन तस्य, जन्मपर्यन्तं काव्याभ्यासशीलस्येत्यर्थः । पाणिनीयस्य पाणिनिमुनिप्रणीतव्याकरणस्य अम्बुराशेः समुद्रस्य पारज्ञस्यापि आसमाप्तिव्याकरणशास्त्रनिष्णातस्यापीत्यर्थः । अपरिकलितमनभ्यस्तं न्यायशास्त्रं येन तस्य पुंसः पुरुषस्य सभायां वादस्य पक्षद्वयस्थपण्डितानां पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूपस्य आरम्भे एकं वाक्यमपि, न त्वधिकं, वदितुमनसः

---

१ 'विविधोपाय.' २ 'योग्यतयं व्यनक्ति.'

किं बहुना—

अपरीक्षितलक्षण प्रमाणैरपरामृष्टपदार्थसार्थतत्त्वे ॥
अवशीकृतजैत्रयुक्तिजालैरलमेतैरनधीततर्कविद्ये ॥ ९९८ ॥

निरूप्य—

अद्भुततर्कपाथोधिरगाधो यस्य वर्धक ॥
अक्षपादोऽतमस्पृष्टस्त्वकलङ्क कलानिधि ॥ ९९९ ॥

पुनरालोच्य सकम्पम्—

ज्ञानाब्धिरक्षचरण कणभक्षकश्च
श्रीपक्षिलोऽप्युदयन स च वर्धमान ॥
गङ्गेश्वर शशधरो बहवश्च नव्या
ग्रन्थैर्निरुन्धत इमे हृदयान्धकारम् ॥ ९९० ॥

वक्तुमिच्छो सत जिह्वा मह्य नम्रा, वाग्रहितेत्यर्थ । भवति । एता कष्टा दु ख प्रदा कियती अनिवाच्यामिति यावत् । अवस्था पश्यावलोक्य । हे कृशानो, त्व मिति शेष ॥ ५५७ ॥

अपरीक्षितेति । अपरीक्षितानि अनवलोकितानि अनभ्यस्तानीति यावत् । लक्षणानि असाधारणवस्तुधर्मा प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानादीनि च यैस्ते अपरा मृष्टानि अविचारितानि पदार्थाना द्रव्य गुणादीना सार्थस्य समूहस्य तत्त्वानि यथा स्थितस्वरूपाणि यैस्ते अत एव अवशीकृतानि अस्वाधीनीकृतानि जैत्राणि जयशी लानि युक्तीना जालानि यैस्ते एतादृशै एतै अनधीता अनभ्यस्ता तर्कविद्या तर्कशास्त्र यैस्तै पुरुषैरल पर्याप्तम् ॥ ५५८ ॥

अद्भुत इति । तर्क न्यायशास्त्रमेव पाथोधि समुद्र अगाध अतलस्पर्श अद्भुत आश्चर्यकरश्च । यतो यस्य तर्कपाथोधे वर्धक तमसाऽन्धकारेण राहुणा अज्ञानेन च स्पृष्ट कृतस्पर्श न भवतीत्यतमस्पृष्ट अक्षाणीन्द्रियाण्यव पादा किरणा यस्य स अक्ष नेत्रन्द्रिय पादे चरण यस्य स गौतममुनिश्च अकलङ्क निष्कलङ्क निरपवादश्च कलङ्कोऽङ्कापवादयो" इत्यमर । कलाना षोडशभागाना चतु षष्टिकलाना विद्याना च निधि चन्द्र अस्ति ॥ ५५९ ॥

ज्ञानाब्धिरिति । ज्ञानानां स्वर्गापवर्गसाधकशास्त्रावबोधाना अब्धि समुद्र सर्वज्ञ इत्यर्थ । इदमेव प्रत्येकमभिसंबन्धनीयम् । अक्षचरण श्रीगौतममुनि षोड शपदार्थबोधकन्यायसूत्रकर्ता, कणभक्षक कणादमुनि सप्तपदार्थावबोधकसूत्रकर्ता, श्रीपक्षिल, अपि सर्वज्ञ, स प्रसिद्ध उदयन, वर्धमानश्च, गङ्गेश्वर, शशधर एतेऽपि पृथक्पृथग्ग्रन्थकर्तार । इत्यादयो नव्या नूतना इमे अक्षचरणादय आ

अथ मीमांसकवर्णनम् ४८.

कृ०— अपरत्र व्योमयानमानयन्नग्रतो निर्वर्ण्य सोपालम्भम्—

मीमासकाः कतिचिदत्र मिलन्ति वेद-
प्रामाण्यसाधनकृतोऽपि न तेऽभिवन्द्याः ॥
उद्घोपितोऽप्युपनिषद्भिरशेषशेषी
ब्रह्मैव नाभ्युपगतः पुरुषोत्तमो यैः ॥ ९६१ ॥

विशिष्य च मीमांसकगोष्ठ्यां विश्रुताः शबरादयः शबरा इव भगवद्भक्तानां विनिन्दनीयाः ॥ २३९ ॥

ते मीमासाशास्त्रलोकप्रसिद्धा· सर्वर्षीणा सेहिरे नैव सत्ताम् ॥
चैतन्यस्यापह्नव देवताना चक्रुर्विश्वं नश्वरं मन्यमानाः ॥ ९६२ ॥

चार्या बहव ग्रन्थै स्वस्वकृतै शास्त्रप्रबन्धै हृदयस्य अन्धकार अज्ञानरूप निरुन्धते निवारयन्ति ॥ ५६० ॥

मीमांसका इति । अत्रास्मिन् देशे कतिचित् मीमासका· जैमिनिमुनिप्रणीत कर्मप्रतिपादकशास्त्रविद मिलन्ति उपलभ्यन्ते । ते वेदस्य प्रामाण्येन वेदप्रमाणमनुसत्येत्यर्थ· । साधन कर्माद्यनुष्ठान कुर्वन्तीति तत्कृतोऽपि, अभिवन्द्या नमस्कर्तुं योग्या न भवन्ति । यत उपनिषद्भि श्रुतिशिरोभागै अशेषस्य निखिलप्रपञ्चस्य मध्ये शेषी सत्तावान् सकलदृश्यप्रपञ्चविलयेऽप्येक एवाविनाशीत्यर्थ । अत एव ब्रह्म परब्रह्मरूप· पुरुषोत्तमो नारायणो भगवान् उद्घोपित "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, नान्यत्किंचनमिषत्, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्य , तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादिवचनै यथार्थतया प्रतिबोधितोऽपि यैर्मीमासकै नाभ्युपगत न स्वीकृत , तत इति सबन्ध· । कर्मैव जगज्जन्मादिकारणमिति हि मीमासकाना सिद्धान्त ॥ ५६१ ॥

विशिष्येति । मीमासकाना गोष्ठ्या समाया विश्रुता प्रसिद्धा शबर शबरस्वामी मीमासासूत्रभाष्यकर्ता आदिर्मुख्यो येषा कुमारिलभट्टादीना ते तदादयः शबरा किराता इव भगवद्भक्ताना विनिन्दितु योग्या विनिन्दनीया सन्ति ॥२३९॥

ते इति । ते पूर्वोक्ता मीमासाशास्त्रेण, अत्र शास्त्रशब्दस्तज्ज्ञानपर । तेन मीमासाशास्त्रज्ञानेनेत्यर्थ । लोके प्रसिद्धा·, पक्षे ते अमी किरातादय मांसाशी मासभक्षकैर्जनै अश्वै वाणादिभिश्च सहिता लोकेप्रसिद्धा इति च, सर्वर्षीणा व्यास वसिष्ठादीना सत्ता स्थिति नैव सेहिरे नैव मर्षितवन्त । तेषा कर्मानभिमानपूर्वकपरमा-

---

१ ' वीश्वर. '

वि०— सखे ! निखिलनिगमार्थनिर्धारणबद्धादरेषु मीमांसकेषु मा स्म सन्नह्येथा. ॥ २४० ॥

शृणु—

आदौ धर्मे प्रमाणं विविधविधिभिदां शेषतां च प्रयुक्तिम्
पौर्वापर्याधिकारौ तदनु बहुविधं चातिदेशं तथोहम् ॥
बाधं तन्त्रं प्रसङ्गं नयनयनशतैः सम्यगालोचयद्भ्यो
भिन्ना मीमांसकेभ्यो विदधति [१] भुवि के सादरं वेदरक्षाम् ५६३

त्मैकचित्तत्वात् । यत , एते मीमांसका नश्वर विनाशवत् विश्व मन्यमाना सत्यत याह्नीकुर्वाणाः सन्त , क्वचित् ' वीश्वर ' इति पाठ । तत्पक्षे विश्व वीश्वर ईश्वररहितमित्यर्थ । देवताना अग्नीन्द्रादियज्ञीयदेवाना चैतन्यस्य चिद्रूपपरमात्मन अपह्नव लोप चक्रु कृतवन्त । अग्नीन्द्रादीनामेव सत्यत्वाद्यान्यचैतन्यस्यापेक्षेति तद भिप्राय इति भाव ॥ ५६२ ॥

सख इति । निखिलानां निगमाना वेदानां अर्थस्य निर्धारण लौकिकनयसह कृपुरस्कारपूर्वक निश्चय तस्मिन् बद्धादरेषु कृतादरेषु मीमांसकेषु मा स्म सन्नह्येथा तान् दूषयितु मोद्युक्तो भव ॥ २४० ॥

प्रथम तावन्मीमांसकाना वेदरक्षकत्वादतीव वन्द्यत्वमाह— **आदाविति ।** आदौ द्वादशाध्यायपठितमीमांसाशास्त्रस्य प्रथमाध्याये धर्मे चोदनालक्षणेऽर्थ प्रमाण "अग्निहोत्र जुहोति, वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत " इत्यादिवेदवाक्यरूप, ततो द्वितीयाध्याये विविधा अनेकप्रकारा ये विधय नियम परिसंख्यादयस्तेषा भिदां भेद, ततस्तृतीये, एवमग्रेऽप्युक्त सर्व प्रत्यध्याये इति ज्ञेयम् । शेषतां अङ्गत्व, प्रयुक्तिं प्रयोग च, *पौर्वापर्य पूर्वमिद कर्म कर्तव्य अनन्तरमिदमित्यादिक्रम* अधिकारो योग्यता च तौ, तदनु तदनन्तर बहुविधमनेकप्रकार अतिदेश प्रकृतकर्मसाम्य, तथा ऊह कर्मभेदे मन्त्रादिविनियोग विपर्ययादितर्क, बाध उत्सर्गत प्राप्तस्य अपवाद, तन्त्र एकत्र करणेन प्रोक्तेन वा अनेकोपकारक, प्रसङ्ग अर्थनिर्णय च एतान् सर्वान् नया तत्तदधिकरणसिद्धशास्त्रवचनान्येव नयनानि लोचनानि तेषा शतै सम्यक् आलोचयद्भ्योऽवलोकयद्भ्य मीमांसकेभ्य भिन्ना अन्ये भुवि के पण्डिता सादर श्रद्धया सहित यथा तथा वेदस्य रक्षा तत्प्रतिपादितकर्मणा यथार्थनिर्णयेन आचरणरूपां विदधति कुर्वते ? प्रमाणादीना यथार्थबोधो तावन्नाये मीमांसकेभ्य शक्या इति भाव ॥ ५६३ ॥

---

१ ' विगदमथ भिदाम्, ' ' प्रथितमथभिदां, ' ' विविधदुरभिदां. '

पश्य तावद्भगवत इव जैमिनिमुने: शासनं वैदिकै: सर्वैरप्यनतिक्रमणीयम् ॥ २४१ ॥

तथाहि—

नैयायिका वा ननु शाब्दिका वा त्रयीशिरस्सु श्रमशालिनो वा ॥
वादाहवे बिभ्रति जैमिनीयन्यायोपरोधे सति मौनमुद्राम् ॥ ५६४ ॥

यच्च मीमांसकेषु दोषोद्धाटनं तदज्ञानतः ॥ २४२ ॥

भगवदनभ्युपगमनं दैवतचैतन्यनिह्नवश्चैषाम् ॥
कर्मश्रद्धावर्धकतत्प्राधान्यप्रदर्शनायैव ॥ ५६५ ॥

पुनरालोच्य सबहुमानम्—

आगमरूपविचारिण्यधिकरणसहस्रशिक्षितविपक्षे ॥
स्वामिनि जैमिनियोगिन्यपि रज्यति हृदयमस्मदीयमिदम् ॥ ५६६ ॥

पश्येति । भगवत: ईश्वरस्येव जैमिनिमुने: मीमांसाशास्त्रप्रणेतु: शासन शास्त्ररूपाज्ञा सर्वैरपि वैदिकैर्वेदविद्भि: अनतिक्रमणीयमनुल्लङ्घनीयम् ॥ २४१ ॥

नैयायिका इति । नैयायिकास्तार्किका वाथवा शाब्दिका शब्दशास्त्रविद वैयाकरणा इत्यर्थ । ननु वा किंवा त्रयीशिरस्सु उपनिषत्सु श्रमशालिन अभ्यासशीलिनश्च, वेदान्तिन इत्यर्थ । वाद परस्परपूर्वपक्षोत्तरपक्षरूप एव आहवो युद्ध तस्मिन् जैमिनीयस्य मीमांसाशास्त्रस्य न्याये अधिकरणे उपरोधे वाक्प्रतिबन्धे सति मौनमुद्रा बिभ्रति धारयन्ति । प्रमाणादीनां यथार्थावगमाभावाम किमपि वक्तु शक्नुवन्तीत्यर्थ ॥ ५६४ ॥

यच्चेति । अत एव मीमांसकेषु यत् दोषाणा 'मीमांसका: कतिचित्—' इत्यादिपद्यद्वयप्रतिपादितानां उद्धाटनमारोपण कृत तत् अज्ञानत याथातथ्येन तत्स्वरूपानवगमादित्यर्थ ॥ २४२ ॥

यदुक्त 'ब्रह्मैव नाभ्युपगत पुरुषोत्तम ' 'देवताना चैतन्यस्यापह्नव चक्रु ' इति दूषणद्वय तदुद्धारार्थमाह— **भगवदिति** । एषा मीमांसकाना भगवत परब्रह्मण अनभ्युपगमन अनङ्गीकरण दैवताना चैतन्यस्य निन्हव अपलापश्चेति द्वय कर्मणि यज्ञादिरूपे श्रद्धाया आस्तिक्यबुद्धे वर्द्धक यत् तस्य यज्ञादिकर्मण प्राधान्य मुख्यत्व तस्य प्रदर्शनायैव, न वस्तुत इत्यर्थ ॥ ५६५ ॥

आगमेति । आगमस्य वेदस्य रूप विधि अर्थवाद मन्त्रविनियोगादिस्वरूप विचारयति तच्छील आगमरूपविचारी तस्मिन्, आगमै " न जायते म्रियते वा विपश्चित्, अङ्गुष्ठमात्र पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनाना हृदये संनिविष्ट , तरति शोक मात्मवित्, तत्त्वमसि " इत्यादिश्रुतिवचनै रूप स्वकीय अविनाशित्व सच्चिदानन्द

१ 'तत्र तावदनघेहि,' 'तदापातत '

किंच—

शबर कुमारिल गुरवो मण्डन-भवदेव-पार्थसारथय ॥
अन्ये च विश्वमान्या जयन्ति संत्रायमाणतन्त्रास्ते ॥ ५६७ ॥

अथ वैयाकरणवर्णनम् ४९.

कु०— अस्त्विति विमानमन्यतो गमयन् पार्श्वतो दृष्ट्वा सोपहासम्—
टिड्ढाणञ् द्वयसज्चुट् ङसिङसोस्तिप् तस् झि-सिप्-थस् थ मिब्—
वस् मस् तानचि च ष्टुना ष्टुरत इञ् शश्छोऽट्यचोऽन्त्यादि टि॥
लोपो व्योर्वलि वृद्धिरेचि यचि भ दाधा घ्वदाप्झाज्झला—
वित्येते दिवसान्नयन्ति कतिचिच्छब्दान् पठन्त कट्टन् ॥५६८॥

त्मकत्व मुक्तिप्रदत्वाद्दिरूप विचारयति सवत्र जगति सचारयतीति तस्मिन्निति च, अधिकरणाना शास्त्रीयनयाना, अधिकेन परपराभवसमर्थेन रणानां युद्धाना च सहस्रेण शिक्षिता अध्यापिता, दण्डिताश्च विपक्षा शास्त्रान्तरीयपूर्वपक्षा शतयश्च येन तस्मिन्, स्वामिनि वेदोपक्रमणा याथार्थ्यवेतृत्वात्सव त्पण्डितानामधिपती जैमिनिनामके योगिन्यप्येव, अपिरवधारणार्थक । पक्षे स्वामिनि भगवति, जैमिनि योगिनि चत्यर्थ । अत्रापि समुच्चायक । इदमस्मदीय मम हृदय मन रज्यति रमते ॥ ५६६ ॥

'शबरादयो भगवद्भक्ताना विनिन्दनीया' इत्युक्त निराकरोति— **शबरेति।** शबर शबरस्वामी कुमारिल गुरु प्रभाकरश्च ते, मण्डन मण्डनमिश्रश्च भवदेव पार्थसारथिश्च ते, एते सव मीमांसासूत्र भाष्य अधिकरणरत्नमालादिग्र थकर्तार । अन्ये तातार्च्य अप्पयदीक्षितादयो बोद्धया । ते च सम्यक् त्रायमाण रक्ष्यमाण तन्त्र मीमासाशास्त्र यैस्ते तथाभूता सन्त अत एव विश्वमान्या सर्वलोकपूज्या सन्त जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । सकलवैदिककर्मप्रवर्तकत्वात् अन्येभ्यस्तर्कादिशास्त्रविद्भ्योऽपि मीमासका एव मान्या इति भाव ॥५६७॥

टिड्ढाणञिति। 'टिड्ढाणञ् द्वयसच' इति "टिड्ढाणञ् द्वयसज् दघ्नञ् मात्रच्-तयप् ठक् ठञ् कञ् क्वरप" इति पाणिनीयसूत्रैकदेश, "चुट्" "ङसि-ङसो" 'तिप् तस् झि' इत्यप्येकदेश । "तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् मस् ताता-झ थासाथा ध्वमिड् वहि महिङ्" इति सूत्रस्य । "अनचि च" "ष्टुना ष्टु" "अत इञ्" "शश्छोऽटि" "अचोऽन्त्यादि टि" "लोपो व्योर्वलि"

---

१ 'शबर कुमारिल गुरवो मण्डनभवदेव समुद्धरति सुदृशम् । वर्णादीना धर्मान् बुद्धा विविचत्प्रबुद्धऽर्था ' (?)

झोऽन्तं शश्छोऽटि शेषो भ्यसखि ससजुषो रुर्विरामोऽवसानम्
छे चेति व्यर्थवाच सदसि यदि सता शाब्दिकाश्चेद्बुधा स्यु ॥
किं तैरेवापराद्धं[2] नट-विट-गणिकानृत्य हस्त प्रचारै-
स्तोंधी तोंधी तधीति त्तकिट तकिट धिक् ताहधिक् तत्तकारै ५६९

किंच—

सूत्रे पाणिनिकीर्तितैर्बहुतरैर्निष्पाद्य शब्दावलिम्
वैकुण्ठस्तवमक्षमा रचयितु मिथ्याश्रमा शाब्दिका ॥
पक्त्वान्न महता श्रमेण विविधापूपाढ्यसूपान्वितम्
मन्दाग्नीननुरुन्धते मितबलानाघ्रातुमप्यक्षमान् ॥ ५७० ॥

" वृद्धिरेचि " ' यचि भम् " " दाधा घ्वदाप् " ' नाज्झलौ " इत्युक्तप्रकारान् एते वैयाकरणा' श्रतिचित् कटून् कटोरत्वात् श्रवणानर्हान् शब्दान् पठन्त सन्त दिवसान् नयन्ति गमयन्ति ॥ ५६८ ॥

झोन्त इति । " झो-त " " शश्छोऽटि " ' शेषो घ्यसखि " ' सस जुषोरु ' " विरामोऽवसानम् " " छे च " इत्युक्तप्रकारेण व्यर्था निष्फला वाचो येषा ते शाब्दिका वैयाकरणा सता पण्डिताना सदसि यदि बुधा पण्डिता स्यु , तर्हि तै प्रसिद्धै नटा नाट्यकर्तारश्च विटा जाराश्च गणिका वेश्याश्च तेषा नृत्य हस्ता हस्तविक्षेपा प्रचारा पादविक्षेपाश्च तै , नटाना नृत्य, विटाना हस्ता , गणिकाना पादविक्षेपाश्चेति क्रमेण बोध्यम् । तथा तोंधी तोंधीत्यादिमृदङ्गादिवाद्य शब्दे किमपराद्धम् ? नृत्यादिकर्तारोऽपि पण्डिता कुतो न भवेयुरिति प्रश्ना भिप्राय ॥ ५६९ ॥

सूत्रैरिति । पाणिनिना मुनिना कीर्तितै रचितै बहुतरै अष्टाध्यायपरि मितै सूत्रै सुप् तिङ्-कृत्-तद्धितादिप्रत्ययविधायकै " ङ्याप्प्रातिपदिकात् " " ल कर्मणि च– " " तिप् तस् झि– " " कर्तरि कृत् ' ' तस्यापत्यम् " ' अत इञ् " इत्यादिभि शब्दाना, अत्र शब्दपद सुप्तिङुभयसाधारणम् । राम कृष्ण मुकुन्दादीनां, भवति, एधते, नौमि, स्तौमि, इत्यादितिङन्ताना, वासुदेव राघवप्रभृतीना च आवलिं पङ्क्तिं निष्पाद्य साधयित्वा, वैकुण्ठस्य भगवतो विष्णो स्तव स्तुतिं रचयितु गद्य पद्या दिचमत्कृतिनवचनै कर्तु अक्षमा असमर्था , प्रकृति प्रत्ययसयोजनेन शब्द सिद्धिज्ञानेऽपि सम्यक् तदर्थानवगमादिति भाव । अत एव मिथ्या व्यर्थ एव श्रमोऽभ्यासो येषां ते तथाभूता शाब्दिका शब्दशास्त्रविद वैयाकरणा इत्यर्थ । सन्तीति शेष । एतदेवोपमानेन स्पष्टयति— विविधा नानाविधा ये अपूपा गोधूमादिपिष्टनिर्मिता भक्ष्यपदार्था तै आढ्य श्रेष्ठ सूपादिभिरन्वित युक्त च अन्न

---

१ अय श्लोको मुद्रितपुस्तके एव दृश्यते, अन्यत्रानुपलम्भात् प्रक्षिप्त इति भाति।
२ ' वध्यश्रमा ' —

वि०— महीमरणेपु वैयाकरणेपु भवान् मा स्म कलयतु दोषशकलम् ॥ २४२ ॥

यत.—

कृतदुरितनिराकरणं व्याकरणं चतुरधीरधीयान. ॥
बुधजनगणनावसरे कनिष्ठिकायां परं जयति ॥ ५७१ ॥
पातञ्जले विष्णुपदापगायाः पातं जले चापि नैयेऽवगाहम् ॥
आचक्षते शुद्धिदमौ प्रसूतेरा च क्षते रागमधोक्षजे च ॥ ५७२ ॥

अपि च—

नृणामनभ्यस्तफणाभृदीशगिरा दुरापा बुधराजगोष्ठी ॥
अशुद्धचापश्रुतिपद्धतीना शुद्धसमेवोद्धृतयोद्धृसार्था ॥५७३॥

महता श्रमेण प्रयत्नेन पयसा निर्माय मित अल्प बल येषा तान् अत एव मन्द अग्निर्जाठरो येषा तान् अत एव च आघ्रातु गन्धोपादान कर्तुमपि, किमुत भोक्तु, अक्षमान् असमर्थान् जनान् अनुरुन्धते अनुसरन्ति । तत्तुल्या इत्यर्थ ॥ ५७० ॥

महीति। मह्या पृथिव्या आभरणेपु भूषणरूपेपु वैयाकरणेपु भवान् दोषस्य शकल खण्डमपि, किमुत सपूर्ण दोष, मा स्म कलयतु ॥ २४२ ॥

महाभरणत्वमेवाह— **कृतेति।** कृत दुरिताना पापाना निराकरण निवारण येन तत्तथोक्त, वेदाङ्गत्वादिति भाव । तदुक्तम् पाणिनीयशिक्षायाम्— "शिक्षा घ्राण तु वेदस्य मुख व्याकरण स्मृतम् ।" इति । अत एव भगवान् पतञ्जलिरपि महाभाष्ये आह— "रक्षोहागमलघ्वसदेहा प्रयोजनम्, एक शब्द सम्यग्ज्ञात सम्यक् प्रयुक्त स्वर्गे लोके कामधुग् भवति" इति । व्याकरण शास्त्र चतुरा धीर्बुद्धिर्यस्य स पुरुष अधीयान. अभ्यस्यन् सन्, हेतौ शतृप्रत्यय । बुधजनाना पण्डितजनाना गणनावसरे सख्यानसमये कनिष्ठिकाया परमत्यन्त जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । अङ्गुलिभि पण्डितगणने प्रथम वैयाकरण एव गण्यते पश्चाद् नैयायिकादय इति भाव ॥ ५७१ ॥

पातञ्जल इति। पतञ्जले एतन्नामकमुनेः शेषावतारस्य अय पातञ्जलस्तस्मिन्, तेन रचिते इत्यर्थ । नये व्याकरणमहाभाष्यरूपे शास्त्रे पात प्रवेश अभ्यासमित्यर्थ । तथा विष्णुपदापगाया गङ्गाया जले चापि अवगाह स्नान, अधोक्षजे भगवति विष्णौ च राग भक्ति च आ प्रसूते जन्मारभ्य आ क्षतेर्मरणपर्यन्त च शुद्धि क्रमेण वाचिकीं शारीरीं मानसीं च पवित्रता ददाति समर्पयतीति तथाभूत आचक्षते कथयन्ति । पण्डिता इति शेष ॥ ५७२ ॥

किंच **नृणामिति।** अनभ्यस्ता अनधीता फणाभृता सर्पाणा ईशस्य शेषाव-

---

१ 'श्य्या.' २ 'कनिष्ठिकामव चैष राजयति.' ३ 'च.' ४ 'शुद्धिमथा प्रसूते,' ५ 'रित्थमधोक्षजे च.' ६ 'बोधतयोधसार्था.'

तथाहि—

नाङ्गीकृतव्याकरणौपधानामपाटवं वाचि सुगाढमास्ते ॥

कस्मिंश्चिदुक्ते तु पदे कथंचित्स्वैरं वपुः स्विद्यति वेपते च ॥ ५७४ ॥

कृ०— साक्षेपम्—

कथं सखे ! शतकोटिपाणिनिगदितादपि पाणिनिगदितमेव व्याकरणमाद्रियन्ते ? सन्तः ॥ २४४ ॥

वि०—पाणिनीयमेव हि व्याकरणं प्रयोगौपयिकं प्रविशदप्रतीतिकारणमिति तत्रैवादरः पण्डितानाम् ॥ २४५ ॥

तारस्य पतञ्जलेः गीर्भाष्यरूपा वाणी यैस्तेषां नृणां पण्डितजनानां बुधराजानां पण्डितश्रेष्ठानां गोष्ठी सभा दुरापा दुष्प्रवेशा भवति । कथमिव । अबुद्धा अज्ञाता चापश्रुतेर्धनुर्वेदस्य पद्धतिर्मार्गो यैस्तेषां उद्धतः योद्धुमुत्सुकः योद्धृणां योधानां सार्थः समूहो यस्यां सा युद्धस्य समरस्य क्षमेव भूमिरिव ॥ ५७३ ॥

एतदेव स्पष्टयति— **नाङ्गीकृतेति** । नाङ्गीकृतं दृढाभ्यासेन न स्वीकृतं व्याकरणमेवौषधं यैस्तेषां जनानां वाचि वाण्यां अपाटवं वक्तृत्वाभावरूपमकौशलं सुगाढं दृढतरं आस्ते वर्तते । ततश्च केनचित् पण्डितेनेति शेषः । कथंचित्, न तु सम्यक्, प्रकृति-प्रत्ययादिज्ञानयुक्तं कस्मिंश्चित् पदे सुप्तिङन्तादिरूपे, उक्ते सति स्वैरं स्वच्छन्द यथा तथा वपुः शरीरं स्विद्यति घर्मयुक्तं भवति । वेपते कम्पते च । व्याकरणज्ञानाभावात् सुप्तिङन्तपदानां याथार्थ्यानवगमादिति भावः ॥ ५७४ ॥

कथमिति । हे सखे ! शतकोटिर्वज्रं " शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः । " इत्यमरः । पाणौ हस्ते यस्य सः तेन, इन्द्रेणेत्यर्थः । एतदुपलक्षणम् । तेन चन्द्र-काशकृत्स्नादयोऽपि व्याकरणप्रणेतारो ज्ञेयाः । निगदितात्प्रोक्तादपि पाणिनिना मुनिना एकेनैव गदितं प्रोक्तं व्याकरणं अष्टाध्यायपरिमितसूत्रपाठरूपमेव, सन्तः पण्डिताः कथं आद्रियन्ते सत्कुर्वन्ति ? ॥ २४४ ॥

पाणिनीयमिति । हि यस्मात्कारणात् पाणिनेरिदं पाणिनीयं तत्प्रणीतमित्यर्थः । व्याकरणमेव प्रयोगाणां वैदिक-लौकिकानां औपयिकं यथायुक्तं प्रकृति-प्रत्ययादियोजनेन साधकतयोपयोगि, अत एव प्रकर्षेण विशदायां निर्मलायां प्रतीतौ ज्ञाने कारणं भवति । एतस्मिन् ज्ञाते कस्मिंश्चिदपि प्रयोगसाधने न व्याकरणान्तरस्यापेक्षेति भावः । इति हेतोः पण्डितानां तत्र पाणिनीयव्याकरण एवादरः सत्कारः ॥ २४५ ॥

---

१ 'अस्वीकृत.' २ 'आद्रियते' इत्येव क्वचिद्दृश्यते । ३ 'प्रायेणानौपाधिक.'

तथाहि—

सूत्रं पाणिनिबद्धं कण्ठे कलयन् समुद्वहति सुदृशम् ॥
वर्णादीनां धर्मान्बुद्ध्वा विधिवद्बुधः प्रयुङ्क्तेऽसौ ॥ ९७५ ॥

अथ वैदिकवर्णनम् ५०.

कृ०—अस्त्विति विमानमन्यतश्चालयन् पुरोऽवलोक्य—
सखे! पश्य छान्दसानर्थचापलेन विक्रीयमाणाम्नायान् ॥२४६॥
आः कष्टमप्रहृष्टाः शिष्टा अपि वित्तचापलाविष्टाः ॥
अध्यापयन्ति वेदानादाय चिराय मासि मासि भृतिम् ॥ ९७६ ॥

वि०—वयस्य मैवं वादीः ॥२४७॥
नाध्यापयिष्यन् निगमान् श्रमेणोपाध्यायलोका यदि शिष्यवर्गान् ॥
निर्वेदवादं किल निर्वितानमुर्वीतलं हन्त! तदाभविष्यत् ॥ ९७७ ॥

सूत्रमिति। पाणिना हस्तेन निबद्धं त्रिसुत्र्यादिकरणेन निर्मितं, पाणिनिना ऋषिणा बद्धं विरचितं च सूत्रं यज्ञोपवीतरूपं, ग्रन्थरूपं च कण्ठे गले, मुखे च कलयन् उपनयनविधिना, उच्चारणरूपेण च धारयन् सन्, अत्रोभयार्थेऽपि "लक्षणहेत्वोः—" इत्यादिना हेतौ शतृप्रत्ययः। तेन सूत्रस्य यथाविधिधारणाद्धेतोरित्यर्थः। अन्यथाऽधिकाराभावात्। सुदृशं स्त्रियं, सुष्ठु ज्ञानं च, अत्र दृशिर्ज्ञानार्थकः। समुद्वहति पाणिग्रहणविधिना स्वीकरोति, प्राप्नोति च। ततः असौ बुधः पण्डितः वर्णादीनां ब्राह्मणादीनां, आदिशब्देन ब्रह्मचर्याद्याश्रमग्रहणम्। अक्षरादीनां च, अत्रादिपदेन शब्दादिग्रहः। धर्मान् अध्ययनाध्यापनादीन् ह्रस्व-दीर्घ-पुंलिङ्ग-स्त्रीलिङ्गादींश्च बुद्ध्वा ज्ञात्वा विधिवद्यथाविधि प्रयुङ्क्ते आचरति, उच्चारयति च ॥ ५७५ ॥

सखे इति। छान्दसान् केवल वेदमन्त्रपाठकान्, न स्वर्थज्ञान्, अर्थचापलेन द्रव्यलोभेन विक्रीयमाणाः मासिकादिवेतनग्रहणेन अध्याप्यमानाः आम्नायाः वेदा येषां तान् पश्य ॥२४६॥

एतदेव प्रपञ्चयति— आ इति। वित्तचापलेन धनलोभेन आविष्टाः कृतप्रवेशाः, धनार्जनलालसायुक्ता इत्यर्थः। अत एव अप्रहृष्टाः संतोषरहिताः शिष्टा अपि वैदिकाः मासि मासि प्रतिमासं भृतिं वेतनमादाय चिराय संततं वेदान् अध्यापयन्ति शिक्षयन्ति। आः कष्टमिति खेदे ॥ ५७६ ॥

नाध्यापयिष्यन्निति। उपाध्यायलोकाः अध्यापकजनाः शिष्यवर्गान् निगमान् वेदान् श्रमेण स्वोदरनिर्वाहार्थभृतिग्रहणयत्नेन यदि नाध्यापयिष्यन् नाशिक्षयि-

१ क्वचित् 'कण्ठे' इति पदं न दृश्यते. २ 'धनचापलेन.'

कृ०—विरुद्धमिदं भाषितं यद्वेदापाये सति न यज्ञाभ्युदयः स्यादिति॥
वि०—अवगच्छ तावदेतदविरुद्धमेव ॥२४९॥

नाम्नायज्ञो मखे यस्मिन् यजमानतया स्थितः ॥
तत्समागमतः सोऽपि नाम्ना यज्ञो भवेन्न किम् ? ॥ १७८ ॥

अथ राजसेवकवर्णनम् ५१.

कृ०—पुनरन्यतो दृष्ट्वा सोपहासम्—

पश्यैतान् राजसेविनः परित्यक्तलोकद्वयसौख्यान् स्पष्टमौर्ख्यान् पुरुषान् ॥२५०॥

ष्यन्, तर्हि तदा उर्वीतलं भूतलं निर्वेदवादं वेदपाठरहितं अत एव च निर्वितानं यज्ञरहितं "क्रतु विस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके।" इत्यमरः । अभविष्यत् किल । अत्र "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ" इत्यनुवर्तमाने "भूते च" इति क्रियाया अनिष्पत्तिरूपेऽर्थे लृङ् । हन्तेति खेदे । "वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता" इत्याद्यनुशासनेन वेदानां यज्ञप्रवर्तकत्वात्तदभावे यज्ञानामप्यभावः ततश्च भूमौ अन्नाद्यनुत्पत्तेरतीव हानिः स्यादिति भावः । तदुक्तम्—"यज्ञाद्भवति पर्जन्यः पर्जन्यादन्नसंभवः।" इति । एतदभिप्रायकमेव भगवानप्याह गीतायाम्— "सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः ।" इति ॥५७७॥

विरुद्धमिति । वेदानां अपाये नाशे सति यज्ञानां अभ्युदयः उत्पत्तिः यथाविध्यनुष्ठानमित्यर्थः । न स्यादिति यत् इदं विरुद्धं भाषितं कथितम् । स्मृत्यादावपि तद्विधानादिति भावः ॥२४८॥

अवगच्छेति । एतत् वेदाध्यापनाभावे निर्वेदवादं निर्वितानं भूतलं भवेदित्याद्यस्मत्प्रतिपादितमेव अविरुद्धं यथार्थं, तत्पुनरिति शेषः । अवगच्छ जानीहि ॥२४९॥

नाम्नेति । यस्मिन् मखे यज्ञे आम्नायज्ञः वेदवित् यजमानतया यष्टृरूपेण स्थितः न भवेत्, तस्यावेदज्ञयजमानस्य समागमतः संसर्गाद्धेतोः सः यज्ञोऽपि न विद्यते आम्नायज्ञो वेदवेत्ता यस्मिन् तथाभूतः वेदविद्यजमानरहित इत्यर्थः । अथवा सः यज्ञः नाम्ना संज्ञामात्रेणैव, न तु विधिना, यज्ञः वेदमन्त्रपाठाभावात् । न भवेत् किम् ? अपि तु भवेदेवेति शेषः । जगतो निर्वेदत्वादेवेऽतिमहती हानिः स्यादिति भावः ॥ ५७८ ॥

पश्येति । परित्यक्तं लोकद्वयस्य ऐहिकामुष्मिकरूपस्य, तत्र यथाविधि धर्मानुष्ठानाभावात्परलोकस्य सततराजकार्यपरायणत्वात् भोगानुपभोगाद्वा अपरदितरलोकोपयोगाभावात्तिरस्कारभाजनत्वाल्लोकस्येति शेषः । सौख्यं येषां तान् अत एव स्पष्टं अभिव्यक्तं मौर्ख्यं मूर्खत्वं येषां तान् राजसेविनः पुरुषान् पश्य ॥२५०॥

नैषां संध्याविधिरविकलो नाच्युतार्चाऽपि साङ्गा
न स्वे काले हवननियमो नापि वेदार्थचिन्ता ॥
न क्षुद्वेलानियतमशनं नापि निद्रावकाशो
न द्वौ लोकावपि तनुभृतां राजसेवापराणाम् ॥ ५७९ ॥

वि०—दुस्सहैषा बहुजनपोषकाणामेषां निन्दा[१] ॥ २५१ ॥

अशुभमुषि कलावप्यप्रमत्ताः स्वधर्मा-
दनुदिनमुपकारानाचरन्तो बुधानाम् ॥
बहुजनपरिपुष्टौ बद्धदीक्षास्त एते
तनुसुखमपि हित्वा तन्वते राजसेवाम् ॥ ५८० ॥

एतदेव स्पष्टमाह— नैषामिति । एषां राजसेवापराणां जनानां संध्यायाः विधिरनुष्ठानं अविकलः यथोक्तः न भवति, एषामिति अनिवार्यं योजनीयम् । अच्युतस्य भगवतो विष्णोः अर्चा पूजापि साङ्गा संपूर्णा न भवति । एतेन संध्या-पूजादिकं यद्यपि एतैः कृतं तथापि तन्मन.पूर्वकं यथाविधि न भवति, किंतु कथमपि केवलमाचमनादिमात्रेण गन्ध-पुष्पादिमात्रसमर्पणेन चेति बोध्यम् । तथा स्वे प्रातर्मध्याह्नादिशास्त्रविहिते काले हवनस्य औपासन-वैश्वदेवादेर्नित्यमवश्यानुष्ठानस्य कर्मणः नियमः नियताचरणरूपः "नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् ।" इत्यमरः । न भवति । वेदस्य अर्थचिन्ता अभिधेयविचारोऽपि न भवति । एतावता पारलौकिकसौख्याभावमुक्त्वा ऐहलौकिकमाह—नेति । क्षुधः बुभुक्षायाः वेलायां नियतं सम्यक्पाचितं उदरपूर्तिपर्याप्तं वा अशनं भोजनं न, तथा भोजनोत्तरं निद्रायां वा निद्रायाः अवकाशः अवधिः निश्चिन्ततया प्रातःकालपर्यन्तः काले वा न अस्ति । एवं राज्ञः सेवापराणां तनुभृतां जनानां द्वौ लोकावपि, द्वयोर्लोकयोरपि सौख्ये इत्यर्थः । न भवतः ॥५७९॥

दुःसहेति । बहुजनानां पोषकाणां यथोक्ततया तत्कार्यकरणादित्यर्थः । एषां राजसेवकानामेषा सम्भृता निन्दा दुःसहा सोढुमशक्या ॥ २५१ ॥

अशुभेति । अशुभानि पापसंपादकानि कर्माणि पुण्यानि कर्षयतीति तस्मिन् कलौ युगेऽपि स्वधर्मात् स्वाचारात् अप्रमत्ताः स्वाचारे सावधानाः सन्त इत्यर्थः । बहूनां स्वाधीनानां जनानां परिपुष्टौ परिपोषणे बद्धा स्वीकृता दीक्षा व्रतं यैस्ते एते राजसेवकाः अनुदिनं प्रतिदिनं बुधानां पण्डितानां उपकारान् आचरन्तः कुर्वन्तः सन्तः, तनुसुखं शरीरसुखं यथाकालं पर्याप्तभोजन-निद्रादिरूपमपि हित्वा त्यक्त्वा राज्ञः सेवां तन्वते कुर्वन्ति । यथा कालं भोजन-निद्रासेवनं संध्या-पूजाद्यनाचरणं चापि लोकोपकारार्थमेव सततोत्तमलोकप्राप्तिरनापि मानवेति द्वयमपि सिध्यतीति भावः ॥ ५८० ॥

---

१ 'भवति सहन्त.'

अथ दिव्यक्षेत्रादिवर्णनोपसंहारः ५२.

सर्वाणि दिव्यक्षेत्राण्यवलोक्य साञ्जलिबन्धं कृशानुमुद्दिश्य-

गङ्गासरीपरिचिताङ्घ्रि जगन्निदानम्

रङ्गादिधामसु चिरात्कृतसन्निधानम् ॥

विश्वं स्वतो विशदमेव विलोकमानम्

वन्दस्व वस्तु वरदार्तिहराभिधानम् ॥ ९८१ ॥

कृ०—नन्वत्र तृतीयचरणार्थो न मह्यं रोचते ॥ २९२ ॥

विलोचने विभोर्यस्य विख्याते पुष्पवत्तया ॥

साक्षात्कर्तुं स्फुटं सर्वं स शक्नोति! कथं हरिः ॥ ९८२ ॥

गङ्गेति । गङ्गायाः सर्या प्रवाहेण परिचितौ सम्बन्धितौ अङ्घ्री चरणौ यस्य तत्, पक्षे गङ्गासर्यां परिचिताः सततनिवासरूपेणाश्रिताः अङ्घ्रयः शिष्या इव अङ्घ्रयः जना इत्यर्थः । यस्य तत् इति च, जगतो विश्वस्य निदानम् आदिकारणं उत्पादकमिति यावत् । अत एव विश्वं स्वयं निखिलं जगत् सत एव विशदं शुभ्रमयं यथा भवति तथा विलोकमानं रङ्गादिधामसु श्रीरङ्ग-द्वारावती-मधुरा-[illegible] पुण्यक्षेत्रेषु चिरात् बहुकालपर्यन्तं कृतं संनिधानं सामीप्यं येन तथाभूतं अत एव वरदानि इष्टप्रदानि आर्तिहराणि तापत्रयादिपीडापरिहराणि च अभिधानानि हरि-श्रीकृष्ण हर-[illegible] नामानि यस्य तत् वस्तु [illegible] इति यावत् । 'वद [illegible]' इति धातोः [illegible] इत्यादिवत् अन्वयः । [illegible] वन्दस्व अभिवादय । हे कृशानो ! [illegible] शेषः ॥ ९८१ ॥

वि०—सूर्यचन्द्रलोचनतया सचमत्कारं चक्रधरं स्तुवानाय तुभ्यं न कुप्यामि। शृणु तावदिदम् ॥ २५३ ॥

श्रेयस्तोयदसंप्रदायरसिकच्छायः सहायः श्रिय-
श्चिन्तारत्नसपत्नवीक्षितलवश्चेक्रीयतामायतम् ।
यो विश्वेन हि गात्रवान् हिमरुचाप्युष्णांशुना नेत्रवान्
सुग्रीवेण च मित्रवान् कुश-लव-ब्रह्मादिभिः पुत्रवान् ॥५८३॥

सखे! संक्षिप्य वक्ष्यमाणं सारभूतमिममर्थं गृहाण ॥ २५४ ॥

सूर्य-चन्द्रेति। सूर्य-चन्द्रलोचनतया तद्रूपेणेत्यर्थः। सचमत्कारं अर्थद्वयबोधकशब्दप्रयोगसहितं यथा तथा चक्रधरं विष्णुं स्तुवानाय तस्य स्तुतिं कुर्वते तुभ्यं न कुप्यामि। "क्रुध-द्रुह—" इत्यादिना चतुर्थी। वस्तुतो दूषणाभावादित्यर्थः ॥२५३॥

श्रेय इति। तोयदस्य मेघस्य सम्प्रदायः रीतिः वर्णरूप इत्यर्थः। तस्मिन् रसिका छाया कान्तिर्यस्य सः, पक्षे तोयदानां संप्रदायो मार्गः व्योमरूपः स एव रसिकाः स्निग्धाः छाया इव छायाः केशाः यस्य सः भगवान् व्योमकेशः शिव इत्यर्थः। श्रियः लक्ष्म्याः, अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यस्य च "लक्ष्मी-सरस्वती-धा (?) त्रिवर्गसंपद-विभूति-शोभासु। उपकरणवेशरचनाविधानेषु च श्रीरिति प्रथिता।" इति व्याडिः। सहायः पतिः, पोषकश्च अत एव चिन्तारत्नं चिन्तामणिः तस्य सपत्नः सदृशः वीक्षितस्य अवलोकनस्य लवः लेशः कटाक्ष इत्यर्थः। यस्य सः भक्तेभ्य इष्टफलप्रद इत्यर्थः। आयतं विस्तृतं श्रेयः चेक्रीयता भृशं करोतु। करोतेर्यङि "रीङ् ऋतः" इति रीङादेशः। कर्मभूतः सः। यः प्रभुः विश्वेन गात्रवान् देहवान् "आत्मा वा इदमग्र एक आसीत्" "स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्। पुरुष एवेदं सर्वं" इत्यादिश्रुतिभ्यः। हिरण्यधारणार्थः। हिमा शीतला रुक् कान्तिर्यस्य सः तेन चन्द्रेण, अपिः समुच्चायकः। उष्णाः अंशवः किरणाः, ज्वालाश्च यस्य तेन सूर्येण,अग्निना चापि नेत्रवान् चन्द्रसूर्यनेत्रो विष्णुः, अग्निनेत्रः शिवश्चेत्यर्थः। सुग्रीवेण एतन्नामकवानरेण मित्रवान् स्नेहधारकः, रामावतारे इत्यर्थः। कुशः लवश्च, एतौ रामावतारोत्पन्नौ। ब्रह्मा च ते आदयः मुख्याः येषु इन्द्रादिषु तैः, पक्षे कुशलं कल्याणं वान्ति प्राप्नुवन्तीति कुशलवाः शरणागतकल्याणसंपन्ना इत्यर्थः। ये ब्रह्मादयः आदिशब्देन विष्णु-रुद्रादिग्रहणम्। तैश्च पुत्रवान् पुत्रयुक्तः। एतादृशमहासामर्थ्यसंपन्नः शिवो विष्णुश्चेति बोध्यम् ॥ ५८३ ॥

सखे इति। संक्षिप्य सर्वमप्येकीकृत्य अत एव सारभूतं वक्ष्यमाणं अनुपदमेव कथ्यमानं अर्थमभिधेयं गृहाण शृणु ॥ २५४ ॥

---

१ 'स्तुवते.'

[यामुनतीर्थाश्रमिणौ रामानुजमुनिर्मुकुन्दश्च ॥
आद्यं त्रिवेणुधरमधिकमन्यदन्ताद्यमेकवेणुधरम् ॥ ५८४ ॥

कटाक्षलहरीमुहुःकवलितामृतस्तोमया
विलोचनयुगश्रियं (या) विवृतसर्वदानव्रतम् ॥
शुकादिभिरुपासितं शुभचरित्रभाजो जनाः
समस्तभयवारणं शरणयन्ति नारायणम् ॥ ५८५ ॥

नाहं नापि च मत्सुतो न च सुरास्सर्वे अमी तत्त्वतो
ध्यानादौ च सचेतसो मुनिगणा जानन्ति विष्णोः पदम् ॥
इन्धन्नाभिसरोजशायिपृथुलस्वास्तारमाकर्णयन्
शेते पन्नगसार्वभौमशयने श्रीपद्मनाभः श्रिया ॥ ५८६ ॥

इतः परं 'यामुनतीर्थे—' इत्यादयो द्वादश श्लोकाः अस्मत्सम्पादितादर्शपुस्तकेऽन्येषु पुस्तकेषु च नैवोपलभ्यन्ते । किन्तु अन्नत्यमुद्रितैकस्मिन् पुस्तके एव दृश्यन्ते । अत एव ते रामानुजीयमतपक्षपातिना केनचित्प्रक्षिप्ता एवेति भाति, तेषु कतिचिदतीव विसंबद्धाः पूर्वापरसंबन्धरहिताश्च, कतिचिच्च सुसंबद्धाः इति ये प्रतीतास्ते एवात्र मूले निवेशिताः, यथामति व्याख्याताश्चापि—**यामुनेति ।** यामुनतीर्थेन एतन्नामकगुरुणा प्रोक्तः उपदिष्ट इति यावत् । आश्रमः चतुर्थः संन्यासः अस्यास्तीति तदाश्रमी, यमुनैव यामुन तच्च तत्तीर्थं च यामुनतीर्थं तत्र तत्संनिधावित्यर्थः । आश्रम निवासः यस्यास्तीति तदाश्रमी तौ, एकः रामानुजमुनिः अन्यश्च मुकुन्दः श्रीकृष्णः । द्वयोस्तारतम्यमाह— आद्य प्रथम श्रीरामानुजरूप त्रिवेणुधरं संन्यासाश्रमित्वात् त्रिदण्डधरं अत एव अधिक अन्यस्मात् श्रेष्ठ, अन्यन्मुकुन्दात्मकं च एकस्यैव वेणोः वाद्यविशेषस्य धरं धारकं अत एव अन्तः लुप्तः आद्य इति शब्दो यस्मात् तथाभूतं, पूर्वस्मान्न्यूनमित्यर्थः । वस्तुतस्तु अन्तः प्रलयः आद्यः सर्गश्च अर्थाज्जगतः तौ यस्मात् तत्, एतदुपलक्षणं स्थितेरपि । तेन जगतः सर्ग-स्थिति-लयकरमित्यर्थः ॥ ५८४ ॥

कटाक्षेति । कटाक्षाणां अपाङ्गदर्शनानां लहरीभिः मुहुर्वारंवारं कवलितः ग्रस्तः अमृतस्य स्तोमः निधिर्यया तया विलोचनयोर्नेत्रयोर्युगस्य द्वयस्य श्रिया विवृतं प्रकटीकृत सर्वदानस्य भक्तेभ्यः सर्वस्वार्पणस्य व्रतं येन तं शुकादिभिः, आदिशब्देन नारद सनकादिमुनिग्रहणम् । मुनिभिः उपासित सेवितं, समस्तानां सकलानां भयानां वारणं निवारणं यस्मात् तं नारायण शुभानि कल्याणावहानि चरित्राणि भजन्तीति तद्भाजः, सत्कर्मकर्तार इत्यर्थः । जनाः शरणयन्ति शरणं कुर्वन्ति, स्वरक्षकं ज्ञात्वा भजन्तीत्यर्थः ॥ ५८५ ॥

नाहमिति । इन्धत् दीप्तिमत् यन्नाभिसरोज नाभिकमल तस्मिन् शायिनः निवासिनः अर्थाद्ब्रह्मणः पृथुलं महान्त उच्चैरुच्चारितमित्यर्थः । स्वास्तारं वेदमन्त्रपुर्णं

उपवीतिनमूर्ध्वपुण्ड्रवन्तं त्रिजगत्पुण्यफलं त्रिदण्डहस्तम् ॥
शरणागतसार्थवाहमीडे शिखया शेखरिणं पतिं यतीनाम् ॥ ९८७॥
कपर्दिमतकर्दमं कपिलकल्पनानाटकैः
कुमारिलकुभाषितैर्गुरुनितन्धनग्रन्थिभिः ॥
तथागतकथाशतैस्तदनुसारिजल्पैरपि
प्रतारितमिदं जगत्प्रगुणितं यतीन्द्रोक्तिभिः ॥ ९८८ ॥
सावित्रान्वयसंभवेन भवता मुक्तश्शराशीविष-
संवर्तोदितसप्तसप्त(प्ति)पटलीसब्रह्मचारी हठात् ॥
आस्वाद्य क्षितिजापहारिहृदयक्रीडारतं मारुतम्
तत्संतोषकथाभिधानकुतुकी मन्ये जगाहे महीम् ॥ ९८९ ॥

निजस्तव आकर्णयन् शृण्वन् पन्नगसार्वभौमशयने श्रीशेषशयने श्रीपद्मनाभ विष्णु श्रिया लक्ष्म्या सह शेते स्वपिति, तस्य विष्णोर्भगवत पद अह न जानासि, मम सुत पुत्रोऽपि न जानाति, किंच अमी ब्रह्माद्य सुरा देवा अपि न जानन्ति, किंतु ध्यानादौ तद्रूपैकतानचित्तधारणादौ आदिशब्देन धारणा समाध्यादेर्ग्रहणम् । सचेतस सावधानान्त करणा मुनिगणा एव तत्वतो जानन्ति ॥ ५८६ ॥

उपवीतिनमिति । उपवीतिन यज्ञोपवीतयुक्त, रामानुजीयसम्प्रदाये सन्यासिनामपि यज्ञोपवीतधारणविधानात् । ऊर्ध्वपुण्ड्रेण भाले ऊर्ध्ववर्तिगोपीचन्दनतिलकेन युक्त त्रिजगत त्रैलोक्यस्य पुण्यफल मूर्तिमत्, त्रयो दण्डा 'वाग्दण्डोऽथ मनोदण्ड' कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते॥" इत्यनेन सन्यासिनो विहितास्ते हस्ते स्वाधीना यस्य स त शिखया शेखरिण शिरोभूषणयुक्त शरणागतानां सार्थवाह धनिक अभीष्टपूरकत्वात् । यतीनां सन्यासिनां पतिं श्रीरामानुज ईडे स्तौमि । एतद्वर्णनेन श्रीरामानुजयतीना शिखात्यागो नोक्त इति भाति ॥५८७॥

कपर्दीति । कपर्दिन शिवस्य यन्मत शैवागमप्रोक्त जटा कौपीनादिधारणरूप यथाशास्त्राचाररहित्यादिक च तेन कर्दम कर्दमसदृशकालुष्ययुक्त, एतद्वर्णन केवल मेकदेशि पक्षपातयुक्त तत्वविवेकशून्य चाति ज्ञेयम् । कपिलस्य मुने कल्पनानाटकै श्रुत्यादिप्रामाण्यानङ्गीकारपूर्वक केवलं मन कल्पितलोकमोहकै सांख्यशास्त्रवचनरूपै, कुमारिलस्य मीमांसाशास्त्रप्रवर्तकस्य कुत्सितैर्भाषितै , ईश्वरास्तित्वानङ्गीकारात् । अत एव गुरूणि महान्ति बन्धनानि पुन पुनर्जन्म मरणादिरूपाणि येभ्यस्तथाभूतैर्ग्रन्थिभि तत्सदृशैरित्यर्थ । तथागतस्य बुद्धस्य " सर्वज्ञ सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागत " इत्यमर । कथाशतै , तदनुसारिणा बुद्धमतानुयायिनां जल्पैर्भाषणैश्चापि इद जगत् प्रतारित वञ्चित, तत् यतीन्द्रस्य रामानुजस्य उक्तिभि उपनिषद्भाष्यादिग्रन्थरूपाभि प्रकर्षेण गुणित व्यवस्थापितम् ॥१८८॥

सावित्रेति । हे राम! इति शेष । सवितु सूर्यस्यायं सावित्र चासावन्वयो

दलितदुरितजाले दन्दशूकेन्द्रशैले
कवलितभवगन्धे कालिमा कश्चिदिन्धे ॥
कुवलयमुदहारी कुञ्जरेन्द्रोपकारी
मुनिहृदयविहारी मुक्तसंतोषकारी ॥ ५९० ॥
ध्यातं योगिकलाविलाससरसिकैः शीतं दयास्रोतसा
ख्यातं मौलिषु कृत्रिमेतरगिरां वातंधयक्ष्माधरे ॥
जातं धाम पराकरोतु जगतामातङ्कमङ्कूरितम्
वेतण्डेन्द्रविपद्विमोचनचणं क्रीतं रमाविभ्रमैः ॥ ५९१ ॥]

वंशश्च तत्र संभव उत्पत्तिर्यस्य तेन भवता त्वया, दशाननवधेच्छयेति शेषः । शरो बाण एव आशीविषः सर्पः यो मुक्तः स्वशरासनात्प्रेरितः सः संवर्ते प्रलये "संवर्तः प्रलयः कल्पः" इत्यमरः । उदिताः उदयं प्राप्ता ये सप्त सप्तसंख्याकाः सप्तयोऽश्वा येषां ते "घोटके वीति तुरग-तुरङ्गाश्व-तुरङ्गमाः । वाजि वाहार्व-गन्धर्व-हय-सैन्धव-सप्तयः ।" इत्यमरः । सप्तसप्तयः सूर्याः तेषां पटली समुदायः तया सब्रह्मचारी सदृशः सन्, हठात् प्रसह्य क्षितिजापहारिणः सीतापहर्तुः रावणस्य हृदयक्रीडायां रसमासक्तं मारुत प्राणवायुं आस्वाद्य भक्षयित्वा, रावणप्राणमपहृत्येत्यर्थः । तेन रावणहृत्स्थवातास्वादनेन यः संतोषस्तस्माद्धेतोः कथाभिधानस्य श्रीरामचरितकथनस्य कुतुकं कौतुकं यस्यास्तीति तत्कुतुकी सन्, महीं पृथ्वीं जगाहे लुलोड इति अहं मन्ये । स एवाय सांप्रतं रामानुजरूपेणावततारेति मन्ये इत्यर्थः ॥ ५८९ ॥

दलितेति । दलितं विनाशितं दुरितानां पापानां जालं समूहो येन तस्मिन् कवलितः भक्षितः विनाशित इति यावत् । भवस्य संसारस्य गन्धः संबन्धो येन तस्मिन् "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्ध-गर्वयोः ।" इति यादवः । दन्दशूकेन्द्रशैले शेषाद्रौ कुवलयानां कमलानां मुदं हरतीति तथाभूतः कुञ्जरेन्द्रोपकारी गजेन्द्रोद्धारकः मुक्तानां संतोषं करोतीति तत्कारी अत एव मुनीनां मननशीलानां हृदयेऽन्तःकरणे विहर्तुं शीलं यस्येति तथाभूतः कश्चिदलौकिकः कालिमा नीलिमा श्रीनिवासरूपः इन्धे प्रकाशते ॥ ५९० ॥

ध्यातमिति । दयायाः स्रोतसा प्रवाहेण शीतं अत एव योगिनां कलानां ध्यान-धारणादीनां ये विलासा आनन्दास्तेषु रसिकैः, सततं योगाभ्यासासक्तचित्तैरित्यर्थः । ख्यातं कृत्रिमेतरगिरां वेदवाणीनां मौलिषु उपनिषत्सु ख्यातं प्रसिद्धं वेतण्डेन्द्रस्य गजेन्द्रस्य विपद्विमोचनेन ग्राहकृतदुःखनिवारणेन वित्तं ख्यातमिति तच्चणं "तेन वित्तः—" इति चणप् प्रत्ययः । रमाया लक्ष्म्याः विभ्रमैर्विलासैः क्रीतं वशीकृतं वातंधयक्ष्माधरे शेषशैले जातमुत्पन्नं, वातंधयेत्यत्र "वात-शुनी तिल-" इत्यादिवार्तिकेन वातोपपदस्य धेटः खश् "अरुर्द्विषद—" इत्यादिना मुमागमश्च । धाम तेजः अङ्कुरितमुत्पन्नं जगतां आतङ्कं तापं "रुक्-ताप-शङ्कास्वातङ्कः" इत्यमरः । पराकरोतु दूरीकरोतु ॥ ५९१ ॥

नरा' सुरा वा पशव' परेऽपि वा न निन्दनीया पुरुषेण भूष्णुना ॥
यतोऽपि दोषप्रचुरे जगत्त्रये न सन्ति ते वीतगुणा॰ कलावपि ॥९९२॥

कु॰—अभ्युपगम्य–

दार्ढ्याय गुणसमृद्धेर्दूषणभणिति समस्तवस्तूनाम् ॥
अस्माभिरुपनिबद्धा सिद्धान्तस्येव पूर्वपक्षोक्ति ॥ ९९३ ॥

कवेर्वाक्यम् ५३.

इति सकलजनानामीरयन्तौ शुभं तौ
मधुमथनपवित्रक्षेत्रसेवाकृतार्थौ ॥
अनुपथि दृढसख्यौ हन्त गन्धर्वमुख्यौ
निजसदनमगाता निर्भरानन्दसान्द्रौ ॥ ९९४ ॥

नरा इति । भूष्णुना भवनशीलेन भूधातो "ग्ला जि-स्थश्च ग्स्नु " इति चकारात् ग्स्नुप्रत्यय । " भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तन समौ । " इत्यमर । पुरुषेण नरा मनुष्या , वा चकारार्थक । सुरा देवाश्च, पशव , परे पक्ष्यादयोऽपि च न निन्दनीया । यतो यस्मात् कारणात् दोषै प्रचुरे बहुलेऽपि जगत्त्रये त्रैलोक्येऽस्मिन् कलियुगेऽपि ये वीता गता गुणा येषां तथाभूता जना ते सर्वेऽपि न सन्ति । किंतु वैचित्र्यगुणयुक्ता अपि सन्तीत्यर्थ ॥ ५९२ ॥

अभीति । अभ्युपगम्य तदुक्त सर्वमप्यङ्गीकृत्य—

दार्ढ्यायेति । अस्माभि उपनिबद्धा आरोपिता दूषणाना भणितिर्भाषण समस्ताना सर्वेषा वस्तूना पदार्थाना गुणसमृद्धे दार्ढ्याय दृढीकरणायैव भवति, न वस्तुत । कथमिव । सिद्धान्तस्य कस्यापि शास्त्रीयप्रमेयस्य दृढीकरणाय पूर्वपक्षोक्तिरिव ॥ ५९३॥

एवं कथनीयमुक्त्वोपसंहरति—**इतीति** । इत्येवंप्रकारेण सकलाना जनानां शुभं कल्याणं, कचित् ' क्षमावान् ' इति पाठ । ईरयन्तौ कथयन्तौ अनुपथि प्रतिमार्गे मधो एतन्नामकदैत्यस्य वसन्तस्य च । " मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे मधु । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च " इति विश्व । मथन विनाशक विष्णु शिवश्च तयो पवित्राणि यानि क्षेत्राणि श्रीरङ्ग वाराणस्यादीनि तेषां सेवया कृतार्थौ दृढ सख्य, मैत्री ययोस्तौ अत एव निर्भरानन्देन अतिशयहर्षेण सान्द्रौ परिपूर्णौ इत्येतानन्दे । गन्धर्वाणां मुख्यौ कृशानु विश्वावसू निजसदन गन्धर्वलोक अगातां जग्मतु ॥ ५९४ ॥

---

१ 'यतोऽति ' २ 'अस्माकमुप ' ३ 'क्षमावान्.'

सकलकुशलसिद्धौ सर्वदेवस्थलेषु
व्रजतु भुवि विवृद्धिं वत्सरायुत्सवश्रीः ॥
अपगतभवरोगैरध्वराणां प्रयोगै-
रखिलशुभकराणामस्तु भद्रं द्विजानाम् ॥ ५९५ ॥

जयतु जगति लक्ष्मणार्यपक्षो
जयतु वचः श्रुतिमौलिदेशिकानाम् ॥
जयतु निगमवर्त्म निःसपत्नम्
जयतु चिराय मूर्तिरञ्जनाद्रौ ॥ ५९६ ॥

प्रकाशदोषप्रचुरेऽप्यमुष्मिन् ग्रन्थे मदीये करुणानुबन्धात् ॥
प्रसादवन्तो न कृशानवन्तु परन्तु विश्वावसवन्तु सन्तः ॥५९७॥

सकलेति । सर्वदेवानां विष्णुशिवादीनां स्थलेषु वत्सरायुत्सवानां वत्सरादिषु विहितानां ध्वजारोपणादीनां श्रीः शोभा सकलानां जनानां कुशलस्य कल्याणस्य सिद्ध्यै भुवि विवृद्धिं व्रजतु गच्छतु । तथा अपगतः भवरोगः संसाररोगः येभ्यस्तथाभूतैरध्वराणां यज्ञानां प्रयोगैरनुष्ठानैः अखिलस्य सर्वस्यापि जनस्य शुभकराणां कल्याणकराणां द्विजानां ब्राह्मणानां भद्रं कल्याणं अस्तु ॥ ५९५ ॥

जयत्विति । जगति लक्ष्मणार्यस्य श्रीरामानुजस्य पक्षो विशिष्टाद्वैतरूपः सिद्धान्तः जयतु, पक्षे लक्ष्मणस्य आर्यः ज्येष्ठभ्राता श्रीरामः तस्य पक्षः शिवोपासनारूपः इत्यर्थः । श्रुतिमौलिदेशिकानां वेदान्ताचार्याणां वचः उपदेशरूपं च जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्तताम्, निःसपत्नं शत्रुरहितं दुस्तर्कप्रतिपादनरहितमिति यावत् । निगमवर्त्म वेदमार्गश्च जयतु, अञ्जनाद्रौ नीलपर्वते मूर्तिः श्रीनिवासरूपा चापि चिराय बहुकालपर्यन्तं जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्तताम् । इति पद्यद्वयप्रतिपादितं शिष्टाचारपरिप्राप्तं ग्रन्थान्ते मङ्गलाचरणं बोद्धव्यम् ॥ ५९६ ॥

एवं समाप्तिमङ्गलं कृत्वा विद्वत्प्रार्थनां विधत्ते—**प्रकाशेति ।** अमुष्मिन् मदीये मया रचिते विश्वगुणादर्शनाम्नि, प्रकाशाः प्रसिद्धाः दोषाः वस्तूनां कृशानुप्रतिपादिता इत्यर्थः । यस्मिन् तथाभूतेऽपि ग्रन्थे करुणायाः दयायाः अनुबन्धात् संबन्धात् सन्तो विद्वांसः प्रसादवन्तः प्रसन्नान्तःकरणयुक्ताः सन्तः न कृशानवन्तु कृशानुवत् नाचरन्तु दोषबुद्धियुक्ता न भवन्त्वित्यर्थः । परन्तु सर्वे विश्वावसवन्तु विश्वावसुवद्गुणमात्रग्रहणतत्परा भवन्त्वित्यर्थः । 'विश्वावसवन्तु' 'कृशानवन्तु' इत्यत्र विश्वावसु कृशानुशब्दाभ्यामाचारक्विपि धातुत्वाल्लोट् तत्र च "सार्वधातुक-" इत्यादिना गुणः ॥५९७॥

---

१ 'सुरसद्म.'

इति श्रीपञ्चमतभञ्जननिबन्धनविख्याततातयज्वभागिनेयवाजपेयसार्वभ्रष्ठा-
प्तोर्यामादियाज्यात्रेयवंशमौक्तिकीभवदप्पय्यार्यतनूभवश्लेष-यमक-
चक्रवर्तिरघुनाथाचार्यतनयस्य श्रीनिवासकृपातिशयस-
विदितनयस्य सीताम्बागर्भसंभवस्य श्रीमत्काञ्ची-
नगरवास्तव्यस्य महाकविश्रीमद्वेङ्कटाध्वरिणः
कृतौ विश्वगुणादर्शचम्पूः समा-
प्तिमगात् ॥

इति विशदमनीषाशालिना यज्वना वा
विरचित इह काव्ये वेङ्कटाचार्यनाम्ना ॥
कृशतरमतियुक्तेनापि टीका कृतेयं
सुगुण सुकरुणास्तां पण्डिता मानयन्ताम् ॥ १ ॥
श्रेयः संप्रति संचिनोतु भगवान् श्रीमद्गणेशः प्रभु-
र्दूने देवगणे द्विजकतुचये ध्वस्ते च दैत्यार्तितः ॥
आविर्भूय तदा तदार्तिहरणोत्सुक्याद्भवानीपते—
र्दैत्येन्द्रं परिभूय सिन्दुरमयो देवान् व्यधान्निर्वृतान् ॥ २ ॥
नमामि कमलालयापरिचिताङ्घ्रिमानन्दद
प्रभुं मुनिजनस्तुतं भुजगशायिनं श्यामलम् ॥
करोतु जनमङ्गलं हरतु पापसङ्घं नृणां
स्वधर्मरतिमन्तरे जनयतु स्वभूः सर्वदा ॥ ३ ॥
जयति भगवान् भर्ता देव्याः शिवः शिवदः सतां
श्रुतिपथमथारुन्धन् सर्वे यदा सुगतादयः ॥
यतिवरतनुं धृत्वा सुद्वान् विजित्य च यस्तदा
श्रुतिहितमथो सविन्मार्गं निरञ्जनमन्वधात् ॥ ४ ॥
अस्ति कृष्णापगासङ्गात् पावनी लोकरञ्जनी ।
राजधानी सुविख्याता पट्टवर्धनभूभृताम् ॥ ५ ॥
कुरुन्दवाटनगरं कीर्तिमत्तत्र विद्यते ॥
श्रीमान् गणपतिस्तस्य पुरस्याधिपतिर्महान् ॥ ६ ॥
तस्याश्रये पुरातिष्ठद्योगिवंशावतंसकः ॥
गणेशपण्डितः प्रज्ञाशाली सत्कर्मपेशलः ॥ ७ ॥
तत्सुतो ह्यकरोदेतद् व्याख्यानं बालतुष्टये ॥
इन्दुनेत्रवसुक्षोणीमिते (१८२१) शाके ह्यपूरि तत् ॥ ८ ॥
इति श्रीमत्पदवाक्यपारावारीणश्रीमद्योगिकुलावतंसश्रीमद्गणेशसूरि-
सूनुना बालकृष्णशर्मणा विरचिता पदार्थचन्द्रिकाख्या
श्रीविश्वगुणादर्शचम्पूव्याख्या समाप्तिमगात् ॥

श्रीः

विश्वगुणादर्शस्थपद्यानामकाराद्यनुक्रमेण सूची—